HET HUIS
OUD & NIEUW

MAANDELYKSCH
PRENTENBOEK
GEWYD AAN HUIS
INRICHTING BOUW
EN SIERKUNST

ZEVENDE
JAARGANG
1909

UITGAVE VAN
ED. CUYPERS ARCH.
J. LUYKENSTR. 2 AMST.

HET HUIS
OUD & NIEUW

HET HUIS
OUD & NIEUW

MAANDELYKSCH PRENTENBOEK GEWYD AAN HUIS INRICHTING BOUW EN SIERKUNST

ZEVENDE JAARGANG 1909

UITGAVE VAN ED: CUYPERS ARCH
JAN LUYKENSTR: 2 AMSTERDAM

INHOUD.

BERICHT VOOR DEN BINDER

Alleen de gepagineerde advertentiën, gevoegd bij Afl. 12, worden mede ingebonden. De overige s.v pl. te verwijderen.

FIG. 1. OOSTFRIESCHE KEUKEN OP DE KUNSTNIJVERH. TENT. DRESDEN 1906.

OUD OOSTFRIESCH KUNSTWERK.

Een oud spreekwoord zegt: „Oostfriesland lijkt op een pannekoek; het beste is de rand." Onder „rand" wordt hier hoofdzakelijk verstaan het gedeelte, dat door de zee en de rivier de Ems begrensd wordt. In vroegere tijden heerschte daar handel en scheepvaart, bloeide de industrie en in lateren tijd trok het steeds toenemend vreemden verkeer daar voorbij naar de eilanden in de Noordzee. Tot voor het aanleggen van spoorwegen en straatwegen was het binnenland van Oostfriesland van de wereld afgescheiden. De landbewoner had in het gunstige jaargetijde volop werk door het bebouwen van zijn stuk grond, alleen de jaarmarkten bevorderden een druk verkeer, maar gedurende de slechte maanden vormden de meeste dorpen, en in de kleibuurten zelfs ieder huis, een eiland in een zee van taaie, kleverige modder, een eiland, dat men zonder noodzakelijkheid niet verliet. Die noodzakelijkheid kwam zelden voor en daarom bouwde de Oostfries woning, kelder, stal, schuur, pomp, alles onder één dak. Door deze isolatie is het verklaarbaar, dat

kleine dorpen van hoogstens 100 bewoners er een eigen kerk en een eigen geestelijke op nahielden.
Men kan Oostfriesland wel een groot Hindelopen noemen; evenals het door zijn eigenaardige drachten en meubelen bekend geworden stadje Hindelopen, was Oostfriesland wegens zijn ligging en grenzen weinig toegankelijk voor het landverkeer en toch hadden de bewoners een groote voorliefde voor de zee en met hunne zeilschepen doorkruisten zij de verste zeeën.
De schippers brachten van hunne reizen indrukken en voorwerpen mede, die van invloed waren op de werkzaamheid der inheemsche handwerkers.
Daar de Oostfriezen zelden hunne woonplaats verlieten en met vreemde volksstammen weinig in aanraking kwamen, droegen die indrukken goede vruchten. Toen nu in Oostfriesland, evenals in Hindelopen, door het gebruik van stoomschepen de vaarten der zeilschepen en de behoefte aan bemanning verminderden, het landverkeer niet noemenswaardig vooruitging, ontwikkelde zich de conservatieve gezindheid der bewoners slechts langzaam om oude overlevering en overzeesche indrukken op te wekken.

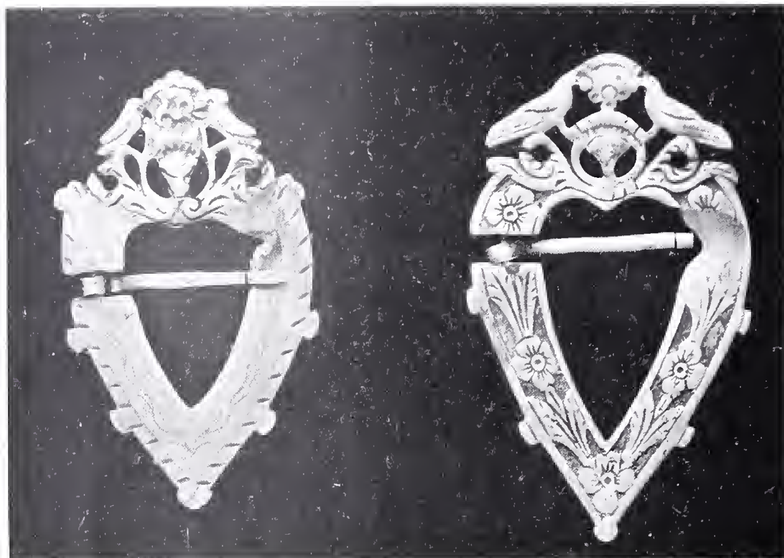
* * *

Het voornaamste oostfriesche kunstwerk was de goudsmederij. Een sterke neiging voor weelde en pronkzucht, die nog bevorderd werd door voorschriften der overheid en de aanwezigheid van talrijke bekwame goudsmeden waren oorzaak, dat bij de oostfriesche dracht rijkelijk gebruik gemaakt werd van goud en verguld zilver; de gewaden van voorname Oostfriezinnen konden vrij uitstaan: de talrijke armbanden en platen hielden het gewaad tesamen. Van deze oude weelde is weinig meer aanwezig. Wat wij nu aantreffen van die oostfriesche weelde, dateert op zijn vroegst uit de 17e, meestens uit de 18e en 19e eeuw.
Eene verzameling van deze versierselen, wel de rijkste die er bestaat, bevond zich op de Deutsche Kunstgewerbe-Ausstellung, Dresden 1906, afdeeling „Volkskunst". Wij kunnen haar niet beter beoordeelen, dan door de woorden van Professor P. Schumann te Dresden over te nemen:
„Van de vele bronnen, waaruit de moderne kunstenaar op de afdeeling Volkskunst der 3e Deutschen Kunstgewerbe-Ausstellung Dresden 1906, onuitputtelijk scheppen kan, neemt de verzameling van oostfriesche kunst van den postdirecteur Esslinger te Leer een eerste plaats in.
De aan de eischen van het materiaal beantwoordende behandeling, de prachtige schikking der afzonderlijke onderdeelen en de juistheid in de uitwerking verrast steeds opnieuw bij eene voortdurende studie en men zegt niet te veel, wanneer men juist deze afdeeling kenmerkt als een voorbeeld voor de moderne kunst."
Het edelste onder deze versierselen zijn de heerlijke filigraanwerken. De draadtrekkers kwamen uit Westfriesland naar Oostfriesland, het eerst naar Emden. Zij werden zeer vriendelijk ontvangen en hunne fabrikaten vonden willig aftrek;

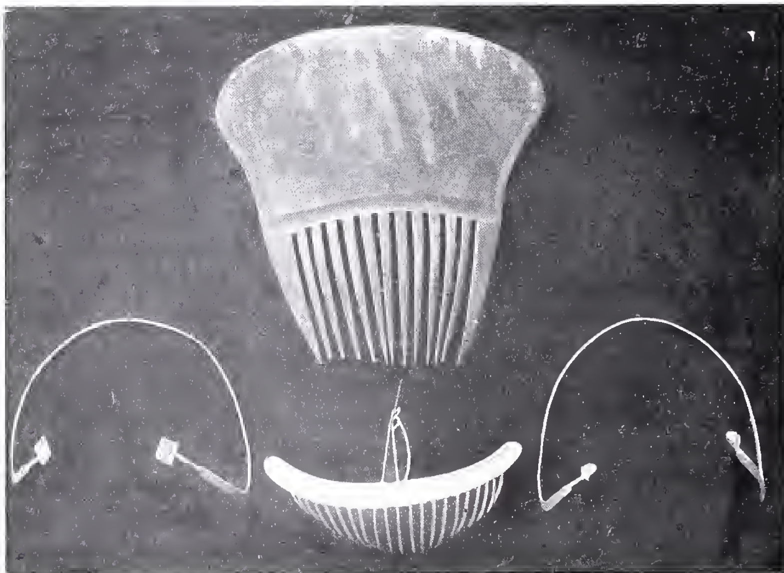

FIG. 2.
GOUDEN SCHEEPJESSLOTEN (FILIGRAAN).

daarop onstond te Emden bij de goudsmeden eene bizondere afdeeling der hollandsche gouddraadtrekkers, zij noemden zich „Fellspinner" en werden door andere goudwerkers ciseleurs genoemd.
Van uit Emden verspreidde zich de filigraankunst over het geheele land. Voor de filigraantechniek moeten de Oostfriezen werkelijk bizonder geschikt geweest zijn, zij waren meester in deze kunst, vooral tegenover de zeer onzuivere, plompere filigraanwerken van Zuidduitschland.
Om de werking van hunne kunstwerken te verhoogen hebben de Oostfriezen deze versiering niet op eene effene maar op een gebogene vlakte vervaardigd. Hoezeer de gebogen vorm het soldeeren der nietige stukjes draad en kogeltjes bemoeilijkt, kan hij alleen beoordeelen, die een goudsmid zulk werk heeft zien uitvoeren. De filigraantechniek verlangt veel kunstgevoel, een scherp oog, een zekere hand en oneindig veel geduld.
Nu komt de vraag zeker op: hoe komt het, dat de Westfriezen, die de filigraankunst naar Oostfriesland overbrachten en zoo hoog opvoerden, haar later zoo verwaarloosd hebben en zich meer toelegden op het drijven en ciseleeren?
Op deze vraag weet de verslaggever geen juist antwoord te geven; ook nederlandsche goudsmeden, afstammelingen van oude goudsmidsfamiliën kunnen hiervan geen verklaring geven.

A

B

PLAAT I. A ZILVEREN HEMDGESPEN.
B KAMMEN.

FIG. 3.
BIJBEL-RAND-VERSIERING EN SLOTEN VAN GOUDEN FILIGRAANWERK.

Het edelste voortbrengel van de filigraankunst zijn de kroonsloten; dit zijn halssloten, die een tamelijk compact, ruitvormig vlak vormen, men zoû zeggen, dat zij een symphonie vormen uit fijne gouddraden en kunstige verhoogingen. De naam „kroonslot" is ontleend aan den vorm van de bovenste slotverbinding. Ook in Westfriesland vindt men hier en daar filigraan-kroonsloten.

Na de kroonsloten zijn vermeldenswaardig de oostfriesche scheepjessloten: halssloten, waarvan de vorm op een boot gelijkt. Zij werden aan een ketting van meerdere rijen gedragen en wel een- of driedeelig. Het driedeelige slot bestaat uit een groot hoofdstuk en twee kleine zijdeelen, die een herhaling van het model van het hoofdstuk zijn. De scheepjessloten zijn meestal van boven van sluitingen voorzien, die op een kroon gelijken. Aan de kiel van het scheepje hangen fijne kettinkjes, kleine sterren, schijven en een balk in den vorm van een halve maan. Het slot zelf is veelal omgeven door vormen, die aan eeuwenoude, gedeeltelijk heidensche voorstellingen doen denken, b.v. het rad, de zon, de knots.

Opmerkenswaard is het, dat de oude oostfriesche goudsmeden nooit in herhaling traden; vergelijkt men twee sloten, die oppervlakkig gezien, elkander schijnen te gelijken, toch zal men bevinden, dat de edelmetaalkunstenaar altijd weêr kleine veranderingen in het model heeft aangebracht.

Filigraan oorringen van een omvang tot de grootte van een rijksdaalder hebben de Oostfriezen vroeger gedragen; de oorringen zijn ook van beweegbare schijfjes en sterretjes voorzien. Wanneer de draagster van zulk een halsslot en van zulke oorringen in het zonlicht ging wandelen of dansen, dan glinsterde en schitterde het onophoudelijk — zulke versierselen moesten opvallen. Daarom droeg de schoone Oostfriezin ze ook.

Tot voor 40 jaar droegen de vrouwen op

FIG. 4.
GOUDENSLOT
EN DOEKSPELD
(FILIGRAAN).

het land nog oorstiften om de muts vast te houden. Zij bestonden uit eene beugel van messing circa 6 mm. breed die dwars over het hoofd ging en bij de ooren naar voren was omgebogen; aan de beide einden hingen gouden of vergulden plaatjes in den vorm en ter grootte van een postzegel. Er zijn ook nog oudere modellen in den vorm van een vogelkop of een roos. Deze oorstiften komen overeen met de in Westfriesland gebruikelijke oorijzers. Daar heeft men echter de bescheiden grenzen van het hoofdsieraad in Oostfriesland ver overschreden, het gelijkt bijna een metalen helm. In het kleine Oostfriesland was het dragen van sieraad zeer verschillend.

In het Noorden hield men veel van halssloten met bonte steenen; in het zuidelijker Leer beviel zulks niet. In de buurt tusschen Aurich en Leer droeg en draagt de vrouw nog dikwijls het hemd gedeeld en sluit het met een van buiten zichtbaren gesp van goud of zilver in den vorm van een hart; in Rheiderland (d.i. in Oostfriesland ten Westen van de Ems) kent men deze hemdgespen niet. In Oostfriesland was algemeen in gebruik het dragen van groote zakken met zilveren beugels (knip), die gedreven, gegoten of geciseleerd waren en van geldzakken en schoengespen van gelijk maaksel. Het gieten van gespen was een werk, dat ook de minder bekwame goudsmid op het land kon verrichten. Toen in 1815 het dragen der gespen geen mode meer was en de gespen allen omgesmolten werden, verloor menige goudsmid zijn bron van bestaan. De zilveren reukdoosjes, waarin zich een sponsje bevond, gedoopt in een sterk riekende vloeistof, waren in de 16e eeuw in geheel Europa in de mode. Zij bleven in gebruik aan de oevers der Noordzee. Onlangs eerst klaagde de geestelijke van een oostfriesch dorp, hoe hinderlijk het hem was, dat gedurende de preek de reukdoosjes in de vrouwenbanken heen en weer gingen. Tevens vervaardigden de goudsmeden pronkstukken voor kerken, tafel- en eetserviezen. Te vermelden zijn de pronkstukken van het stadhuis te Emden, de schoon gedreven „Branwiensköppchen", waaruit bij het doopen zoete brandewijn met rozijnen gelepeld werden, de bij het thee drinken gebruikte „roomlepeltjes", waarvan de steel met een figuur versierd was.

't Is zeer te betreuren, dat de Oostfriezen voor de schoonheid en de waarde hunner goudsmidswerken geen oog hadden. Tegen moderne fabriekaten

FIG. 5.
GOUDEN OORRING EN OORHANGER (FILIGRAAN).

FIG. 6.
GEDREVEN ZILVEREN VAZEN.

werden zij bij de goudsmeden omgeruild, die ze omsmolten. Maar ook het groote publiek is tot in den laatsten tijd met blindheid geslagen voor wat de waarde van de kunstwerken aangaat. Vier jaar lang heeft men mooi oudfriesche filigraan sieraden op het zeebad Norderney te koop aangeboden zonder dat één stuk verkocht werd. Nu, nadat het te laat is, interesseeren zich de dames zeer voor oud oostfriesch filigraanwerk en laten zich meestal nagemaakte kunstvoorwerpen, die wat arbeid en materiaal aangaat veel minderwaardig zijn, voor een hoogen prijs aansmeren.

Na de goudsmeden komen de smeden in aanmerking. Zij rekenden zich niet tot de handwerkers, maar tot de kunstenaars en zij stonden niet veel lager. Wanneer wij ons den ouden smid voorstellen, zwart van 't roet, met zijn dikke vingers en breede hand, met zijn krachtige armen en eenvoudige werktuigen en zien wat hij gereed maakt aan haard- en visscherijgereedschappen, lampen, schaatsen, keukengereedschap en grafversiering, dan buigen wij ons vol bewondering voor de arbeidskracht en het schoonheidsgevoel van dien dorpssmid. De haardgereedschappen: Hâle (getande dragers, breed voor de ketels en smal voor de lamp), worstroosters (ijzeren driepoot, waarop de bij het slachten gemaakte worst en ook visch gebakken werd), schop en tang waren de voorwerpen waaraan de dorpsmid al naar zijn aanleg schoone en nieuwe vormen gaf; want deze gereedschappen werden dikwijls bij een bruiloft aan het jonge paar geschonken en dan kwam het meestal op den prijs niet aan. Ook in de tweearmige traanlampen (Treetimpen, en Smerülke genoemd) vindt men een

rijke verbeeldingskracht. De lampen waren ingericht voor 3 of 4 pitten. Daar men in veel huizen niet in de gelegenheid was, goede pitten te koopen, behielp men zich met reepen van kleeren, of stukjes merg van planten of riet (Rüsken). Men kan nog van oude lieden hooren, dat zij in hun jeugd dikwijls uitgestuurd werden, om droog riet, voor de traanlampte halen en dat de verlichting in de woonkamers zoo ma.ig was, dat men lang noodig had wanneer men binnen kwam om de voorwerpen en de personen te kunnen onderscheiden.

Of één bekwame smid of een geheel geslacht van hen in het dorp is geweest, daarop kan een blik op het kerkhof antwoord geven. Wanneer de graven versierd zijn met mooie, ijzeren lelies en lampen, lofwerk, urnen, die op een eiken of afgeronden paal staan, dan hebben daar die reuzen geleefd, die het ijzer bogen als was en het bewerkten alsof het zoo week was als zilver.

De meubelmaker, timmerman en glazenmaker was en is op het land dikwijls één persoon. Deze handwerker heeft van de 16e eeuw af die talrijke kisten, aanrechten en kasten vervaardigd, die door de bezoekers van de oostfriesche eilanden over een groot deel van Duitschland verspreid werden. Niet gemakkelijk ontstonden die meubelen, maar met zeer onvolkomen werktuigen heeft de dorpskunstenaar in het harde eikenhout figuren en bloemen, namen en woonplaats van den eigenaar, bijbelspreuken enz. gesneden. In den winter, wanneer de timmerman weinig werk had, hield hij zich bezig met het vervaardigen van „schooltafels", d.i. een kistje met deksel waarin de kinderen de schoolboeken, lei en griffel bewaarden. Rijk aan denkbeelden waren deze handwerkers niet, zekere vormen keerden vaak terug, maar het gebruik van bonte kleuren verschillend en afwisselend aangebracht, gaf leven aan den vorm der meubelen.

FIG. 7. OOSTFRIESCHE HANGKLOK.

't Is gemakkelijk te begrijpen, dat de Oostfriezen in hunne kleine woningen en gedurende den langen, somberen winter door bont gekleurde meubelen aanleiding zochten iets vroolijks voor het oog te hebben en buitendien hebben de schippers — de meeste Oostfriezen waren het — steeds gaarne een penseel in bonte kleuren gedoopt en er vroolijk op los geschilderd. Echter zijn niet alle hier aanwezige voorwerpen door handwerkers vervaardigd; er is ook veel dilettantenwerk. De landman, die ver van den hand-

FIG. 8.
HANGKLOK EN
EIKEN WIEG.

werker afwoonde, was met het oog op uitsparing van tijd en geld, gedwongen, zijn benoodigdheden voor huis en veld zoo goed mogelijk zelf te maken en te onderhouden. De lange, stille winteravonden lokten de daartoe begaafde lieden uit tot houtsnijden. Ook wanneer de Oostfries met zijn zeilschip ver op zee was en oplading of op gunstigen wind moest wachten, nam hij een stuk hout en sneed. Vele vullingen voor meubelen, lepel- en bordenrekken (Rackjen) en kleine kistjes, hebben hun ontstaan aan zulk werk te danken.

De glazenmakers waren tegelijk glasschilders. Zij hebben niet alleen prachtige glasschilderingen geleverd zooals men nog kan zien in het stadhuis te Emden, maar ook die kleine „Geschenkfenster", die bij het bouwen of verbouwen van een huis door de vrienden en buren van den bouwer geschonken werden. 't Is jammer,

FIG. 9.
EIKENHOUTEN
BUFFET MET
SNIJWERK EN BE-
SCHILDERD.

dat van die geschonken vensters weinig is overgebleven. Oostfriesche grijsaards hebben mij dikwijls verhaald, dat zij als schooljongens die geschilderde „leelijke" vensterschijven met steenen verbrijzelden, om den vader te dwingen, dat hij moderne, groote witte vensterruiten zou aanschaffen. Ook die schilderstukken achter glas, die in een smalle, bruine lijst de kamer in menig oud schip versieren en tooneelen uit de mythologie of uit het oude testament voorstellen en met mooie vrouwenbeelden, zeer spaarzaam gekleed, zijn versierd, hebben wij aan de

FIG. 10.
EIKENHOUTEN KIST MET SNIJWERK EN BESCHILDERD.

glazenmakers te danken. De blikslagers, koper- en tinnegieters waren meest vereenigd. Zij hebben ook voorwerpen geleverd, die wat vorm en uitvoering aangaan als voorbeeld kunnen dienen. Zeker hebben vele en juist de beste hier aanwezige voorwerpen hun ontstaan gevonden in het rijkere en reeds vroeger aan prachtige metalen voorwerpen verwende Holland. Vooral zijn te vermelden de gedreven borden van messing, op den rand der schoorsteenen (Schorsteenbossen) en de bedwarmers. De borden stellen meest voor tooneelen uit het oude testament, namelijk de boodschappers met de druiven en de zondenval. De bedwarmers hebben een lange met messing bekleede steel, de verwarmer zelf is van koper, de deksel van messing. Iederen avond voor men ging slapen vulde een vrouw de pan met gloeiende kolen, dan ging zij het geheele huis rond en streek zoo lang met de heet geworden pan door de bedden, tot deze warm en droog aanvoelden.

Wegens het vochtige klimaat in Oostfriesland, de dunne muren en de slecht sluitende deuren en vensters is dit een hoogst aangenaam en doelmatig gebruik. De deksels dezer bedwarmers nu zijn bizonder fijn en rijk bewerkt, want deze voorwerpen waren niet alleen bestemd om te verwarmen, maar ook om te pronken.

De mooi versierde en blank gepoetste bedpan werd in de keuken (de Oostfries noemt ieder vertrek, dat verwarmd kan worden keuken) zoo opgehangen, dat ieder die binnen kwam haar dadelijk moest zien. Van het werk der oostfriesche blikslagers zijn nog te vermelden, de stoofjes van messing (Feuerkieken), de onderstellen der trekpotten (Komfort) en de koffiekannen met meerdere kranen. Van de kopergieters zijn te vermelden de versieringen aan kasten, kommoden en spiegels. De tinnegieters vervaardigden groote borden met voorstellingen van schepen en bloemstukken, zooals men ze heden nog vindt. Ook bekers (Bêrkopp) waaruit bij begrafenissen warm bier werd gedronken, dat gekruid was met stroop en rozijnen, verder suikerpotten,

schalen voor kolen om de pijpen aan te steken en lepels met een vierkanten steel, die boven aan de keukenkast in bizondere kerven werden gestoken en de naam hadden van „Snapstock".

Ten laatste zij nog herdacht de vroeger in Oostfriesland veel beteekenende en omvangrijke, maar sedert jaren geheel uitgestorven kunstindustrie: het linnenweven.

De grootere plaatsen van Oostfriesland, namelijk Emden en Leer waren nog in het begin der 19e eeuw hoofdzakelijk met het vervaardigen van fijn linnen bezig. In alle straten en stegen klapperden van 's morgens vroeg tot 's avonds laat de weefstoelen. De wevers waren Oostfriezen. De kooplieden (reeders) echter, die het vlas bezorgden en lieten spinnen, den wever betaalden, het gereed gemaakte stuk naar de bleekerij en dan voor Amsterdam of Lissabon verder expedieerden, waren meest uit Holland uitgeweken Mennonieten. Het linnen was buitengewoon fijn.

FIG. 11. EIKENHOUTEN STOEL 1777.

De letters, getallen en andere teekens, waarmede de huisvrouw haar linnen versierde en merkte, zijn bij het conservatieve karakter der Oostfriezen eeuwenlang tamelijk onveranderd gebleven, veelal zijn deze versieringen uit een stuk stof samengesteld, dat men een „letterdoek" noemt. De voor het huisgebruik bestemde stoffen werden door handwerkers gedeeltelijk in één kleur geverfd. Alle stoffen kwamen echter niet bij den verver. Aan den berichtgever verhaalde een oude Oostfries: „Toen ik nog een kleine jongen was, nam mijn moeder een stuk zelfbewerkte stof onder den arm en mij aan de hand. Wij gingen naar het veen, daar zocht zij een put met erg brak water en daarin ging de stof; ik sloeg mijn pantalon in de hoogte (schoenen en kousen behoefde ik niet uit te trekken, die had ik niet) en sprong vroolijk op de stof rond, totdat zij doortrokken was van een bruin sop.

C. ESSLINGER.

Schloss Reichelsdorf bij Nürnberg.

HET KASTEEL VAN WIJCHEN.

Wanneer een reiziger in den herfst der opvolgende jaren 1906, 07 en 08 van *Nijmegen* naar *'s Hertogenbosch* of omgekeerd spoorde en bij het station *Wijchen* zijn blik op dorp en omgeving sloeg, zullen zich ongetwijfeld verschillende gedachten aan zijn geest hebben opgedrongen.

In 1906 ontwaarde hij op zeer korten afstand van de spoorbaan in de onmiddellijke nabijheid van het dorp een prachtig kasteel, heerlijk type van den 16en eeuwschen bouwstijl, sierlijk omlijst door zwaar geboomte, met zijn hoogen vierkanten toren den geheelen omtrek beheerschend, een architectonisch kunstgewrocht der voorvaderen, zooals er nog maar zeer weinige in ons land, althans in zulk een oorspronkelijken en goed onderhouden toestand worden aangetroffen.

Een jaar later, in 1907 zag hij terzelfder plaatse eene ruïne, kale muren met het onderstuk van den toren in het midden, alles geheel uitgebrand, eenzaam en verlaten, nog altijd te midden van dezelfde fraaie natuur, en onwillekeurig zal bij hem de verzuchting zijn opgekomen: „hoe jammer dat dit prachtige slot, dat verleden jaar nog zoo heerlijk en trotsch zijne torens en daken ten hemel verhief, geheel is verwoest!"

Maar thans, in het najaar van 1908, nogmaals dezelfde reis makende, zal hij zonder twijfel uitroepen: „verbazend! droom ik of heb ik verleden jaar gedroomd, toen ik hierlangs spoorde? daar staat het oude kasteel er weêr, juist zooals ik het nog twee jaar geleden aanschouwde, geheel in den stijl herbouwd, volkomen gelijk, althans van buiten gezien, aan hetgeen er vroeger stond!"

Zoo is het en niet anders. Een noodlottige brand heeft den 6en December 1906 een der prachtigste en best onderhouden oude kasteelen van Gelderland in rook en vlammen doen opgaan, doch de eigenares heeft het in den loop van dit jaar 1908, geheel en al zooals het was vóór den brand, doen herbouwen.

Het *kasteel van Wijchen* staat er weêr, zooals het er drie eeuwen lang had gestaan. Behalve de muren is het wel niet meer hetzelfde gebouw, doch het is voorloopig althans beter en solieder, dan het was, omdat het nu geheel nieuw is, al zal het de vraag zijn of het ná drie eeuwen nog even deugdelijk en bewoonbaar zal zijn, als het vorige kasteel voor drie jaren nog was.

Wij zullen van dit merkwaardige gebouw eene vluchtige architectonische beschrijving geven — in dit tijdschrift voorzeker geheel op hare plaats — ná, ter wille van vele lezers, een zeer kort overzicht zijner geschiedenis te doen voorafgaan, terwijl wij degenen, die in dit opzicht er meer van wenschen te weten, verwijzen naar onze elders verschenen uitvoerige verhandeling [1]).

[1]) Geldersche Kasteelen, IIe deel, blz. 215—36.

FIG. 1.
HET KASTEEL
VAN WIJCHEN
VOOR DEN
BRAND.

Wijchen was van ouds eene vrije heerlijkheid. De heeren van *Wijchen*, die sedert het midden der 12e eeuw vermeld worden, heeten *Nobilis viri*, en waren aan niemand dienst- of leenplichtig. Zij zullen toenmaals reeds een kasteel aldaar bewoond hebben, en, daar het *dorp Wijchen* reeds ten jare 1105 genoemd wordt en denkelijk wel, zooals bijna overal het geval was, van jongere dagteekening zal geweest zijn dan het slot, zoo kan men gerust aannemen, dat reeds omstreeks het midden der 11e eeuw een *kasteel te Wijchen* aanwezig was.

Johan van Wijchen, die in 1230 getuige was van Diederik, heer van Altena, is de laatste van dit geslacht, waarvan de geschiedenis melding maakt.

Ruim eene eeuw later was het reeds met de vrije heerlijkheid gedaan en behoorden de regalia aan den hertog van Gelder, die het recht van den wind en van het

Uitgave der firma A. E. C van Someren te Zutphen, 1906—08.

FIG. 2.
KASTEEL VAN
WIJCHEN
NA DEN BRAND.

gemaal te *Wijchen* en *Niftrik* in 1342 opdroeg aan Otto van Malbergen. In het begin der 15e eeuw behoorde de heerlijkheid aan het geslacht *Galen*, en in 1403 werd *Wijchen* met al zijn toebehooren een Geldersch leen ten Zutphensche rechte, bekend onder den naam van *de Leler, de Vont en het Heijtgraeffschap in Wijcher Kerspel.*

De *Galens* bleven er mede beleend tot het jaar 1536, toen *Jacob van Galen* en zijne vrouw *Barbara van Eekeren* het leen transporteerden op *Herman van Bronckhorst,* heer tot Batenburg en Stein, gehuwd met *Petronella van Praet van Moerkerken.* Genoemde Herman verbond dit leen den 21en Januari 1550 tot voltrekking der huwelijksche voorwaarden zijns oudsten zoons *Willem* met *Johanna de St. Thomars* genaamd *van Morbecque*, weduwe *van Bosinchem*, en droeg dezen drie jaren later de geheele bezitting over. *Willem van Bronckhorst* transporteerde haar in 1557 weder aan zijn jongeren broeder *Carel*, deze in 1563 op nieuw aan zijne moeder *Petronella van Praet*, die haar kort daarop alweder overdroeg aan haar zoon *Gijsbert.*

Gijsbert van Bronckhorst trad toe tot het Verbond der Edelen, evenals zijne broeders *Carel* en *Dirk* en werd dientengevolge met dezen laatste door Alva gevangen genomen, en beiden werden den 1en Juni 1568 te Brussel onthoofd en

PLAAT II. KASTEEL VAN WIJCHEN.
ZIJGEVEL. (NA DE RESTAURATIE).

hunne goederen verbeurdverklaard. Na *Gijsberts* dood nam zijn broeder *Willem* weder bezit van het kasteel te *Wijchen*, doch hij kon zich niet laten beleenen, wegens de verbeurdverklaring.

Maar het schijnt dat deze *Bronckhorsten* door de ongunst der tijden, enz. in schulden waren geraakt, en op hunne goederen geld hadden opgenomen, want zekere *Geertruid van Dalen*, weduwe van *Anthonis Backeliers*, deed later haar recht op dit leen gelden en werd in 1595 daarmede dan ook beleend.

Deze nu verkocht met de kinderen harer dochter *Geertruid Backeliers*, weduwe van *Dr. Frederik Boymer* — voorheen zaakwaarnemer en rechtsgeleerd assistent der familie *Bronckhorst* — in 1609 het kasteel van *Wijchen* — toen *de Einborch* en vroeger *de Leler* genaamd — met al zijn toebehooren aan prinses *Emilia van Nassau* — dochter van prins Willem van Oranje en diens 2e vrouw Anna van Saksen en gemalin van *don Emanuel* prins *van Portugal* — die den 10en Juni van genoemd jaar met het geheele leen werd verleid.

Het toenmalige kasteel van *Wijchen*, waarschijnlijk wel niet het oorspronkelijke uit de 11e eeuw, maar dan toch een burcht, dien zeker al reeds een drietal eeuwen heugde, had vermoedelijk door den oorlog veel geleden en was waarschijnlijk in brand geschoten en vernield, althans in ruïne vervallen. Het zal er wel ongeveer eveneens hebben uitgezien, als onlangs ná den brand van 1906.

Prinses *Emilia*, wier huwelijk noch de Algemeene Staten, noch haar broeder prins *Maurits* welgevallig was, en die jarenlang met haar echtgenoot en kinderen in tamelijk kommervolle omstandigheden in het buitenland had vertoefd, had zich juist even te voren met haren broeder verzoend en was in het bezit gekomen van haar vaders erfdeel, terwijl don *Emanuel* eene vrij aanzienlijke bate had gemaakt door het uitrusten van drie kaperschepen, waarmede een toen gebruikelijke en geoorloofde zeeroof werd gepleegd. Waarschijnlijk heeft zij het leen voor weinig geld gekocht; zij besloot althans het kasteel te herbouwen, en bewoonde het daarna met haar gezin.

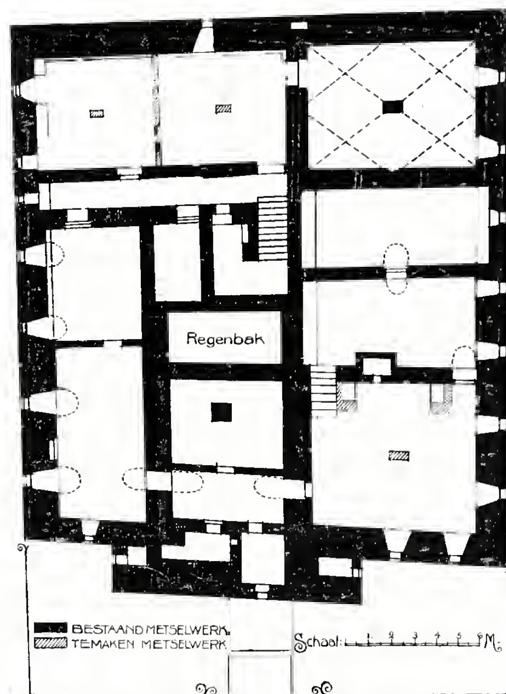

FIG. 3.
KELDERPLAN.

Het herrees in den stijl van het laatst der 16e of begin 17e eeuw en werd een zeldzaam sierlijk en fraai type van dien stijl, zooals nog dagelijks te zien is, want het is thans weder geheel en zuiver in dien stijl opgetrokken, zooals het zich drie eeuwen lang vertoonde tot aan den noodlottigen brand, en het is jammer dat de naam van den oorspronkelijken bouwmeester, ongetwijfeld een kunstenaar, verloren ging of onbekend is gebleven.
Don *Emanuel van Portugal* en *Emilia van Nassau* zijn voor ons bekende historische personen, over wier levensloop, enz. wij hier niet kunnen uitweiden; zij stempelden het door hen herbouwde en bewoonde *kasteel van Wijchen* tot een historisch monument bij uitnemendheid. Na den dood van prins *Maurits* in 1625 verlieten beiden het land en bleef het kasteel voorloopig onbewoond. *Don Emanuel*, die Roomsch-Catholiek was, begaf zich naar Brussel naar het hof der aartshertogin Isabella, waar hij met open armen ontvangen werd. *Prinses Emilia*, die de Hervormde leer beleed, was, hoezeer ook hiertoe uitgenoodigd en aangespoord, niet te bewegen haar man derwaarts te volgen en ging met hare dochters naar *Zwitserland*, waar zij in 1627 het kasteel *Prangins* bij Genève aankocht.
Den 16en Maart 1629 overleed zij aldaar, waarna, zoowel *don Emanuel*, als hare vijf nog in leven zijnde dochters zich met *Wijchen* lieten beleenen. Toen ook hij den 22en Juni 1638, te Brussel, gestorven was, verkochten zijne dochters den 8en October 1639 *Wijchen* aan *Eustatius van Hemert* en zijne vrouw *Everharda Baersdonck* genaamd *Mom*, doch hielden *f* 22000—, tweederde der koopsom, als hypotheek daarop gevestigd.
In het volgende jaar ging het kasteel met toebehooren weder door verkoop in andere handen over. *Philips van Nassau*, heer van *Grimhuijzen* — zoon van Justinus, bastaard van prins Willem I en van Anna van Merode — en zijne vrouw *Anna Margaretha van Cortenbach* werden toen daarvan eigenaars en bewoonden ook het kasteel.
Zij stierf in 1662 en werd te *Wijchen* met 16 kwartieren begraven; hij volgde haar

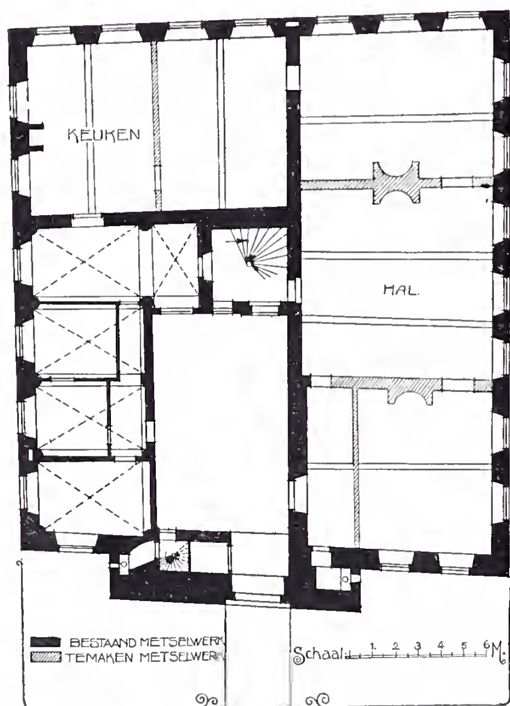

FIG. 4.
PLAN
1e VERDIEPING.

in het graf in 1676 en hun eenig kind *Anna Margaretha,* eerst in 1659 gehuwd met *Diederik Schenck van Nydeggen* en daarna, vóór 1668, met *Johan Gerhard van Oostrum*, werd toen vrouwe van *Grimhuijzen* en *Wijchen*. Na haar dood in 1680 werden hare kinderen onder voogdij huns vaders met *Wijchen* beleend.

In hetzelfde jaar nog verkocht hij dit goed ten hunnen behoeve aan *Meinard de Parchival*, gouverneur van Hulst, nà wiens overlijden in 1693, eerst zijn zoon *Ambrosius* en, nà diens dood, zijne dochter *Hillegonda Maria*, echtgenoote van den kolonel *Court Jan van Swansbel*, in het bezit opvolgde.

Den 26en October 1724 kochten *Johan François van Scherpenzeel* en zijne vrouw *Maria Ignatia van den Santvoort* de heerlijkheid van den zoon van genoemden kolonel *Swansbel* en diens echtgenoote.

Deze bezitting ging vervolgens door erfenis en overdracht van het geslacht *Scherpenzeel* over in dat van *Wevelinckhoven* en kwam eindelijk den 29en Juni 1771 aan *Cornelia Petronella van Wevelinckhoven* gehuwd met *Jean Osy*, heer van Zegwaert en Palestijn, die het daarop onmiddellijk overdragen aan hun kleinzoon *Jan Carel Osy*, geboren te Rotterdam 8 Juni 1751, overleden te Antwerpen 31 Maart 1821.

Zijn zoon *Jan Ferdinand Marie Joseph* volgde hem op in 't bezit van *Wijchen*, doch overleed in 1846 zonder kinderen na te laten, waardoor zijne nicht jonkvrouwe *de la Faille* van hem erfde. Na haar overlijden werd *Joseph Jan Reinier baron Osy*, zoon eens halven broeders van voornoemden *Jan Carel Osy*, door aankoop eigenaar dezer oude heerlijkheid. Op hem volgde in 1866 zijn zoon *Edouard Joseph François baron Osy de Wijchen*, die in December 1900 overleed, waarna zijne erfgenamen het kasteel met bijbehoorenden grond in den zomer van 1903 onder den hamer brachten.

Er bestond toen groot gevaar dat het oude fraaie slot in sloopershanden zoude vallen, hetgeen gelukkig evenwel niet geschiedde, want jonkvrouwe *Adriana Wilhelmina van Andringa de Kempenaer*, douairière van jonkheer *Quirinus Ca-*

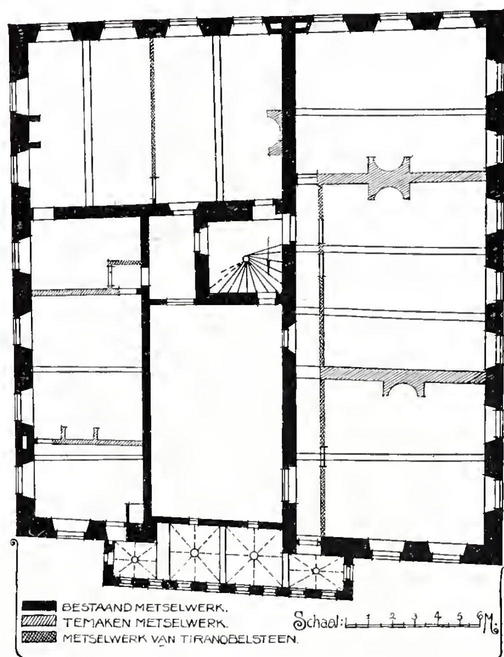

FIG. 5.
PLAN
2e VERDIEPING.

tharinus Julius van Andringa de Kempenaer, werd voor de som van *f* 26850— eigenaresse daarvan. Zij liet aan het kasteel uit- en inwendig de noodige herstellingen verrichten, meubelde het met veel smaaken betrok het daarna met der woon. Zooals wij boven reeds zeiden brandde het echter in den nacht van 5 op 6 December 1906 totaal af. Terwijl de bewoners reeds allen ter ruste waren stond het door onbekende oorzaak plotseling in lichte laaie, zoodat de eigenares en haar dienstdoend personeel ter nauwernood het leven konden redden, en al het kostbare meubilair, kunstschatten, porcelein, enz. met het prachtige gebouw een prooi der vlammen werd.

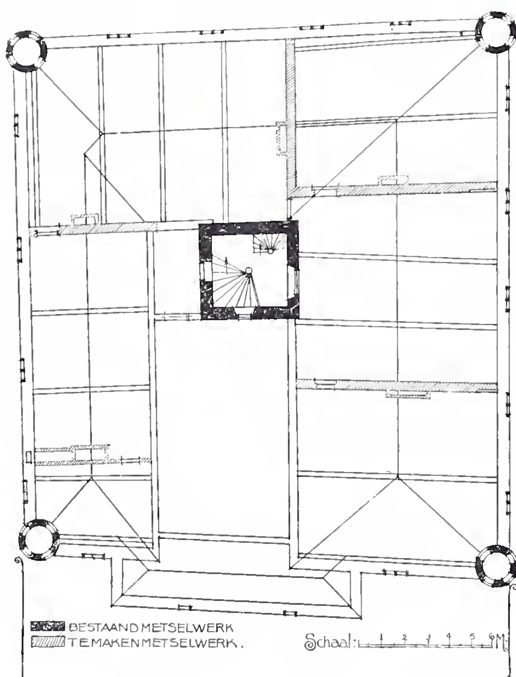

FIG. 6.
PLAN-ZOLDER-VERDIEPING.

Het *kasteel van Wijchen* is thans onder leiding van den heer *F. A. Ludewig*, architect te Nijmegen, zuiver in den fraaien Vlaamschen stijl der 16e eeuw herbouwd, geheel en al zooals het was vóór den brand.

Dit werk, ofschoon wel geene oorspronkelijke schepping, doet den bekwamen bouwmeester alle eer aan, want, als men op nevensgaande afbeelding der ruïne na de catastrophe ziet, dat er niets meer dan de kale muren was overgebleven, zal men moeten bekennen, dat het eene allesbehalve lichte taak was om het geheel weder zóó zuiver en schoon in al zijne details en bijzonderheden te doen herrijzen. Had men vooraf nauwkeurige en uitvoerige teekeningen, schetsen, beschrijvingen, enz. kunnen maken, dan was de herbouw veel gemakkelijker en eenvoudiger geweest, doch zulk een leidraad ontbrak geheel en al, daar noch de brand, noch de daardoor noodzakelijke herbouw natuurlijk vooruit te voorzien waren.

Ter opheldering van bijgaande fraaie platen en platte gronden zullen wij thans het herbouwde slot uit- en inwendig met losse vluchtige trekken beschrijven.

Het kasteel, geheel door eene tamelijk breede gracht omgeven, heeft een ongeveer langwerpig vierkanten vorm. In het midden verheft zich een vrij hooge en zware vierkante toren.

Het heeft, behalve de kelders en de zolders, twee verdiepingen, en vertoont in zijn geheel zuiver den stijl van het laatst der 16e of begin der 17e eeuw, zooals wij

FIG. 7.
KASTEEL VAN
WIJCHEN.
(ACHTERGEVEL).

hierboven reeds opmerkten, doch de fondamenten, de geheele kelderverdieping en zelfs het grootste gedeelte van het muurwerk der gelijkvloersche verdieping zijn beslist minstens drie eeuwen ouder. Of het geheel ter zelfder plaatse en op dezelfde grondslagen staat als het oorspronkelijke slot, dat wij op historische gronden vermoeden reeds in het midden der 11e eeuw te zijn gebouwd, kunnen wij niet bepaald verzekeren, wel mag men gerust aannemen, dat noch het

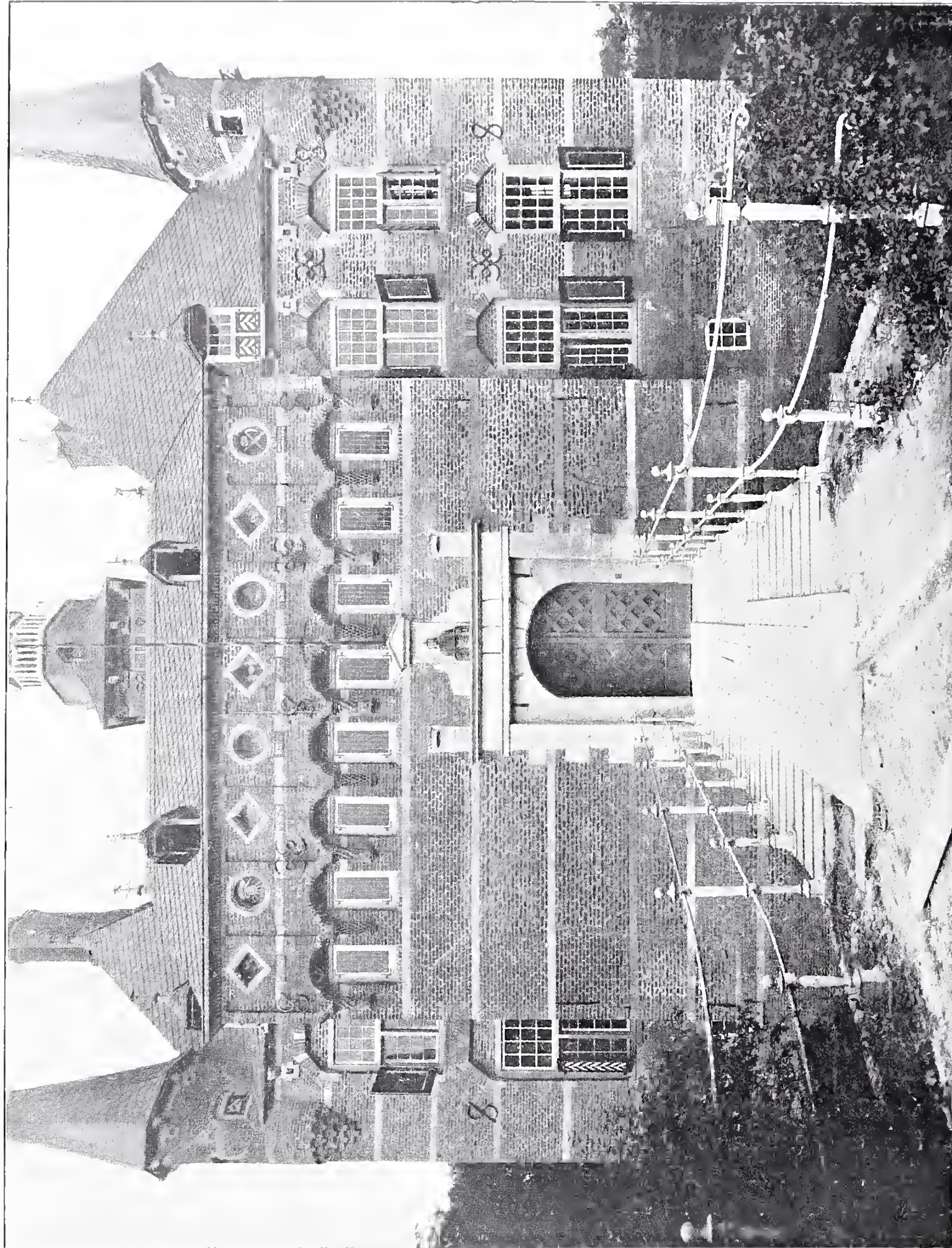
FIG. 8.
KASTEEL VAN
WIJCHEN
GEZIEN DOOR
DE VOORPOORT.

één, noch het ander ooit op Romeinschen grondslag heeft gestaan, zooals vroeger wel is beweerd.

Het front van het kasteel met de brug en de ingangspoort ligt nagenoeg zuiver in het oosten. Door eene oude zware voorpoort - opbovenstaande plaat gedeeltelijk zichtbaar - komt men op een, nu als tuin aangelegd, circa 60 meter lang en 40 meter breed, geheel door eene buitengracht omgeven voorplein, aan de rechterzijde afgesloten door eene reeks bijgebouwen, de vroegere stallen, koetshuis, enz., nu voor een deel bewoond door onderhoorig personeel. In den grond van dit voorplein zijn nog zware fondamenten aanwezig; denkelijk stond hier in vorige eeuwen — vóór den herbouw in 't begin der 17^e eeuw — de voorburg of het voorgeborchte, dat bij een middeleeuwschen burcht zelden ontbrak. Dit is althans waarschijnlijker dan het beweren van sommigen, dat hier het vroegere kasteel *de Leler* of *de Einborch* zal gestaan hebben en dat het tegenwoordige slot eerst in den aanvang der 17^e eeuw van den grond uit door *prins Emanuel van Portugal* zou zijn gebouwd, hetgeen trou-

wens ook op historische gronden haast ondenkbaar is.
Het front van het gebouw is 22.54, de rechterzijde 26.19, de achterkant 23.05 en de linkerzijde 24.03 meter lang. De voorzijde springt, over eene lengte van 11.60 meter, circa 2.27 meter vooruit. In dit gedeelte, dat een veel zwaarderen buitenmuur heeft dan al het overige, bevindt zich op de gelijkvloersche verdieping van buiten gezien niets dan de zware, met zand- en hardsteen massief geornementeerde ingangspoort, die door eene breede op steenen pijlers rustende en van sierlijke ijzeren leuningen voorziene brug met het voorplein gemeenschap heeft.
Boven de kroonlijst der poort staat eene gekleurde steenen buste, *don Emanuel van Portugal* voorstellend, geflankeerd door twee steenen schilden, waarop de dooreengestrengelde *E's*, door eene kroon gedekt, zijn gebeiteld. Deze *E's*, die ook de helft der talrijke — zeker wel een 80-tal — sierankers vertoonen, die het geheele gebouw en ook den toren aan alle zijden omgeven, terwijl de andere helft de geslotene *S* te zien geeft, doelen op de aanvangsletters der voornamen van *don Emanuel* en zijne gemalin *Emilia van Nassau.* De geslotene *S*, is eene symbolische figuur van oud-Franschen oorsprong, wier beteekenis als volgt wordt uitgelegd: S fermé = ferme S = fermesse (oud Fransch) = fermeté = fidélité, doelende op de standvastigheid in de wederzijdsche liefde van *don Emanuel* en zijne vrouw.
In dit vooruitspringend gedeelte, waarvan de muren bijna anderhalve meter dik zijn, terwijl de andere buitenmuren van het kasteel slechts 85 cm. zwaar zijn, vindt men beneden links de portierswoning en eene smalle wenteltrap naar boven, rechts een privaat. Op de eerste verdieping eene lange smalle overwelfde corridor, bevallig ellipsvormig getoogd, waarin wij op een onzer platen een kijkje geven, en wel naar het zuidelijk uiteinde.
Deze corridor ontvangt licht door acht smalle vensters in het front boven de poort en een dito in elk der vooruitspringende zijwanden. In vroegere eeuwen was hier de kapel; later werd de ruimte door houten schotten in kleine kamertjes verdeeld; nu is het eene doorgaande gang.
Boven de acht ramen in het front springt de uitbouw nog 13 cm. vooruit, welke voorsprong sierlijk boogvormig is uitgetand boven de bedoelde acht ramen. Deze acht bogen rusten op negen eigendommelijk fraai à tors bewerkte, van baksteen gemetselde halve colonnetten met kapiteel en voetstuk, tusschen de vensters aangebracht en allen verschillend van vorm. Boven elke colonnet loopt eene smalle ondiepe gleuf tot aan het dak toe door, en boven de onevenen bevindt zich bovendien een sieranker van bovenbeschreven vorm.
Daarboven acht, beurtelings ruitvormige en ronde nissen, boven elk venster één, waarin gekleurde symbolische voorstellingen zijn geschilderd, allen voor-

PLAAT III. KASTEEL VAN WIJCHEN.
VOORGEVEL NA DE RESTAURATIE.

zien van latijnsche onderschriften of spreuken, in zwarte letters, op den onder die nissen loopenden witten cementband. Deze voorstellingen en spreuken, ook al betrekking hebbende op den levensloop en het huwelijksleven van *don Emanuel* en *prinses Emilia*, zijn van links naar rechts, als men er voorstaat:

1. Eene zon en eene zonnebloem door andere planten omgeven. Daaronder: *Non inferiora secutus* (Niets lagers gevolgd).
2. Vijf pijler door eene slang omstrengeld. Met onderschrift: *Vis nescia vinci* (Kracht of macht, die niet kan overwonnen worden).
3. Een korenveld, waaronder: *Spes alteræ vitæ* (De hoop op een ander leven).
4. De vogel phoenix te midden van een brandend vuur door de zon beschenen. Bijschrift: *Renovata Juventus* (De jeugd vernieuwd of eene vernieuwde jeugd).
5. Twee uit wolken te voorschijn komende, ineengesloten handen. *Ditat servat fides* (De trouw maakt rijk en sterk).
6. Een leeuw, rustende met den klauw op afgeknaagde bekkeneelen. Met onderschrift: *Cesset victoria victis* (Den overwonnenen wijkt de zege).
7. Eene uit de wolken komende hand, den bliksem slingerend. Hieronder: *Quis contra nos* (Wie zal tegen ons zijn).
8. Een gekruiste schepter en houweel, met doodshoofd erboven. Tot onderschrift: *Mors sceptra ligonibus æquat* (De dood maakt schepters en houweelen of wel vorsten en bedelaars gelijk).

Dit voorgebouw heeft een, van twee vensters voorzien laag dak, waardoor de fraaie toren, in het front gezien, des te beter uitkomt.

Op elke der beide verdiepingen vindt men bovendien in den voorgevel drie, in den noordelijken en westelijken zeven en in den zuidelijken gevel zes vensters met zoogenaamde onvoltooide kruiskozijnen, dat wil zeggen, dat de vertikale arm van het kruis alleen in het beneden gedeelte is aangebracht. Deze beneden helften hebben allen naar binnen openslaande ramen en naar buiten openende luiken, heraldisch beschilderd, van binnen rood met breeden donkergroenen rand, van buiten gekeperd van groen en geel, volgens de kleuren van het familiewapen der eigenares.

De bogen boven de vensters zijn niet als gewoonlijk cirkel- of ellipsvormig, maar gebroken, ongeveer in den vorm van een halven regelmatigen zeshoek, eene sierlijke, weinig voorkomende afwijking van de gewone constructie. Tusschen elk paar vensters treft men ter versiering eene circa drie meter lange, geringe indieping aan, en voorts tusschen elk paar bogen een sieranker, beurtelings de *E's* en de gesloten S. De gevels zijn allen met breede witte cementbanden afgezet.

Het kasteel heeft hooge spitstoeloopende leien daken met fraaie vooruitstekende groote dakvensters, en gekroond door hooge zware hoekige, door ijzeren kronen gedekte schoorsteenen, die uit de verte gezien aan kleine torens doen denken. Zij rusten op de binnenmuren, die

FIG. 9.
KASTEEL VAN
WIJCHEN.
BLIK IN DE COR-
RIDOR BOVEN DE
INGANGSPOORT.

tot boven in de dakschilden zijn opgetrokken. Het noordelijk en westelijk dak is hooger dan het zuidelijk.

De hooge toren met zijne los en sierlijk geconstrueerde spits, *Mercurius* als windwijzer in top voerend, heeft nog drie verdiepingen meer dan het gebouw zelf en beheerscht den geheelen omtrek. De vroegere windwijzer, de *oude Mercurius*, die reeds drie eeuwen lang wind en weder had getrotseerd, is bij den brand naar beneden en in de gracht terechtgekomen en later daaruit opgevischt. Het is een zwaar koperen beeld met lossen helm op

het hoofd, sprekend gelijkend op de buste boven de ingangspoort, en moet dus ook *don Emanuel van Portugal* voorstellen.
Het groote vierkante gebouw is zeer bevallig geflankeerd door vier cirkelvormige uitgekraagde hoektorentjes, 1.3 meter middellijn binnenwerks, met hooge leien spitsen en ieder van drie raampjes voorzien. Vroeger deden zij dienst als wacht- of uitkijktorens.
Thans gaan wij het kasteel inwendig bezien.
Door de ingangspoort komt men op eene opene binnenplaats, 10 meter lang en 6 breed. Links daarvan ziet men de oorspronkelijk opene colonnade of zuilengang, gedekt door vijf kruisgewelven, die aan de zijde der binnenplaats op drie kolommen, aan den buitenkant op tegen den muur aangemetselde halve kolommen rusten. Deze colonnade komt evenwel niet tot haar recht, daar er eenige kleine vertrekken van zijn gemaakt door verschillende ingemetselde muurtjes, o.a. ook tusschen de kolommen aan de binnenplaats. Deze toestand was reeds zóó vóór den brand, zelfs vóór den aankoop door de tegenwoordige bezitster en bleef bij den herbouw helaas! bestendigd, daar men de bedoelde vertrekken noode missen kan.
Rechts van de binnenplaats is de hoofdingang en daarachter eene gang naar de vestibule of hall, eene groote ruimte in het midden van de noordzijde van het gebouw, met steenen vloer en nog een uitgang onder den aan den achterkant der binnenplaats zich bevindenden toren. Aan weêrszijden dezer vestibule is eene groote ruime zaal, en aan de westzijde vindt men de keuken, bijkeuken, dessertkamer, enz.
Onder den toren gaat men langs eene trap naar de kelderverdieping. Het geheele gebouw, ook de binnenplaats, is onderkelderd. Er zijn minstens 12 verschillende kelders; de verdeeling ziet men voldoende op bijgaanden plattegrond. Al deze kelders zijn van boven afgesloten door zware kruisgewelven, waarop de geheele bovenbouw rust. Alleen de voormalige keuken in den noordoosthoek, waar nog de oude stookplaats, een bakoven en de nu dichtgemetselde trap, die in de vestibule uitkwam, worden aangetroffen, heeft eene houten zoldering met zware moerbalken, die de vloer der daarboven gelegene zaal schragen, terwijl de zuidwestelijke kelder, door een muur in tweeën gedeeld, gedekt is door troggewelven, weleer rustende op eikenbalken, nu op ijzeren rails, door steenen pijlers ondervangen. De vloer der kelders ligt boven het waterpeil der omringende gracht en de met ijzeren bouten getraliede vensters zijn 1.4 meter boven dat peil gelegen. Een onzer platen geeft een bekoorlijk typisch kijkje in deze onderaardsche gewelven.
In den toren leidt eene wenteltrap naar de eerste verdieping en verder naar de zolders en omhoog tot in den bal.
De eerste verdieping is nagenoeg op dezelfde wijze ingedeeld als de gelijkvloersche, zooals op bijgaande platte gronden te zien is. Eenige dier groote ruimten zijn

FIG. 10
KASTEEL VAN
WIJCHEN.
KRUISGEWELF
IN EEN DER KELDERS.

echter door muren en schotten in kleinere kamers verdeeld, waardoor het gebouw geriefelijker en gezelliger te bewonen is.

Alle vertrekken op beide verdiepingen hebben houten zolderingen met zichtbare zware moerbalken met sleutelstukken en daarover heen loopende kinderbinten. Vóór den brand was dat eveneens zoo, doch toen was dat alles van zwaar oud eikenhout, nu van in eikenkleur gebijtst greenenhout. De onderverdieping is ruim vier, de bovenverdieping 3.5 meter hoog. Al die groote vertrekken hadden voorheen kolossale ouderwetsche schouwen, waarvan er in den loop der tijden al vele waren vervangen door meer moderne schoorsteenmantels. Thans zijn overal weder oude hooge schoorsteenen aangebracht, overeenkomstig den stijl van het gebouw, doch van sierlijker en bescheidener vorm dan de vroegere. Was het weleer alles behalve aanlokkend, ja, wegens de slechte vloeren, zelfs gevaarlijk de zolders te betreden, thans is het een lust daar rond te dwalen, de prachtige kapconstructie der hooge daken te bewonderen en uit de dakvensters in verschillende richtingen het fraaie en ruime uitzicht in den omtrek te genieten,

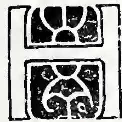
dat natuurlijk door de dakvensters of over de houten balustrade van den toren onder den bal nog veel uitgestrekter en indrukwekkender is.

Er is op het kasteel met inbegrip der zolderverdieping zeker ruimte genoeg tot tijdelijke inlegering van een geheel bataljon infanterie op voet van oorlog. Moge het tot zoo iets nimmer gebruikt behoeven te worden! Het oude slot en zijne voormalige bezitters hebben van den krijg genoeg genoten, het tegenwoordige kasteel en zijne edele bewoonster wenschen niets liever dan den vrede. Voor het schoone *Gelderland* is de herbouw van het *kasteel van Wijchen*, evenals de restauratie van *het Oude Loo*, een verblijdend verschijnsel. Mochten andere fraaie oude kasteelen in ons gewest, die tot hun behoud eene flinke opknapping hoog noodig hebben, als *Doorwerth*, *de Doornenburg*, *Hernen*, enz., spoedig volgen! Twee schapen zijn al over de brug, wie voert er nog meerderen over?

H. M. WERNER.

Rhedersteeg, November 1908.

TOELICHTING BIJ DE PLATEN.

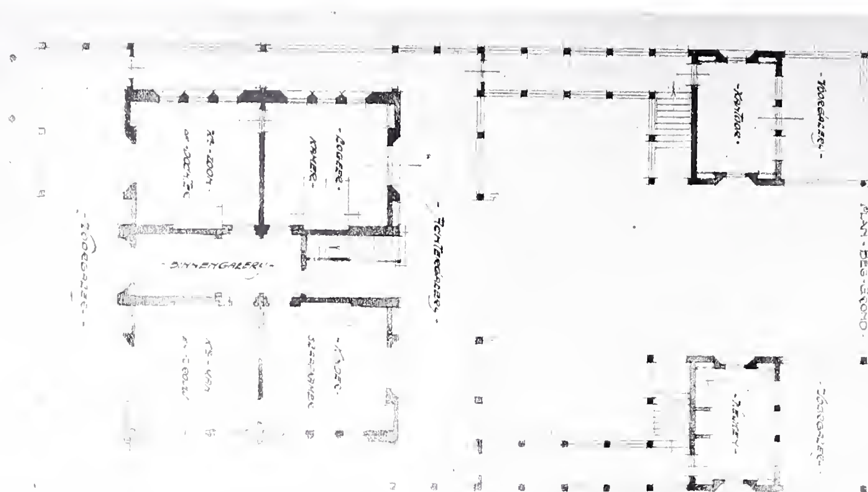
et is onze bedoeling met den aanvang van den nieuwen jaargang onder meer, een reeks korte artikels te plaatsen met afbeeldingen van ontwerpen voor Indische ambtenaarswoningen. Daar er ondanks het uitgestrekte arbeidsveld, tot dusver in Indië weinig gebouwd werd, dat belangrijk is als architectuur en de woningen zelfs dikwijls ondoelmatig zijn ingericht, is het Indische woonhuis een onderwerp van studie, dat zeker velen, die in Indië vertoeven of het land kennen, zullen interesseeren.

Een der belangrijkste factoren bij het ontwerpen van deze ambtenaarswoningen is, wat het inwendige betreft, dat de indeeling en de constructie zich volkomen aanpassen bij de gesteldheid van het klimaat en de eigenaardigheden der landstreek en wat het uiterlijk betreft, dat het ontwerp geen nabootsing of opvallende omwerking vertoont van de woningen der inlanders, omdat de bouw van deze woningen een kultuurkunst is, waarbij zich uitsluitend Oostersche elementen hebben ontwikkeld. Een vereuropeeschte imitatie zal bij de inlandsche kunst vergeleken, als een tegenstrijdig en onlogisch samenstel uitkomen. Toch moet zoo'n ambtenaarswoning in uiterlijk niet een herinnering aan de architectuur van het moederland opwekken. De woning van den Indischen ambtenaar behoort een op zich zelf staand type te zijn. De voornaamste ruimte in de Indische woning is de achtergalerij, die men als het ware als de woonkamer zou kunnen beschouwen; een lange, breede galerij, zoodanig gelegen en overkapt, dat men er het grootste gedeelte van den dag tegen de zonnehitte beschut is. Deze achtergalerij, waar men meestentijds huist en eet moet dus in onmiddellijke verbinding staan met de keukens en dienstvertrekken en is gemeubeld met een behoorlijk aantal lange rieten ligstoelen. Wanneer in den namiddag in de achtergalerij de zon binnendringt, huist men in de voorgalerij; de dagelijksche werkzaamheden zijn dan afgeloopen en men rust daar uit of ontvangt er bezoeken. Men zou dus de voorgalerij met onze salon kunnen vergelijken. Voor- en achtergalerij staan door zijgalerijen, die smaller kunnen zijn, met elkaar in verbinding.

Daar op de meeste plaatsen geen bijzondere surveillance kan bestaan, wordt het geheele erf door een omheining afgesloten, met één ingang voor en één ingang achter. De hoofdingang, die tot het voorerf toegang geeft, kan van de voorgalerij uit gecontroleerd worden. De dienstingang verleent toegang tot het achtererf, waarom heen de verschillende dienstvertrekken gegroepeerd zijn. Van de achtergalerij uit heeft men het oog op den dienstingang en verder op het geheele dienstbedrijf, dat op het achtererf plaats vindt.

De afgesloten binnenruimte van het hoofdge-

FIG. 1.
AMBTENAARS-
WONING TYPE A.
PLAN BEG.
GROND.

bouw, waaromheen de open galerijen loopen, wordt uitsluitend door slaap- en logeervertrekken ingenomen. De gemetselde binnenmuren zijn tot even boven de deurhoogte opgetrokken; daar boven geheel open ter verkrijging van meerdere ventilatie, alleen door een versierd ijzeren rasterwerk, tusschen, de uit de muren opgemetselde stijlen, afgesloten. Alle ramen zijn van jalouzieën, jaloezieluiken voorzien, die gesloten kunnen worden terwijl de ramen geopend zijn. Een voor het Indische klimaat doelmatig gebruik is de welbekende Engelsche ijzeren raamconstructie, daar deze vensters op velerlei wijze ventilatie mogelijk maken en het ijzerwerk uitstekend openingen en naden afsluit tegen allerlei insecten en ongedierte. Alle vloeren zijn van beton, de muren afgepleis-

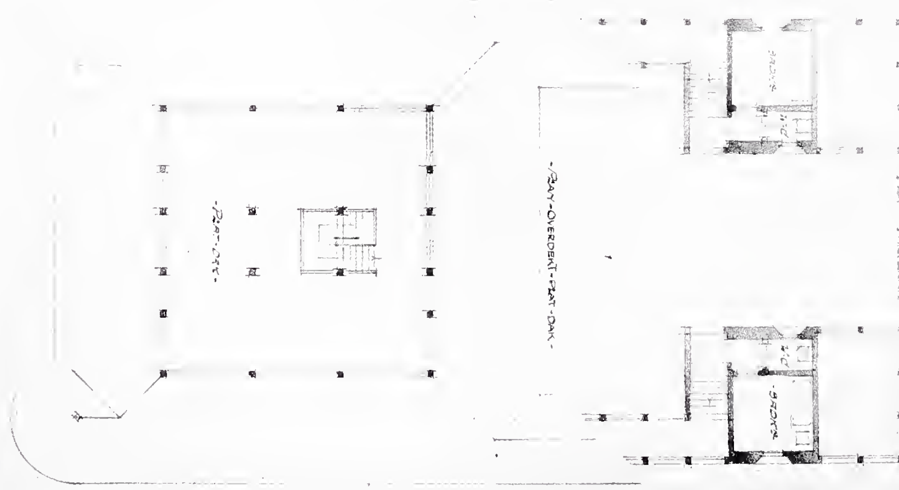

FIG. 2.
TYPE A. PLAN
PARTERRE EN
PLAN OVERDEKT
PLAT DAK.

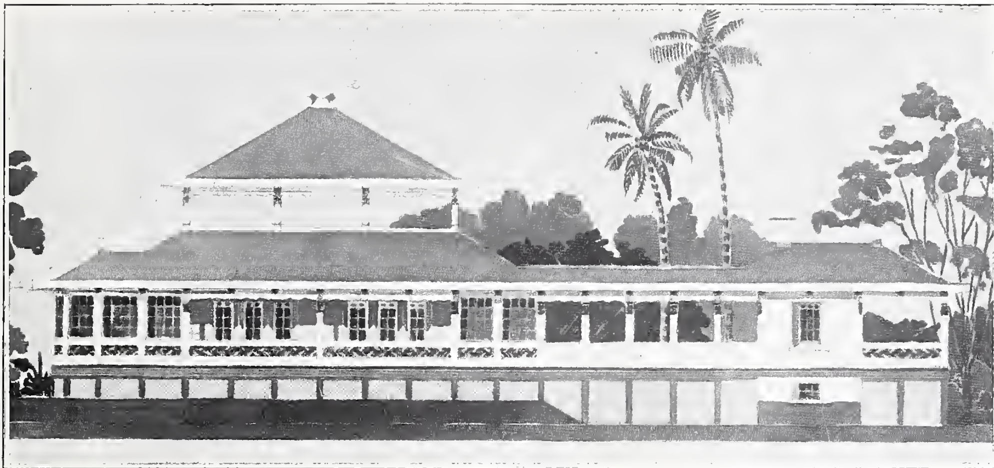

FIG. 3.
ZIJGEVEL
TYPE A.

terd en geschilderd en met tegelbanden of tegellambriseeringen versierd.
De parterrevloer ligt 1 M à 1,50 M boven den grond en rust op metselwerk, waarin groote openingen zijn gelaten voor luchtdoorstraling onder de vloeren. Deze openingen zijn door ijzeren roosters afgesloten. Voor de Indische woning is een cementijzerconstructie ook een praktische bouwwijze.
De daken zijn met de in het land veel gebruikelijke Romeinsche pannen afgedekt of wel met atap, groote, gedroogde bladeren ofschoon deze laatstgenoemde bedekking natuurlijk meer brandgevaar oplevert evenals bij ons de rieten dakbedekking Ook de Echtsche pannen worden gebruikt, maar zijn zeldzamer.
De platte daken worden overdekt door op houten kolommen rustende daken in overeenstemming met den vorm der benedendaken. Het platte dak, aldus beschut kan bij overmatige hitte als slaapplaats gebruikt worden, echter niet in alle streken.
De dakconstructie en galerijen zijn geheel in hout bewerkt en evenals het overige timmerwerk, in teak- of z.g. djattihout. Deze inheemsche harde houtsoort, die in Indië uiteraard lang zoo kostbaar niet is als bij ons, is uitstekend tegen de inwerking der zonnehitte bestand en levert ook betrekkelijk weinig brandgevaar op. Men schildert het houtwerk met kreosootverf, een verf-samenstelling die ondanks de felle zon weinig of niet afbladdert.
In de bijgevoegde ontwerpen is een poging gewaagd, een paar typen van woningen te concipieeren, waarvan planindeeling en constructie gebaseerd zijn op de eischen van klimaat, geaardheid der landstreek en leefwijze en waarvan de gevelaanzichten in lijnen en kleur het karakter trachten uit te drukken van een woning te Indië voor een Europeeschen Indisch ambtenaar. (*Wordt vervolgd.*)

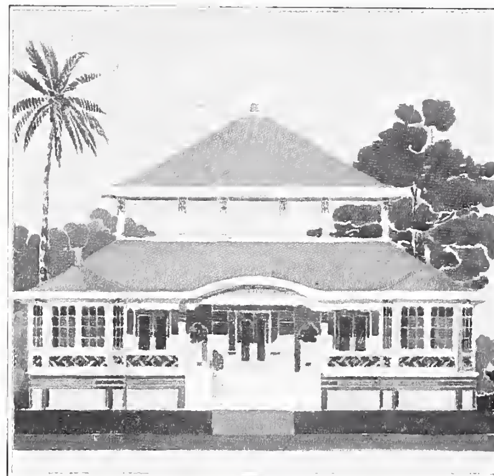
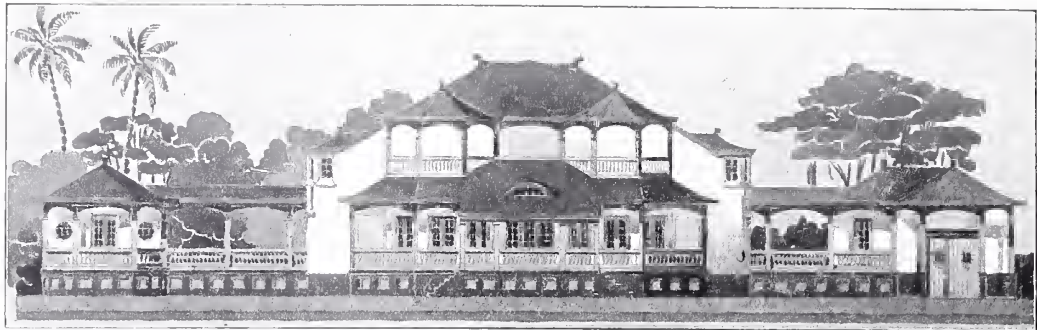
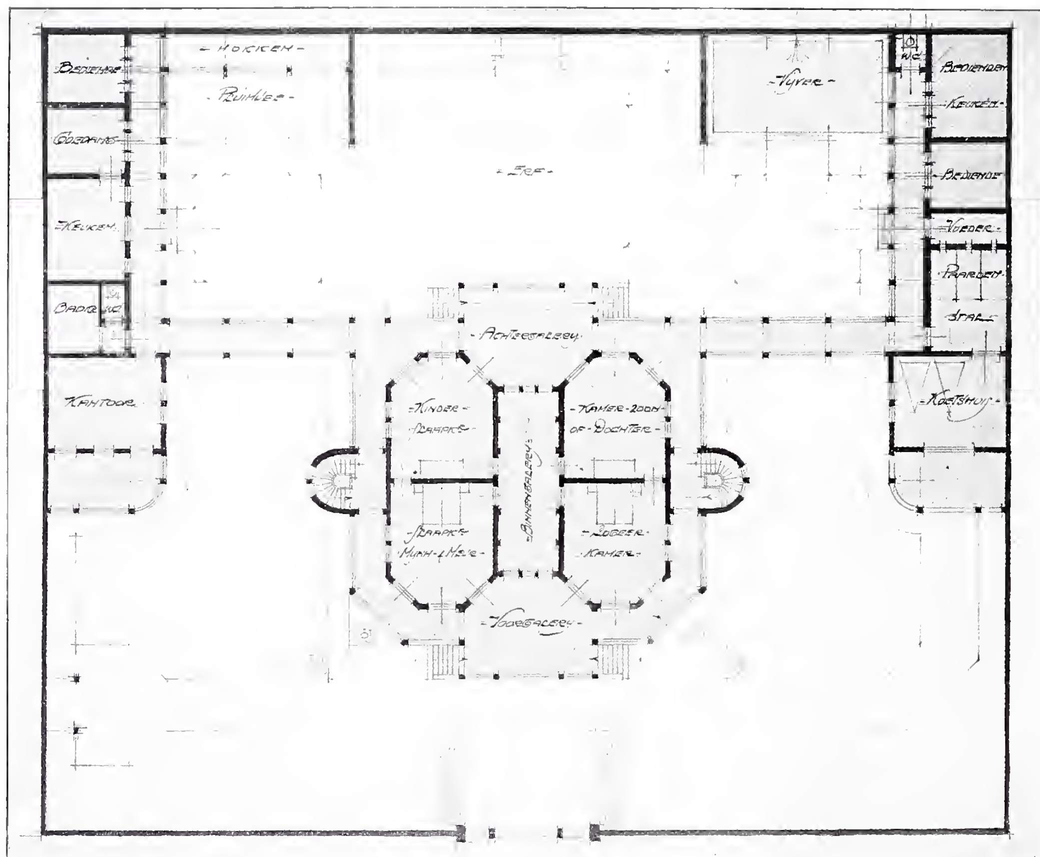

FIG. 4.
VOORGEVEL
TYPE A.

PLAAT IV. INDISCHE AMBTENAARSWONING. TYPE B.

HET TRIPPENHUIS.

ls ik hier — op verzoek der redactie van dit maandschrift — een praatje ga houden over het Trippenhuis, dan bedoel ik daarmêe iets te vertellen over den naamsoorsprong van 't gebouw en over zijn stichters, over den bouw en de indeeling van 't huis bij de stichting, over enkele zijner opvolgende bewoners en de mutatien in den eigendom, over de bestemming, er oorspronkelijk en later aangegeven, om te besluiten met een beschrijving van het inwendige aanzien, dat het Trippenhuis thans, als zetel der Kon. Akademie van Wetenschappen, heeft.

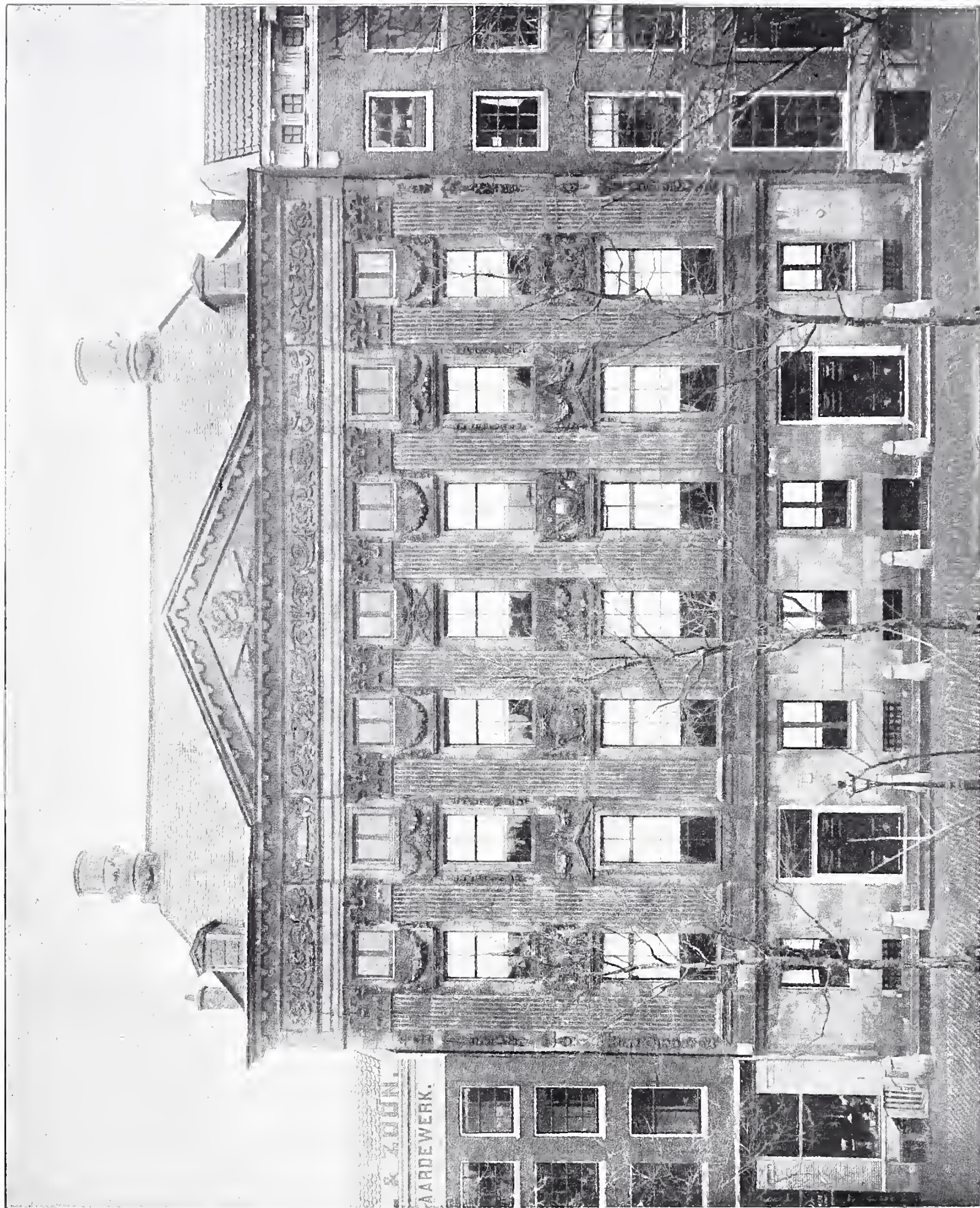
Alleen het slot van dit opstel zal dus waarschijnlijk iets bevatten, dat, zoo niet nieuw, dan toch tot heden ongedrukt bleef; van de andere onderwerpen is reeds vrijwel gezegd wat er van te zeggen was. Wijlen Prof. J. A. Alberdingk Thijm deed dit in „de Dietsche Warande"[1]) wijlen Prof. H. C. Rogge in „Eigen Haard"[2]). Doch beide bijdragen, zeer lezenswaard en historisch betrouwbaar, zijn — als de meeste tijdschriftartikelen na verloop van ettelijke jaren — min of meer in vergetelheid geraakt, zoodat een releveeren van de daar genoemde feiten dienst kan doen voor hen, die van het Trippenhuis niet veel meer dan het uitwendige en den naam kennen, terwijl de mededeeling van iets over de huidige inrichting van 't gebouw en zijn tegenwoordige bestemming kan medehelpen tot het wegnemen van het dwaalbegrip „museum", dat door velen en — merkwaardig — daaronder door niet weinig Amsterdammers nog maar al te veel aan het Trippenhuis wordt vastgeknoopt. Dat vele Amsterdammers niets van het Trippenhuis weten, is mij vaak gebleken en meer dan ooit is dit mij opgevallen vóór en tijdens het bezoek van H. M. de Koningin en Haar Gemaal in September 1904, toen 't Trippenhuis voor eenige dagen wêer algemeen besproken werd.

* * *

Zijn naam heeft het Trippenhuis ontleend aan de Heeren Louis en Hendrik Trip, die het deden bouwen. Mogelijk reeds bij hun leven heeft de spraakmakende gemeente het huis der Heeren Trip als „Trippenhuis" gedoopt, terwijl zij aan het gedeelte Kloveniersburgwal (oorspronkelijk geheeten Oude Cingel of Oost-Indische gracht), waar het Trippenhuis staat, den bijnaam „Trippenburgwal" gaf. De naam „Trippenburgwal" wordt nu niet meer genoemd; die van „Trippenhuis" bleef tot heden aan 't gebouw verbonden.

Wanneer wij, de Oude Hoogstraat bij het O. I. Huis uitkomende, stilstaan op de brug (bij den bouw van 't Trippenhuis Boshuyssluis geheeten), die de oude met de nieuwe Hoogstraat verbindt, en een blik slaan op het forsche, van Bentheimer en Bremer witten steen opgetrokken Trippenhuis met zijn gevel uit de school van Jacob van Campen „naer d'ordre Corintia" door den bouwmees-

[1]) Dietsche Warande Jrg. 1871, Dl. IX, blz. 491, vlg
[2]) Eigen Haard, Jrg. 1889, blz. 133 vlg.

PLAAT V. DE VOORGEVEL VAN HET TRIPPENHUIS, ZOOALS HIJ THANS IS.

ter Justus Vingboons geordonneerd, dan moet het den burger van thans wel verbazen dat twee 17e eeuwsche kooplui, ál konden zij zich ook rekenen te behooren tot den voornamen koopmansstand, zich zulk een paleis tot woonhuis deden bouwen. En die verbazing zal niet minderen als hij ook een kijkje binnen gaat nemen. Ingaande langs die breede gangen van wit marmer en opgaande langs die ruime trappen en bordessen van blank eikenhout, dwalende door al die zalen en zaaltjes, op de groote zolders aan het massief-eikenhouten dakgebinte ontwarend dat oorspronkelijk in het plan der stichters ook opgenomen moet zijn de bouw van een Koepeltoren, zooals het „Paleis" aan den Dam er een heeft, zal hij — ten toppunt van verbazing — zich wellicht afvragen: „zouden die heeren Trip bij het bouwen van hun huis niet geweest zijn aan de grens van hoogmoedswaanzin?" Doch laten wij redelijk zijn in ons oordeel over de 17e eeuwsche wereldkooplui aan het IJ. Wij, kinderen der democratische, nivelleerende 20ste eeuw — een eeuw, democratisch in anderen zin als de 17e — en geen ingezetenen van die Nederlandsche gewesten, welke ten tijde van 't ontstaan van 't Trippenhuis een eerste viool speelden in 't Europeesch orchest, wij kunnen ons niet inleven in den trots en de zelfbewuste hoogheidsmacht van den 17e eeuwschen Amsterdamschen grootkoopman, die, steunende op de macht, hem door zijn grooten rijkdom verleend, zijn borst hooger welfde dan wie ook.

Het Amsterdam der 17e eeuw, dat, zooals Vondel zong „de kroon droegh van Europe", was op het toppunt van zijn macht; langs den dikken geldbuidel der kooplui heen keek de burger naar de oogen dier kooplui-regenten, die durfden omgaan met gekroonde hoofden alsof deze hun gelijken waren. Wat Amsterdam wilde, zette het door en 't gebeurde; in Amsterdam concentreerde zich de macht der geunieerde Nederlandsche gewesten. De Amsterdamsche kooplui van toen — òf zelve regent òf aan regenten geparenteerd — rustten vloten uit, grooter en machtiger dan die van 't meerendeel der vorsten, die toen den schepter voerden over Europa's Staten. Amsterdam verklaarde oorlog of bedong vrede; in 1648 (slechts ettelijke jaren vóor den bouw van 't Trippenhuis) den roemvollen vrede van Munster, waarbij de Republiek als onafhankelijk werd erkend. Den Stadhouder Willem II durfden Amsterdamsche kooplui-regenten driest te wêerstaan. In 't volle bewustzijn van hun hoogheid en hun macht, zetelden zij in hun grootsch Stadhuis, opgericht ter herinnering aan de triomfen, bij Munster's tractaat geoogst, dat trotsche bouwwerk, uiting van kunnen en durven, een tijdlang 's werelds achtste wonder geheeten. Hun handelsvloot was de grootste in elken oceaan, hun wijdberoemde koopstad was wereldmarkt, in hun koopmansbeurs werd gehoord spraak van alle talen en tongen. Hun macht was onbegrensd, hun heerschzucht niet te teugelen, hun rijkdom niet te schatten!

FIG. 1.
DE VOORGEVEL V. HET HUIS „DE SALAMANDER", WAARIN TOT 1 NOV. 1907 HET HOOFDBESTUUR DER Mij. TOT NUT V. 'T ALGEMEEN ZETELDE.

Is het dus wel om zich er over te verwonderen dat die prinselijke kooplui van het IJ zich „voelden", dat zij, in 't bezit der beide hefboomen, welke de maatschappelijke machine in beweging brengen: macht en geld, zich waardig achtten om een bijna vorstelijk verblijf tot hun woning te hebben en te wanen dat zij behoorden tot den kring der half goden? Op 't oogenblik dat de Heeren Trip hun huis deden bouwen (de eerste steen werd gelegd den 24sten Mei 1660) behoorden zij nog wel niet tot eenig Regentencollege, doch door hun koopmanschap, hun rijkdom en hun parentage aan 't aanzienlijke geslacht De Geer, konden zij zich toch rekenen te behooren tot het Amsterdamsche patriciaat. Vooral hun parentage aan Lodewijk de Geer van Finspong en Leufsta, den bouwheer en bewoner van het schilderachtige „Huis met de hoofden" aan de Keizersgracht, deed de Heeren Trip in 't midden der 17e eeuw onder de Amsterdamsche patriciers toch al een plaats van beteekenis innemen. De De Geer's stamden uit een voorname Zuid-Nederlandsche familie en waren, als aanhangers van 't Protestantisme, uit 't Roomsche Land van Luik uitgeweken naar 't protestantsche Holland. Van Luik brachten zij hun handel in wapenen, geschut en andere krijgsbehoeften over. Op 15 jarigen leeftijd verloor bovengenoemde Lodewijk de Geer zijn vader en, onder toezicht van zijn moeder, zette hij in Dordt eenige jaren het vaderlijk bedrijf voort, totdat hij, na zijn huwelijk met een Dordtsche juffer, ook van een uitgeweken familie, omstreeks 1617 zijn handel en bedrijf overbracht naar Amsterdam. Daar breidde hij zijn zaken uit tot een verbazenden omvang en taste hij

een ontzaglijken rijkdom op, dank zij zijn ongebreidelde zucht tot durven en ondernemen. Vooral Zweden was het terrein van zijn stoute ondernemingen. Daar werden ijzer- en kopermijnen door hem ontgonnen en richtte hij groote smeltovens, smederijen en geschutgieterijen op. Hij kan dan ook genoemd worden den Hollandschen Krupp der 17e eeuw, die met eigen handelsvloot de Europeesche arsenalen van toen voorzag van geschut en krijgsbehoeften en die een zijner grootste afnemers vond in den Zweedschen Koning Gustaaf Adolf,[1]) den heftigen protestant, die, door wapenleveranties voor zijn godsdienstoorlogen, De Geer in de gelegenheid stelde groote rijkdommen te vergaren, hem tegelijk verheffend in aanzien en zijn persoonlijken invloed vermeerderend.

Met een zuster nu van dezen Lodewijk de Geer, met Margaretha, was Jakob Trip gehuwd. De familie Trip was uit Tiel en Bommel herkomstig, doch enkele leden van dit geslacht hadden zich later te Dordrecht gevestigd. Daar waren de Trippen in kennis gekomen met de De Geer's, daar was het huwelijk gesloten tusschen Jakob Trip en Margaretha de Geer en in de Merwestad waren ook hun zonen Louis en Hendrik, de stichters van 't Trippenhuis, geboren. Later verlegden deze zonen hun woonplaats naar Amsterdam, waar zij hetzelfde bedrijf uitoefenden als hun oom Lodewijk, in wien zij een machtigen beschermer vonden, daar hij zich bijzonder aan hen gelegen liet zijn. Kan men nu Lodewijk de Geer wel niet met name noemen als medestichter van het Trippenhuis, zijn initiatief moet ongetwijfeld veel hebben bijgedragen tot den bouw daarvan. Had hij voor zich zelf in de eerste helft der 17e eeuw een deftig koopmanshuis aan de Keizersgracht doen bouwen, in de tweede helft dier eeuw wenschte hij voor zijn neven (van wie de jongste, Hendrik Trip, door het huwelijk met Lodewijks dochter, Johanna, van neef schoonzoon was geworden) ter nieuwe zijde der stad een niet minder deftige huizinge te zien verrijzen. Het aanzien van Lodewijk de Geer moest — en vooral sinds dit huwelijk — ook zijn glans afstralen op de twee jonge Trippen.

Een voor hun bouwplan geschikte ruimte meenden de Heeren Trip gevonden te hebben in de groote terreinen van de Erven Diepenbroeck, gelegen tusschen het huis „De Salamander" [1]) en de woning

[1]) Boven de portiek in het voorhuis van het „Huis met de Hoofden" bevond zich een borstbeeld van Gustaaf Adolf, dat door den beeldhouwer Henrick de Keijser vermoedelijk in 1634 voor Lodewijk de Geer vervaardigd was. In dit huis wordt met 1 Mei 1909 het Conservatorium der Mij. tot bevord. der Toonkunst gevestigd en er bestaat vrijwel zekerheid, dat het borstbeeld, dat reeds weggenomen was met het plan tot opname in het Rijksmuseum, weer naar zijn oorspronkelijke plaats in de Geer's woning zal teruggaan.

[1]) In het huis, bij den bouw van 't Trippenhuis „de Salamander" geheeten, was tot 1 Nov. 1907 de zetel van 't Hoofdbestuur, tevens de woning van den Algem. Secretaris der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Het beeld van een salamander stond tot toen in het raam boven de deur van den voorgevel. Sinds is dit huis verbouwd en in ge-

PLAAT VI. DE SALAMANDERGANG.

van Tijmen Jacobsz. Hinlopen. De koopprijs *f* 54000.- was zeker, naar onze schatting, niet gering, doch moet toch wel de toenmalige waarde geweest zijn, ook omdat de oppervlakte groot en de stand geen kwade was. Vast stond bij de Heeren Trip, nu zij in 't bezit waren van zulk een mooi terrein, dat hunne woning ook een niet gewone zou worden. Had de groote bouwmeester Jacob van Campen toen nog geleefd (hij was in 1657 gestorven) dan zouden de Heeren Trip zich zeker gewend hebben tot dezen grootmeester der bouwkunst. Thans bepaalden zij hun keuze tot de Vingboons, van wie niet de meest bekende, Philip, doch diens jongere broeder Justus, aangezocht werd om een ontwerp te maken.

bruik bij de glas- en porceleinhandelaars, de firma Wed. Pool; het hoofdbestuur van 't „Nut" zetelt thans in 't mooie gebouw van 't Departement Amsterdam aan de Nieuwe Zijds Voorburgwal. Ook de steeg (de tweede van de Nieuwmarkt af in de St. Anthoniebreestraat), die toegang geeft tot het achterhuis van „de Salamander" en waar het kantoor der Maatschappij gevestigd was, heet Salamandergang. In de „Mededeelingen" der Maatschappij 6e Jrg. No 2 (Oct. 1907) liet de Algem. Secretaris, de Heer J. Bruinwold Riedel, een afbeelding zoowel van den voorgevel van het huis „de Salamander" als van de Salamandergang afdrukken ter illustratie van eenige mededeelingen over de geschiedenis van het huis. Daaraan ontleen ik dat „de Salamander" 19 Febr. 1620 door Guilelmo Bartolotti benaderd, den 22 Juli 1622 bij executie verkocht werd aan Pnial Dupont en den 4den Juni 1737 in handen gekomen was van Cornelia Havicius, Wed. Paulus Stegman. In 1825 ging het voor *f* 18000.- over in eigendom van de Maatschappij, die het 1 Mei 1826 betrok en in gebruik hield tot 1 Nov. 1907, toen het voor *f* 28000.- eigendom geworden was van de firma Wed. Pool.

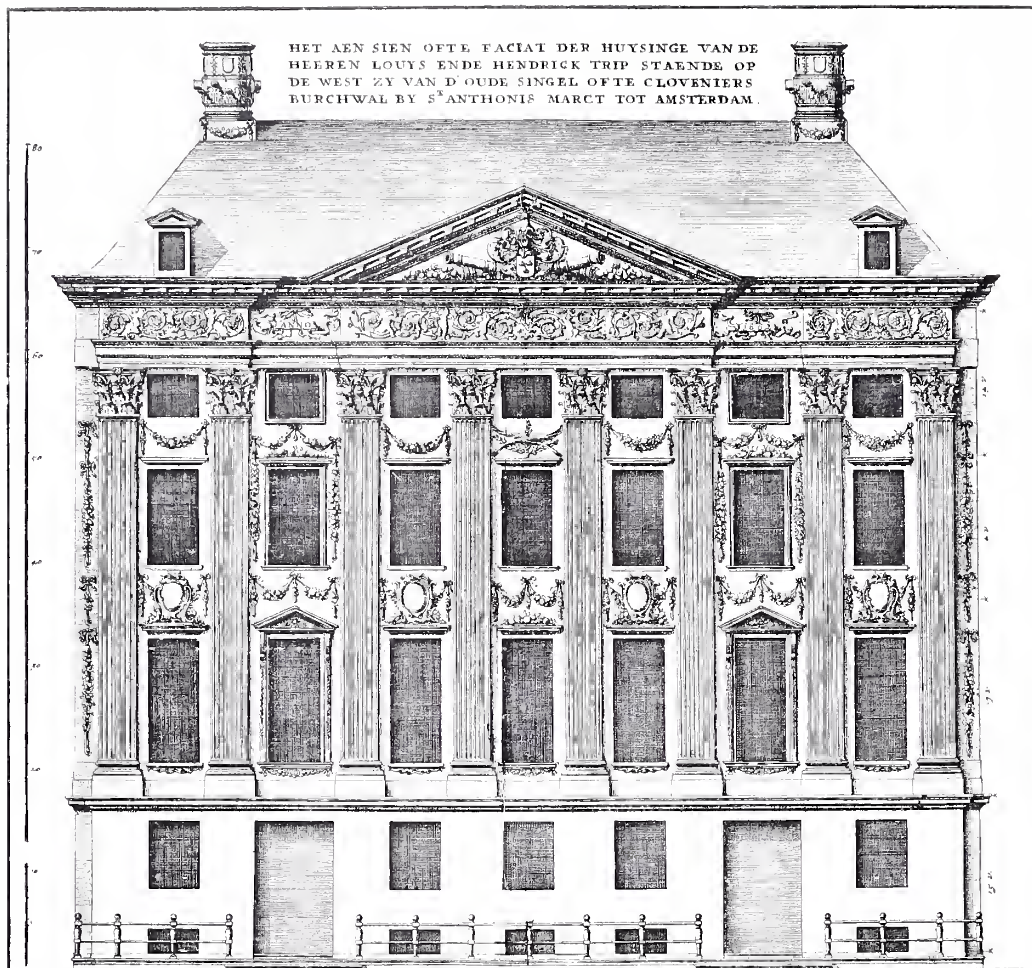
Aan den invloed van Van Campen's school is deze compositie van Justus Vingboons zeker niet ontkomen, hoewel de veronderstelling wel gewettigd is dat van Campen (zoo hij het had kunnen doen) een mooier Trippenhuis dan het huidige het aanzijn gegeven zou hebben. Hoe dit zij, het Trippenhuis is en blijft, ook als specimen van den 17e eeuwschen heerenhuizenbouw, een merkwaardig stuk werk, [1]) al kan dan het aanwenden der hier gebruikte motieven niet iedereen bekoren in een huisgevel in 't algemeen en in een 17e eeuwsch-hollandschen in 't bijzonder en al is tegen het optrekken van een scheidsmuur vóor de middenvensters van den voorgevel uit aesthetisch oogpunt wel eenige bedenking te maken.

Het gebouw werd dan — zooals de bouwmeester zelf zegt [2]) „van heel stercke ge„haeyde massive fondementen aangeleijt, „doorgaens met verwulfde en semente „kelders, en noch eenige schoone dage„lijcksche kamers ofte vertrecken, mede „met steene-wulfsels, behalven d'an„dere saelen en groote kamers, van tref„felijcke gestaltenisse, hebbende voorts „seer resolute, groote luchtige en schoo„ne bordes-trappen, die wijt en macke„lijk om op te gaen sijn, beginnende van

[1]) Te wenschen ware wel dat het Rijk er nog eens toe besluiten kon den frontgevel van zijn vuile huid te ontdoen. Amsterdam zou zich dan verbazen dat het zoo'n gevel op den Kloveniersburgwal heeft mogen behouden.

[2]) Justus Vingboons. Het huys van de Heeren Louys en Hendrik Trip geordineert door J. Vingboons. Amsterdam 1664 fol.

FIG. 2. VOORGEVEL VAN HET TRIPPENHUIS, NAAR DE AFB. IN HET BOEK VAN VINGBOONS.

„beneden tot boven toe, ende daer benevens verscheijde sekrete trappen en „toegangen tot de respectieve saletten, „oppersaelen en kamers, gelijck breeder „bij de gront-teeckeninge werdt vertoont; „wijders is de voorstant of faciat uyt de „gront tot boventoe gemaeckt van Bentemer en Bremer witte steen, nae d'ordere „Corintia, en dat volkomen met alle sijn „leden en cieraden soo van Basementen, „gecanaleerde pilasters, capiteelen en „'t geheele ornament in frontispice alles „net en curicus gearbeijt; is ook van binnen seer kostelijck voorsien met galderijen, portaelen, deur-kosijnen, schoorsteenen en vloeren, alles uyt schoone

„marmore-steen konstigh gehouwen en „gemaeckt, met verdeelde ofte gecom-„parteerde solders, beschildert van de „konstichste schilders alhier; voorts „voorsien met seer aerdige loofwercken, „soo geschildert als vergult, als gesnede „festonnen, gecomponeert van bloemen, „vruchten en andere cierlijckheden".

De eerste steen [1]) werd — zooals hiervoren reeds gezegd is — den 24sten Mei 1660 gelegd en binnen vier jaren moet de bouw voltooid geweest zijn, zoodat in aanmerking nemende den omvang en het bewerkelijke van het gebouw, het bouwen voor dien tijd vlug en zonder stoornis moet afgeloopen zijn. Hoewel gedekt door één kap, verdeelde een zware scheidingsmuur, opgetrokken vóór 't middelste der zeven vensters (welke middenvensters echter toen zooals 't nog aanwezige houten model van 't Trippenhuis doet zien, blind waren) van den voorgevel, het huis in twee gelijke en gelijkvormige helften, een noorder- en een zuider vleugel, waartoe twee, in evenredigheid tot den gevel te lage en gedrukte deuren, ingang moesten geven.

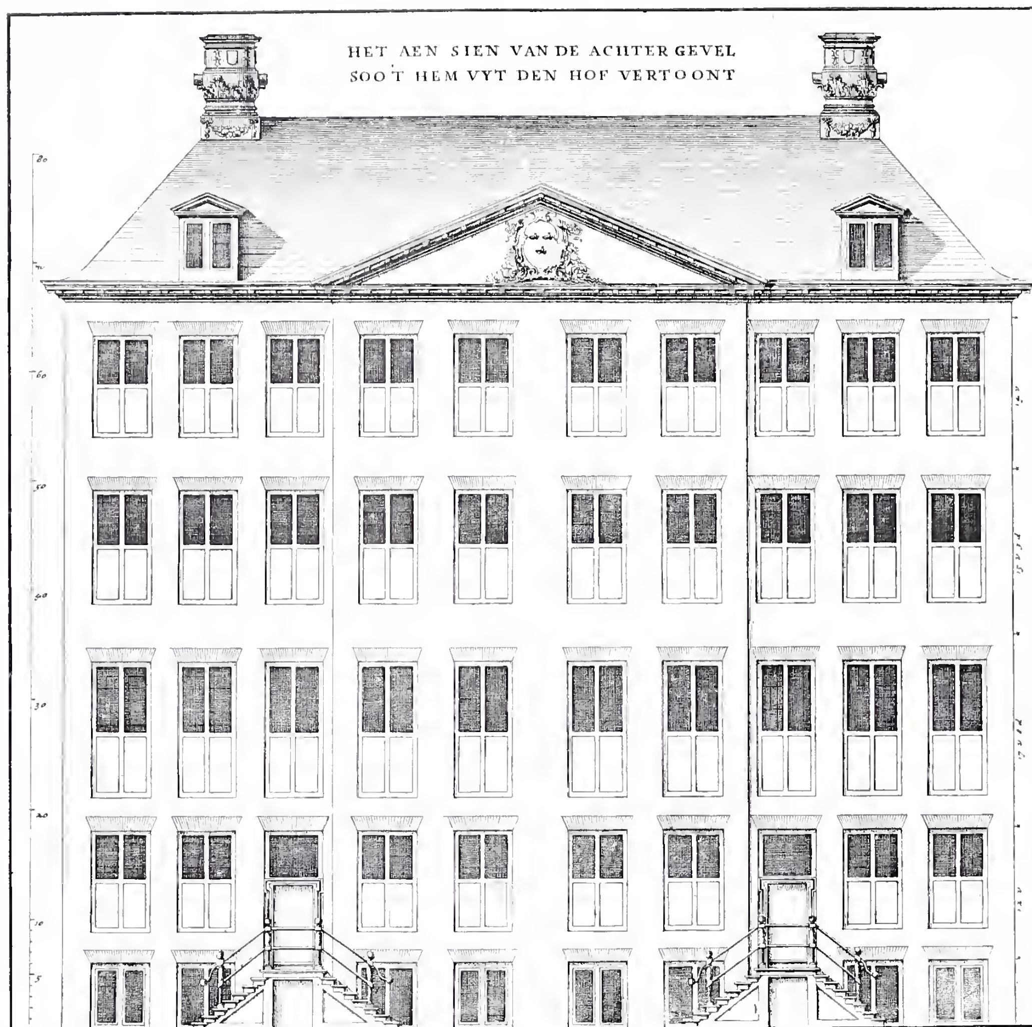
Als men de deuren en ramen, in hun tegenwoordigen vorm, in den voorgevel niet mederekent, is er in den loop van bijna twee en een halve eeuw niet veel veranderd aan 't uitwendige van 't Trippenhuis. Want ook de beide schoorsteenen op de hoeken van het voordak, in den vorm van mortieren (zinnebeelden van den tak van industrie, door de bouwheeren beoefend, evenals de kanonnen in het frontaalveld van den voorgevel),[1]) welke in de eerste helft der 19e eeuw werden weggebroken, zijn in het laatste kwart dier eeuw (1889—90) weêr — doch nu niet als schoorsteenen maar als ornament — in hun oorspronkelijken vorm hersteld. De achtergevel, welke in plaats van zeven — zooals de voorgevel — tien vensters heeft op elke verdieping boven de gelijkvloersche ruimte (waar alleen nog de oude ramen vervangen zijn door moderne) is, sedert men in de laatste jaren op die verdiepingen de vensters in hun oorspronkelijken toestand teruggebracht, thans weer vrijwel gelijk aan het oorspronkelijk aanzien. Alleen ontbreken nog op de hoeken van het achterdak de twee mortieren, zooals deze aan den voorkant staan. Deze zijn eveneens gesloopt, doch zijn daar oorspronkelijk geweest zooals blijkt uit Vingboon's teekening van den achtergevel „soo 't hem uyt den hof vertoont," opgenomen in zijn hiervoren genoemd werk.

De beide vleugels kregen — rechts en links van 't midden der gangen — ruime binnenplaatsen, met marmer bevloerd,

[1]) Deze steen werd gelegd met een zilveren troffel, waarop, benevens de wapens van Trip en de Geer, gegraveerd was: „Den 24en May Ao 1660 is met desen Troffel den eersten steen geleyt van de huysen van Louys en Hendrick Trip, staande t'Amsterdam op de Cleveniers Burchwal door Louys Trip, Soon van Hendrick Trip" (toen een knaapje van 6 of 7 jaar). De troffel was in 1883 nog in 't bezit van den Heer Jhr. Mr. H. J. Trip te Groningen (Zie „De familie Trip" door Jhr. Mr. H J. Trip, Groningen 1883. 8°. Niet in den handel).

[1]) In den achtergevel is op die plaats het familiewapen van Trip aangebracht.

FIG. 3. ACHTERGEVEL VAN HET TRIPPENHUIS, NAAR DE AFB. IN HET BOEK VAN VINGBOONS.

welke als lantaarns of lichtkokers dienen moesten voor de gangen, trappen en cabinetjes op de verschillende verdiepingen. In het sousterrein maakte men, behalve groote kelders, ruime keukens, bottelarijen en kinderkamers. Een serviestrap of „escalier dérobé", vlak bij de keukens aangebracht, was voor het personeel om „binnenscamers" uit de keukens naar boven te gaan zonder gebruik te maken van de hoofdtrap. Deze serviestrap ging niet hooger dan tot de verdieping, waar

de groote zalen der heeren Trip waren. [1]) In beide vleugels kwam men van de straat door de voordeur binnen in een met wit marmer bevloerde hal of „voorhuys", ter zijde waarvan men een „sykamer ofte comptoir" had. Aan 't eind der wit marmeren gang, die met drie treden uit het voorhuis opging en tot het bordes aan den tuin liep, vond men nog een eetkamer met een toiletkamertje [2]) er achter, uitziend op de binnenplaats. En aan de overzijde van de gang was een slaapkamer met „allecova en leedekant".

Op de eerste verdieping, — de door een bordes onderbroken trap opgegaan zijnde, — had men langs de voorzijde van 't huis in elken vleugel een groote zaal met fraai beschilderde zolderingen en mooie schoorsteenmantels, welke laatste toen juist tegenovergesteld aan de tegenwoordige geplaatst waren, dus niet tegen den buiten- doch tegen den scheidsmuur. Aan de achterzijde van deze verdieping maakte men voor elken vleugel een kamer met weêr een cabinetje er achter, op de binnenplaats uitziende, en naast die kamer, zóo dat ze met elkaar gemeenschap kregen door een deur, een „sael", waarin „allecova met leedecant". Ook deze kamers hadden beschilderde plafonds en mooie schoorsteenmantels. Naast deze „allecova" eindigde de serviestrap.

Van de 2e en 3e verdieping bestaat geen plattegrond. Ook daar moeten nog wel eenige dagelijksche vertrekken aan den tuinkant geweest zijn, omdat men ook op die verdiepingen cabinetjes en gemakken maakte. 't Voorgedeelte dezer verdiepingen, evenals de ruime zolders, bezigde men echter voor koopmansmagazijn.

De tuinen waren oorspronkelijk veel grooter dan de tegenwoordige oppervlakte. Daaromheen waren stallen, koetshuizen en bijgebouwen geplaatst.

Achter het huis ter noordzijde was een „cierlijcke fonteijn, [1]) tot verversing van den hof en verlustinge van de plaets." Zijn paardenstal en stalkamer had dit huis achter en op het terrein, waar de tegenwoordige Anna Visscherschool [2]) staat, (destijds het huis „Het verguld hart") terwijl de paardenstallen en de stalkamer van 't huis aan de zuidzijde

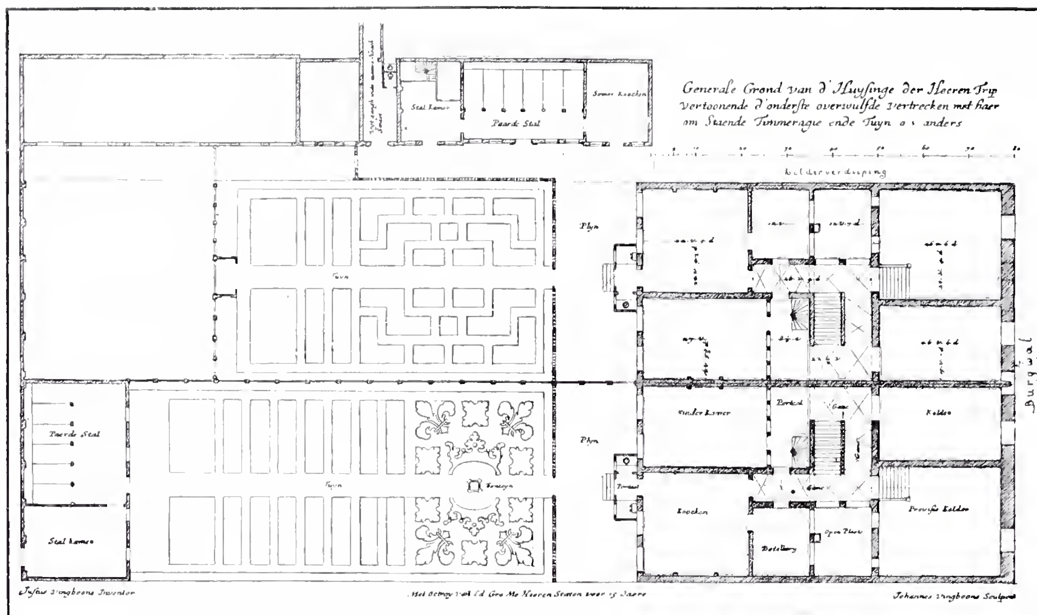
[1]) In den noorder vleugel is deze trap thans geheel weggebroken. Men vindt daar, waar zij geweest is, een bedstede; de noot, waarop de spil dier trap rustte, is nog op den vloer der bedstede te vinden. In den zuidervleugel is zij nog gedeeltelijk aanwezig en wel van het sousterrein naar de tuinkamer op de gelijkvloersche ruimte.

[2]) In deze kamertjes waar de gemakken waren en nog zijn, zijn nog de oorspronkelijke pomp- of fonteinnisjes aanwezig. In den noordervleugel vindt men zelfs nog de wit marmeren gootsteen en den fraaien koperen pompslinger met de koperen kranen.

[1]) Deze fontein is reeds sedert jaren verdwenen. Het bassin moet zich echter nog bevinden onder het groote middenperk in den tuin aan de noordzijde.

[2]) Het terrein der Anna Visscherschool, ter breedte van de noorderhelft van 't Trippenhuis, groot 2 aren 4 centiaren, werd in 1873 door den Staat aan de gemeente Amsterdam voor ƒ2550.- verkocht. Het schoolterrein achter den zuidelijken vleugel behoorde destijds al aan de gemeente Amsterdam, die er in dat jaar de school deed bouwen.

FIG. 4.
PLATTEGROND,
NAAR DE AFB. IN
HET BOEK VAN
VINGBOONS.

waren ter plaatse, waar nu die huizen der Nieuwe Hoogstraat staan, welke met hun achtergevels den huidigen Trippenhuis-tuin belenden. Naast die stallen vond men een uitgang naar de Hoogstraat als uit- en inrit voor de rijtuigen en vlak bij het huis, in den tuin naast die stallen, was een zomerkeuken gebouwd, welk gebouwtje nu nog, als eigendom van 't Trippenhuis, aanwezig is.

Na de voltooiing van 't Trippenhuis zou het lot beslissen wie der broeders de Noordelijke- wie hunner de Zuidelijke helft in eigendom hebben en bewonen zou. Aan den oudste, aan Louis Trip, die na den dood van den Raadpensionaris de Witt reeds regeeringsposten had bekleed, in de Vroedschap was gekomen, Schepen was geworden en in 1674 Burgemeester werd (waardoor hij meer bekend is geworden als „burgemeester" Trip) viel de helft aan de zuidzijde, dus aan den kant der Hoogstraat, ten deel. De noordelijke helft, naar de Nieuwmarktzijde dus, zou door Hendrik Trip betrokken worden.

Louis Trip bleef tot zijn dood, (20 Juli 1684) de *Zuiderhelft* als eigenaar een 20 jaar ongeveer bewonen. Toen ging deze helft over aan zijne dochters Margaretha en Anna Maria, de eerste gehuwd met Jhr Samuel de Marez, heer van Maarsbergen, de laatste echtgenoote van Wouter Valckenier, Sekretaris en Raad van Amsterdam. De heer en mevrouw Valckenier en, na hun dood hun zoon, schijnen deze Zuiderhelft bewoond te hebben na het overlijden van den stichter

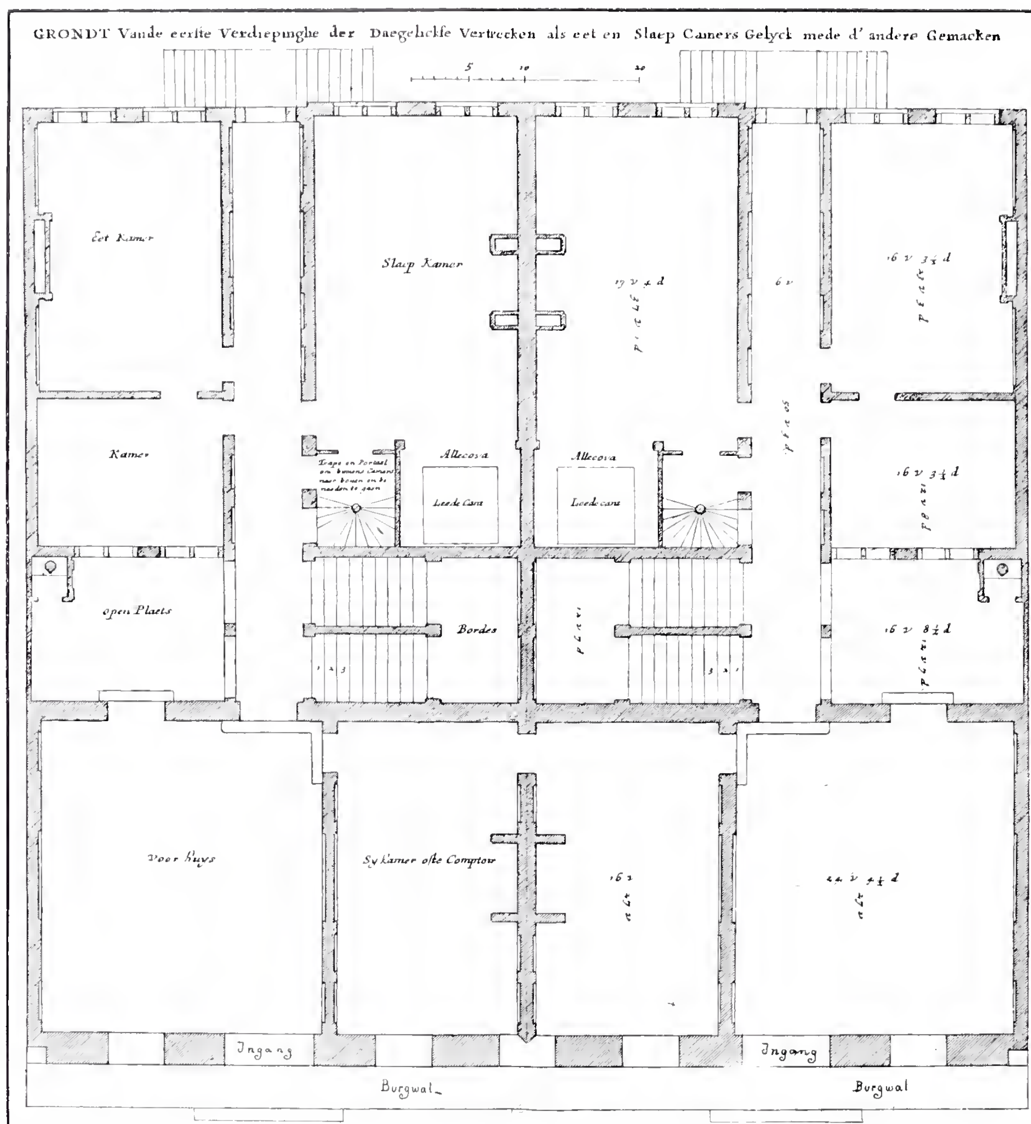
Louis Trip, totdat in 1711 de jonge Valckenier de hem toekomende helft in deze Zuiderhelft verkocht aan zijn tante, de douairière de Marez voor een som van *f* 22000.—, waardoor deze dame eigenares werd van de geheele Zuiderhelft. Zij betrok het huis echter niet, wijl zij te Maarsbergen bleef wonen, doch zij verhuurde het aan den kunstliefhebber Van der Stell. Kort vóor haar dood (28 Juli 1714) droeg ze de helft van den eigendom over aan de kinderen van haar zoon Johan; de wederhelft kwam bij haar overlijden aan haar afstammelingen collectief. Toch zou een afstammeling van den stichter het huis niet meer bewonen. Deze Zuiderhelft zou — evenals dit het geval werd met de Noorderhelft, zooals hierna blijken zal — nu bij voortduring verhuurd blijven en wel omstreeks 1750 aan den bekenden kunstminnenden koopman Gerrit Braamcamp, die hier, geadviseerd door zijn „Hartvriendt", den schilder Engel Sam, een keurcollectie [1]) van meer dan 300 schilderijen sâambracht, in welk feit de dichter Dirk Smits aanleiding vond om den heer Braamcamp een „Schilderkroon" te dichten. [2]) Braamcamp bleef in het Trippenhuis wonen tot 1765 toen hij verhuisde naar de Heerengracht bij de Spiegelstraat (het huis met de slangen), zijn kunstschatten destijds gedeeltelijk, de rest in 1771 verkoopende. Eigenares van deze Zuiderhelft bleef echter nog steeds de familie Trip en als laatsten eigenaar vinden wij in de 2e helft der 18e eeuw genoemd Mr. Louis Trip de Marez, zoon van Mr. Johan, kleinzoon van Margaretha Trip en achterkleinzoon van den stichter Louis Trip. Hij stierf in 1773 op zijn kasteel Hagestein en legateerde zijn deel aan de stad Amsterdam in blooten eigendom en 't vruchtgebruik aan zijn erven, van welke een der laatste, Gravin van Rechteren, in 1810 overleed. Niet vóor 1842 [1]) echter zou de stad in 't genot van den vollen, vrijen eigendom der Zuiderhelft treden, nadat nog een der erfgenamen het vruchtgebruik genoten had tot 1832 en na dien tijd moeilijkheden gerezen waren, die den onbezwaarden eigendom voor de stad vooralsnog onzeker maakten. Tot 1808 was deze Zuiderhelft achtereenvolgens aan verschillende particulieren verhuurd.

De oorspronkelijke eigenaar, medestichter en bewoner van de *Noorderhelft* van 't Trippenhuis, Hendrik Trip, eerst gehuwd met Cecilia Godin, daarna met zijn nicht Johanna de Geer, overleed reeds ettelijke maanden nadat hij het huis betrokken had. Hij had uit zijn tweede huwelijk verscheiden kinderen, van welke de tweede zoon Matthias, Rekenmeester der Stad, gehuwd met Margaretha Trip, het huis bleef bewonen tot zijn dood in 1695. Zijne weduwe verliet de Noorderhelft metterwoon niet vóor 1697 toen zij,

[1]) Hierin kwamen o. m. voor stukken van Dou, v. Mieris, Wouwerman, Ostade, van Berchem, Weenix, de Lairesse, Metsu, Terburg, de Van de Velde's, Rembrandt enz.

[2]) Schilderkroon voor den Heere Gerard Braamcamp. Nagelaten gedichten van Dirk Smits Dl. 1 blz. 219 vlg. Rotterdam 1753, 4°.

[1]) Bij akte van afgifte, den 3en Maart 1842 voor den Nots. Mr. J. Commelin verleden.

door hertrouwen met den Dordtschen burgemeester Ellenborgh, naar haar geboortestad verhuisde. Haar zoon Hendrik Trip, Bewindhebber der O. I. Compagnie en ijzerhandelaar werd nu, als celibatair, bewoner van de Noorderhelft, doch stond welhaast een gedeelte van zijn woning af tot vergaderplaats der Bewind-

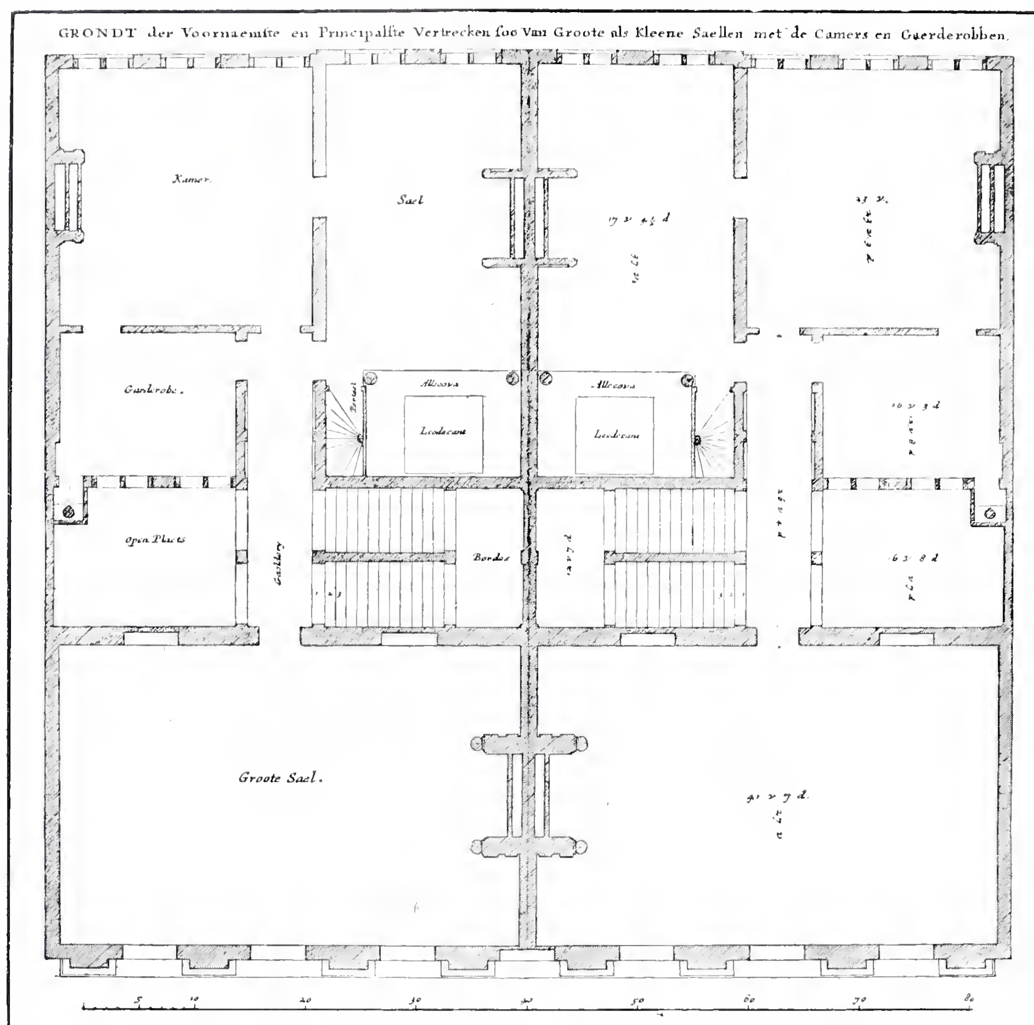
hebbers van de O. I. Compagnie tegen een jaarlijksche huur van *f* 1700.— De Noorderhelft behoorde echter niet hem alleen in eigendom. Medeeigenaren waren o.a. zijne zusters Maria en Johanna, die respectievelijk huwden met Gerard Bicker, heer van Swieten en met Joan Corver. Hij bleef echter nog in het Trippenhuis wonen tot omstreeks 1713, toen hij verhuisde naar de Heerengracht bij de Vijzelstraat. De geheele Noorderhelft werd nu verhuurd aan de „Kamer Zeeland" van de O. I. Compagnie.

In 1732 nu behoorde de Noorderhelft in gemeenen en onverdeelden eigendom, behalve aan Hendrik Trip bovengenoemd, aan zijn zwager Gerard Bikker, aan Anna Quevellerius, weduwe van zijn neef Hendrik Trip te Groningen, aan Cecilia Margaretha Munter, douairière van den Graaf van Cadogan, aan Henriette Johanna Munter, voor de tweede maal gehuwd met Christoffel Willem van Sande (de laatste twee waren dochters van zijns vaders halfzuster Margaretha Trip) en aan zijn tante, eveneens een Margaretha Trip, voor de 2e maal gehuwd met Jhr Johan Walraven.

Bij Gerard Bicker's dood in 1757 bestond diens aandeel in den eigendom der Noorderhelft ongeveer in de helft n.l. $^{3386}/_{7200}$ parten. Dit aandeel werd in 1766 voor een som van *f* 25000.— aanbedeeld aan de Gereformeerde Nederduitsche Diaconie der Stad Amsterdam, die eigenaresse daarvan bleef tot 't laatst van 1801, toen zij den 5 Okt. haar aandeel publiek in veiling bracht en verkocht aan den bekenden kunstmakelaar Cornelis Sebille Roos, die reeds huurder was en hier in 1798 een kunstgalerij had aangelegd, waar, in navolging van soortgelijke inrichtingen elders, jeugdigen broeders van het Lukasgilde gelegenheid geboden werd tot oefening. Het huis deed toen tevens dienst als tentoonstellingszaal en als plaats voor openbare veilingen van schilderijen, prenten en teekeningen. Voor het gedeelte, waarvan hij geen eigenaar was, betaalde de heer Roos nu huur.

In 1802 echter verkreeg hij door koop opnieuw een gedeelte in den eigendom en wel voor $^{2538}/_{7200}$ parten, het aandeel, dat had toebehoord aan bovengen. Vrouwe Anna Quevellerius, wed. Hendrik Trip, later, bij versterf voor de helft was overgegaan aan haar dochter Anna Maria, gehuwd met W. van Swinderen en aan haar kleinzoon Mr. Abraham Quevellerius van Swinderen en voor de wederhelft aan haar dochter Henriette Johanna, gehuwd met Rencke Busch Gockinga, doch welk aandeel in 1802 ten name stond van Gerrit Twisk Corneliszn, zoodat door deze overdracht de Heer Roos eigenaar werd van ongeveer $^5/_6$ der Noorderhelft. Eigendom en gebruik bleven aan hem tot 1808, toen hij, door tusschenkomst van den dichtermakelaar Cornelis Loots, zijn eigendomsrechten verkocht voor *f* 72000.— aan de Regeering, aan wie het gelukte nu ook nog eenige der andere aandeelen op te koopen, welke toebehoorden aan Baron van Randwijk en Mevr. de Wed. Alewijn. Maar de koop van de laatste aandeelen,

FIG. 6.
PLATTEGROND,
NAAR DE AFB. IN
HET BOEK VAN
VINGBOONS.

eigendom van Henry Bentinck, Gouverneur van Demerary, kon eerst later worden afgesloten, daar de staatkundige verwikkelingen dier dagen de overdracht op dat oogenblik bemoeilijkten. De laatste koop had plaats bij acte van 10 Juli 1829, voor den notaris C. A. de Chaufepié verleden.

Uit het hiervoren medegedeelde blijkt dus dat in 1808 van de *Zuiderhelft* eigenaresse was (hoewel dan in blooten eigendom) de *Stad Amsterdam* en van de

Noorderhelft (voor zoover de aandeelen opgekocht waren) *het Rijk.*
Door de overbrenging der verschillende zetels van 's Lands Bestuur naar Amsterdam, nam nu het Rijk het Trippenhuis in gebruik, daarvoor de Zuiderhelft van de stad Amsterdam hurende. Het Wetgevend Lichaam, dat voorloopig was sâamgekomen in het Oude Mannen Huis, opende in 1809 hier zijn vergaderingen, de archieven van het Hof der rekeningen werden in de bovenvertrekken geborgen en de planten en gewassen uit Koning Lodewijk's tuin te Haarlem werden overgebracht naar den tuin en de achtergebouwen van het Trippenhuis. Ook aan het den 4en Mei 1808 door Koning Lodewijk opgerichte Kon. Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en schoone Kunsten werd eerlang verlof verleend daar zijn algemeene vergaderingen te houden en later er zich geheel te vestigen in eenige vertrekken van de Zuiderhelft.
Toen Nederland, na de abdicatie van Koning Lodewijk, als deel van 't Fransche-Rijk werd ingelijfd, veranderde, onder 't bestuur van Keizer Napoleon, de bestemming van 't Trippenhuis opnieuw. In de zalen, door 't Wetgevend Lichaam ontruimd, werden de bureelen van den Raad van Liquidatie overgebracht en een gedeelte van den Noordervleugel werd tegelijk aan den President van dien Raad, baron Louis, tot woning gegeven. In de Zuiderhelft bleef 't Instituut zetelen, terwijl daar tevens de Hoofdcommissie voor de verpondingen gevestigd werd. De voormalige vergaderzaal van het Wetgevend Lichaam werd aan 't Instituut voor 't houden van zijn algemeene vergaderingen in gebruik gegeven, terwijl dit lichaam nu eerlang (1812) ook toestemming zou krijgen om er zijn bibliotheek te bergen.
De bestemming van 't Trippenhuis ver-

FIG. 7.
POMP, NOG AANWEZIG IN EEN DER TOILETKAMERS VAN DEN NOORDERVLEUGEL.

FIG. 8.
GEZICHT OP DEN
KLOVENIERS-
BURGWAL MET
TRIPPENHUIS.
(TOEN KON. MUS.
v. SCHILDERIJEN)
MIDDEN 19e EEUW
N. EEN LITH. VAN
W. HEKKING

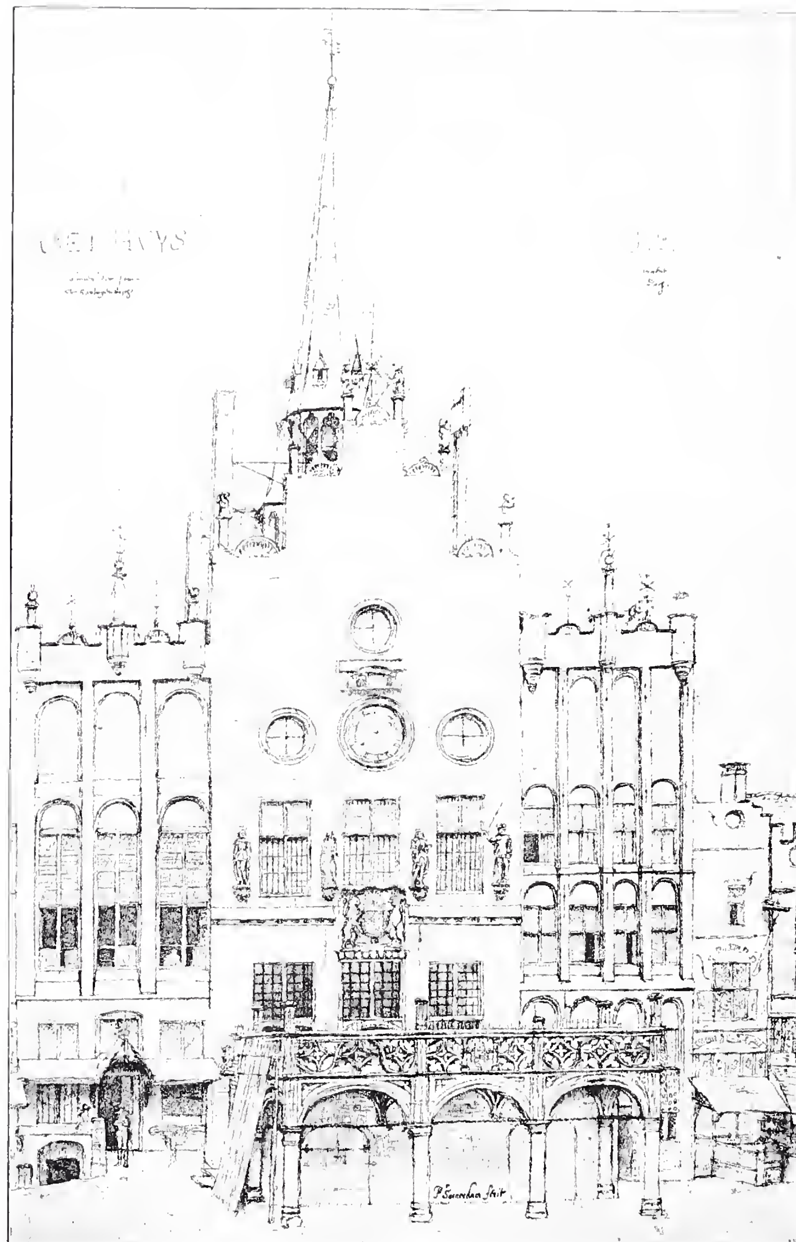
anderde wêer na de omwenteling van 1813. De geheele Noordervleugel met een gedeelte van den Zuidervleugel werd nu, op verlangen van Koning Willem I, ingericht tot een Rijksmuseum van schilderijen en prenten, tevens woning van den Directeur. In een gedeelte van de Zuidelijke helft bleef gehuisvest het Instituut, ten welks nutte — zooals het heette — de plaatsing van 't museum in 't Trippenhuis zou strekken. De scheidingsmuur tusschen de beide voorzalen ter eerste verdieping werd weggebroken om hierdoor een museumzaal te krijgen, die de geheele breedte van 't gebouw besloeg. In deze zaal was het 't Instituut ook toen vergund zijn algemeene vergaderingen te houden. Een ongerief hiervan was dat die museumzaal, welke de meest beroemde kunstwerken van Rembrandt en Van der Helst bevatte, tijdens die vergaderingen voor 't publiek gesloten moest worden. Na de opheffing van 't Instituut en de stichting der Kon. Akademie van Wetenschappen, bleek die toestand nog meer onhoudbaar, vooral toen in 1855 een letterkundige afdeeling aan de Akademie werd toegevoegd. Had het Instituut zijn klassevergaderingen kunnen houden in het achtergedeelte der 1e verdieping, dat tot zijn beschikking was, het ledental der Akademieafdeelingen was te groot dan dat die achtervertrekken ruimte konden geven voor hare maandelijksche verga-

deringen. Deze vergaderingen moesten dus gehouden worden in de groote voor- of Rembrandtzaal, welke dan echter tweemaal per maand voor 't publiek gesloten moest worden, gezwegen nog van 't gevaar, dat de verwarming gedurende den winter tijdens die vergaderingen voor de kostbare kunstverzameling opleverde. Een gefingeerd schoorsteenbrandje tijdens zulk een vergadering (het sterk doen rooken van de kachel) maakte dat de Regeering voor goed een einde maakte aan dezen onhoudbaren toestand en in 't voordeel der Akademie een besluit nam. De groote voorzaal werd weer in tweëen gedeeld door een nieuwe afscheiding. De Zuidelijke helft werd geheel onttrokken aan 't museumgebruik en geheel voor vergaderzaal der Akademie afgestaan; de Noordelijke helft werd Rembrandtzaal van 't museum. Als vergoeding voor deze annexatie moest de Akademie nu aan 't museum het achterzaaltje in den Noordelijken vleugel (de tegenwoordige Bestuurskamer) afstaan. Deze toestand bleef nu onveranderd tot 1886, toen door den bouw van het Nieuwe Rijksmuseum aan de Stadhouderskade, het Trippenhuis door het museum ontruimd en door de Regeering geheel in gebruik gegeven werd aan de Akademie, nadat door de wet van 23 Juli 1885 (Stbl. no. 154) goedgekeurd was de op 6 Maart 1884 tusschen den Staat der Nederlanden en de gemeente Amsterdam gesloten overeenkomst betreffende de overdracht aan het Rijk van de aan de gemeente Amsterdam toebehoorende zuidelijke helft van 't Trippenhuis. Sinds dat oogenblik was dus 't Trippenhuis in zijn geheel eigendom van het Rijk geworden. De overdracht had plaats bij notarieele acte, gepasseerd 8 Mei 1884 door notaris W. A. J. Elzevier Dom te Amsterdam, waarbij bepaald werd dat, ingeval te eeniger tijd het Trippenhuis niet langer ten gebruike van de Akademie mocht dienen, de gemeente Amsterdam binnen drie maanden na die verandering van bestemming haar overgedragen helft (groot 6 aren 6 centiaren) zal kunnen terugnemen voor *f* 100000.—, in welk geval de gemeente mede de bevoegdheid zal hebben de noordelijke helft (groot 5 aren 68 centiaren) aan te koopen voor een som, te taxeeren door deskundigen, te benoemen op de wijze als voor boedelscheiding, waarbij minderjarigen betrokken zijn.
De overdracht geschiedde met gesloten beurs, tegen kwijtschelding door den Staat aan de gemeente Amsterdam van de vordering wegens de door die gemeente, bij besluit van haren Raad van 2 Febr. 1876 (bijdrage in den bouw van 't nieuwe Rijksmuseum), toegezegde som van *f* 100000.—

H. A. VAN GOCH.

(Wordt vervolgd.)

PLAAT VII. HET STADHUIS TE 's-HERTOGENBOSCH IN 1632, DOOR PIETER SAENREDAM.

HET VOORMALIG STADHUIS TE 's-HERTOGENBOSCH.

an een dagbladbericht, dat voor enkele maanden de rondte deed, over eene bouwkundige ontdekking onder het stadhuis te 's-Hertogenbosch, dank ik, als met name daarin vernoemd, het vereerend verzoek dezer Redactie, om in haar Tijdschrift iets naders omtrent die zaak mede te deelen.

Te liever voldoe ik daaraan, omdat het nieuws van mijn toenmaligen pionneer-arbeid in *on*juiste termen uit locale bladen is overgenomen.

Van „ontdekken" heb ik niet gesproken; van eene „crypte" evenmin — Es war zu schön gewesen! — De „dateering" heb ik mij voorbehouden.

Wat er dan gevonden is?

Een half sous-sol gelegen bouwwerk, een peilverschil aanwijzend met de omliggende terreinen van bijna M^{r} 2.00, dat een belangrijk overblijfsel bleek te zijn van het voormalig gothisch stadhuis der gemeente 's-Hertogenbosch, en nagenoeg geheel onbekend was . . . .

Aangezien het niet goed mogelijk is, over die ondergrondsche verdieping duidelijk te schrijven, zonder tevens vluchtig te behandelen het gebouw-zelf waarvan het eene rest is, zij het mij veroorloofd over beide, het volgende onder de aandacht der lezers te brengen.

* * *

De huidige, deftige Curie van Brabants hoofdstad werd in 1670 naar plannen van den Bosschenaar Dirk van der Lith en den Hagenaar Pieter Minne bijna geheel van Bentheimer steen, in den zoogenaamden „style colossal" opgetrokken.

Dit stoere stadhuis trad in de plaats van een *laat*-gothisch Huis der Schepenen, (domus consulum) eene stichting of liever eene geheele *verbouwing van voor- en achtergevel*, uit de jaren 1529 tot 1533. Met zekere geringschatting gaan de historieschrijvers van den Bosch (waarschijnlijk verblind door de pracht hunner Kathedraal) dit burgelijk gebouw voorbij, zoodat er weinig speciale gedrukte gegevens van bestaan. Wie echter folianten en perkamenten doorploeteren wil, kan gelukkig nog heel wat geschiedkundig materiaal er over bijeengaren.

Dit laat-gothische stadhuis had natuurlijk een voorganger uit eene *vroegere* periode, waarvan zeer weinig bekend is, en waarvan de geschiedenis bijna niet meer te reconstrueeren is, aangezien in 1463 de rosse vuurtong zijne archiefstukken grootendeels verslond.

Uitsluitend het *laat-gothische* stadhuis wil ik thans van nabij belichten.

Zijn aspect is voor oudheidlievende stad- en landgenooten op minstens een viertal origineele, en van elkander onderscheiden schilderijen en teekeningen (uit de jaren 1579, 1632, ongeveer 1655, en 1663) bewaard gebleven.

Pieter Saenredam's teekening uit 1632, en het doek door van Beerestraaten in 1663 gepenseeld, vinden de lezers aan

PLAAT VIII. MARKT EN STADHUIS TE 's-HERTOGENBOSCH
IN 1663, NAAR DE SCHILDERIJ VAN VAN BEERESTRATEN.

het hoofd van dit artikel in lichtdruk gereproduceerd.
Het complex van drie hooge gevels, dat op beide gezichten onmiddelijk de aandacht vraagt, maakt het verdwenen oude Raedthuys uit, zooals dat successievelijk met twee belendende panden, de Gaffel en de Sinterklaes, was vergroot. De verdeeling der gevels komt met de symmetrie van het huidige renaissance gebouw nog nagenoeg volkomen overeen.
De meest rechtsche gevel (van den beschouwer uit gerekend) is die van het gildehuis der kremers, „De Sinterklaes" genoemd en in 1593 door de stad genaast. De meest linksche is die van het huis „De Gaffel", in 1514 tot eenre gaffelen ende theerhuys gemaakt [1]) waar Schepenen fijngekruide en goedbesproeide feestmalen hielden, gedeputeerden uit de Meijerij altijd vonden huer cost ende maeltijt bereedt; en waar de Prinche van Ourangien — 23 Juni 1561 met besognes ten Bossche zijnde — een eeremaaltijd genoot.
De luif van De Gaffel, door Saenredam in vervallen toestand ons bewaard, was antyck gesneden en met een aren ende priem (de dubbele adelaar, waarmede Maximiliaan in 1508 het stadswapen vermeerderde) in 't midden afgedekt.
Binnenshuis vond men vier gesneden delphinoyen of dolfijnen, en tegen de zoldering ronde schijven of borden met vele adelijke wapens bemaald; afhangende van de bruine zolderbalken, een blinkende lichtkroon, die in 1551 voor 48 gld. werd aangekocht, om aldaar *euwelick* (euwelik, och arme!) te blijven hangen.
Dat midden in het drietal gevels de façade oprijst van het *eigenlijk* en vroegst tot stadhuis bestemde gebouw, is uit de vooragaande regelen reeds op te maken.
Schilderachtig ligt aan zijn voet de verhoogde pui of stoep, die in de XVIe eeuw met eene subtiele open voorhal was versierd, voor welke overhuifde voorpui echter — bij inkorting van het bordes in de XVIIe eeuw — eenige typische stukjes geschut in de plaats kwamen.
De vier keizerstandbeelden en het gehouwen rijkswapen van Karel V tegen den breeden voorgevel; de verschillende pinakels, in beeldwerk, windvanen, stekelige bollen en heraldiek smeedwerk eindigend; het leeuwenpaar dat op den top een verguld Bourgoensch Kruis vasthoudt; de paardrijdende stekemennekens, die boven de wijzerplaat, bij iederen klokslag op elkander inrennen; dit alles verfraaide en vervroolijkte niet weinig het aanschijn van der Heeren Huys. — De schelpfiguren in de bovenste cordonlijst en op de afzaten van den hoofdgevel luiden de renaissance reeds in.
Het veld van den trapgevel, thans wat eentonig in zijn vlakheid, werd oorspronkelijk aangenaam gebroken door horizontale banden van witten steen met vier daartusschen geplaatste wapens van re-

[1]) In dit niet speciaal geschiedkundig tijdschrift wordt het telkens citeeren van documenten en bronnen aan den voet, te druk. Genoeg zij, te vermelden, dat waar ik de oude spelling bezig of jaartallen noem, ik gebruik maak van oorspronkelijke bronnen, zijnde meestal de stadsrekeningen der betreffende jaren.

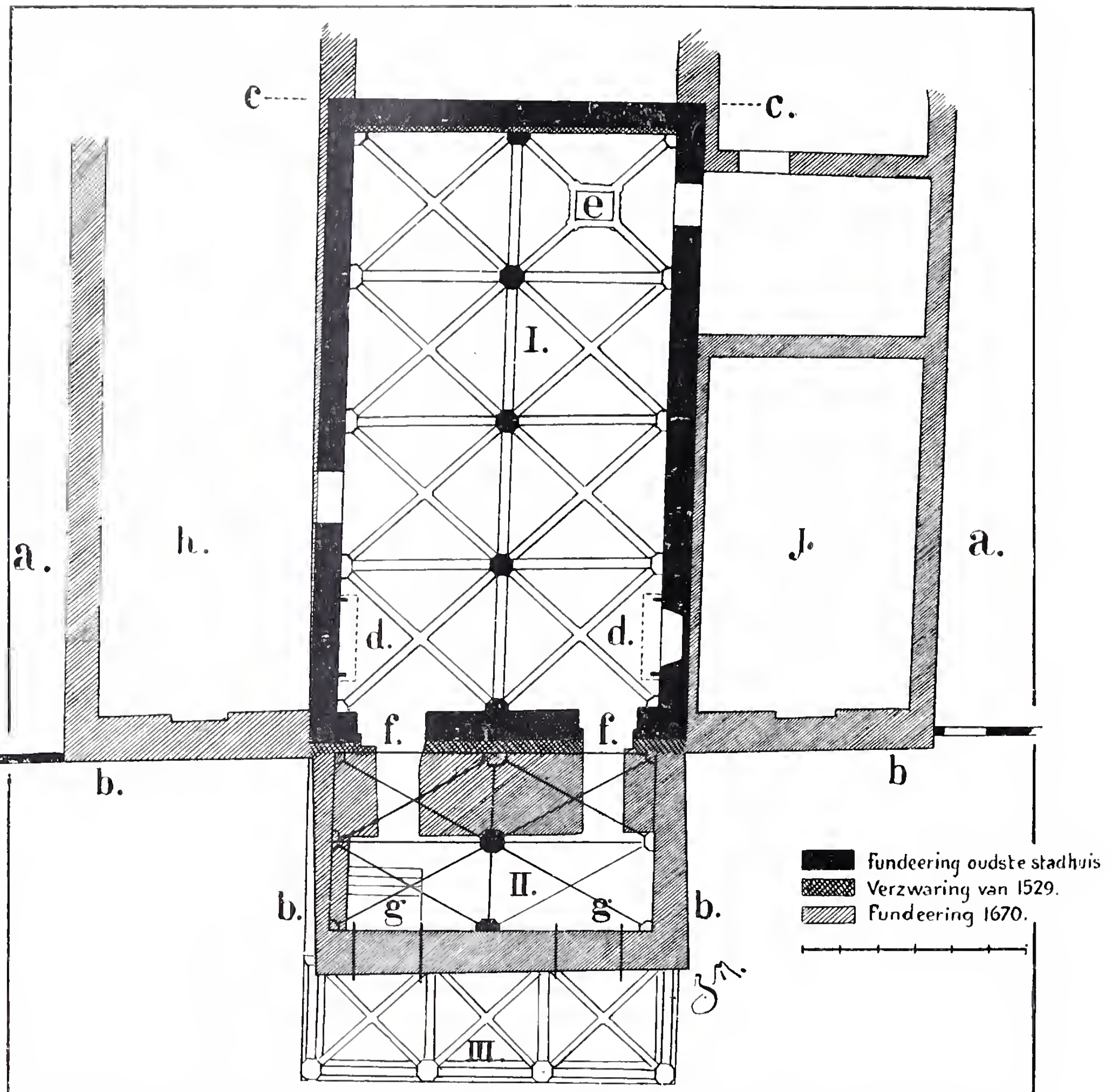

FIG. 1. GRONDPLANTEEKENING VAN EEN DEEL VAN HET TEGENWOORDIG STADHUIS TE 'S HERTOGENBOSCH. (I. Groote kelderhalle. II. Kleinere kelderhalle. III. Voormalige open voorhalle. a—a. Particuliere huizen. b-b. Rooilijn met haaks uitgebouwde 17e eeuwsche voorpui. c—c. Achtergevel van het vroegere Gothische Stadhuis. e. Opening in het gewelf, onder de verdwenen Gothische Vierschaar. f—f. Doorgangen. g - g. Oude keldermonden, op plaat VII en VIII nog waarneembaar. h. Ruimte, eertijds ingenomen door het theeruys De Gaffel. j. Ruimte, eertijds ingenomen door het gildehuis „De Sinterklaes.")

geererde schepenen, zooals de schilderij van 1579 nog aangeeft.
Het jaar 1607 zag echter het vandalenwerk gebeuren, dat men met ettelijke tonnen gezift roggemeel, banden en wapens tweemaal overplaemuerde en met 405 pond loodwit alles egaal overschilderde! En dit geschiedde *niet* onder de

nieuwe meesters der stad, de Staten van Holland, of de door hen aangestelde Schepenen, die, 't was verklaarbaar, voor het oude régime weinig piéteit konden gevoelen; neen in 1607 was de stad nog volop Spaansch en zaten de naneven der bouwheeren van 1529 nog in den Bosschen schepenstoel.

* * *

Toen ik nu eenige maanden geleden, als beoefenaar der plaatselijke geschiedenis en oudheidkunde mij naar het stadhuis begaf om inlichtingen in te winnen aangaande tegeltjes, bij 't leggen der centrale verwarming opgedolven, en bij die gelegenheid met eene walmende olielamp ook eens in de kelders afdaalde, mocht ik daar van het bovenbeschreven stadhuis de nagenoeg gaaf gebleven onderverdieping terugvinden.

Dat ik een-en-al blijde verrassing was, bij het zien dier gothische ruimte, in het bezit nog van al hare organische deelen, basementen, schachten, kapiteelen, draagkorven en graten, met brokstukken van een bekapten schoorsteen voorzien,[1]) laat zich vooral dàn begrijpen, als men weet, hoe *arm* de stad der heerlijke St. Jans-Kathedraal is, aan monumenten van *burgerlijke* bouwkunde.

Een merkwaardige aanwinst dus voor de Hertogstad, die kelderhalle! al mist zij ook sculpturen, al kan men de afwerking niet voluit first class noemen.

Een nieuw gegeven ook, voor de bouw- en kunstgeschiedenis; en als zoodanig direct geapprecieerd door de voor archeologie empfindliche naturen met den Bosschen Dr. Arch. X. Smits aan het hoofd, die na terugkomst van zijn jaarlijksch verlof het bouwwerk met mij besprak en voor zoover noodig, nog inlichtingen verschafte.

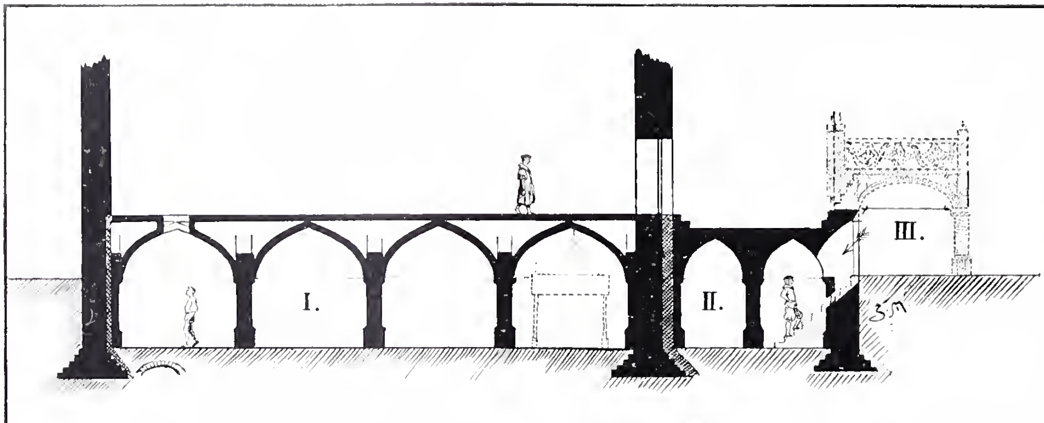
Zooals plattegrond en schematische doorsnede aangeven, bestond de geheele onderverdieping van het voormalig stadhuis, uit eene *groote* kelderhalle, binnen het gebouw gelegen (I), eene *kleinere* onder het bordes (II), terwijl er toe ook nog gerekend kan worden eene *opene* halle (III) als huive aan den voorkant, op gewoon straalpeil, uitgebouwd.

De eerste is lang 15.58 Mr, breed 8.56 Mr, en haalt in het diepste van het wulf 3.49. Haar travéeën van gelijke hoogte vormen acht welfvakken, door twee kruisribben ieder weer in vier welfvelden verdeeld. De graten van geprofileerden baksteen beschrijven een licht gepronunceerde Tudorlijn, en rusten gezamenlijk op drie vrijstaande en twee half-ingemetselde kolonetten, en langs de baksteenen zijwanden, op tien natuursteenen draagkorven, waarvan detailteekeningen hierachter zijn gereproduceerd.

Het materiaal der kolonetten is witte steen uit Antwerpen en Brussel aangevoerd, behalve voor de basementen (harde steen). Ter plaatse gemerkt c. bevindt zich in het gewelf een vierkante opening, waarover later meer. Aan den voorkant der ruimte bij dd. zijn brokstukken aanwezig van twee bekapte XVI[e] eeuwsche schoorsteenmantels, correspondeerend met de

[1]) Later werden de aanzetten van een *tweeden* schoorsteen nog ontgraven.

FIG. 2.
SCHEMATISCHE DOORSNEDE OVER DE LENGTE-AS VAN DE BEIDE GOTHISCHE KELDERHALLEN.

rookleidingen, die op Saenredam's teekening boven het dak uitklimmen.

Voor slechts een klein gedeelte is de vloer van roode en bruine tegels ($15^{1}/_{2}$ × $15^{1}/_{2}$) bij 't graven teruggevonden.

Thans reeds, nu het rulle zand nog de plaats inneemt van een behoorlijken gladden vloer, en de ruimte nog niet schoongemaakt en *on*gestoffeerd is, maakt deze laat-gothische kelderhalle door hare bouwwijze en verhoudingen een aangenamen indruk. Door den droogen grondslag is er geen sprake van eene vunzige atmosfeer. De ruimte zou *volmaakt* genietbaar zijn, indien er vensters geopend konden worden.

De *kleine* kelderhalle (II) is schromelijk gemutileerd en gedeeltelijk vervuld door verzwaringen der 17e eeuwsche gevelfundeering. Met behulp van twee afgebroken kolonetten en één draagkorf, laten zich echter de maten der twee dwarsliggende travéeën nog vrij nauwkeurig bepalen. Elk welfvak schijnt ongev. 4.25 × 2.30 groot te zijn geweest.

Deze ruimte staat langs f.f. in verbinding met den grooten kelder, terwijl vroeger bij g.g. gemetselde trappen met deuren, van ongev. 1.60 Mr hoogte naar buiten voerden. Die uitgangen zijn op Saenredam's teekening het duidelijkst waar te nemen.

De sierlijke open *voor*halle (III) rustte op vier losstaande en 2 halve kolonnetten en twee culs-de-lampe, terwijl een laatgothische balustrade met ingevatte wapens haar bekroonde.

De ruimte boven, diende voor plechtige publicaties van vrede enz. Voor wat het ondergedeelte der steenen huive betreft, deze werd in het jaar van haar afbouwing verhuurd aan den liberarier Adriaen Roeloffs, die — ook reeds in 1514 — vóór het Bossche stadhuis zijne boecken ende gemaelde printen tentoonstelde. Dat was daar een schilderachtig en wis ook winstafgevend boekenstalletje!

Deze open steenen huive moet wel heel subtiel van constructie zijn geweest.

Immers, toen in den manelichten nacht

van Witten Donderdag op Goeden Vrijdag 1556, op de groote markt de passie werd gespeeld en de burgers zich de beste staanplaatsjes uitkozen, keerden stads dienaren met hunne corte roeden die luden van der poije, soo te besorgen was dat die door tgroot gewicht *soude mogen innevallen.*

Onbeschut op het regenachtig Noord-Westen geplaatst, hield ze het echter én tegen den imber edax, én tegen de grof-geschoeide luden, én tegen den gewijzigden kunstsmaak uit tot het jaar 1632, toen Pieter Saenredam haar (juist bijtijds nog!) afteekende. Het jaar daarop begon men reeds met het bordes te vermaken en in te korten. Het gothisch lijnenspel werd hoe langer hoe meer een doorn in aller oog.

Deze drie, als 't ware „en suite" liggende ruimten, zijn alle ontworpen en afgebouwd door Jan Derkenis, den laatsten bouwmeester der St. Janskerk. Het jaar der stichting is 1529 tot 1533 zooals Kronijkschrijvers, rekeningen en een gevelsteen duidelijk vermelden.

Dat de grootste der drie tot op heden vrij gaaf bewaard is gebleven, wordt voor de lezers van het Huis, Oud en Nieuw, van te meer interesse, als vastgesteld kan worden tot wat doel de schepenen haar deden aanleggen.

Dit staat echter nergens met bare woorden aangeteekend.

Naar sommiger stadgenooten meening zou de gothische kelder bestemd zijn geweest voor de *wacht.*

't Is zeker dat dan de piekeniers er de nachten heerlijk gezellig hebben kunnen doorbrengen met rooken en drinken, spelen en slapen. *Twee* knappende haardvuren, die oordeelkundig vooraan geplaatst, den kouden tocht keerden; en voor smokende olielampjes plaats genoeg in de talrijke visiergaten langs den baksteenen muur. Doch overdag moeten zij, wel wat ál te erg, het gemis gevoeld hebben van flinke vensters voor licht en uitkijk! En waren de lage uitgangen van ongev. 1.60 Mr wel geschikt om met opgeheven hoofd en helm uit te treden? Neen, tot wachtlokaal schijnt deze ruimte *niet* gebouwd. De stadsrekeningen in deze periode spreken niet van een wachthuis. Daartoe waren later andere huizingen, met name „De Moriaan" (1582) en „De Gaffel" (1669) aangewezen.

Anderen leek deze oude halle eene sombere *gevangenis* toe.

Werkelijk heeft ze daarvoor gediend, zelfs meermalen. In 1556 werd ze geordineert totter gevancknisse van den francoysen, en bleef dat gedurende een jaar of vijf. Evenzoo in 1577.

Een *Rathskeller* zag er de dorstige jeunesse dorée in, waarschijnlijk alleen däárom, omdat ze gaarne zoo'n pittoreske kneip rijker wilde worden. Het moet echter gezegd worden, hun scherts sloeg de plank niet geheel en al mis.

De beschreven groote kelderruimte te houden voor een *bier- of wijntaveerne*, die aan gewone burgers zou verhuurd worden, en *neven* den kelder was gelegen waar de stad-zelf haar wijnen vertapte, schijnt met de waarheid het meest parallel te gaan.

Intusschen is het de goede stad van den Bossche nooit best gevlot met die verhuring. Dán was het wijnjaar slecht, en daagden geen huurders op. Dán vonden de burgers den kelder besmet door het verblijf der zieke gevangene Franschen. Tot ondersteuning der meening, dat de kelder met het karakter eener bier- of wijntaveerne 't meest overeenkomt, citeer ik twee posten uit de Stadsrekening:

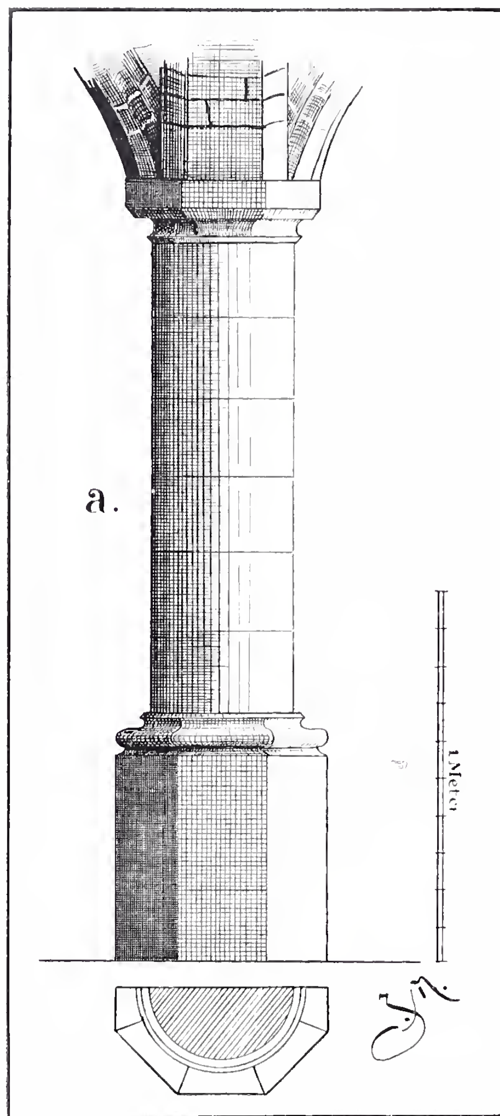

FIG. 3.
a. KOLONET VAN DE GROOTE KELDERHALLE.

1532. Van den kelder onder traethuijs verhuert sesse weken lanc, omme byer dair inne tetappen, etc.

1547. Van den twee kelders onder traethuijs, toegevucht den pechters van den wijnassijns omme die te hebbene twee jair lanc in hueren, etc.

Is hiermede nu de kelder definitief gequalificeerd? Dat blijft de vraag!

Wie zal zeggen of de Schepenraad met het bouwen geen *geheime neven*bedoelingen had.

In dezen gedachtengang past de meening van Dr. C. H. Hermans, voor ruim 60 jaren Rector van het Bossche Gymnasium, die de kelderhalle in zijn tijd heeft gezien, en daarover in zijne Bijdragen tot de Geschiedenis van Noord-Brabant als volgt schrijft:

„Opmerkelijk is het, dat men in den ge- „welfden kelder onder de vestibule van „het stadhuis vlak voor de (renaissance-) „vierschaar eene vierkante opening vindt „lang 56 en breed 54 en dus groot genoeg „om een persoon gebonden er door te „laten glijden. Wie zegt ons, of deze ope- „ning vroeger niet gediend heeft voor ge- „heime strafoefening, wanneer het aan- „zien des te straffen persoons of zijner „familie of andere gewichtige reden, de „openbare straf ontraadde? In de 16e „eeuw had dit niet zeldzaam plaats....

„Een herdooper te Dordt werd in 1558 „veroordeeld om in eene tonne verdron- „ken te worden. In 't zelfde jaar liet men „ook te Antwerpen een heimelijk ver- „drinken.
„Deze heimelijke regtsoefening kwam „mij voor den geest toen ik het eerst dat „gat in het gewelf van den kelder be- „merkte en het scheen mij niet onwaar- „schijnlijk toe, dat onder die opening „eene groote lange ton (eene pijpe zeg- „gende vonnissen) met water gezet werd, „waarin de straf werd uitgevoerd".
Dit is eene niet weinig romantische veronderstelling! Opmerking verdient in elk geval, dat de vierkante opening thans nog correspondeert met een ouden waterpool daaronder.
Hadden de twee waterpotten (dat is, watergooten of waterputten) door een werkman in 1529 voor vier stuivers arbeidsloon onder den vloer van dezen kelder gezet, iets met eene zoo lugubre strafoefening uit te staan? Ik zou het niet durven beweren. Eerder kunnen deze verband houden met aan- of afvoeren voor kelderpompen, met welker regen- of welwater men mogelijk kannen en kroezen reinigde.
Ten slotte: „Wat zal er nu met de kelderhalle gedaan worden?" zooals de belangstellende Bosschenaars elkander afvragen.
Geen twijfel, onze kustlievende Burgemeester en het Dagelijksch Bestuur, die nu eenmaal schoonheid en geschiedenis dienen, zullen haar in eere houden, kunstgevoelig restaureeren, haar aan vreemdelingen als bescheiden maar toch zeer interessant laat-gothisch Muster toonen, haar voor den stadgenoot aantrekkelijk maken, wellicht door haar tot klein museum van oud oorlogstuig en justitiëele rariteiten in te richten.
In het mystieke halfduister zullen stadgenooten zich dan reeds op de plaats hunner inwoning terug kunnen denken uit eigen alledaagschen tijd naar de oude dagen hunner roemrijke geschiedenis. De kelderhalle zal voor hen worden een schakel met het oud eerwaard stadhuis en zijn gothische kapel, waar de Schepenen Misse hoorden. Droomomtogen zal men terug kunnen peinzen naar de innige en plechtige steden van weleer, wier oude huizen met schilferig paarsche of hardroode daken ons de schilderij van Van Beerestraaten zoo stemmingsvol bewaard heeft.

's Hertogenbosch. JAN MOSMANS.

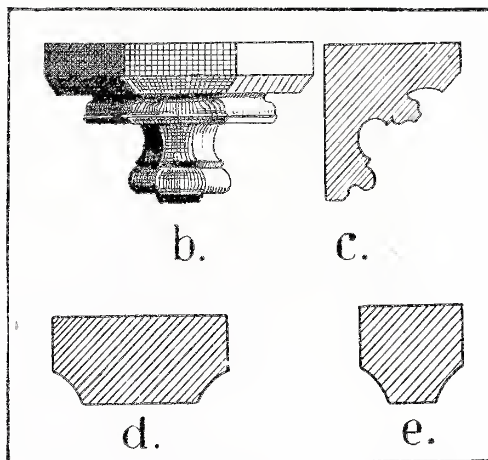

FIG. 4. b. en c ZANDSTEENEN DRAAGKORF. d. PROFIEL DER BAKSTEENEN RECHT- EN DWARSGATEN. e. IDEM DER KRUISGRATEN.

PLAAT IX. AMBTENAARSWONING. TYPE C.
ZIJGEVEL EN PLAN.

TOELICHTING BIJ DE PLATEN.

(Vervolg van pag. 32).

(Vervolg van pag. 32).

Dit derde type, volgens het zelfde principe ontworpen als de beide in de vorige aflevering behandelde, verschilt van deze hoofdzakelijk in de groepeering der slaapvertrekken welke in dit derde plan naast elkaar liggen en alle op de voorgalerij uitkomen. De beide buitenste vertrekken springen naar voren om teekening in het gevelaanzicht en dakvlak te brengen. In de teekening van dit ontwerp is de dienstvleugel weggelaten; slechts de verbinding van deze met de achter- en rechterzijgalerij is aangeduid. Ook valt nog in dit type als verschil met de vorige op te merken, dat badkamer en w. c. in het hoofdgebouw zijn aangebracht. In de beide eerste plannen is hierin niet afgeweken van het systeem der bestaande Indische woningen, waar deze in den dienstvleugel zijn gelegen. Een dergelijke indeeling is in de bestaande huizen gemotiveerd, daar men in de meeste een zeer primitieve badgelegenheid (een groot houten watervat, waarin men staande een afkoelingsbad neemt) en getimmerde privaten aantreft. Men is in Indië wat den huizenbouw betreft, vrij conservatief en schijnt zich dikwijls met onvolkomen inrichting tevreden testellen uit een gevoel van tijdelijk verblijf, ofschoon deze opvatting toch moeilijk verdedigbaar is, daar men bij ons eveneens verhuist en ook in Indië de woning bij het verlaten van den een weer door een ander betrokken wordt. Goede inrichting der woningen is dus in Indië even gewenscht en moeite- en kostenloonend als elders. Door een voldoende watervoorziening, bijv. door middel van luchtdruk waterreservoirs is men gemakkelijk in staat badkamers en waterclosets te maken met behoorlijke water aan- en -afvoer. Bij het systeem „luchtdruk-waterreservoir" wordt het water door middel eener handpomp uit den put (op elk erf aanwezig) in het water-reservoir of ketel opgepompt terwijl de hiermede in verbinding staande luchtketel het water naar de bestemde plaatsen drijft. Deze installatie kan in een daartoe bestemde ruimte in een der dienstvleugels geplaatst worden. Zoo kan men ook watertoevoer naar één of meer brandkranen brengen, een maatregel, die voor Indië zeker aanbeveling verdient. Zoo levert ook een aërogeengas-installatie, waarvan het apparaat in de dienstafdeeling of in een afzonderlijke loods geplaatst wordt, groote gemakken en minder brandgevaar op dan het gebruik van petroleum.

Type C en ook in de vorige aflevering geproduceerde typen A en B zijn zoodanig opgevat, dat deze woningen een zeer matigen huurprijs niet overschrijden. Een volgende maal zullen wij een grooter, ruimer opgevat type behandelen.

(Wordt vervolgd).

* * *

Pl. X geeft een foto van de eetkamermeubeleering in een woonhuis in de Vondelstraat te Amsterdam, waarvan in de Decemberaflevering van den vorigen jaargang een drie kleurendruk werd geplaatst, naar het aquarelle-ontwerp gereproduceerd. De lambriseering is groen geschilderd, de meubelen zijn in wortelhout uitgevoerd, terwijl de zittingen der stoelen met paardenhaar zijn bekleed.

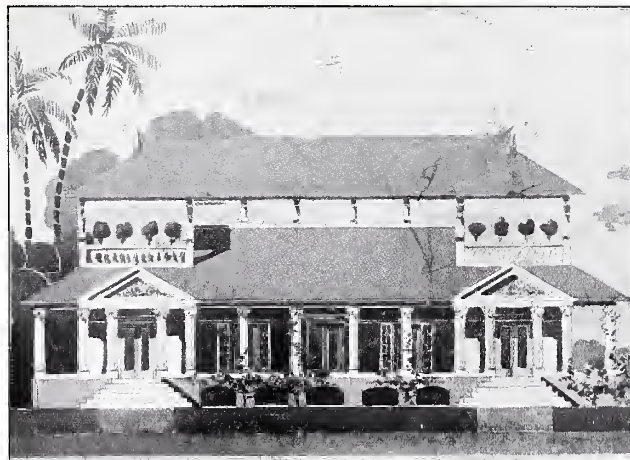

FIG. 1. VOORGEVEL TYPE C.

PLAAT X. EETKAMER IN EEN WOONHUIS
VONDELSTRAAT AMSTERDAM.

FIG. 1.
VESTIAIRE MET GEZICHT OP DEN SCHOORSTEEN-MANTEL.

HET TRIPPENHUIS.

(Vervolg van pag. 50).

Nadat de verhuizing der kunstschatten had plaats gehad, kon in 1886 de Akademie beschikken over het geheele Trippenhuis.

Was in den loop der jaren aan de inwendige indeeling van 't gebouw, zooals die door den bouwmeester gemaakt was, niet veel veranderd, zoodat het getal vertrekken wel gelijk gebleven was, in die vertrekken zelve had men — en dat gewoonlijk niet in 't voordeel van de oorspronkelijk-mooie betimmering en versiering — als gevolg van hunne wisselende bestemming nog al eens iets gesloopt, veranderd en vermaakt. Ook nu de Akademie het geheele gebouw mocht gebruiken waren — zooals te begrijpen is — herstellingen en wijzigingen noodig, doch wijselijk toog men nu aan 't werk met zóo te wijzigen dat men weer zooveel

mogelijk tot het oorspronkelijke terugkeerde, waardoor veel werd hersteld wat gebrek aan piëteit, wansmaak en onkunde in al die jaren bedorven hadden. Men begon met den zwaren scheidsmuur op het eerste trapbordes door te slaan voor het plaatsen van twee deuren in den oorspronkelijken stijl, waardoor voortaan over de eerste trap gemeenschap verkregen werd tusschen de beide vleugels van 't gebouw. De vroegere koffiekamer, ter rechterzijde van de vestibule in de zuidelijke helft, werd herschapen in een vestiaire, de vergaderzaal kreeg een meer passend aanzien, en de Rembrandtzaal werd tot koffiekamer en receptiezaal ingericht en gemeubeld. Het achterzaaltje ter eerste verdieping van den noordervleugel bestemde men tot een deftig vergadervertrek voor het Bestuur der Akademie, terwijl de museumzalen ter tweede verdieping door 't maken van boekenkasten in bibliotheekvertrekken veranderd werden, waardoor de vooral aan tijdschriften en Genootschapswerken zoo rijke bibliotheek,[1]) welke tot nog toe allertreurigst geborgen was, op een ruimere en haar meer waardige wijze geplaatst kon worden. In den noordervleugel werd de groote tuinkamer ter rechterzijde van de gang (vroeger prentenzaal) ingericht tot berging der handschriften, platen en kaarten (sinds „kaartenkamer" genoemd), terwijl het voorzaaltje (raadkamer van 't museum) werd gereserveerd voor het houden van vergaderingen van commissies uit de Akademie (vandaar de naam „commissiekamer") en ook van personen en lichamen, niet aan de Akademie verbonden, aan wie voor vergaderen toestemming verleend wordt. Sinds 1900 is in dit zaaltje ook gevestigd het Ned. Regionaal Bureau voor den internationalen natuurwetenschappelijken catalogus, onder directie van het lid der Akademie, den Amsterdamschen hoogleeraar Dr. D. J. Korteweg, die hier geregeld in de middaguren werkzaam is. Voorts werd ter 1e verdieping in den noordervleugel, achter de Bestuurskamer, een toiletkamer gemaakt, werden de intusschen weêr bloot gelegde en van hun stuc en witkalk ontdane geschilderde plafonds op de 1e verdieping gerestaureerd, vernieuwde men de behangsels en het verfwerk en brak men de leelijke, gewitte schoorsteennissen weg om deze te vervangen door mooie schoorsteenmantels in den stijl van den oorspronkelijken bouw.

Als hier in herinnering aan deze welgeslaagde restauratie de vele bemoeiingen van 't toenmalige Bestuur der Akademie herdacht en naast den toenmaligen Minister van Binnenlandsche Zaken, de namen van Jhr. Victor de Stuers en wijlen den Rijksbouwkundige J. van Lokhorst met dankbaarheid genoemd worden, mag niet vergeten worden de naam van hem, wien de eer toekomt het oorspronkelijk plafondschilderwerk — dat sinds 't begin der 19e eeuw onder

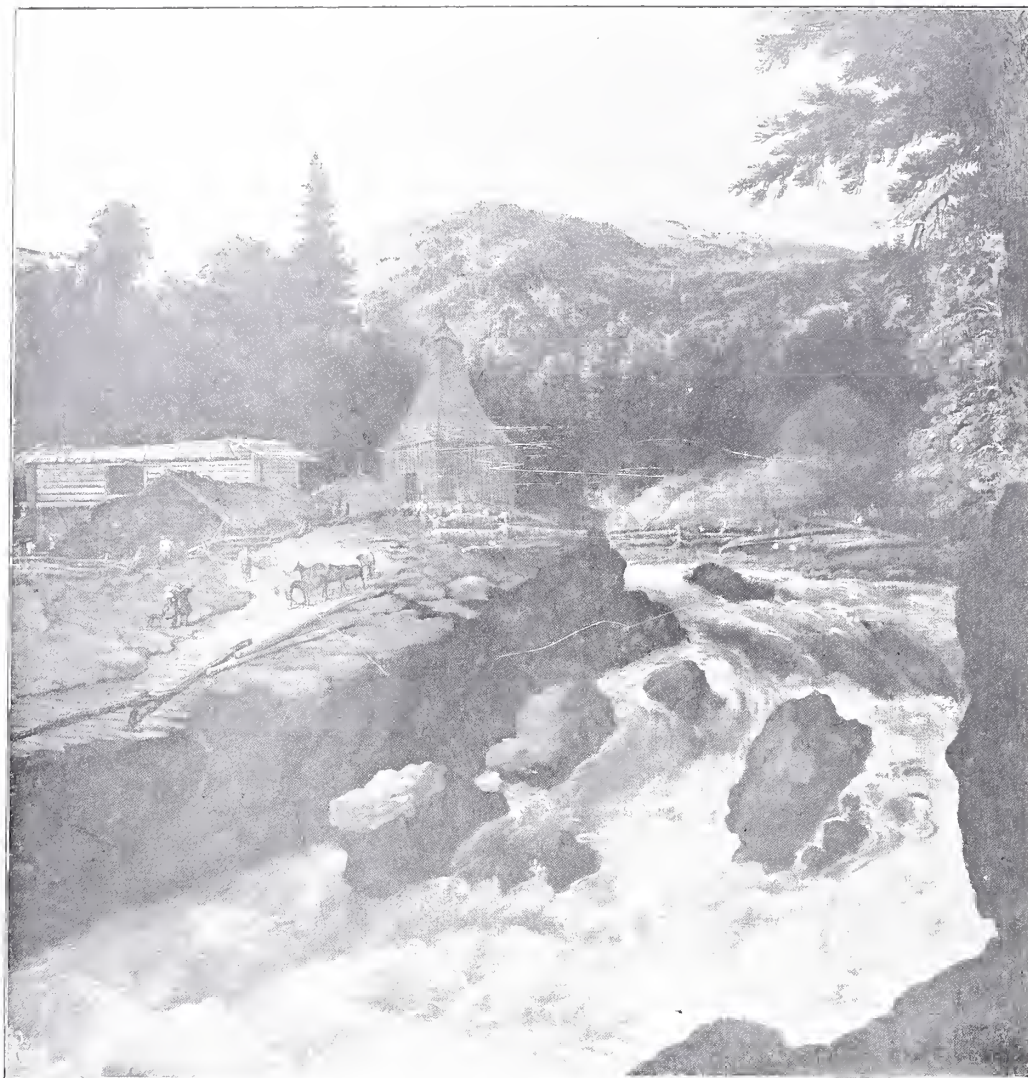
[1]) Het bindwerk der over 't algemeen keurig gebonden bibliotheek wordt reeds sinds jaren uitgevoerd ter goed befaamde boekbinderij van den Heer Elias P. van Bommel te Amsterdam.

FIG. 2.
DESSUS-DE-
PORTE, GESCHIL-
DERD DOOR
ALLART VAN
EVERDINGEN.

doek en kalk was weggestopt — weer aan 't licht te hebben gebracht, de naam van wijlen den custos der Akademie, den Heer J. J. Greeve. In 1875 had hij door zoeken en afschrappen in de z.g. „Bilderdijkkamer" aan het met lijm en krijt bedekte plafond schilderwerk ontdekt. Dat hier oorspronkelijk plafondschildering

FIG. 3. DESSUS-DE-PORTE, GESCHILDERD DOOR ALLART VAN EVERDINGEN.

geweestwas, kon hij weten, behalve uit het werk van Vingboons, uit de gedichten van Jan Vos, [1]) die van al de geschilderde plafonds in 't huis der Heeren Trip een berijmde beschrijving gegeven had. Niettegenstaande hij in den beginne niet veel medewerking ondervond van de autoriteiten, die hij op zijn vondst wees, zette

[1]) Alle de gedichten van den Poeët Jan Vos verzamelt en uitgeg. door J. L(escaille) Amst. 1662, 4°.

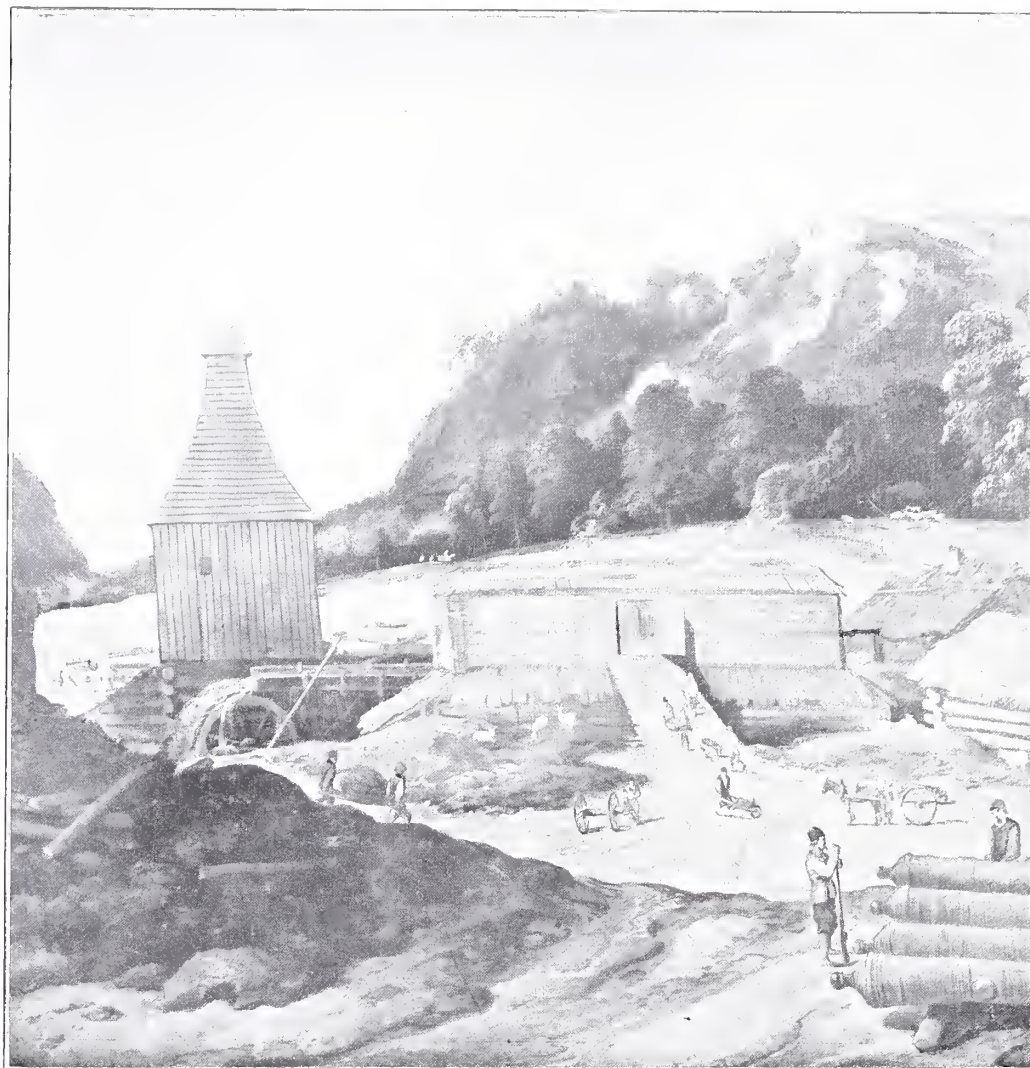

FIG. 4. DESSUS-DE-PORTE, GESCHILDERD DOOR ALLART VAN EVERDINGEN.

hij toch zijn onderzoek door en toen, in 1886, een aanvang gemaakt werd met het restaureeren der beide voorzalen op de 1e verdieping, was het vooral aan zijn aanhouden te danken dat een grondig onderzoek de mooie plafonds te voorschijn bracht, die wij er thans kennen. Helaas kwam al spoedig aan den dag dat het schilderwerk der zoldering van de vergaderzaal [1]) niet meer onder de wit-

[1]) De plafonds in 't Trippenhuis zijn geschilderd door Nicolaes van Helt Stocade. Zie over dezen

FIG. 5. DESSUS-DE-PORTE, GESCHILDERD DOOR ALLART VAN EVERDINGEN.

kalk aanwezig was. Wel kwamen de balken met de fijn gestoken consôletjes weêr tot hun ouden luister, maar de pa-

schilder de uitvoerige bijdrage van den Heer E. W. Moes in het Amsterdamsch Jaarboekje voor 1902, blz. 69 – 105. Aan de zoldering in de vergaderzaal vond men, behalve de familiewapens van Louis Trip en zijn echtgenoote Emmerentia Hoefslager, allegorieën van de Wakkerheid, de Nering, den Rijkdom, de Fortuin en van de vier werelddeelen Europa, Azië, Afrika en Amerika. Jan Vos beschrijft ze in zijn aangehaalde gedichten.

neelen, gevat in de balkomlijsting, bleken, na afbijting der kalk en 't wegnemen der groote stuc-rosetten, in 't midden der vakken aangebracht, slechts gewone planken te zijn. Of die plafonds verdwenen waren bij de verbouwing in 't begin der 19e eeuw, dan wel later (b.v. in 1855, toen de zaal aan 't museum onttrokken werd) is niet na te gaan. Gelukkiger in zijn vondst was men in de vroegere Rembrandtzaal (de tegenwoordige receptiezaal), in de Bilderdijkkamer, de tegenwoordige Bestuurskamer en de benedenbibliotheekzaal. Daar legde men de geschilderde plafonds weer bloot, die Jan Vos in zijn berijmde beschrijving voor ons heeft opgeteekend en nog wel in zulk een toestand bewaard, dat zij het restaureeren volkomen waard bleken, zoodat ze thans, prijkend in hun oorspronkelijke frischheid, de zalen veel van haar ouden luister hergeven hebben.

De ingang voor het Instituut was door de voordeur in de Zuidelijke helft (het huis van Louis Trip) en die ingang is ook daar tot heden voor de Kon. Akademie gebleven.

De hal of het „voorhuys", oorspronkelijk bij den ingang aanwezig, is — sedert wanneer is niet te zeggen — vermaakt tot een kamer (de huidige vestiaire) met vestibule en voorgang. Deze vestiaire, waarin sinds ettelijke jaren het linnen plafond weggenomen en de mooie balkzoldering blootgelegd werd, heeft bij die restauratie ook haar leelijke schoorsteennis zien vervangen door een mooi betimmerden schoorsteenmantel. Als schoorsteenstuk bracht men hierin beeldhouwwerk van J. B. Xavery. Dit stuk wit marmer, dat waarschijnlijk, naar den vorm te oordeelen, een nis versierd had, stond in een der bovenvertrekken van het Trippenhuis opgeborgen. Tot wandstoffeering heeft dit zaaltje een zeventigtal portretten in plaatdruk of litographie, meest alle gevat in effen, vierkante, mahoniehouten lijsten. 't Zijn portretten van leden van 't Instituut, waaronder — om slechts enkele algemeen bekende namen te noemen — die van Willmet, Kinker, Van Swinden, Feith, Jo de Vries, van Limburg Brouwer, Willem de Clercq, Wyttenbach, Bilderdijk, Van Marum, Borger, Van Kinsbergen, Fodor, Blanken, Loots enz. Uit de vestibule gaat men, langs drie treden van wit marmer, in de hooger liggende gang, eveneens van wit marmer, die met een dubbele glasdeur uitloopt op de hooge stoep aan den tuin. In den noordervleugel is dit ook zoo. Aan 't eind van de gang heeft men rechts, met uitzicht op den tuin, het kantoor der Akademie. Behalve door de tuindeur, ontvangt de gang licht door twee toogramen aan de binnenplaats, zooals dit ook op de bovengangen het geval is. De togen dezer ramen, evenals de tegenover staande togen der trapopeningen zijn van wit marmer, op de stijlen met gehouwen „festonnen, gecomponeert van bloemen, vruchten ende andere cierlyckheden" [1]).

In den noordelijken vleugel zijn gelegen,

[1]) De zonnebloem is lievelingsbloem òf van de Heeren Trip òf van Vingboons geweest. Zij komt telkens voor als decoratief in 't schilderwerk.

FIG. 6. VERGADERZAAL MET DEN SCHOORSTEEN-MANTEL, VAN DE TRIBUNE AF GEZIEN.

rechts van de voorgang, de hiervoren reedsgenoemde commissiekamer, welke niets bijzonders te zien geeft en de eveneens reeds genoemde kaartenkamer, waarin men, na de restauratie van 1886, een mooie antieke schouw geplaatst heeft. De overige vertrekken, gelegen ter gelijkvloersche ruimte, zijn in gebruik bij de twee custoden der Akademie.

Op de eerste verdieping, langs den voorkant van 't gebouw, vindt men in den zuidervleugel de vergaderzaal en in den noordervleugel de receptiezaal. Boven de dubbele deuren, welke van de gangen uit, toegang geven tot deze zalen, evenals boven de deuren der aan den tuinkant gelegen Bilderdijkkamer en Bestuurskamer zijn, als dessus-de-porte, aangebracht goed bewaarde schilderstukken van den landschapschilder van Everdingen, [1]) Zweedsche landschappen en een

[1]) Waarschijnlijk Aldert of Allart van Everdingen, geb. te Alkmaar 1621 † te Amsterdam in 1675. Van 1640 tot 1644 vertoefde hij in Zweden en Noorwegen en maakte daar tal van schetsen en studiën van 't Noordsche landschap.

geschutgieterij voorstellende, welke waarschijnlijk op bestelling voor de Heeren Trip geschilderd zijn.

De vergaderzaal, het Sanctum sanctorum der Akademie, is een groot vertrek, in stemmig groenen toon gehouden. De oorspronkelijke plafonds ontbreken hier, zooals hiervoren reeds gezegd is. Aan de met imitatieleer behangen wanden hangen portretten in olieverf van de Instituuts- of Akademieleden Rijnvis Feith, Willem Bilderdijk (een copie van 't portret van Hodges in 't Rijksmuseum?) H. Cras, Gerrit Vrolik, I. H. van Swinden (door W. B. van der Kooi, 1820), Willem Vrolik, [1]) Chr. Huygens, E. Wassenbergh en J. W. te Water, terwijl in de penanten tusschen de drie ramen, op houten piedestals, de bustes in wit marmer van Chr. Huygens en H. Boerhaave geplaatst zijn. Langs den wand, tegenover den schoorsteen is een tribune aangebracht, die, tijdens de gewone Akademievergaderingen, voor het publiek toegankelijk is langs de trap, die naar de 2e verdieping leidt. Op het bordes dier trap vindt men de tribunedeur. De ruimte onder de tribune wordt gebezigd voor kasten, waarin groote plaatwerken geborgen zijn.

Oorspronkelijk was op de plaats dezer tribune de zware scheidsmuur, dien men indertijd voor het museum uitbrak en waarvoor men later, kort na de oprichting der Akademie in 1855, toen de groote zaal weêr in tweeën gedeeld werd, een nieuwe scheiding aanbracht, welke nu meer achteruit geplaatst werd achter het vierde raam, terwijl de oorspronkelijke muur op 't midden van 't vierde of middelste, toen blinde raam, uitliep [1]). Door deze achteruitplaatsing der scheiding kreeg de vergaderzaal vier, de Rembrandtzaal (nu receptiezaal) drie ramen. Aan den wand tegenover de tribune heeft men na 1886 aangebracht een fraai betimmerden schoorsteenmantel, groen geschilderd met goud afgezet (zooals de geheele zaal beschilderd is) en rustende op een lijst en kolommen van zwart gepolijst marmer. Het groote schoorsteendoek, welks keuze voor dezen tempel der wijsheid niet te roemen valt en een eigenaardige is, stelt voor een naakte, slapende vrouw, liggende in een ledikant. Haar linkerhand rust tusschen haar borsten, haar rechterhand hangt af langs 't hoofdkussen. Aan 't hoofdeinde van 't ledikant zit op de verhooging, waarop 't ledikant geplaatst is, een op zijn pijlkoker in slaap gevallen Cupidootje. Midden voor 't ledikant op de verhooging staat een tinnen lampetkan met kom of schotel. Op den schotel ligt een schuier, waarin een haarkam gestoken is. Twee roode muiltjes, zooals zij uitgesmeten zijn bij 't instappen van 't ledikant, staan daarvoor, één op de verhooging, één op den vloer. Met zijn knieën op den rand van 't benedeneinde van 't ledikant, alsof hij daarin wil klimmen, steunt een ge-

[1]) Door Mevr. de Wed. G. Vrolik—Van Doorn in 1864 aan de Akademie ten geschenke gegeven.

[1]) Dit is duidelijk te zien op 't trapbordes bij de tribunedeur, waar de oorspronkelijke scheidsmuur nog aanwezig is.

vleugelde knaap, het middel gehuld in een blauw kleed. Aan een lint, over den rechterschouder gelegd, hangt een pijlkoker op zijn linkerdij af. Men ziet hem op den rug en langs de linkerzijde; zijn gelaat is over den linkerschouder naar den toeschouwer gekeerd. Hij omvat met zijn linkerhand de bedgordijnen alsof hij deze verder wil openschuiven. Zijn lichaam masqueert niet meer van 't naakte lichaam der vrouw dan haar knieën en kuiten. In 't ledikant boven het hoofdkussen en 't hoofd der vrouw ziet men een engeltje, dat den wijsvinger van zijn linkerhand op den mond drukt en in de rechterhand een zakje? of beursje? houdt. Het parelsnoer in het opgemaakte haar der vrouw is losgeraakt en ligt gedeeltelijk óp 't hoofdkussen. Aan den wijsvinger der rechterhand heeft zij een ring. De beteekenis der voorstelling is mij nooit recht duidelijk geworden en de naam des schilders is mij onbekend.

Een doorgang onder de tribune bij het raam (daar gemaakt na de restauratie van 1886 [1])) leidt in de receptiezaal, de zaal waar tijdens het museum jarenlang aan den wand, waar nu de schoorsteenmantel geplaatst is, Rembrandt's „Nachtwacht" toevallig die juiste belichting had, waarnaar men in 't nieuwe Rijksmuseum zoo lang gezocht en waaraan men daar duizenden guldens ten offer gebracht heeft. Is de vergaderzaal oorspronkelijk geweest de opperzaal van burgemeester Trip, de receptiezaal was de salon van zijn broeder Hendrik. Diens familiewapen (drie gouden tripjes op een rood veld) prijkt hier nog met dat van zijn vrouw Johanna de Geer (vijf naast elkaar gezette ruiten (geeren), op de middelste waarvan drie gouden lelies in een zilveren veld) aan de straatzijde in het middenvak van de eerste der drie rijen van drie vakken, waarin de zoldering is afgedeeld. De schilden worden door vijf gevleugelde kinderen sâamgestrikt en gesierd met helm en krans. Jan Vos inspireerde deze schilderij om te zingen: „Hier ziet men, door de Min, twee oude wapens paaren." De overige acht vakken geven in frissche, hoewel soms wat harde kleuren, allegorische voorstellingen van den „Vrede" in 't midden der zaal met daarboven de „Faam" en daarnaast „Mars in boeien, waardoor Bacchus en Ceres wêer verheugd opleven" en „Neptunus, den zeeroof in kluisters klinkend, waardoor Mercurius zich weer veilig gevoelt op zee." De vier hoekvakken vertoonen het „water" (een schip, voortbewogen door zeegoodjes, die dieplood en kompas dragen), het „vuur" (mortier, musketten en granaten, gedragen door gevleugelde kinderfiguurtjes), de „lucht" (kindertjes met arendsvleugels, torsende een met sterren bezaaiden hemelbol, een graadboog en een astrolobium) en de „aarde" (berggoodjes, ijzeren staven en koperen platen sjouwende).

[1]) Men had toen eerst plan de vergaderzaal op nieuw te vergrooten door de tribune en gevolgelijk de afscheiding achteruit te brengen. Hierdoor zou de receptiezaal ingekort zijn. Gelukkig is dit plan, waarschijnlijk gewijzigd toen de plafonds in de Rembrandtzaal bloot kwamen, niet ten uitvoer gebracht. De tribune bleef op haar eerste plaats.

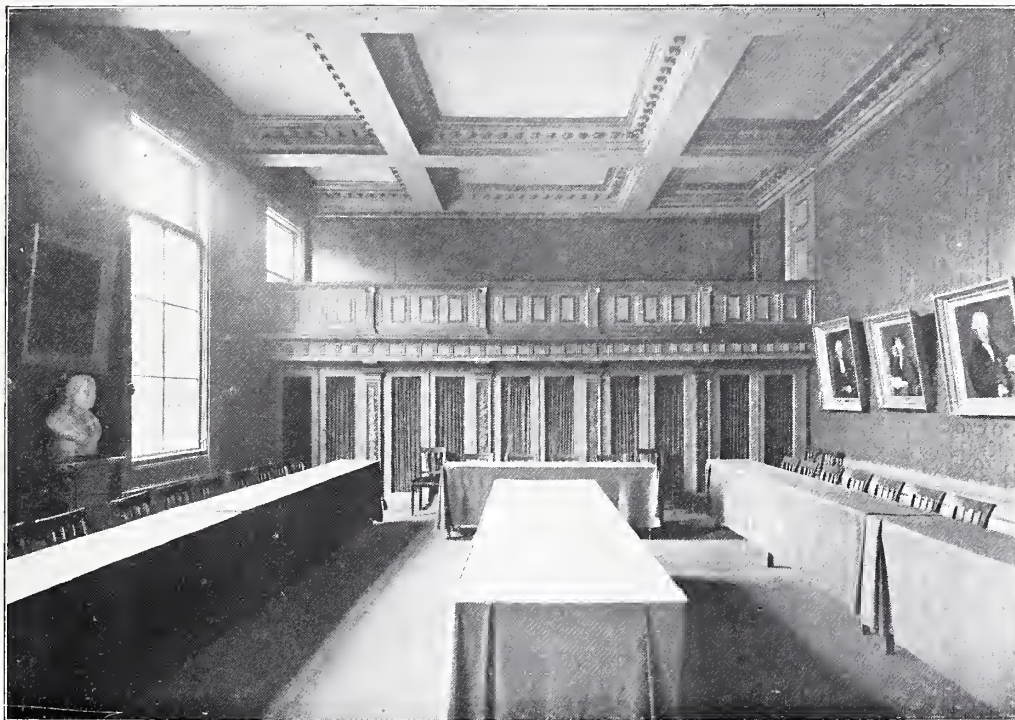

FIG. 7.
VERGADERZAAL
MET GEZICHT
OP DE TRIBUNE.

Deze zaal is bruin geschilderd met goud afgezet en heeft evenals de vergaderzaal een lage lambriseering. 't Behangsel is gewoon. Aan de wanden hangen drie groote schilderijen, welke doeken eertijds in een der vestibules hangende, daar in een treurigen toestand van verwording verkeerden. Zij zijn, toen de receptiezaal gerestaureerd en gemeubeld was, tot versiering dier zaal op kosten der Akademie verdoekt en bijgewerkt. Het grootste doek (M. 2,55 × 2,05), aan den wand tegenover den schoorsteenmantel, is gemerkt *Metius* 1648. Het heet wêer te geven de conterfeitsels van een der Heeren Trip, de stichters van 't huis, met vrouw en kinderen, de armen weldoende. Zij staan gereed graan uit te deelen aan 't hongeren de volk, dat op den achtergrond in tenten kampeert. Mocht deze beweerde voorstelling juist zijn, dan zou men er onder kunnen rijmen:

Bescheidenheid was niet hun sier,
Dat ziet ge op dit plaatje hier.

De beide andere doeken, (waarvan de schilders mij niet bekend zijn) tegen den achterwand, rechts en links van de hoofddeur der zaal hangende, geven een voorstelling van de manmoedige daad van Mucius Scaevola en van een jonge vrouw,

FIG. 8.
RECEPTIEZAAL
MET GEZICHT
OP DEN SCHOOR-
STEENMANTEL.

cyther spelende, terwijl een achter haar aanzwevende genius in zijn rechterhand een brandende fakkel houdt en haar met de andere hand een krans van rozen op 't hoofd zal leggen. In den rechterhoek van 't schilderij staat *Quam bene concordia in testudine sonat, Tam bene concordia coniuge coronat.*

Een bijzonder mooi stuk werk is de schoorsteenmantel in deze zaal. De kleur van den mantel is groen met bruin en een afzetsel van goud. Hij rust op een lijst van gepolijst zwart met grijsaderig-rood marmer, van welke laatste marmersoort ook de schachten der kolommen zijn. Het fraaie schoorsteendoek (een copie?) geeft denkelijk een anachronistische voorstelling van de voetwassching en -zalving van Jezus door Maria Magdalena [1]). Aan een met helderwit linnen bedekte tafel zit de hoofdfiguur (Jezus) in grijzen rok met los omgeslagen rood over-

[1]) Dit doek was in 't gebouw der Akademie aanwezig.

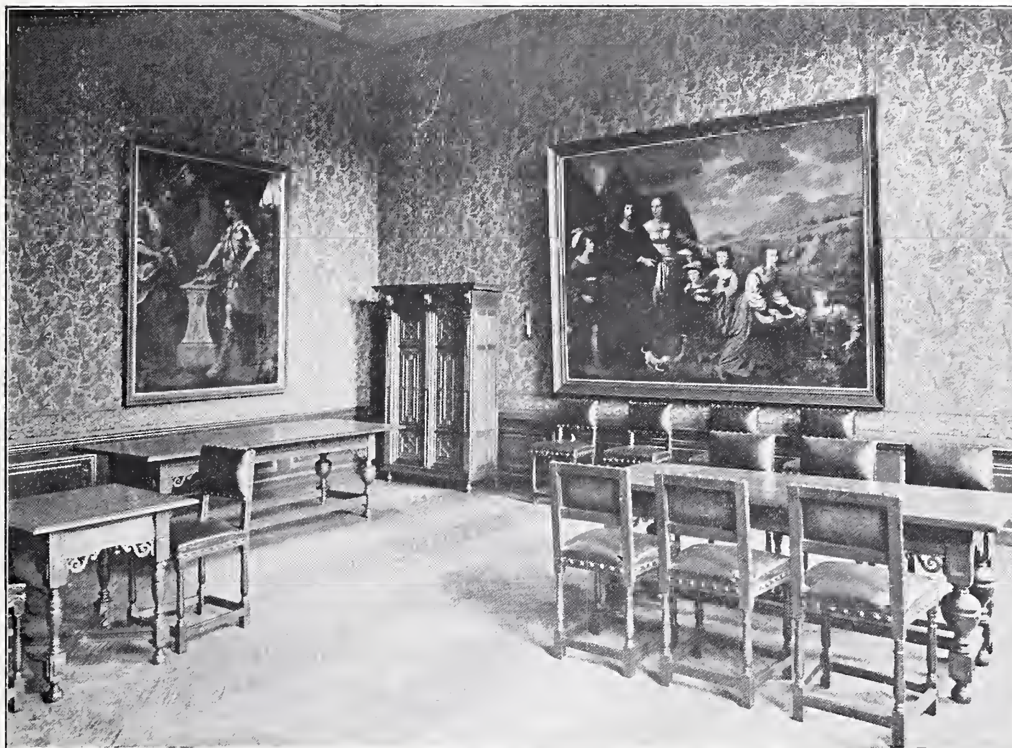

FIG. 9.
RECEPTIEZAAL
(HOEK MET HET
SCHILDERIJ
VAN METIUS).

kleed. Gebaar en gelaatsuitdrukking laten geen twijfel of hij houdt een rede, die door de om de tafel gezeten discipelen met aandacht gevolgd wordt. Het rechterbeen van Jezus wordt omvat door een jonge, blonde vrouw in rood kleed met geel overkleed; rechterschouder, rechterborst en voor 't grootste gedeelte ook rechterarm bloot. Zij laat Jezus' voet rusten in haar rechterhand en houdt haar linkerarm om 't onderste van zijn been geslagen, terwijl zij met haar hoofd tegen 't scheenbeen geleund ligt. Haar gelaatsuitdrukking is liefde en dank. Naast haar op den vloer staat een steenen zalf- of olievaasje. De acht andere aanzittenden, waarvan er zeven zwaar gebaard, de achtste daarentegen, met het type van een monnik, glad geschoren is, zijn deftig en met bontwerk gekleed. Een hunner, met de gelaatsuitdrukking van iemand, die den spreker vijandig gezind is en hem op zijn woorden wil attaqueeren, (Judas Iskarioth?) rekt het bovenlijf over de tafel in de richting van den spreker. Zes hunner zijn in ernstige, aandachtige luistering; de achtste, een oude heer, geestig van gelaat, met kalen schedel tusschen

een krans van zwaar, grijs haar, zet een knijpbrilletje op den neus om, achter den rug om van zijn buurman (op den voorgrond gezeten in een fraai gebeeldhouwden stoel) beter te kunnen opnemen wat de vrouw uitvoert. Op de tafel ligt een aangesneden brood en staat een porceleinen schaal met appelen, perziken en druiven. Op den achtergrond draagt personeel spijs en vruchten op en neemt vaatwerk af. Ten halve lijve kijkt op den voorgrond een hond uit het doek. De actie in de voorstelling is zeer levendig en 't geheel is mooi van kleur, met uitzondering van de kleur van 't vleesch der vrouw [1]).

Voor elk der muurvlakken ter weerszijde van den schoorsteenmantel staan op zwarthouten piedestals de bustes in wit marmer van wijlen Prof. F. C. Donders (door Pier Pander) en wijlen Prof. C. W. Opzoomer (door Bart van Hove). De eerste was jaren voorzitter der natuurkundige, de tweede voorzitter der letterkundige afdeeling van de Akademie. De bustes werden hier in 1893 geplaatst [1]). Evenals de vergaderzaal, waar hij echter al heel gauw bedekt werd met een groen tapijt om het loopen niet hinderlijk te doen zijn voor de vergadering, heeft de receptiezaal een parketvloer. Het meubilair is van eikenhout.

Langs den achter- of tuinkant van 't Trippenhuis liggen ter 1e verdieping in den Zuidervleugel de Bilderdijkkamer, en in den Noordervleugel de Bestuurskamer, met daartusschen een groote bibliotheekzaal. Deze benedenbibliotheek, zou men om haar decoratieve plafonds, haar parketvloer en de mooie marmeren bustes, die er staan, de paradebibliotheek der Akademie kunnen noemen, waarbij de bibliotheekzalen ter 2e en 3e verdieping, wat uiterlijk betreft, zeer afsteken.

De Bilderdijkkamer heeft haar naam ontleend aan de Bilderdijkiana, hier geborgen, welke bij notarieele akte van 15 Sept. 1855 door Mevr. de Wed. Klinkert—Baker (hiermede handelende naar den wensch van wijlen haar echtgenoot, Prof. Klinkert) aan de Akademie werden geschonken onder voorwaarde dat, mocht onverhoopt de Akademie in haar geheel of wel de letterkundige afdeeling afzon-

[1]) Volgens de gedichten van Jan Vos moet het doek van den oorspronkelijken schoorsteenmantel, die echter aan de tegenovergestelde zijde was, in deze zaal werk geweest zijn van Ferdinand Bol. Jan Vos beschrijft het aldus:

De Vrijheid, die men hier door krijgen wist te krijgen,
Verkrijgt de Vreed' in 't endt door onversaagde moedt
De dapperheid heeft macht door loffelijk te stijgen.
Zij dankt de Vreede voor haar schoot vol overvloedt.
Zoo wordt het landt besproeit met een verguldde reegen
Waar vreê en vrijheidt zijn ontmoet men heil en zeege.

[1]) De buste van Prof. Opzoomer was reeds in 1887 door hemzelf aan de Akademie in bruikleen gegeven; in 1893 stond zijne weduwe haar in eigendom af. De buste van Donders werd na zijn dood te Rome gemaakt en in 1893 ten geschenke gegeven door den Heer en Mevrouw Grandmont—Hubrecht te 's Gravenhage.

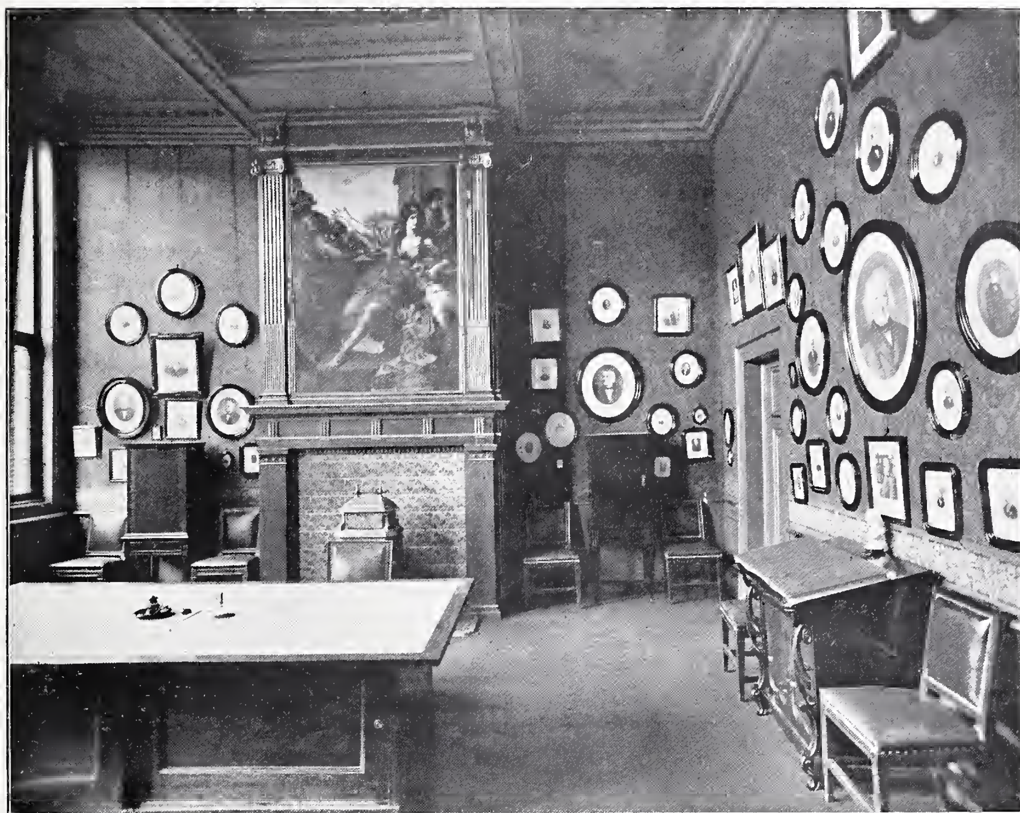

FIG. 10
BILDERDIJK-
KAMER MET
GEZICHT OP DEN
SCHOORSTEEN-
MANTEL.

derlijk worden opgeheven, de verzameling door het Rijk in eigendom moet worden afgestaan aan de Mij. der Ned. Letterkunde te Leiden. Later (in 1860) vulde Mevr. Klinkert deze schenking aan met een verzameling handschriften, op Mr. Willem Bilderdijk betrekking hebbende. De collectie is geborgen in vaste glaskasten tusschen en onder de ramen. Ook staat hier een gipsafgietsel van een buste van Bilderdijk en een gipsafgietsel van zijn rechterhand; de laatste onder glazen stolp.

Andere schenkingen, hier bewaard, zijn de Van Lennep-collectie, gelegateerd door den Heer Petrus Knoll en twee antieke, ingelegde penningkastjes met koperen beslag op tafeltjes, deel uitmakende van het legaat-Hoeufft, waarin penningen geborgen zijn. De collectie-van Lennep, geborgen in een bij het legaat behoorende mahoniehouten boekenkast,

omvat al de werken van wijlen Mr. Jacob van Lennep in de opvolgende edities, benevens handschriften van hem en gedrukte stukken en manuscripten, op hem betrekking hebbende. Voorts vindt men in deze kamer een kleine buste van hem in biscuit (staande op een zwart kastje, waarin gouden, zilveren en bronzen herinneringsmedailles geborgen zijn) en twee grootere bustes in gips (geplaatst ter weerszijde op de boekenkast van den Heer Knoll), welke oorspronkelijk eigendom waren van de Rederijkerskamer „Achilles", welker „keizer" van Lennep was. Voorts hangt hier een groot gelitographeerd portret van hem en een kleine photografie met opgezet *valsch* haar, een proeve van wansmaak uit dien tijd. Vereerders kunnen hier echter ook *echt* hoofdhaar van hun geliefden dichter vinden. 't Wordt hier als deel van 't legaat-Knoll bewaard met een gouden snuifdoos van Van Lennep en een dito van schildpad, toebehoord hebbende aan Bilderdijk. Voorts hangt op de gang bij deze kamer een op linnen geplakte en van rollen voorziene tijdkaart der Vaderlandsche geschiedenis door van Lennep, eveneens behoorende tot het legaat des hee-Knoll, die, een groot bewonderaar van den auteur van „Ferdinand Huyck" zijnde en alles verzamelende wat op hem betrekking had, zijne collectie bij zijn overlijden in 1881 als legaat aan de Akademie naliet.

In het legaat-Hoeufft is, behalve de bovengenoemde penningkastjes, ook begrepen een collectie antieke Grieksche en Romeinsche munten (onder welke collectie munten en penningen er echter ook zijn indertijd door het Instituut aangekocht).

Deze collectie munten is geborgen in een mooie antieke kast op de Bestuurskamer. Voorts behoort tot dit legaat het fonds, waaruit jaarlijks een gouden medaille wordt uitgeloofd voor een bekroond Latijnsch vers [1]).

Zooals reeds hiervoren gezegd is, werd in deze kamer door wijlen den Heer Greeve voor 't eerst het nog aanwezig zijn der oorspronkelijke plafonds ontdekt. Juist echter het plafond in deze ka-

[1]) Mr. Jacob Hendrik Hoeufft te Breda, lid van het Instituut en een beminnaar en beoefenaar der Latijnsche dichtkunst, in 1843 overleden, vermaakte bij testament aan het Instituut een zekere som om uit de rente jaarlijks een gouden medaille (oorspronkelijk ter waarde van 20 gouden dukaten, nu reeds van *f* 400.—) toe te kennen aan den auteur van het ingezonden Latijnsche gedicht, dat, daarbij voldoende aan de bepalingen door den erflater gesteld, in den jaarlijks uit te schrijven wedstrijd voor bekroning in aanmerking zou komen. Als jury bij dien wedstrijd trad in den beginne op een commissie uit de 3e Klasse van het Instituut. Na de opheffing van die instelling in 1851, verviel het legaat met de bezittingen van het Instituut aan het Rijk, dat toen — wijl aan de intusschen opgerichte Kon. Akademie van Wetenschappen slechts de wis- en natuurk. wetenschappen als arbeidsveld waren aangewezen — een paar malen zelf den wedstrijd uitschreef, keuring en bekroning opdragende aan een commissie van Latinisten. In 1856 echter, toen aan de Akademie een letterkundige afdeeling werd toegevoegd, belastte de Regeering deze Afdeeling met de uitvoering van de bepalingen van 't legaat, waardoor sedert dien tijd een commissie van drie leden uit die afdeeling als beoordeelingscommissie is opgetreden.

FIG. 11. BILDERDIJK-KAMER MET DE KASTEN, WAARIN DE BILDERDIJK-IANA EN DE VAN LENNEP-COLLECTIE (LEGAAT-KNOLL) GEBORGEN ZIJN.

mer, hoewel geheel blootgelegd, wacht nog altijd op de restauratie, die al de andere plafonds hebben ondergaan. Op de grondteekening van Vingboons wordt dit vertrek gewoon als *kamer* aangeduid, het daarnaast gelegen vertrek (nu de helft der benedenbibliotheek) heet *sael* met daarin opgenomen „allecova met leedecant". Veronderstellen zou men dus, zoekende naar de slaapkamer van den Heer Trip, dat hij geslapen heeft daar, waar nu de benedenbibliotheek is. Als nu echter Jan Vos ons vertelt dat aan „'t verwerfsel van de slaapkamer van den E. Heer Louys Trip" een schilderstuk voorkwam, dat hij aldus beschrijft:

De Daageraadt ontsteekt haar toorts, om 't volk te wekken
Haar hairen pronken met bedaude roozeblâan,
De logge Slaap moet voor de Wakkerheidt vertrekken
Zoo wordt het woelendt hof der zorgen opgedaan.
De huiszorg lijdt bij daag geen uitgestrekte leeden
De standt van 't huis bestaat in vlugge wakkerheeden.

PLAAT XI. DOORZICHT DER BENEDEN-
BIBLIOTHEEKZAAL NAAR DE BILDERDIJKKAMER.

dan is deze beschrijving niet te rijmen met de plafonds in de tegenwoordige benedenbibliotheek. Beziet men echter de plafonds in de Bilderdijk- en in de Bestuurskamer, dan meent men juist in deze kamers de slaapvertrekken van de Heeren Trip teruggevonden te hebben, omdat het middenvak van deze plafonds vertoont een blonde vrouw (de Dageraad?) in los blauw zijden kleed met ontbloot bovenlijf, zittende in een zegekar, door de wolken getrokken door duiven. Ten halve lijve uit de wolken duikend, zweeft een man (de logge Slaap?), met een rood kleed om zijn middel en met den rug naar den toeschouwer gekeerd, aan den voet van den wagen en houdt met zijn rechterhand de linkerhand der vrouw omklemd, die in haar rechterhand een gouden wijnkan heft. Boven het hoofd der vrouw zweven drie engeltjes, waarvan er een met hoofd en armen uit de wolken komt, zijn armpjes uitgestrekt naar een onder hem zwevend engeltje, dat zijn armpjes opent om zijn broederengeltje op te vangen. Het derde engeltje houdt een palmtak in de eene en een rozenkrans in de andere hand. De zon breekt door de wolken en schiet haar stralen op het tafereel. Aan elke zijde van het groote middenvak zijn drie kleinere vakken. In het middelste daarvan een bloem- en bladornament, in de vier hoekvakken zwevende engeltjes met bloemen, druiven en wijnkan. Dit plafond is minder van uitvoering dan dat in de receptiezaal.

De hier na 1886 aangebrachte eikenhouten schoorsteenmantel met verguld afgezet heeft tot schoorsteenstuk een doek (waarschijnlijk een stuk van een oorspronkelijk grooter doek), waarvan de schilder mij evenmin bekend is. Hierop is afgebeeld een vorstelijke, jonge vrouw ten lijve uit, het linkerbeen gestrekt en tot de knie ontbloot en zittende op een troon. Zij strekt met ietwat theatraal gebaar haar rechterarm uit. Achter haar staat een weenende jonge vrouw. Aan haar linkerzijde knielt een persoon met ontbloot bovenlijf op den rug zichtbaar. Deze drukt het gelaat tegen het purperkleed, afhangende van den troon, alsof er een kus op gedrukt of tranen in gedroogd worden. Vóor de vorstin staat een geharnast man, in achterover gebogen houding en met ontblooten rechterarm. Hij is in een rooden mantel en reikt op een plateau der vorstin een dolk. Naast den geharnasten man is een negerjongen gedeeltelijk zichtbaar, die in zijn linkerhand een glas of beker houdt gevuld met vocht (vergiftigde drank?).

De wanden zijn — men kan niet zeggen versierd, doch behangen — met een groote collectie photo's en litographieën, alle portretten van overleden leden der Akademie, wier familie deze portretten na hun overlijden ten geschenke gaf. Hieronder zijn portretten van vele dragers van beroemde namen, zooals C. P. Tiele, Junghuhn, Ab^m des Amorie v/d Hoeven. Allard Pierson, Donders, Kaiser, von Baumhauer, Lobatto, Stamkart, Miquel, Jorissen, F.W. Conrad, W. C. H. Staring, von Blume en tal van anderen.

De Bilderdijkkamer wordt gebruikt voor

PLAAT XII. DOORZICHT DER BENEDEN-BIBLIOTHEEKZAAL NAAR DE BESTUURSKAMER.

leeszaal ten behoeve der bezoekers van de bibliotheek en voor vergaderzaal van commissies.

Tusschen de Bilderdijk- en de Bestuurskamer ligt de zaal der benedenbibliotheek met vier hooge vensters in den achtergevel. De scheidsmuur, die in het voorgedeelte van 't gebouw in 't begin der 19e eeuw op alle verdiepingen is uitgebroken, bestaat nog in het achtergedeelte en op de trapbordessen. Deze bibliotheekzaal is dan ook in tweeën gedeeld door een zwaren binnenmuur, welke in 't midden is doorgebroken voor een doorgang, gevormd door een houten kolommenpoort, in marmerkleur geschilderd. De benedenbiblotheek bestaat dus uit twee nevenzalen. Langs de drie blinde wanden van elke zaal zijn *enkele* boekenkasten geplaatst en daartusschen, met behoorlijke ruimte om bij de boeken te komen, *dubbele* kasten, echter zóo dat ter breedte van de poort een pad is opengelaten, dat tevens verbinding is tusschen Bilderdijk- en Bestuurskamer, die met dubbele deuren op dit pad uitgaan. Ook hier is het mooie, met veel verguldsel georneerde plafond afgedeeld in vakken, welke uniform beschilderd zijn met blad- en bloemornamenten, waarin een groote zonnebloem het milieu vormt. Op houten piedestals staan ter weerszijde van de deuren de borstbeelden in wit marmer van I. H. van Swinden, Hugo de Groot, P. C. Hooft en P. P. Rubens, terwijl in nissen boven die deuren bustes geplaatst zijn van Van Kinsbergen en Falck. Aan een der kolommen van de doorgangspoort hangt een waterverfteekening van de Pré, voorstellende de woning van Mr. Jacob van Lennep aan de Keizersgracht, deel uitmakend van het legaat-Knoll. De zaal heeft een parketvloer.

Naast deze bibliotheekzaal ligt in den noordervleugel de Bestuurskamer, evenals de Bilderdijkkamer met drie hooge vensters uitziende op den tuin. Trouwens wat vorm en plaatsing van deuren en schoorsteenmantel betreft is deze kamer een afdruk van de Bilderdijkkamer. Ook het plafond (dat hier echter gerestaureerd is) is vrijwel gelijk, behoudens enkele afwijkingen in de houding en de attributen der figuren. Zoo is op het middenvak hier de man (de logge slaap?) niet met den rug, doch met de borst naar den toeschouwer gekeerd en zweven niet drie maar twee engeltjes boven 't hoofd der vrouw (de Dageraad?) Een der engeltjes houdt hier den palmtak, het andere den bloemkrans. Ook de attributen der engeltjes in de vier hoekvakken zijn andere. In een dier vakken houdt een engeltje een duif in de handen, in het tweede en derde vak wordt een bloemkrans door een der engeltjes gedragen, terwijl in het vierde vak twee engeltjes een bloemenguirlande vasthouden.

De houten schoorsteenmantel, evenals het vertrek groen geschilderd met goud afgezet, is een bijzonder fraai stuk werk. Dit kan niet zoo grif gezegd worden van het schoorsteendoek [1]), dat een zeer

[1]) Dit doek werd afgestaan door het Rijksmuseum. In ruil daarvoor stond, door tusschenkomst der

raadselachtige voorstelling geeft en welks schilder mij niet bekend is. Een oosterling (een vorst?), 't hoofd gedekt met een tulbandvormige muts, versierd met een door een edelsteen vastgehouden veder, zit in een open zaal op zijn zetel. Voor hem staat een vrouw met nêergeslagen oogen; aan haar linkerzijde een engel, die voor haar, naar 't gebaar te oordeelen, als verdediger of pleitbezorger schijnt op te treden. Op den achtergrond (waar de zaal open is) zweven in een wolk drie engeltjes, die met weetgrage, nieuwsgierige blikken de groep gadeslaan alsof zij gaarne den uitslag van 't onderhoud willen kennen. De kleuren zijn niet frisch; over 't geheel ligt een dof, raadselachtig waas.

Aan de vergaderingen door 't Bestuur der Akademie hier gehouden, heeft deze kamer haar naam te danken. De portretten aan de wanden zijn dan ook uitsluitend van overleden bestuursleden. Hier hangen een geschilderd portret van wijlen Prof. J. C. Matthes, een groote photografie van wijlen Prof. B. J. Stokvis, een portret (kniestuk levensgroot) in olieverf van wijlen Prof. C. W. Opzoomer [1]), geschilderd door Geo Schwartze, geflankeerd door photografische portretten van wijlen Prof. C. B. Spruyt en wijlen Prof. C. A. J. A. Oudemans. Voorts photografische portretten van wijlen Prof. I. C. G. Boot en Prof. A. Kuenen en medaillons in gips van de portretten van wijlen Prof. F. C. Donders en C. H. D. Buys Ballot. Een deur in den hoek geeft toegang tot de aangrenzende toiletkamer, die met twee ramen op de binnenplaats uitziet. Zoo'n zelfde vertrek ligt achter de Bilderdijkkamer, doch wordt daar gebezigd voor de biblioteek. Tegen den wand, grenzende aan de toiletkamer, staat de op pag. 80 genoemde kast, waarin de *echte* antieke Grieksche en Romeinsche munten van 't legaat Hoeufft geborgen zijn. De *valsche* zitten in een klein kastje staande op het kruis der kastpooten. Op de kast is een statuette in gips van Vondel onder glazen stolp geplaatst. Het vertrek maakt, ook door zijn meubileering, een zeer rustigen, deftigen indruk.

Evenals in den Zuidervleugel een gang langs de binnenplaats van de vergaderzaal naar de Bilderdijkkamer voert, leidt hier een zelfde gang van de Receptiezaal naar de Bestuurskamer. Op deze gang komt ook de toiletkamer met een deur uit.

We hebben thans alle vertrekken ter 1e verdieping gehad en stijgen dus naar de 2e verdieping, die geheel voor berging der bibliotheek is ingericht. Van deze zalen en zaaltjes, recht en slecht zonder eenige bijzonderheid, welke alle nog het roodbruine behangel van 't museum behouden hebben, is niets te zeggen dan dat ze een schat van boeken bergen.

Regeering, de Akademie aan het Museum af een op de bovenverdieping van 't Trippenhuis geborgen schilderij uit de 17e eeuw, voorstellende een gezicht op een geschutgieterij in Zweden van de fam. Trip. Dit doek werd, na gerestaureerd te zijn, in 't Rijksmuseum geplaatst.

[1]) Door Mevr. de Wed. Opzoomer—Ackersdijk (overleden 29 Januari 1900) aan de Akademie gelegateerd.

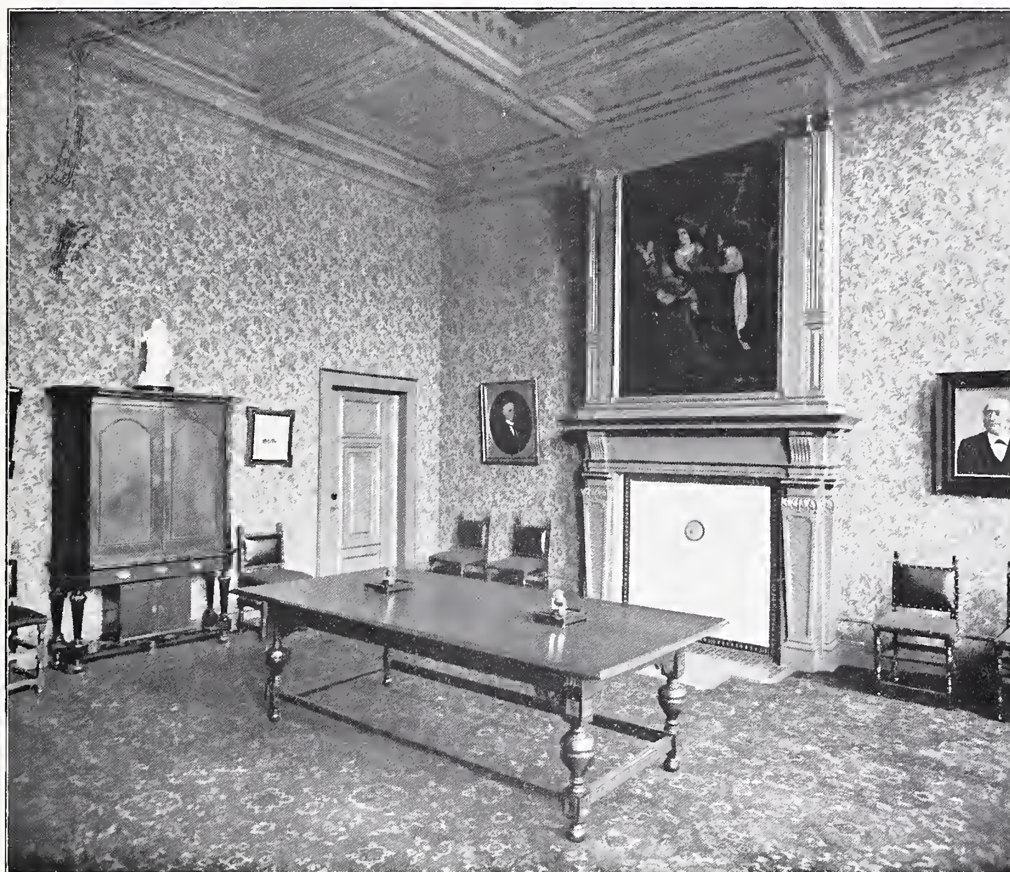

FIG. 12.
BESTUURSKAMER MET GEZICHT OP DEN SCHOORSTEENMANTEL EN DE PENNINGKAST-HOEUFFT.

Op de derde verdieping heeft men aan de voorzijde over de geheele breedte van 't huis de Modelzaal, zoo genoemd omdat ze berging geeft aan verschillende modellen van instrumenten enz. Men vindt hier, waar tegelijk een gedeelte van de bibliotheek geplaatst is, o.m. een houten model van 't Trippenhuis, een mooie katheder, een bathometer om zeediepten te peilen, een weegschaal, een electriseermachine en een groote luchtpomp [1]), voorts in glaskasten langs de beide zijmuren modellen van molens, doorsneden van schepen, kaapstanders, balansen, een

[1]) De electriseermachine en de luchtpomp werden door Koning Lodewijk gekocht uit den boedel van Prof. Deiman met 't plan ze aan 't Instituut te schenken. De staatkundige wijziging was oorzaak dat dit plan door den Koning niet werd uitgevoerd. Later werden ze door de Fransche Regeering ten geschenke gegeven.

brandladder van Regnier met beschrijving, een model scheepsmast met ra, een stoommachinetje enz. enz., indertijd bij 't Instituut door de Regeering ingezonden ter beoordeeling of door 't Instituut aangekocht. Verder is hier aanwezig een groote verscheidenheid van tinnen, ijzeren en koperen inhoudsmaten voor droge en natte waren, houten melkmaten, in 't begin der 19e eeuw bij verschillende steden in gebruik, ijzeren en koperen gewichten, meters enz. enz., alle voorwerpen, welke voor 't grootste gedeelte thans beter op hun plaats waren in de daarvoor bestemde musea dan in 't gebouw der Akademie [1]).

Als een bijzonderheid van deze zaal dient nog gewezen op het aanwezig zijn van een kleine brandkast, afgesloten met een ijzeren deur in den binnenmuur. Deze kast werd gemaakt ten tijde van 't Instituut voor het bewaren van de platina prototypen van meter en kilogram (thans niet meer in 't Trippenhuis bewaard). Men borg er ook de groote gouden medaille, geslagen ter herinnering aan den zeeslag bij Doggersbank [2]). Dat men in deze brandkast op zolder in plaats van in den kelder ook geld bewaarde, is gebleken bij de overdracht van de bezittingen van 't Instituut aan 't Rijk, toen hier ook geborgen werd het batig saldo van 't legaat-Hoeufft.

De achterzijde van deze verdieping wordt ingenomen door het magazijn, waar de Akademie het fonds harer uitgaven bergt, en door een bibliotheekzaal. Hiervan is verder niets bijzonders te vermelden dan alleen dat op het toiletkamertje in den noordervleugel nog bewaard wordt een met groen fluweel bekleede zetel met het koninklijk wapen in den rug geborduurd, die waarschijnlijk gebruikt is bij een koninkijk bezoek aan 't Instituut [1]).

Boven de 3e verdieping liggen de ruime zolders, waarvan niets te zeggen valt, doch welke, wanneer men er een kijkje neemt, eerst goed de verbazende oppervlakte van 't Trippenhuis doen zien en tevens den indruk versterken dat de bouw der 17e eeuwsche Amsterdamsche koopmanshuizen den tand des tijds eeuwen kan wêerstaan.

Niet af zou een beschrijving van 't Trippenhuis zijn als niet met een enkel woord gerept werd van 't smalle huisje aan de andere zijde van de Kloveniersburgwal (No 26) tegenover het Trippenhuis, dat in den volksmond den naam heeft van Klein Trippenhuis of een naam, dien ik hier niet kan vermelden. De historisch

[1]) Een gedeelte der oude maten en gewichten, welke in 1866 uit het Rijksarchief naar 't Trippenhuis werden overgebracht, is in 1888, op verzoek der Regeering, overgedragen aan het Ned. Museum voor Geschiedenis en Kunst (Rijksmuseum).

[2]) Deze medaille, oorspronkelijk eigendom van Admiraal van Kinsbergen en door hem aan de 2e klasse van 't Instituut ten geschenke gegeven, werd in 1861, met machtiging van den Koning, afgestaan aan het Kon. Kabinet van Penningen te 's Gravenhage.

[1]) Donderdag den 31 Maart 1814 woonde de Souvereine vorst Willem I met zijn beide zonen een vereenigde zitting van de vier Klassen van 't Instituut in de groote zaal bij en den 14den April 1841 werd dit voorbeeld zijns vaders gevolgd door Koning Willem II, die vergezeld was van zijn zoon Prins Alexander.

FIG. 13. BESTUURSKAMER MET GEZICHT OP 'T PORTRET VAN WIJLEN PROF. OPZOOMER DOOR GEO SCHWARTZE.

niet betrouwbare „men" zegt van dit huisje, in den stijl van 't Trippenhuis opgetrokken, dat het van de overgebleven steenen door de Heeren Trip gebouwd werd voor- en in eigendom gegeven werd aan een van hun bedienden, die, in verbazing over de grootte van zijns meesters woning, den wensch geuit zou hebben: „had ik maar een huisje zoo breed als de gang van uw woning." Aan navorschers van historische curiosa blijve een onderzoek hieromtrent overgelaten.
Het Trippenhuis is thans uitsluitend de zetel van de Kon. Akademie van Wetenschappen, het hoogst wetenschappelijke lichaam in Nederland. Zij is opgericht bij Kon. Besluit van 26 Oct. 1851, bij welk besluit het Instituut werd opgeheven. Bij Kon. Besluit van 23 Februari 1855 is aan de Akademie een afdeeling voor taal-, letter-, geschiedkundige en wijsgeerige wetenschappen toegevoegd, zoodat ze sedert dat tijdstip bestaat uit 2 afdeelingen, een voor de wis- en natuurkundige en een voor de letterkundige wetenschappen. Elke afdeeling telt gewone, buitenlandsche en correspondeerende leden (een titel die verleend wordt aan gewone

leden zich in 't buitenland vestigend) benevens correspondenten in de Overzeesche bezittingen des lands. De leden worden gekozen door de afdeelingen, waarin zij zitting nemen; de keuze is echter onderworpen aan de koninklijke bekrachtiging. Tienmaal 's jaars vergadert elke afdeeling en in April komen beide afdeelingen samen voor een vereenigde zitting.

De Akademie is in 't leven geroepen om te zijn een raadgevend lichaam voor de Regeering op het gebied der wetenschap, een middelpunt van samenwerking voor de beoefenaars der wetenschap in Nederland en zijn koloniën, een band van vereeniging tusschen Nederlandsche en buitenlandsche geleerden, en een inrichting tot bevordering van zulke wetenschappelijke onderzoekingen en ondernemingen als slechts door samenwerking van de beoefenaars der wetenschap en door ondersteuning der Regeering kunnen tot stand gebracht worden.

In hare Verslagen, Verhandelingen en een Jaarboek publiceert zij de vruchten harer werkzaamheid. Door ruiling van deze uitgaven met de publicaties van meer dan 400 Zuster-Akademies en geleerde genootschappen en instellingen over de geheele wereld is zij in staat een bibliotheek [1]) te vormen die, wat genootschapswerken betreft, eenig in den lande is. Zij stelt hare bibliotheek voor het publiek open de eerste vier dagen van elke week van 12—4 ure, tegen een doorloopend toegangsbewijs, afgegeven door een der leden. Hare huishouding bekostigt zij uit een Rijkssubsidie.

Behalve het legaat-Hoeufft, beheert zij enkele fondsen, waartoe zij bij stichtingsakten is aangesteld: als het fonds voor toekenning der Leeuwenhoek-Medaille, dat voor toekenning der Buys Ballot-Medaille, het Buitenzorg-fonds, het P. W. Korthals-fonds en het De Jong van Beek en Donk-fonds. Doel en strekking dezer fondsen worden geregeld in het

FIG. 14. ZETEL, WAARSCHIJNLIJK GEBRUIKT BIJ VORSTELIJK BEZOEK AAN HET INSTITUUT.

[1]) In hare bibliotheek is ook opgenomen die van 't Instituut, waarvan de kern gevormd werd door schenkingen van Koning Lodewijk, Van Kinsbergen, Cras, Bonn e.a.

Jaarboek gepubliceerd. Zij is aangesloten bij de Internat. Associatie der Akademien en sinds korten tijd is zij door de Regeering belast met het toezicht op 't beheer van den Directeur van het te Amsterdam opgerichte Centraal Instituut voor hersenonderzoek.

Al is het Trippenhuis bijna twee en een halve eeuw oud, niet als een, die afgeleefd en „der dagen zat" is, staat het daar, doch fier en met opgerichten hoofde, een in steen geschreven bladzijde der gouden eeuw van onze vaderlandsche historie. Met het klimmen van zijn jaren, klom het tevens in beteekenis door het verhoogen van zijn bestemming. Oorspronkelijk de gewone rol van particuliere woning toebedeeld en hierdoor telkens wisselend van eigenaars en bewoners, werd het later tot hooger roeping bestemd, toen het eerst een gedeelte van Nêerland's grootste kunstschatten op picturaal gebied, binnen zijn muren bewaren, daarna in zijn zalen Nêerland's „onsterfelijken" op wetenschappelijk gebied ontvangen zou.

Moge het Trippenhuis, welks eigendom, als Rijkseigendom, thans voor mutatiën gevrijwaard is, nog jaren aan zijn huidige bestemming blijven voldoen! Een grootscher roeping had het zich, bij zijn geboorte, waarlijk niet kunnen droomen!

H. A. VAN GOCH.

FIG. 1. DRESSOIR IN WORTELHOUT.

TOELICHTING BIJ DE PLATEN

DE NED. INDISCHE AMBTENAARSWONING III.

(Vervolg van pag. 63).

De plattegrond van dit vierde type (D) is van geheel anderen opzet dan de types A, B en C. Het achtererf vormt een zuiver gelijkzijdigen achthoek, die ingesloten wordt door het hoofdgebouw met de drie dienstgebouwtjes en door de overdekte galerijen, die het gebouwen-complex onderling verbinden. Het centrum van het achtererf wordt gemarkeerd door den put, waaromheen de perken in concentrische verdeeling zijn aangelegd.

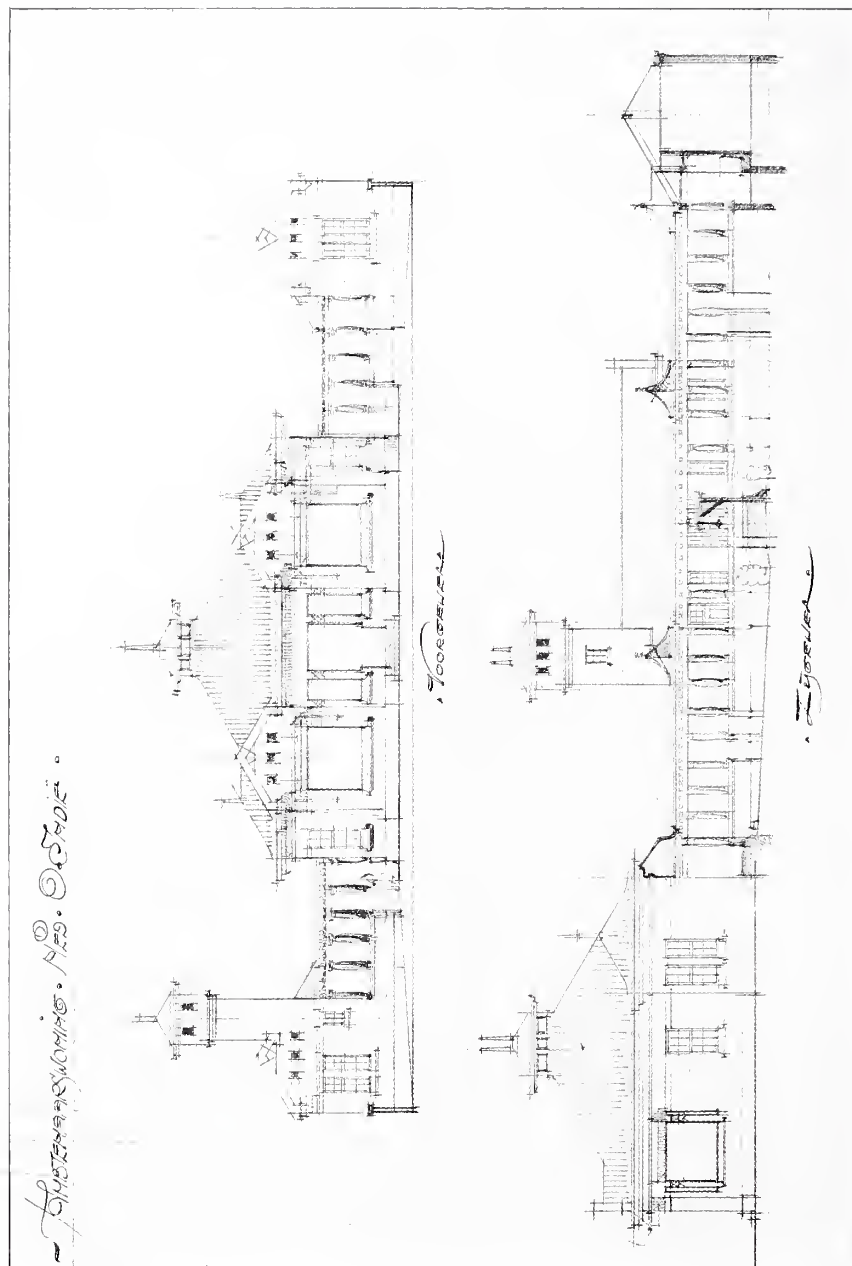
PLAAT XIII. AMBTENAARSWONING TYPE D
PLATTEGROND.

FIG. 2.
HEERENKAMER
MET RIETEN
MEUBELEN.

Aan de achterzijde van het rechthoekige erf worden de beide hoeken door de hokken voor het pluimvee en den paardenstal ingenomen. Op het rechter zijgebouwtje is boven de badkamer een watertorentje geprojecteerd, waarin het reservoir wordt geplaatst, dat de geheele woning van water moet voorzien. Dit torentje geheel om praktische redenen in het ontwerp aangebracht, geeft tevens de gevelteekening een geestiger silhouet.

Hebben wij bij de behandeling der vorige typen hoofdzakelijke de praktische constructie der woningen behandeld, in

PLAAT XIV. AMBTENAARSWONING TYPE D
VOOR- EN ZIJGEVEL.

FIG. 3.
GEB. VACANTIE-
KOLONIE
„BENNO HEIM"
ZANDVOORT.
VOORGEVEL
(MAQUETTE).

verband met de zonnehitte en de hygiënische eischen van het klimaat, wij willen nu nog even stilstaan bij de voorwaarden die ook het vochtige jaargetijde in Indië, de z.g. „natte moesson", aan een goed gebouw stelt. Door de overstekende daken en waar noodig, breede, goed geconstrueerde goten moet voor eene goede afwatering gezorgd worden. Het geheele gebouw wordt op een talud van behoorlijke hoogte opgetrokken, terwijl rondom het talud een draineerriool wordt gegraven ter afvoering van het regenwater. Eene bestrating van 1 à 2 meter loopt om het gebouw en de galerijen heen om te voorkomen, dat door de afwatering der schuine daken de grond van het talud zou wegzakken.

* * *

VACANTIEKOLONIE-GEBOUW „BENNO HEIM" TE ZANDVOORT.

Deze stichting, die haar ontstaan dankt aan de edele schenkster Mevr. de Wed. N. Tiefenthal te Amsterdam is opgericht

FIG. 4.
VACANTIE-
KOLONIE
„BENNO HEIM"
ACHTERGEVEL
(MAQUETTE).

FIG. 5.
BUFFET
IN EIKENHOUT.

met het doel om kantoorbedienden en hunne gezinnen in de gelegenheid te stellen geheel kosteloos hunne vacantie voor gezondheid aan zee door te brengen. Het huis gelegen aan den Kostverlorenstraatweg te Zandvoort bevat zes woningen en is dus voor zes huisgezinnen ingericht. Elke woning omvat een ruime woonkamer met twee flinke slaapkamers en een keuken. Alle kamers zijn compleet gemeubeleerd, de slaapkamers met bed en toebehooren, de keukens met huisraad en serviezen, zoodat de logés alleen slechts hun lijfgoed hebben mede te brengen.

De figuren 3 en 4 zijn naar het houten maquette gereproduceerd. De gevels zijn uit kleurige klinkers opgetrokken, het dak is met roode, onverglaasde pannen gedekt, terwijl het houtwerk in levendige kleuren is geschilderd.

* * *

MEUBELEN.

Twee uitgevoerde meubelen, een buffet in eikenhout in de was en een dressoir in wortelhout benevens een ontwerpschets voor een meubeleering van een heerenkamer, die grootendeels met rieten meubelen is ingericht, geven wij als proeven van werk uit de meubelmakerij en rietvlechterij van het Atelier voor Decoratieve Kunst „Het Huis".

GEVRAAGDE EN AANGEBODEN KUNSTVOORWERPEN

Aangeboden:
Ant. van Dijck met tekst van
Prof. Nieuwborn
„groot prachtwerk met
20 gravures."

HET STADHUIS TE BOLSWARD.

Dat Bolsward eene der oudste steden van Friesland is, en volgens *Winsemius* en *Schotanus*, - de eerste eigenlijke geschiedschrijvers der Friezen, - reeds in de elfde eeuw algemeen als stad bekend was, is nooit weêrsproken. Wel heerscht er verschil over het tijdstip der stichting en over den persoon des stichters; maar eene stad wordt niet gebouwd in een enkel jaar en ook niet door een enkelen man. Evenwel het opschrift van den Gedenksteen in den westelijken gevel van 't Stadhuis, -waarover beneden meer, - stelt het ontstaan der stad op 't jaar 715, en zekere legende noemt als stichter niemand minder dan den beroemden frieschen koning *Radboud I*, terwijl een ander volksverhaal eenen *Bodelo* of *Boele* opgeeft, als de eerste, die op de terp aan den noordelijken zoom der voormalige Middelzee, waar nu Bolsward ligt, voor zich eene woning bouwde.

Uitgelokt door de zeer gunstige ligging dezer terp, bouwden anderen daarop mede hunne woningen, oefenden visscherij, zeevaart en handel uit, en al heel spoedig was Bodelsweert of Boelsweert, oud-Bolsward, in staat, om in vereeniging met Staveren en Dokkum de Noormannen ter zee te bevechten en te overwinnen, reeds ten jare 806. — *Winsemius*, Chronique, fol. 86.

Van toen af nam Bolsward zeer snel toe in bloei en in omvang door hare zeevaart en haren handel, waarvoor haar Magistraat en Vroedschap, de Zes-en-dertigen, steeds de meest-gepaste middelen wisten aan te grijpen. Onder deze middelen moet vooral worden genoemd, dat Bolsward werd opgenomen in het algemeen bekende *Hanzeverbond*, en dat hare privilegien als zoodanig den 1 Oct. 1549 nog eens werden vernieuwd, waarvan een perkamenten charter, in 't archief aanwezig, nog heden ten bewijze strekt.

Toen in 1396 Friesland overvallen werd door hertog *Albrecht van Beieren*, graaf van Holland, Zeeland en Henegouwen, met een leger van 180.000 man, konden de Friezen daar slechts het tiende deel tegenover stellen. Aan 't hoofd der Friezen, 18 à 20 duizend man in getal, stond de dappere, reeds grijze *Juw Jongema*, hoofdeling, d. i. edelman, en Olderman, d. i. Voorzitter van den Stadsraad van Bolsward, aldaar wonende op Jongemastins. De eerste ontmoeting had plaats tusschen de Kuinre en de Lemmer op den 22 Augustus van dat jaar, en de slag, die nu volgde, werd natuurlijk door den hertog gewonnen, maar hij bereikte toch niet zijn oogmerk, de overheersching van Friesland, want reeds vóór 't jaar 1400 waren zijne achtergelaten bezettingen weder verjaagd, en Friesland van de Hollanders verlost.

Na deze verdrijving der Hollanders uit Friesland, barstten de binnenlandsche twisten en vechterijen der *Schieringers* en *Vetkoopers* weder met nieuwe woede los, en daarin nam de Magistraat en de

PLAAT XV. 'T STADHUIS TE BOLSWARD.

Burgerij van Bolsward geen gering aandeel. Maar was Bolswards Magistraat alzoo gewoonlijk gemoeid in de rooverijen en beroeringen, die vooral toen Friesland teisterden, hij vergat echter daardoor het bestuur en de regeering zijner stad niet. Getuige hiervan moge dienen het feit, dat hij, 1455, door den bekenden pater *Johannes Brugman* deed opstellen het dus genaamde „Stadboek van Bolswert, ofte puncten ende artikelen van Rechte)" bevattende in 122 capittelen een samenstel van wat wij nu misschien zouden noemen een regeerings en politiereglement. Naar 't voorbeeld van dit oude Stadboek van Bolsward zijn later vervaardigd de stadboeken der andere friesche steden. Dit oudste Stadboek werd met medewerking der drie hoofdpriesters van de St. Martinikerk in 1479 herzien, aangevuld en verbeterd, en dit (op perkament) met gotische letters en versieringen geschreven, en in bruin-lederen band gebonden exemplaar, wordt nog in 't archief bewaard.

Reeds in de eerste capittelen of artikels van dit oudste Stadboek van Bolsward is sprake van de vergaderingen van *Burgemeesteren*, *Schepenen*, *Raadsluiden*, *Zesen-dertigen* of *Vroedsmannen* en *Meenemeente* of der stem-hebbende *Burgerij*; doch de plaats, waar deze vergaderingen werden gehouden, meldt het Stadboek ons niet. Wij nemen derhalve aan, dat er toen nog geen eigenlijk Stadhuis bestond, en dat de bijeenkomsten der genoemde colleges werden gehouden in de oude *St. Martinikerk*, in 't *Minrebroedersklooster*, of op *Jongemahuis*, de residentie van den Olderman.

Het schijnt, dat het eerste Stadhuis is gebouwd, of liever een huis, staande op de Muntstraat, en ingenomen hebbende de plaats van 't middengedeelte van het tegenwoordige Stadhuis, omstreeks 't jaar 1470 daartoe werd ingericht; tenminste *Hoogstraten* meldt dit, en noemt het jaar 1474. Daar er omstreeks dien zelfden tijd binnen Bolsward twee andere, groote gebouwen zijn verrezen, n.l. de om de oude kerk heen gebouwde *St. Martinikerk*, 1446—1459, en 't *St. Antoni-Gasthuis*, 1464—1474, zal 't bericht van *Hoogstraten* wel niet op stichting, maar zeer zeker op inrichting van 't Stadhuis slaan. Evenwel, hoe dit ook moge geweest zijn, dit eerste het „Oude Stadhuis" was bij den aanvang der 17de eeuw bouwvallig, en wegens de gedurende ruim eene eeuw voortgegane uitbreiding der stad en de daarmede gelijken tred gehouden hebbende ontwikkeling der stedelijke administratie, veel te klein geworden, zoodat er een „Nieuw Stadhuis" moest worden gesticht.

Deze aanwas dateerde voornamelijk sedert 1580, 't jaar van de invoering der Hervorming. Als men zich indenkt in het Bolsward van het laatste kwartaal der zestiende eeuw, dan wordt het mijns inziens duidelijk, dat aldaar toen een geheel nieuw leven werd geleefd. Een beslist anti-Roomsche geest is begonnen zich baan te breken, een geest die zich deed kennen als uitsluitend en streng Protestantsch, en van dezen protestantschen

PLAAT XVI. VOORGEVEL VAN 'T STADHUIS TE BOLSWARD.

geest lijkt mij het „Nieuwe Stadhuis te Bolsward" een uitnemend geslaagd afdruksel te zijn. Wanneer men het in renaissance opgetrokken gebouw èn in zijn geheel èn in zijn afzonderlijke deelen aandachtig en nauwkeurig beschouwt, zal men overal het streven van dien geest ontdekken, en daarin een poging zien, om hem zoo mogelijk zichtbaar voor te stellen. Om het kort en zakelijk uit te drukken, aan 't nieuwe Stadhuis van Bolsward ziet men aan den arbeid burgers en kooplieden, bezield met liefde voor de kunst, maar tevens vervuld van een godsdienstigen geest, die zich uitte toen ter tijd in beslist protestantsche, als vroeger in streng catholieke vormen en zinnebeelden.

In 1888 schreef mijn vriend en voorganger, wijlen de heer *M. E. van der Meulen*, in zijn beroemd werk, getiteld — Bolswards Kunst en Kunstgeschiedenis: — „In het stedelijk archief is niets (omtrent „dezen bouw) te vinden. Wie is de ont- „werper geweest? Wie hebben het ont- „werp uitgevoerd? Uit welke fondsen is „de bouw betaald? Hoe groot is het be- „drag der kosten geweest? Wij zoeken te „vergeefs naar eenig uitwendig teeken, „dat de eerste steenlegging aanschouwe- „voorstelt."
De heer *van der Meulen* was toen nog onkundig van wat vier jaren later door den ondergeteekende, — bezig met de regeling van het Oud-archief, — zou worden ontdekt, namelijk eene geheele reeks aanteekeningen omtrent „Uytgaven raeckende den bouw van het Nyeuue Raedthuys, 1613—1617."
Deze aanteekeningen werden toen terstond door mij afgeschreven, en het is dit afschrift, wat ik als leiddraad heb gebruikt bij 't samenstellen van mijn artikel.
Wijl de Stads-Resolutieboeken, in 't archief aanwezig, niet voor 1638 aanvangen moet onzeker blijven, wanneer de Magistraat met de Vroedschap 't besluit heeft genomen, een nieuw en grooter Stadhuis te bouwen. Daar men reeds in 1613, begon, inkoopen te doen van materialen, en men niet gewoon was, genomen besluiten lang op uitvoering te laten wachten, is aan te nemen, dat in 't laatst van 1612 tot den bouw besloten werd.
De rekeningen toonen zeer duidelijk aan, dat de geheele bouw is uitgevoerd in eigen beheer, onder 't hoofdtoezicht van de twee Raadsluiden of Bouwmeesters *Heercke Heerckes Jorna* en *Jan Fransen Rollema*. Alle benoodigde materialen werden door dezen gekocht, en alle werkzaamheden van den bouw in hoofdzaak verricht door Bolswarders, meesters in hun vak. Alle uitgaven geschiedden op ordonnantien door den Stads-Rentmeester of Gemeente-Ontvanger *Rombertus Thomae*.
Onder deze werkmeesters treffen wij 't eerst aan *Jacob Gijsberts*, de vader van den bekenden Bolswardschen schoolmeester en dichter in de Friesche taal, *Gijsbert Jacobs*. *Jacob Gijsberts* was van beroep „kistemaker", schrijnwerker, maar bovendien een zeer ontwikkeld man, die latijn verstond, en in zijne voor

PLAAT XVII. WESTELIJKE GEVEL MET POORTJE

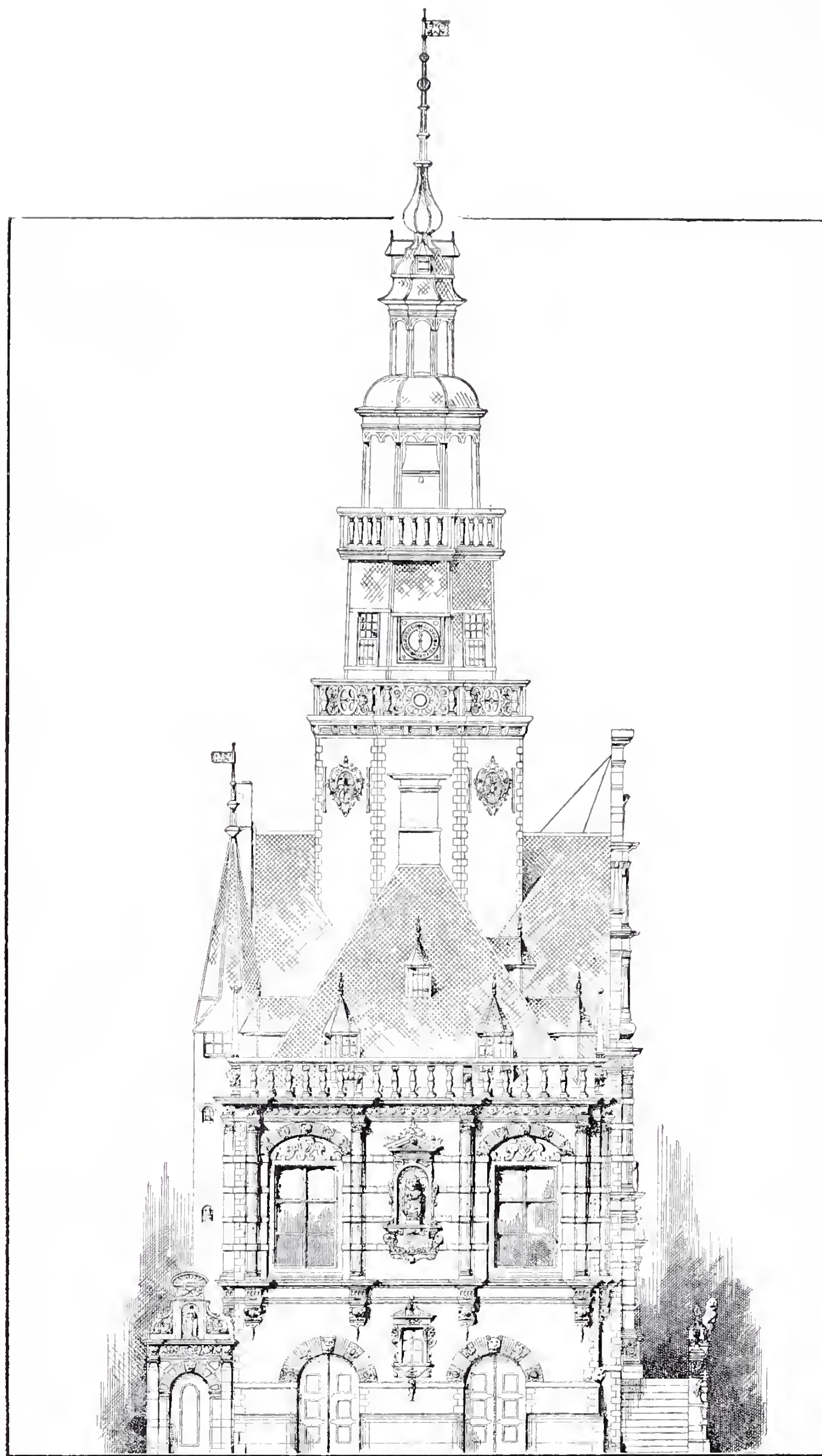
een gewoon burger en werkman vrij uitgebreide bibliotheek verscheidene latijnsche werken had over verschillende wetenschappen. En door zijne gaven des geestes èn door het werk zijner handen, wat immer vol kunst was, deelde hij in de achting en de waardeering zijner medeburgers. Gedurende meer dan eene halve eeuw bekleedde hij in Bolsward de voornaamste ambten en posten van eer en vertrouwen, als *Diaken*, *Ouderling*, *Kerkvoogd*, *Vroedsman* en *Burgemeester*.

Wat echter vroeger geheel onbekend was, kwam nu aan 't licht uit de gevonden rekeningen. Daarin komt zijn naam verscheidene malen voor: de eerste maal, dat hem wordt uitbetaald 50 caroli guldens en 5 stuivers „voor 't maecken van 't patroon." Hierbij levert hij nog lijsten, tegen 14 car. gls en 2 stuivers. Voor deze lijsten levert *Haring Wijtties* het draaiwerk, waarvoor 5 car. gls, 2 stuiver en 12 penningen wordt in rekening gebracht, zoodat dit „patroon" in zijn geheel meer dan 70 car. gls heeft gekost. En deze sommen worden uitbetaald in 't begin van 1614, dus vóór den eigenlijken aanvang van het werk.

Wat is nu dit „patroon" geweest? — Is het zoo heel onwaarschijnlijk, dat het is geweest het model, het ontwerp van 't Nieuwe Stadhuis op kleine schaal? Is het niet zeer denkbaar, dat *Jacob Gijsberts* niet alleen het „patroon" heeft vervaardigd, maar het ook heeft ontworpen, eerst in teekening, en daarna in natura? Bovendien klemt het feit, dat niemand anders daarvoor wordt genoemd of betaald.

Verder blijkt uit de rekeningen, dat *Jacob Gijsberts* heeft gemaakt al het fijne houtsnijwerk, waarvoor hem verscheidene, en nog al vrij belangrijke sommen zijn uitbetaald; maar voornamelijk, dat hij één stuk werk heeft geleverd, waarvoor hij 345 car. gls ontving. Nu is er in 't geheele Stadhuis slechts één stuk snijwerk, dat met zulk een groote som kon worden betaald: namelijk de *Deur* met hare prachtige, heerlijke omlijsting, die van uit de ruime vestibule naar de Raadzaal voert. Daar de betimmering der Secretarie, met ander werk van geringen omvang, en eene Kast voor den Secretaris, — welke kast thans nog staat op de voormalige Vroedsmans —, nu Burgemeesterskamer, — afzonderlijk worden genoemd en betaald, zoo is het bijna zeker, dat de smaakvolle en kunstrijke *Portiek* van de Raadzaal door *Jacob Gijsberts* is vervaardigd, en daarom kan men hem den roem niet onthouden, dat hij een uiterst bekwaam werkman in zijn vak is geweest, terwijl wij 't zeer betreuren, dat van 't „patroon" niets is overgebleven.

Of hij misschien voor den Bouwmeester van 't Stadhuis moet worden gehouden? Volstrekt niet; maar hoogstwaarschijnlijk wel voor den ontwerper van het bouwplan. Boven heb ik reeds gezegd, dat de bouw werd ondernomen en uitgevoerd in eigen beheer, onder toezicht eener commissie. Deze commissie bestond uit den Burgemeester *Reymer Harings Repckema*, de beide Raadsluiden-

PLAAT XVIII. MIDDENSCHIP VAN 'T STADHUIS.

Bouwmeesters, hiervoor reeds genoemd en den beroemden Stads-Secretaris, *Dr. Sybrandus Tjaerts Siccama*. De commissie treedt gezamenlijk op voor 't geheel, of één hunner, die op onderdeelen van het werk toezicht houdt, en brengt vacatiegelden in rekening. Verder blijkt bij de commissie terstond besloten te wezen, het werk zooveel mogelijk door Bolswarders te doen uitvoeren, en uit de verschillende gilden de beste werkmeesters uit te kiezen.

't Kan zijn, dat bovengenoemde commissie voor 't een of 't ander raad en onderricht heeft gezocht buiten Bolsward, en dan zullen wij dien raadgever en onderrichter hoogstwaarschijnlijk moeten zoeken in Zwolle; ten minste de bouwcommissie brengt in rekening 78 car. gls 13 stuiv. „voor vacatien, gehouden te Zwolle." vacatien dus, die in verband stonden met den bouw van 't nieuwe Raadhuis. Ook namen zij vandaar den steenhouwer, *mr. Hendrik*, meê naar Bolsward. Nog andere steen- en beeldhouwers worden genoemd; maar de totaalindruk, dien men uit de rekeningen ontvangt, is dat het werk, in Bolsward is ontworpen, en in hoofdzaak door Bolswarders is uitgevoerd en voltooid.

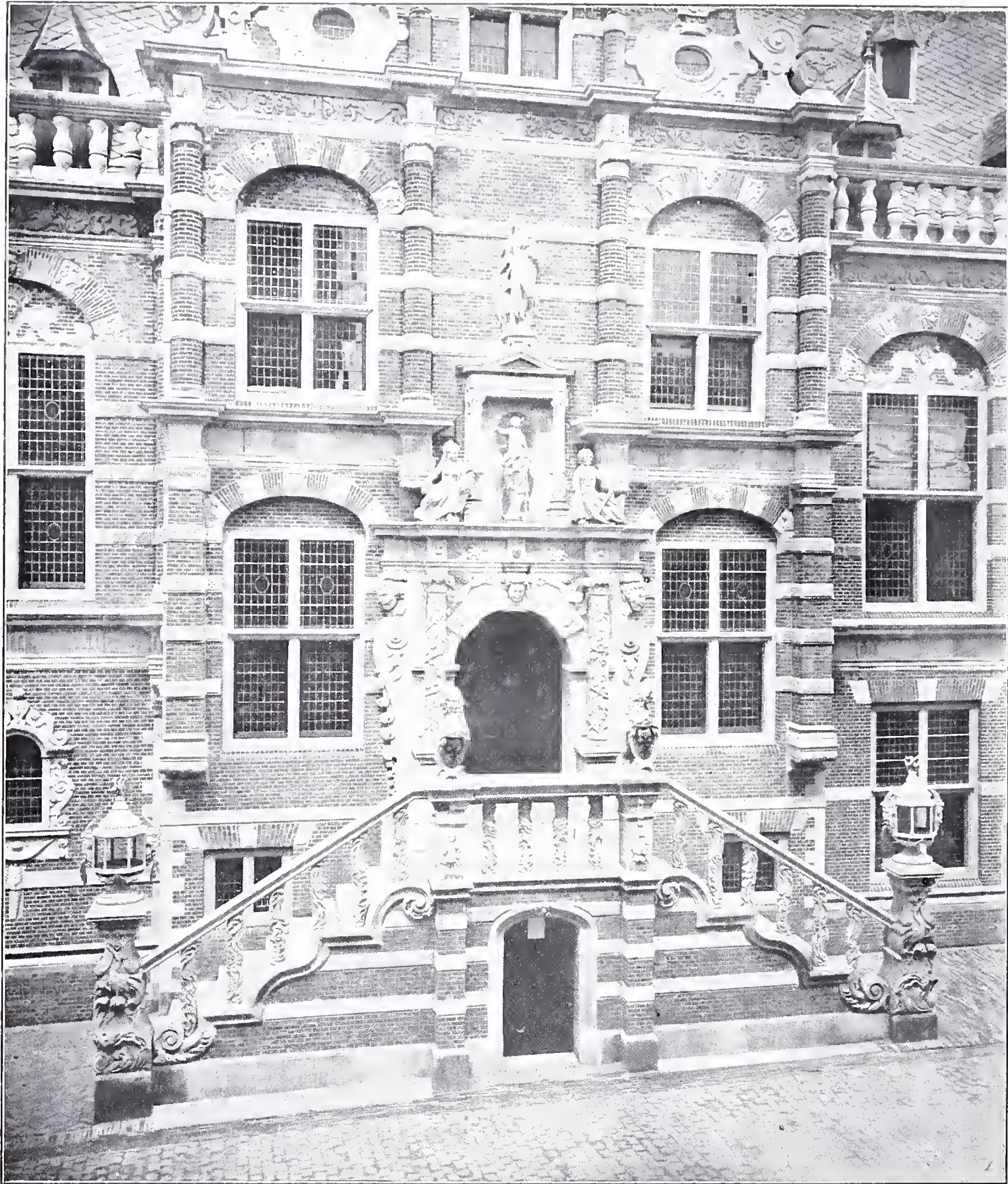
't Is dan volkomen duidelijk uit de rekeningen aan te toonen, dat ieder onderdeel van den bouw werd toevertrouwd aan bepaalde vakmannen, die als meesters van dat onderdeel geheel zelfstandig werkten, behoudens onderling overleg. In dien zin was *Abraham Jacobs*, — volgens inscriptie op een balk, — „meister van dit werck," — namelijk van het gewone timmerwerk, want hij droeg den titel van stads-timmerman.

Zoo was *Marten Dominici* (*Douwezoon*) de meester van het metselwerk; hij heette stads-metselaar. En zeer zeker heeft hij zich uitstekend van zijn taak gekweten, want toen hij in 1615 de muren geheel opgetrokken, en 't voornaamste, dat hij op zich genomen had, volbracht had, vereerde de Magistraat hem boven zijn verdiende loon, dat hem zoo tijdelings was uitbetaald, „voor zijn werck aent nyeuue Raethuys", als blijk van waardeering nog 187 car. gls en 10 stuivers, dat hem denkelijk in 75 rijksdaalders werd overhandigd.

Rompke Annes, de stads-smid, is de man, die het ijzerwerk maakt en levert, aan wien daarvoor bedragen groot 238, 87, 226, 239, 227, 130 enz. car. gls zijn uitgekeerd.

Als bewijs, dat er spoed werd gemaakt, om den handel te dienen, kan worden medegedeeld, dat de Waag, het onderstuk van den westelijken aanbouw, in 1614 reeds zoover gereed was, dat „aen „*Chiliam de Neue* 266 car. gls werd be„taelt voor een nyeuue Ewenaer en nije „gewighten."

't Spreekt wel van zelf, dat bij den grooten rijkdom van hardsteen- en beeldhouwwerk, waarmeê de beide voorgevels zoo overvloedig en toch zoo smaakvol zijn versierd, dat niet één man „meister van dit werk" is geweest. Het blijkt dan ook, dat verscheidene personen hieraan hebben deelgenomen. *Jan Pieters*, een Bols-

PLAAT XIX. ONDERSTE GEDEELTE VAN 'T MIDDENSCHIP.

warder, komt het eerst voor, en blijft tot het einde aan 't werk. Hem zijn vele honderden car. gls uitbetaald, en uitdrukkelijk staat vermeld, dat hij het „Poortke „heeft gehardhoudt, tusschen *Focke* „*Reyns* woninghe en de Waegh, onder „'t Raedthuys," waarvoor hij ontvangen heeft 86 car. gls en 6 stuivers.

Bezien wij dit poortje eenigszins nauwkeurig, dan is de indruk, dien het maakt, over 't geheel vrij gunstig, hoewel de vrouwenfiguur in bizonderheden te wenschen overlaat: vooral de beenen, die uit het wijde overkleed te voorschijn komen zijn minder goed gevormd. Omtrent de beteekenis van de groep moet ik mijn onkunde belijden: zij spreekt wel, maar onduidelijk.

Vervolgens worden als steen- en beeldhouwers genoemd *Hendrik Hansen*, denkelijk dezelfde, als *mr. Hendrik*, die door de commissie uit Zwolle was meêgenomen, en de gebroeders *Hans* en *Hendrik Minneman*, die te zamen het leeuwendeel aan 't steenhouwwerk hebben gehad. *Hendrik Hansen* heeft, helaas! niet tot de voltooiing van 't werk mogen doorwerken: hij is overleden in 't begin van 't jaar 1616; maar het doet goed, in de rekeningen te lezen, dat de Magistraat besloot, „aen de wedue en de haer arme kynden" te vereeren de som van 44 car. gls, als blijk van medelijden met hun toestand niet alleen. maar ook als betuiging van waardeering over het werk, door haar man en vader in den dienst der Heeren verricht.

Nog treedt tegen het einde van den bouw, en het schijnt mij niet zonder beteekenis. dit te vermelden, als steenhouwer op *Marten Dominici*, hiervoor reeds genoemd, als de „meister van metzelwerck." Hij blijkt een veelzijdig ontwikkeld werkman te zijn geweest, die even goed als steenhouwer dan als metselaar kon en mocht optreden, omdat hij in beide vakken zijn gildeproef had gedaan, en 't meesterschap had verworven.

Eindelijk treffen wij voor dit werk in de rekeningen nog aan een man, dien wij reeds uit andere archiefstukken kenden, namelijk *Johannes Schünnemann*. Volgens zijn naam was hij een Duitscher, maar hij woonde in Bolsward, en heeft er kinderen laten doopen. In de rekeningen komt hij voor niet slechts als steenhouwer, maar wel uitdrukkelijk en nog 't meest als beeldhouwer Welke beelden hij heeft vervaardigd, wordt niet opgegeven, misschien moeten de beide vrouwenfiguren, ter wederzijden van den hoofdingang, en de twee mannenbeelden, die den breeden schoorsteen op de Raadzaal dragen, de twee Leeuwen op 't bordes, de vele gehouwen consoles onder de zware balken, kortom al de mooiste beelden aan hem worden toegekend. In 't koor der St. Martinikerk hebben wij van zijne kunstvaardige hand de prachtige zerk, met de levensgroote beelden van *Goslik van Herema* en diens tweede vrouw, *Syts van Cammingha*, volgens sommigen van zijn derde vrouw, *Trijn van Heringa*.

Henri Havard zocht in der tijd voor den maker van dezen steen een Franschen

FIG. 1
VESTIBULE.
INGANG VAN
'T STADHUIS.

meester; doch zeer onlangs is bij 't schoonmaken en opwerken van de zerk de naam des beeldhouwers, verborgen als 't ware in een verloren hoekje van den steen, voor den dag gekomen in den eenvoudigen vorm: — *Hans Schunneman.*

Zoo heb ik de namen der voornaamste werkbazen achter elkander genoemd, en van hen verteld, 't geen de rekeningen, altoos zeer kort, omtrent hen berichtten, en wat ik van elders aangaande de meesten wist. Terwijl wij als voor onze oogen het gebouw nu langzaam zien oprijzen, verplaatsen wij ons nog even in den tijd der groote aanvoeren van materialen, van hout, metselsteenen, hard- en zandsteen, kalk, zand, enz. Hout wordt in groote massaas betrokken uit Emden, en aan *Otto Stypel* aldaar, die later meer levert, wordt reeds in 1613 uitbetaald 2380 car. gls 10 stuivers. Ook *Fonger Ockes Intema*, houtkooper te Bolsward, levert den Raadsluiden voor vele honderden guldens. De Hamburger- en Carwielsplanken worden bij geheele

scheepsladingen en wagenvrachten aangevoerd. Schepen, volgeladen met zand, worden gelost; zware klei wordt uitgegraven en verscheept; heiers zijn druk bezig in te heien de thans nog stevige palen, waarop in 't voorjaar van 1614 de fundamenten van 't gebouw worden gemetseld. Hierna zal de Magistraat aan 't werkvolk een feest geven bij „*Tyed Roelofs dr.*, herbergierse in de Doele," welk feest der eerste steenlegging, aan bier, brood en versnaperingen eene uitgaaf heeft geëischt van 102 car. gls 16 stuivers en 8 penningen. Dit feest werd gegeven 11 April 1614, en er blijkt, zoo meen ik althans, uit deze mildheid van den Magistraat, dat er toen eene uitstekende verhouding bestond tusschen de werkgevers en de „arbeytsluiden", waaraan onze tijd niet kwaad zou doen, een voorbeeld te nemen.

Hiervoor heb ik, bij de vermelding der stichting van de Waag gesproken van den westelijken aanbouw van het Stadhuis. Deze groote westelijke vleugel werd beneden bijna geheel ingenomen door de reeds in 1613 afgebroken woning van *Syoerdtcke Everts dr.,* weduwe van *Folckert Sickes.* De aankoop van dit huis was noodig èn voor de vergrooting van 't Raadhuis, maar vooral ook, om voor de Waag eene breede opslagplaats te verkrijgen aan 't water. Het is zeker een groot huis geweest, want de weduwe heeft hiervoor ontvangen de voor dien tijd zeer belangrijke som van 2100 car. gls. Ook aan den oostkant zou een vleugel worden aangebouwd ter vergrooting. Daar had een der Burgemeesters, *Binnert Douwes Saepckema*, een huis, dat, jammer genoeg, veel kleiner was, maar toch grootendeels kon dienen voor het doel. De Magistraat kocht het van hem voor 813 car. gls 5 stuivers. Hadde men toen mede aan zich gebracht het daarnaast staande huis, dat eerst veel later is aangekocht, en ingericht beneden voor bode- en conscierge-woning, boven voor Secretarie en Secretaris-kamer, — dan zouden de beide vleugels even groot hebben kunnen worden, en zou het front van 't gebouw meer regelmaat hebben gekregen.

Op den Gedenksteen in den westelijken gevel staat in 't latijn eene inscriptie, die vertaald aldus luidt: „De Magistraat en „de Burgerij van Bolsward hebben dit „Stadhuis, met Waag en Beurs voor kooplieden, tot op de grondslagen afgebro„ken, en in dezen omvang sierlijk opge„bouwd, Gode en het Recht toegewijd „in het jaar na Christus 1616, het jaar na „de stichting der Stad, 901.

Dit jaar 1616 is dus het officieele jaar der voltooiing, en toch vinden wij op 't jaar 1617 een aantal posten geboekt, die 't vermoeden wekken, dat in dat jaar hoogstwaarschijnlijk heeft plaats gehad de feestelijke inwijding. Er zijn namelijk in 1617 nog uitbetaald aanzienlijke sommen voor leveringen van steen, kalk, ijzer, enz. ja zelfs van arbeidsloonen. Dit is evenwel niet moeilijk te verklaren. Er was toen niet, zooals thans, een fonds aanwezig, waarover men beschikken kon. De geheele bouw, met inbegrip van den

FIG .2.
OUDE VROEDSMANS-, THANS BURGEMEESTERSKAMER.

aankoop der beide huizen, heeft ruim 27000 gulden gekost, zeer zeker een groote som voor dien tijd, en die gedurende de jaren 1613 tot en met 1617 is betaald uit de stedelijke inkomsten. 't Is derhalve volkomen verklaarbaar, dat 1617, 1616 voor een goed deel nog dekken moest; maar er komen in de rekening van 1617 posten voor, die in datzelfde jaar ook zijn ontstaan.

Eén post vooral trekt de aandacht: — „De „speulluyden van Leeuwarden betaelt 6 „car. gls van op ons Nyeuue Raedthuys te speullen." — Dit moet zijn geweest bij eene feestelijke gelegenheid, en 't is niet aan te nemen, dat de Magistraat die „speulluyden" niet terstond zou hebben betaald, en ook niet, dat zoo'n kleine post op een volgend jaar zou zijn geboekt. Te meer moet dit klemmen, omdat in dit jaar, 1617, verschillende personen „aen 't nyeuue Raedthuys" een en ander hebben „vereert;" of aan 't Stadsbestuur cadeau gedaan, wat heenwijst naar eene

gebeurtenis, die daartoe aanleiding gaf, en als bewijs kan dienen, dat de bouw van 't Stadhuis te Bolsward de algemeene opmerkzaamheid had getrokken. Zoo lezen wij, dat „*Obbe Emmen (Ubbo Emmius)*, Prefester „ende Chronycq-„schrieuer tot Groningen, Friese en La-„tijnse Chronycquen"; en *Joël de Ques-„noy* enighe fraye geschriften van syn „dochter" aan den Magistraat vereert. „*Jan Jansen de Starter*, boekverkooper „te Leeuwarden, vereert d'Magistraet „enighe conterfeitsels van sijne Exellen-„tie (den Stadhouder *Willem Lodewijk*), „en leght op 't nyeuue Raedhuys een „boeck, genaempt Tonneel der Prin-„cen;" en *Jan Lammeringh*, „drukker „van 't Landschap (te Franeker), vereert „ook enighe boecken." De Leeuwarder „Predikant *Johs. Bogerman*, (zoon van den Bolswarder Predikant van gelijken naam, en een jaar later Voorzitter van 't Synode Nationaal te Dordrecht), heeft mede eenige boeken vereerd, en van dit alles ontvangt men den indruk, dat zulks ongeveer gelijktijdig is ingezonden, terwijl alles op 1617 staat geboekt.

Een en ander samengenomen heeft mij genoopt, zoo goed als vast te stellen, dat het nu geheel volbouwde Stadhuis in 't jaar 1617 aan zijne bestemming is overgegeven en feestelijk is ingewijd.

Dat dit alles in de rekeningen afzonderlijk is geboekt, en dat aan al de genoemde schenkers een kleinere of grootere geldsom werd aangeboden, is eene eigenaardige manier, door den Magistraat gebezigd, om zijne dankbaarheid te toonen; maar wij betreuren, dat van al die geschenken niets, letterlijk niets is overbleven.

Abraham Jacobs, de stads-timmerman, heeft de feestelijke inwijding niet mogen medemaken: hij overleed in 't voorjaar van 1617; aan hem zelf werd nog tweemalen uitbetaling gedaan, samen 53 car. gls; maar daarna ontving zijn weduwe nog 42 gls, 14 stuivers, „als arbeytsloon, nogh bij salighe *Abraham Jacobs* verdient."

ꕥ ꕥ ꕥ DE HERBOUW. ꕥ ꕥ ꕥ

Wie ooit Bolsward bezocht, of er doortrok, en eenig begrip bezat van schoonheid op bouwkundig gebied, is zeker getroffen geworden door de inmooie, architectonische lijnen aan den uitwendigen bouw van het prachtige Raadhuis dier stad. Het was dan ook algemeen bekend, en werd gerekend tot de fraaiste openbare gebouwen in Nederland.

Dan helaas! dit groote werk van het groote voorgeslacht uit de groote eeuw onzer geschiedenis is door het nageslacht niet in eere gehouden, zooals het verdiend had. Sedert 1765 is eigenlijk niets aan 't gebouw gedaan; alleen zijn in 't begin der vorige eeuw alle ramen vernieuwd, jammer genoeg, geheel tegen den oorspronkelijken bouwstijl. Kortom, omstreeks 1850 begon men te bespeuren, dat niet alleen sommige onderdeelen, maar zeer bepaaldelijk 't geheele gebouw, zoowel in- als uitwendig, in jammerlijk vervallen toestand verkeerde.

Maar dit kon en mocht op den duur toch

PLAAT XX. SCHOORSTEEN IN DE RAADZAAL.

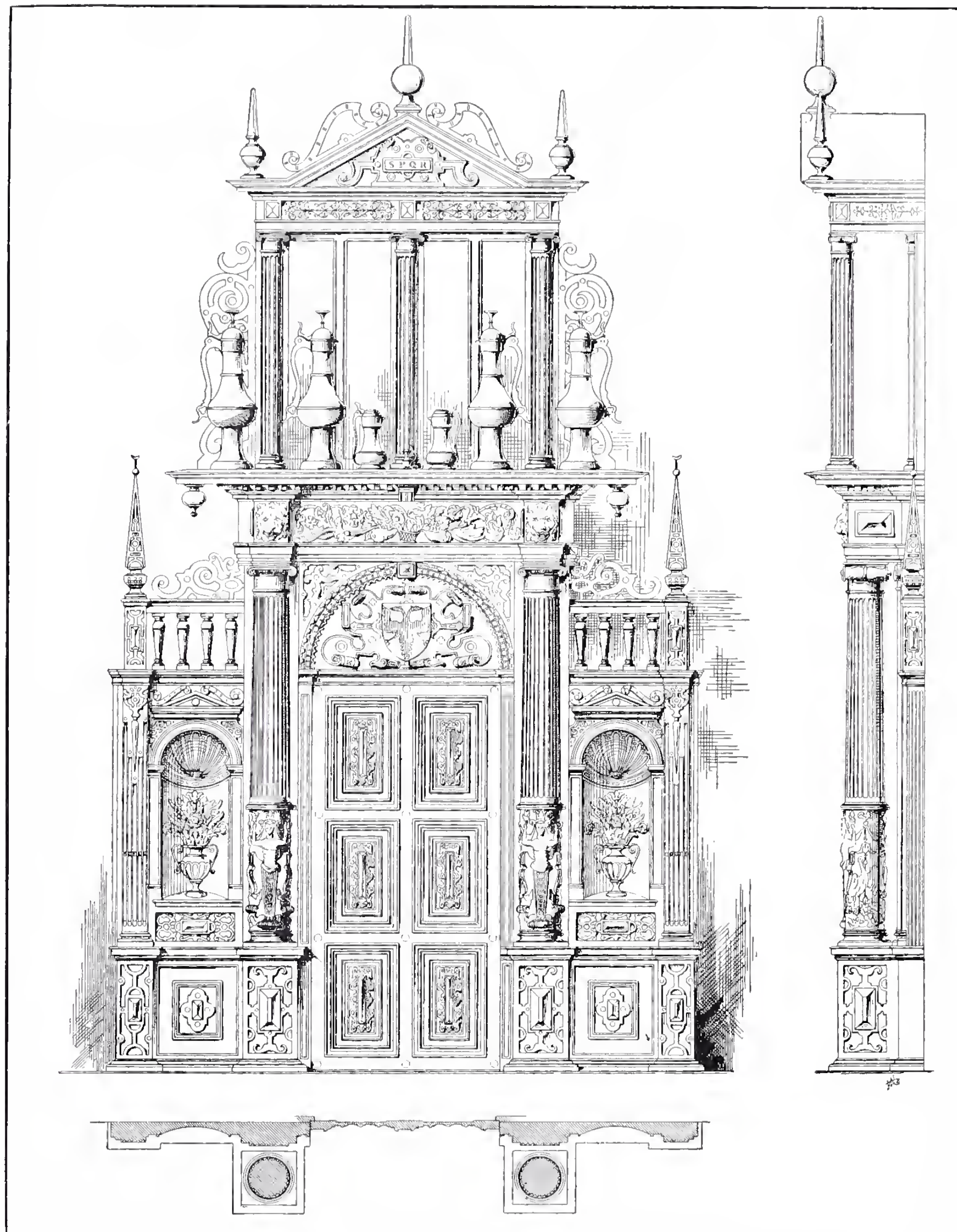
zoo niet blijven. Nadat reeds in 1884 eenige voorbereidende maatregelen waren genomen, en in 1892 door den Gemeente-Architect, wijlen den heer *J. van Reenen*, en den heer *K. Tromp*, directeur der gasfabriek en architect, alle gebreken waren onderzocht en aangewezen, werd door den Gemeenteraad besloten, het gebouw grondig te doen restaureeren.
Ik noemde hierboven het Stadhuis van Bolsward een groot werk, maar een niet minder groot werk is geweest de restauratie, die in twee jaren werd tot stand gebracht, omdat daarbij zijn noodig geweest studie, kennis, bekwaamheid — en geld.
Is het niet geweest de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst in Nederland, met de heeren *C. Muysken*, *F. H. van Malsen* en *J. Verheul Dz.* als commissie, die de leiding op zich nam, en den jongen Architect *N. van Kleef* met het opzicht belastte? Onder diens opzicht hebben bekwame metselaars en timmerlieden, alweder meest Bolswarders, en steenhouwers uit Amsterdam alle werkzaamheden verricht.
Scheen het onder 't Ministerie *Heemskerk*, dat de regeering voor de restauratie van dit eigenaardig gedenkstuk van zeventiende-eeuwsche bouwkunst eene flinke som als subsidie zou aanvragen, met den val van dit Ministerie verdween die hoop. Later werd 1000 gulden als zoodanig aangeboden, onder bepalingen, die onmogelijk konden worden aangenomen. Zoo was dan Bolsward geheel op zich zelf aangewezen, en stond zij voor eene restauratie van haar Stadhuis, die 29450 gulden kosten moest.
Daar komen de heeren Voogden van eene harer rijke stichtingen, die van *'t Sint Anthoni-Gasthuis*, tot den Gemeenteraad met een missive van den 6 Juni 1893, inhoudende, „dat zij voor den herbouw„ van 't Stadhuis toestaan een subsidie „tot een maximum van 30000 gulden."
Nu zijn alle bezwaren opgelost, uit den weg geruimd en verdwenen; 't werk kan beginnen, en, zooals boven reeds is opgemerkt, in twee jaren kunnen worden voltooid. De feestelijke inwijding van het na in den oorspronkelijken stijl herbouwde Raadhuis wordt bepaald op den 18 September 1895. Tot dit feest was uitgenoodigd de Commissaris der Koningin in de provincie Friesland, de WelEdelGeboren heer *Mr. B. Ph. van Harinxma thoe Slooten*, die daaraan dan ook welwillend heeft voldaan.
Eene uitgebreide beschrijving van dezen door helder zonnelicht beschenen feestdag, die ingeleid werd door statig hoornmuziek van den torentrans, zal men van mij wel niet verlangen, alleen merk ik op, dat na de aankomst van den heer Commissaris, en in zijne tegenwoordigheid op de Vestibule, de *Gedenksteen* werd onthuld, door tal van dankbare burgers aldaar aangebracht, door den heer *J. R. A. Donker* den Gemeenteraad aangeboden en overgedragen. Verder wilt 't mij voorkomen, dat deze feestdag den ongeveer duizend schoolgaande kinderen, die mede er aan deelnamen, zeer zeker

PLAAT XXI. INGANGSDEUR VAN DE RAADZAAL.

hun levenlang niet uit het geheugen zal worden gewischt.

Thans zij 't mij vergund, over te gaan tot eene korte beschrijving van 't inwendige van 't Stadhuis; doch hierbij moet mij al dadelijk de verzuchting van't hart, dat dit niet in alle deelen beantwoordt aan het onvergelijk schoone uitwendige, hoe keurig net en indeftig van binnen ook alles is ingericht.
De benedenruimte van den westelijken vleugel, — gelijk hiervoor reeds is aangeduid, — wordt grootendeels ingenomen door de oude-Waag; die onder de Vestibule is in onderscheiden vakken verdeeld, dienende tot berging van brandstoffen, zand, enz. enz. De geheele oostelijke vleugel wordt gelijkvloers geheel gebruikt als Politie-Bureau in twee afdeelingen voor aan de straat; daarachter vindt men het arrestanten-lokaal, en nog een kamertje, zonder eigenlijke bestemming.
Wanneer men het in rococo-stijl gebouwde, geheel in den ouden stijl hernieuwde bordes opgaat, en door de in dienzelfden stijl vervaardigde nieuwe, massieve deur binnentreedt in de eertijde genoemde „Vierschaar", dan ontwaart men in 't midden dezer zeer ruime Vestibule eene forsche hardsteenen kolom, die vroeger van hout was, maar bijna vermolmd, waarop de toren rust. Deze kolom staat thans op een geheel nieuw gemetseld fundament, zoodat de toren geen gevaar meer loopt, scheef te zullen gaan hangen.
Rechts van dezen pilaar ziet men een nieuw aangebrachte eikenhouten trap, voerende aan denzelfden kant naar de voormalige Vroedmans- thans Burgemeesterskamer. Deze kamer prijkt met de oude, doch oogenschijnlijk nieuwe kast, door *Jacob Gysberts* indertijd voor den Secretaris vervaardigd. — zie hiervoor; eene eenvoudige, maar zeer solide Hindelooperkeeft, eene oude friesche zoogenaamde stoeltje-klok, eenige oude schilderijen, waaronder één groote, voorstellende den frieschen Stadhouder Willem Lodewijk, enz. enz. Links van de trap leidt de weg naar de boven de nieuwe Waag aangelegde localiteit voor 't Kadaster. zoo mede naar de zeer doelmatig, aangenaam en gezellig ingerichte moderne kamer voor het Oud-Archief. Verder nog naar eene groote ruimte, dienende tot bergplaats van alles en nog wat. Aan de linkerzijde van de kolom wijst eene evenhooge eikenhouten trap den weg naar de deftige, in den oorspronkelijken stijl herstelde Raadzaal. die met nieuwe, in ouden stijl vervaardigde meubelen, is gestoffeerd. Treedt men door de fraaie portiek van *Jacob Gysberts* binnen, dan geraakt men, door alles, wat men ziet, onder eene zeldzame bekoring. Aan den zolder hangen vijf prachtige, koperen lichtkronen, uit wier armen geen walmend kaarslicht, maar bij avondvergaderingen helder gasgloeilicht straalt. De in hoefijzervorm geplaatste, zware eikenhouten tafel is omgeven door nieuwe, naar een oud model van 1600, dat nog op een der zolders was gevonden, vervaardigde leunstoelen. Tegenover den

PLAAT XXII. INGANGSDEUR VAN DE RAADZAAL

ingang, aan den westelijken muur, tusschen twee groote kruisramen, vindt men de groote schouw, gedragen door twee beelden, 't werk van *Johs. Schünemann.* Niet antiek, en volkomen misplaatst, lijken mij de consoles, tusschen de hoofden der beelden en den schoorsteen, zoo mede de moderne tegeltjesversiering, die in stede van het vroegere oude standijzer is aangebracht. Tegen dezen, mij dunkenden wansmaak heb ik indertijd mijne bezwaren ingebracht, hoewel te vergeefs.

Een zacht licht straalt door de in lood gevatte ruitjes der vijf hooge kruisramen, vervaardigd naar een oud model, op één der zolders gelukkig ontdekt. De wanden prijken, behalve met een paar oude schilderstukken, — in den achterwand zijn twee muurkastjes, — met een vijf-en-twintigtal kopergravures, vervaardigd door de beroemde Bolswarder graveurs, *Schelte* en *Bote à Bolswert*, *Pieter Tanjé* en *Johan v. Munnickhuys,* naar schilderstukken van *Rubens, van Dijck* en anderen.

Boven de drie genoemde hoofdafdeelingen van 't Stadhuis, Burgemeesterskamer, Vestibule en Raadzaal met Bodekamertje, zijn ingericht voor de berging van het steeds aanzwellende Nieuw-Archief, vooreerst de groote oude Secretariekamer, met tal van ruime, geslotene kasten, indertijd door *Jacob Gysberts* betimmerd, en daarnaast nog eene kleinere kamer, voorzien van eenige open kasten. Nog hooger is een groote, ruime zolder, gedeeltelijk bezet met stellages tot plaatsing van boeken en administratie materiëel, dat zelden meer te voorschijn wordt gehaald of te pas komt. Alles is zeer doelmatig ingericht en gebouwd, even solied als al 't andere.

Nu heb ik nog vergeten aan te teekenen, dat op den vooruitspringenden richel der meermalen genoemde Portiek zijn geplaatst een vijftal tinnen kannen, die ons bij benadering, evenals andere der gelijke kannen elders, misschien eenig begrip kunnen geven van de verbazende hoeveelheden bier en wijn, welke onze vroede vaderen bij gelegenheden naar binnen wisten te werken.

Bolsward, Juni 1907.

D. Bartstra, Gem.-Archivaris.

FIG. 1.
LANDHUIS
TE VILSTEREN.
ACHTERGEVEL.

TOELICHTING BIJ DE PLATEN

BOUW VAN EEN LANDHUIS TE VILSTEREN.

an het landhuis te Vilsteren (bij Zwolle) plaatsten wij reeds in den vijfden jaargang, pag. 168-171, twee der allereerst gemaakte ontwerpschetsen. Het tweede der toen gereproduceerde schetsen komt in planverdeeling en gevelaanzicht vrij wel overeen met den bouw van het landhuis, zooals het thans geheel gereed is.

Dit buitenhuis bestaat uit een hoofdgebouw met een dienstaanbouw, die geheel ondergeschikt gehouden is aan het hoofdgebouw. Het dienstgebouw, dat bescheidener hoogteafmetingen heeft, is onder een veel lager dak gebracht. Alleen het hoofdgebouw ligt op een talud. De gevels van hoofd- en dienstgebouw zijn geheel uit rooden baksteen opgetrokken met zandsteenen aanzetstukken en raamdorpels van bruinen verglaasden steen.
De daken zijn met roode onverglaasde pannen gedekt, alleen het dakvlak van den klokketoren is met paarse leien af-

FIG. 2.
LANDHUIS
TE VILSTEREN.
ACHTERGEVEL.

gedekt. De plattegronden (figuren 4 en 5) spreken voldoende voor zich zelf.

* * *

BOUW VAN EENE VILLA TE ZANDVOORT. Deze villa is aan de groote strandboulevard gelegen. De gevels zijn ter hoogte van de parterre-verdieping van roode waalsteen en daarboven van witte verblendsteen opgetrokken. De daken zijn van roode pannen, terwijl het houtwerk van gootlijsten, windveeren en luiken in frissche, levendige kleuren geschilderd is. De beide plattegronden van de figuren 8 en 9 doen de indeeling en onderlinge groepeering der verschillende vertrekken duidelijk uitkomen.

* * *

HET ATELIER VOOR DECORATIEVE KUNST „HET HUIS".

Figuur 10 geeft eene reproductie naar eene schets van een gedeelte eener groote feestzaal, die geheel met gevlochten rieten meubelen gearrangeerd werd.

* * *

Figuur 11 de baby-box, H. M. de Koningin aangeboden door de Middelbare Meisjesschool, Heerengracht te Amster-

FIG. 3. LANDHUIS TE VILSTEREN. VOOR- EN ZIJGEVEL.

dam, werd ontworpen en uitgevoerd in de rietvlechterijen van „Het Huis". De wanden van de box zijn van pitriet gevlochten, waarin eene gekroonde W als à-jourversiering is ingewerkt. De stijlen en regels zijn van gepolitoerd mahoniehout. Voor het kleed, dat door de leerlingen der school is uitgevoerd, werd het ontwerp voor het patroon door een der meisjes geteekend. Het kleed is van witte wol met een rand van oranjeappelen en groene bladeren. Eene zware geknoopte franje sluit de box rondom af.

* * *

Fig. 12, de eerste kruiswegstatie: Christus voor Pilatus, is eene schilderij, die in het schildersatelier „Het Huis" werd vervaardigd en bestemd is voor het Retraitenhuis te Venlo [1]). De compositie van dit doek is streng en ernstig van opvatting, waardoor het karakter en de uitdrukking der figuren des te meer treffen. De teekening en de kleurverdeeling zijn zoodanig gekozen, dat de hoofdaandacht aan de Christusfiguur gewijd blijft. De figuren komen uit tegen een mat gouden

[1]) Zie Het Huis Oud & Nieuw Jaargang 5 pag. 250-256 en Jaargang 6 pag. 279-286 (met afbeeldingen).

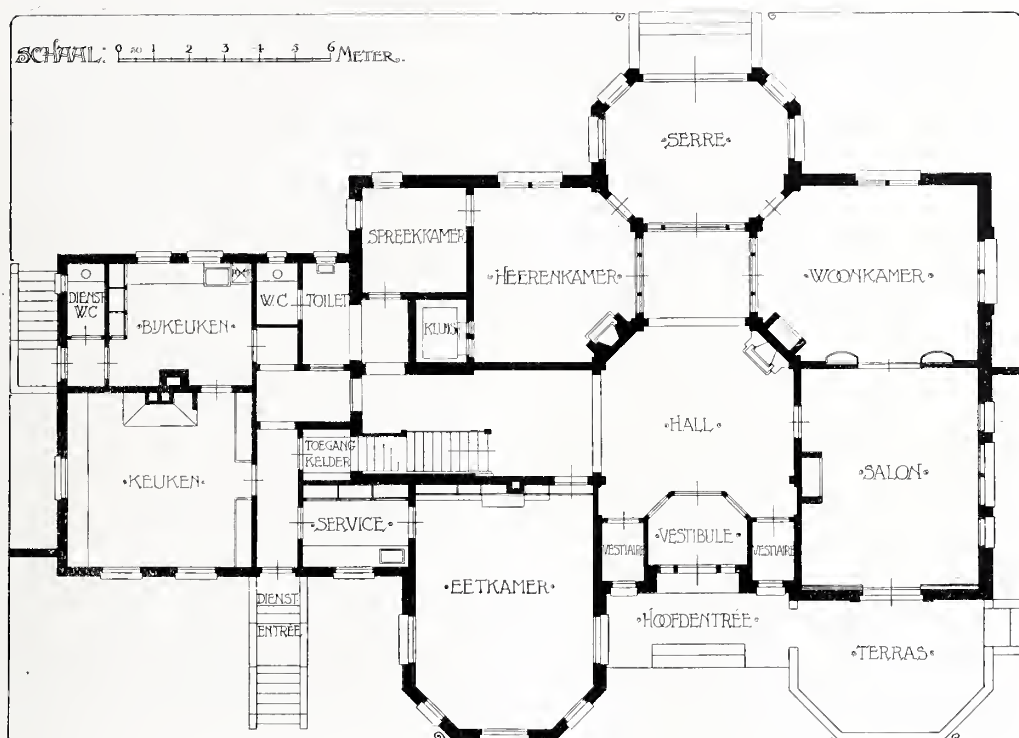

FIG. 4.
LANDHUIS
TE VILSTEREN.
PLAN PARTERRE.

fond. Het geheel is als wandschildering van zeer décoratieve werking.

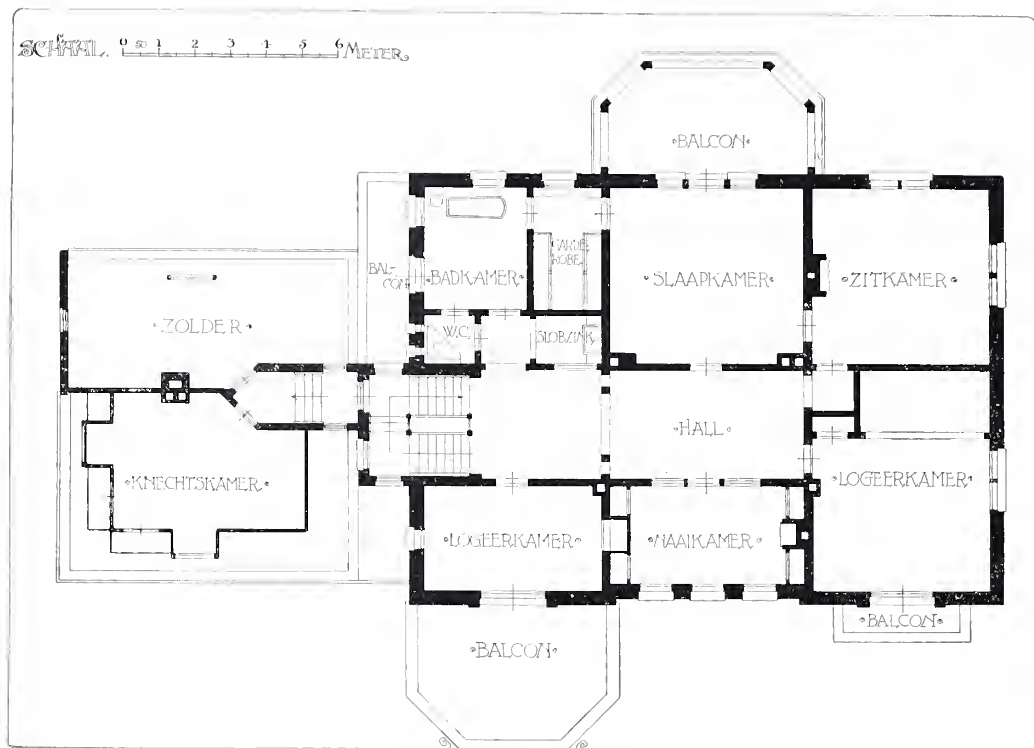
* * *

In figuur 13 geven wij een werkstuk van de afdeeling voor metaalbewerking. Een geciseleerd koperen bord met voorzittershamer, in den geest zooals men die vroeger bij de gilden bezat, werd den president van de Dordtsche societeit „Amicitia", den Heer A. J. Stoop, door de leden aangeboden bij de verbouwing in 1908 [1]). De letters, het familiewapen van Stoop en het stadswapen van Dordrecht zijn in kleuren geëmailleerd.

[1]) Zie Het Huis Oud & Nieuw Jaargang 6 pag. 187-192 (met afbeeldingen).

FIG. 5.
LANDHUIS
TE VILSTEREN.
PLAN VERDIEPING.

L'ARCHITECTURE moderne a Paris. Concours de façades de 1903-1908. Dourdan (S. et O.). 40 fr.

AURIOL, GEORGE: Le second livre des monogrammes, marques, cachets et ex-libris. Paris. 7 fr. 50.

BERTIN, L.: Meubles ornés de bronzes, style Louis XVI. Avec 32 planches. Dourdan (S. et O.). 40 fr.

BIBLIOGRAPHIE, Internationale, der Kunstwissenschaft. Hrsg. v. Otto Fröhlich. Berlin. M. 18.—.

FIG. 6.
VILLA TE
ZANDVOORT.
VOORGEVEL.

CLAUSSE, GUSTAVE: Les Sforza et les arts en Milanais, 1450-1530. Paris. Avec. 34 planches. 15 fr.

DIMIER, L.: Critique et controverse touchant differents points de l'histoire des arts. Paris. 7 fr. 50.
Tirage à 100 exempl.

EBERSTADT, Prof. Dr. RUD.: Handbuch des Wohnungswesens u. der Wohnungfrage. Jena. M. 9. Abb.
M. 9.—; geb. M. 10.—.

ERMERS, Dr. MAX: Die Architecturen Raffaels in seinen Fresken, Tafelbildern und Teppichen. M. 34 Abbildgn. Straszburg. M. 10.—

GEMÄLDE, DIE, alter Meister in der Schule. 30 Faksimile. Reproduktionen ausgewählt von Prof. Dr. A. Schoop. Mit begleitendem Text von Prof. Dr. Paul Schubing. Lief. I. Berlin. M. 100.—.

HOTTENROTH, ERNST: Bauplastik. Künstlerische Nachlass. Ausgewählt v. Prof. Karl Gross m. Vorwort v. Prof. Dr. Paul Schumann. Berlin.
In Mappe. M. 25.—.

IBEL, Dr. THOMAS: Die Wage im Altertum u. Mittelalter. Erlangen. M. 3.—.

OSTINI, FRITZ V.: Deutsche Illustratoren. München. M. Abb. u. 24 Taf.
Geb. M. 15.—.

FIG. 7.
VILLA TE
ZANDVOORT.
ZIJ- EN ACHTER-
GEVEL.

Rathaus, Das Wiener. Wien. M. 2.—.

Roessler, Arthur: Von Wien und seinen Gärten. Wien. M. 2.20.

Roux, Prof. Alphonse: Histoire de l'art. Avec 372 illustrations. Paris. 5 fr., rel. 6 fr. 50.

Scherer, Prof. Dr. Christian: Das Fürstenberger Porzellan. Berlin. M. 18.—. Geb. M. 20.—.

Schlatter, S.: Unsere Heimstätten, wie sie waren u. wurden. Eine baugeschichtliche Skizze. Herausgegeben vom histor. Verein des Kantons St. Gallen. Mit 4 Taf. St. Gallen. M. 2.50.

Schleyer, Prof. W.: Bäder und Badeanstalten. M. 584 Abbildungen. M. 34.—. Geb. M. 36.—.

Schulz, Dr. Frits Traugott.: Nürnbergs Bürgerhäuser und ihre Ausstattung. Mit Zeichnungen von Architekt. H. J. Dennemark. Wien. 25 Lief. à M. 5. –.

Sima, Prof. Josef.: Studien über nationale Stickereien aus Böhmen, Mähren und der Ungar. Slovakei. Brünn. In Mappe M. 40.—

Struck, Hermann: Die Kunst des Radierens Ein Handbuch. Berlin. M. Abb. u. Taf. Geb. M. 28.—.

FIG. 8.
VILLA TE
ZANDVOORT.
N PARTERRE.

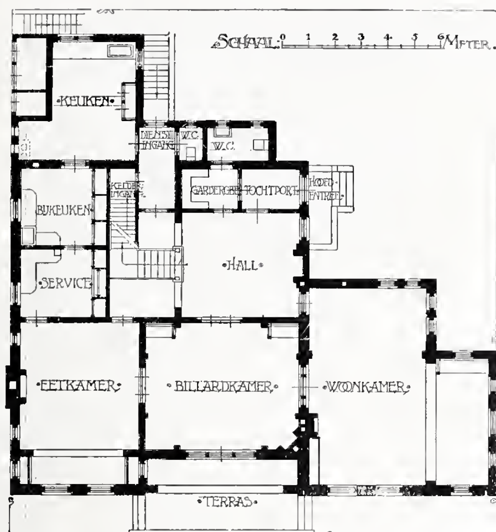
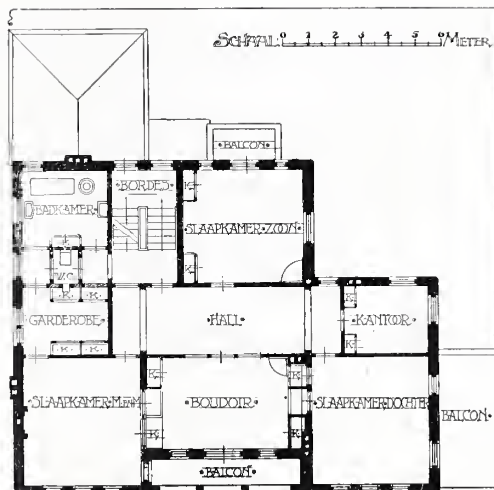

FIG. 9.
VILLA TE
ZANDVOORT.
PLAN VER-
DIEPING.

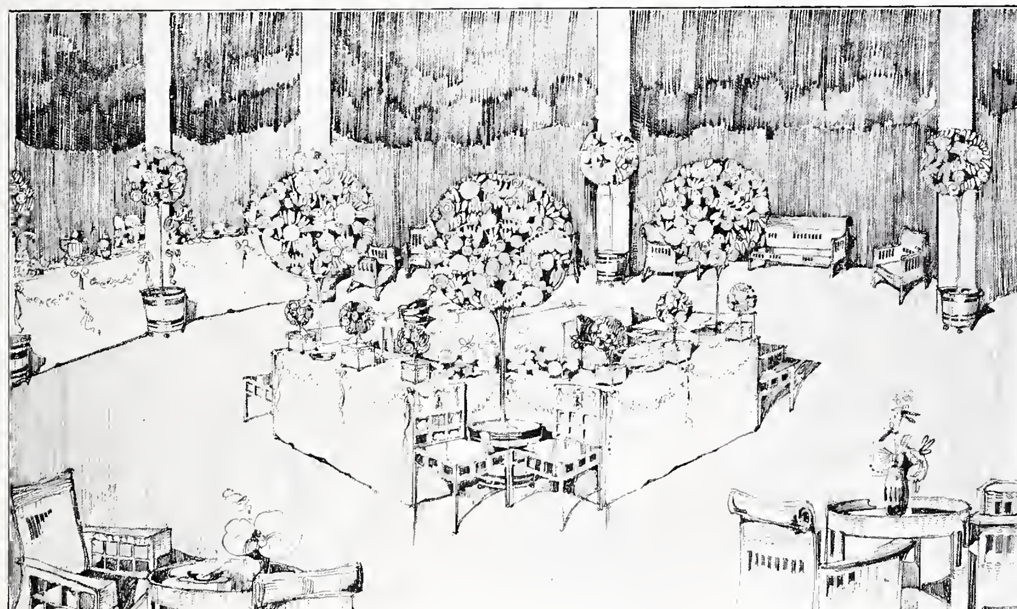
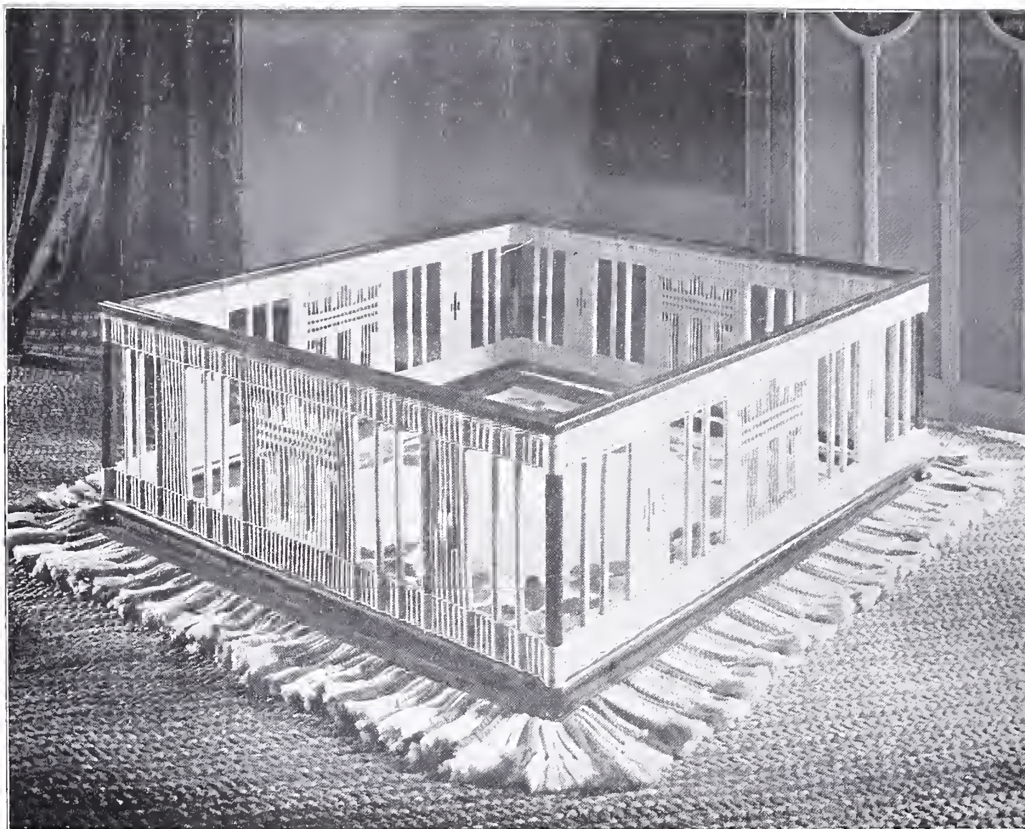

FIG. 10.
FEESTZAAL
MET RIETEN
MEUBELEN.

FIG 11. RIETEN BABY-BOX MET KLEED H. M. DE KONINGIN AANGEB. DOOR DE MIDD. MEISJESSCHOOL TE AMSTERDAM.

STUDIËN, Münchener archäologische. Dem Andenken Adolf Furtwänglers gewidmet. München. M. 96 Abb. u. 16 Taf. Geb. M. 25.—.

STOKES, HUGH: The art treasures of London-painting. Illustrated. London. 3 sh. 6 d. net.

WESTENDORP, Dr. K.: Die Kunst der alten Buchbinder auf der Ausstellung von Bucheinbänden im alten Schloss zu Strassburg. (Elsass) veranstaltet im October 1907. 133 Abbildungen m. Text u. Einleitung. Halle a. s. M. 5.40.

ZETZSCHE, CARL: Zopf und Empire von der Wasserkante. Stuttgart. In Mappe M. 24.—.

FIG. 12.
EERSTE KRUISWEGSTATIE
IN HET
RETRAITENHUIS
TE VENLO.

VRAGENBUS

M.

Als abonné op Het Huis Oud en Nieuw, las ik in het stukje over het *Trippenhuis* eveneens iets over het Huis met de Hoofden. Zou het niet mogelijk wezen, dat U van dien gevel ook een foto opnam in uw tijdschrift?

Amsterdam, Feb. '09. EEN ABONNÉ.

Abonné te Amsterdam.

Steeds zijn wij onzen abonné's gaarne ter wille, maar mogen daarbij echter ons principe niet uit het oog verliezen. Wij plaatsen bij voorkeur artikels over gebouwen of onderwerpen van oude kunst en kunstnijverheid, waarover weinig of nooit geschreven is of alleen zulke, die slechts als onderdeel van grootere werken of ongeïllustreerd verschenen zijn. Van het Huis met de Hoofden kunnen wij dat evenwel niet zeggen en moeten U derhalve verwijzen naar hetgeen er o. a. in de laatste jaren over geschreven is.

Eigen Haard 11 Jan. 1908, pag. 24-31. „Het Huis met de Hoofden" door G. van Arkel (met 12 illustraties van gevels, plattegrond, intérieurs en détails.)

Gids voor Schoolwandelingen door Amsterdam en Omstreken. 1e dl. uitg. stadsdrukkerij pag. 138-142 (ongeïllustreerd.)

FIG. 13.
GEËMAILLEERD
KOPEREN
GEDENKBORD
MET PRESI-
DENTSHAMER
SOCIETEIT
„AMICITIA"
DORDRECHT

Ook komt nog eene afbeelding van een geveldétail met korte beschrijving voor in *Het Huis Oud en Nieuw*. Jaargang 6, pag. 165-167.
„Oude Amsterdamsche Poortjes" II door H. la Croix.

Mocht U ons attent kunnen maken op een onderwerp, dat meer op onzen weg ligt, dan willen wij gaarne, indien in ons vermogen, daarvan gebruik maken.

DE REDACTIE.

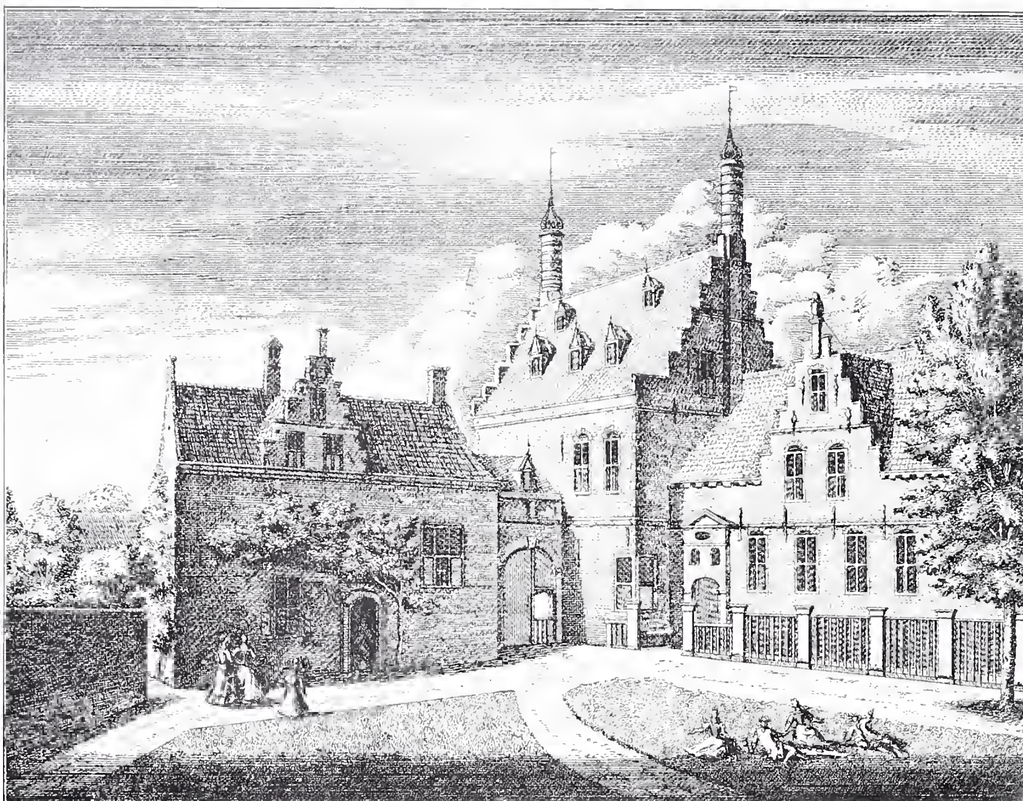

FIG. 1.
RAPENBURG.

RIJNSBURG.

Wie van Leiden over Oegstgeest naar Katwijk gaat, ziet al spoedig na dit eerste dorp, in de zeldzaam mooie wijde vlakte, die voor u ligt uitgespreid het dorp Rijnsburg. Het is een lang gerekte boomenstreep, waar tusschen roode daken en een enkel wit geveltje verspreid liggen, en waar bovenuit de oude grauwe vierkante toren zijn spits opsteekt. Een zonnige weg, door geen boom beschaduwd, maar daardoor het uitzicht geheel vrij latend, leidt er heen, tusschen wijde akkers door, in den zomer beplant met koren en kool. Aan de rechterhand ziet ge een schoon vergezicht in de richting van Sassenheim, een echt hollandsch landschap, een vèr verschiet van malsche weiden en vruchtbare akkers, door een enkel molentje afgewisseld; aan de linkerhand waar de Rijn loopt, ziet men op dat wondere schoon van onze kuststreek: de duinen, die zoo blank zijn bij een lucht vol zon. Wie smaak heeft voor het teêre schoon van ons hollandsch landschap kan hier volop genieten, en ongetwijfeld zal ieder de ligging van Rijnsburg bekoorlijk noemen.

FIG. 2.
GEDEELTE
VAN DE ABDIJ.

Als men door Rijnsburg den weg volgt naar Katwijk, bemerkt men niet veel van

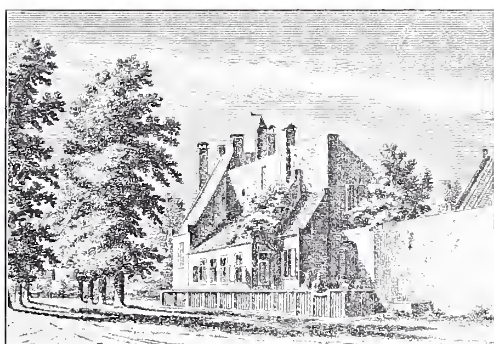

FIG. 3.
RIJNSBURG 1730.

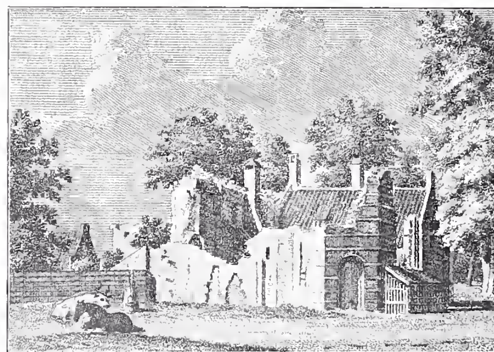

FIG. 4.
RIJNSBURG

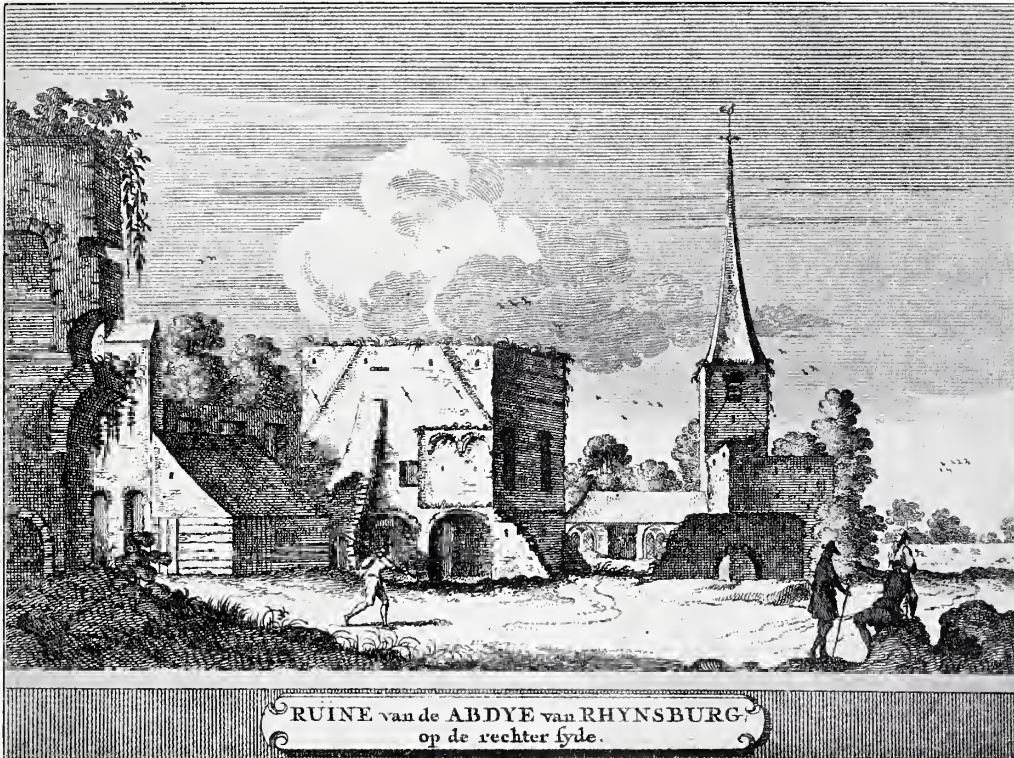
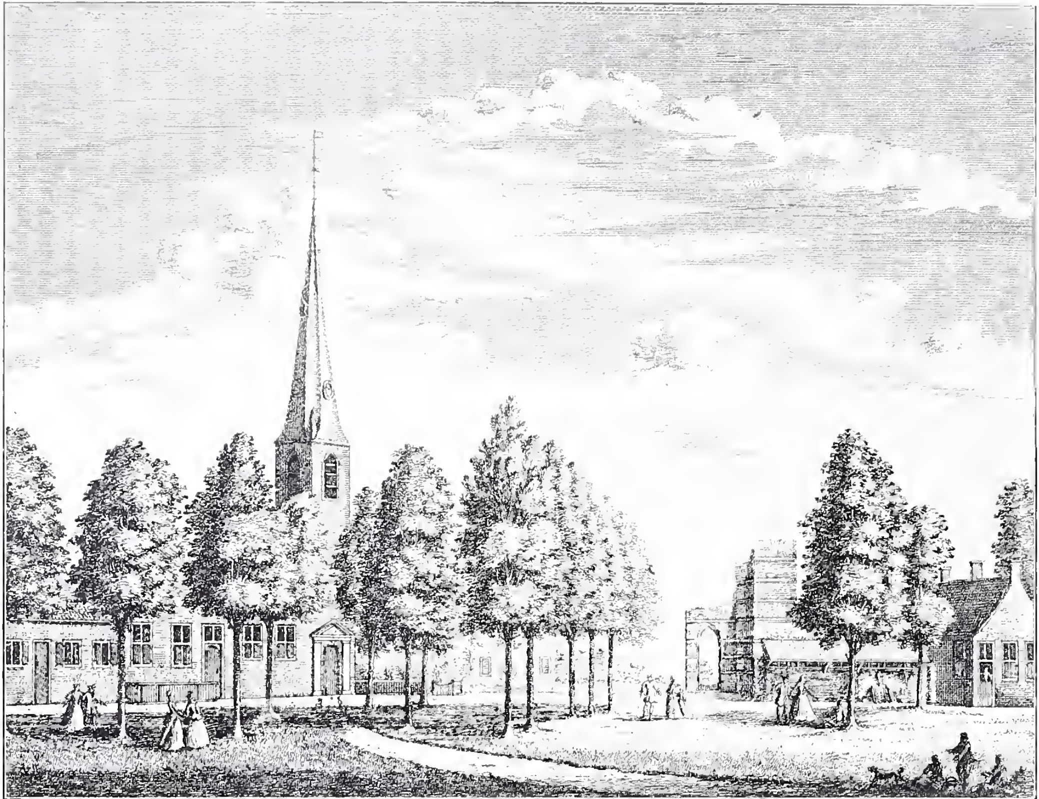

FIG 5. WAARSCHIJNLIJK 1711 NAAR GRAVURE VAN J. SCHIJNVOET UIT L. SMIDT, SCHATKAMER DER NEDERL. OUDHEIDKUNDE

de schoonheid van het dorp zelf. Men ziet dan enkel een oud muurtje, wat aardige vervallen witte huisjes en de massale oude toren. Zoo ziet het meerendeel der voorbijgangers niet het typische mooi van dit plekje en toch het loont de moeite wel het dorp even in te gaan.
Het meest bizondere is het grachtje, gedeeltelijk Rapenburg, gedeeltelijk Vliet geheeten, dat u doet wanen in een oud stadje te zijn. Het herinnert aan enkele gedeelten van Brugge of van het schoone oude Delft. Wie er voor 't eerst komt verbaast zich een oogenblik over het onverwachte zulk een mooi intiem grachtje te vinden in zulk een landelijk dorp.
Rijnsburg is allerminst een doodsch plaatsje, een vervallen grootheid, neen, 't is er bedrijvig en de inwoners zijn nijvere lieden. Men leeft er hoofdzakelijk van landbouw, veeteelt en de laatste jaren van de bloembollenteelt, die een grooten omvang heeft aangenomen, en het dorp in den bloeitijd der tulpen een bizondere bekoring geeft. Dan is de gansche vlakte waarin het dorp ligt één onafzienbaar

FIG. 6.
KERK EN RUÏNEN
VAN DE ABDIJ.

bloemenveld, waar de schoonste kleurenpracht, zoo wijd men zien kan, het land bedekt.

Rijnsburg is een van de zeer oude plaatsen van ons land en knoopt zijn naam onafscheidelijk vast aan de abdij en in verband daarmee aan tal van bekende en wèlklinkende namen.

Het eerst wordt Rijnsburg bekend door den slag bij Rijnsburg (972) waar Diederik II, Graaf van Holland de West-Friezen versloeg, na welken slag door hem aldaar een kerk werd gesticht. De bouw van die kerk is wellicht al de aanleiding tot de stichting van de abdij. Deze is echter eerst in 1123 gesticht door Petronella, weduwe van Graaf Floris II, op het gebied van haar burcht.

Een versterkte plaats, een burcht moet Rijnsburg reeds geweest zijn in de dagen der Romeinen. Men meent dat het een van de burchten is door Drusus, hier te lande gebouwd en deze dan de burcht aan den Rijn, van daar *Rijns*burg. Een uit-

FIG. 7.
RUÏNEN VAN DE ABDIJ 1812

looper van den Rijn moet n.l. oudtijds door het dorp heen gevloeid zijn. De toren, die nu nog staat en die wondere aantrekkelijkheid en schoonheid heeft, die zoovele overblijfselen uit het verleden hebben, moet gebouwd zijn van steenen (tufsteen) van den ouden burcht.
De Abdij van Rijnsburg, was met die van Egmond, de voornaamste van Holland; gesticht door Gravin Petronella mocht zij alleen nonnen van hoogen adel, binnen hare muren opnemen en wel 40 in getal. Deze zusters brachten al hare bezittingen aan het klooster, dat zoodoende zeer rijk was en uitgestrekte landerijen bezat niet alleen in Holland, maar ook in de andere provinciën; deze rijkdom werd nog vermeerderd met vele giften door edellieden aan het klooster gedaan. Maar behalve door haar rijkdom was de abdij machtig door haar rechten, waaronder er waren, die anders slechts aan steden of graven toekwamen. Zoo, om ze niet alle op te sommen, noem ik slechts, om het eigenaardige van het feit hoe lang zulk een herinnering in een naam kan voortleven, het recht van brouwerij, waar naar nu nog de Brouwersteeg genoemd wordt.

FIG. 8.
TOREN.

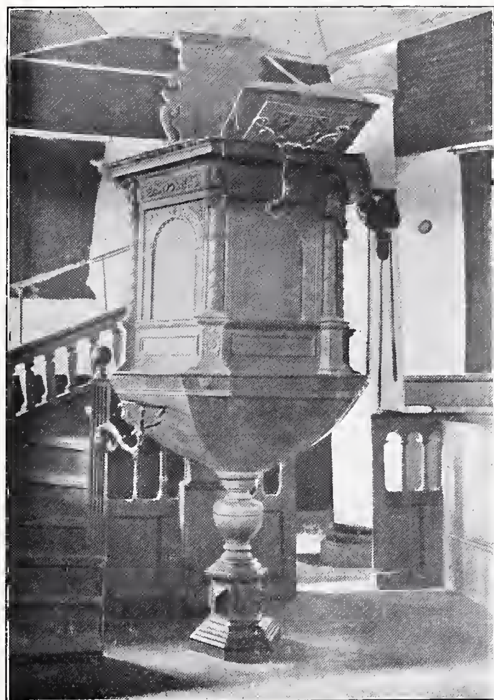
Tot meerderen luister heette de abdis, niet zooals andere, enkel abdis, maar „Mevrouwe van Rijnsburg", „bij de gratie Gods abdis van Rijnsburg" en de nonnen, niet zusters, maar Juffers, Juffrouwen. In welk een aanzien de abdissen van Rijnsburg stonden, kan men wel opmaken uit het feit, dat Keizer Karel V, toen hij eens de abdis ontmoette te Oegstgeest uit zijn koets stapte, om voor haar knielend, haar aan te spreken met: „Mijne Gebiedende Vrouwe van Rijnsburg".

Edelen kwamen hunne verwanten, die den sluier hadden aangenomen dikwijls bezoeken, zoodat zelfs Vrouwe Elburg van de Boetselaer, toenmaals abdis, in 1561 een groote vleugel liet bij bouwen, alleen voor de gasten. Wat moet daar de praal van kostbare kleedij en wapenrustingen geschitterd hebben, wat zal de grond gedreund hebben van de hoeven van paarden der ridders, die den voorhof binnen reden en in de abdij hun verwanten en een welvoorzienen disch vonden, om hun tijd in ridderlijke vreugde door te brengen! Al deze schoonheid en pracht is verwoest in het jaar 1574, men wil door

FIG. 9.
TORENPOO

FIG. 10.
PREEKSTOEL
IN DE NED.
HERV. KERK.

voornamelijk ontleend aan het kerkelijk archief, aan het licht bracht, dat de toenmalige kerk een samenvoegsel was van uiteenloopende onderdeelen, waaronder van de abdij afkomstige (b.v. enkele zuilen), maar ook van de afbraak van een kerk te Noordwijk, derwaarts gebracht om tot herstel van de Rijnsburgsche kerk te dienen.

Onder leiding van den Leidschen architect Jesse is de kerk in 1903 geheel verbouwd.

Men vindt er een gebeeldhouwden eikenhouten preekstoel en doophek van een overblijfsel van beeldstormers uit 1566.

De tegenwoordige kerk is een gebouw, waarvan men den stijl niet kan aanwijzen, niettemin een merkwaardig overblijfsel uit vroege tijden. Toen bleek dat de ruimte te klein werd, om de schare bij de godsdienstoefening te bevatten, en men plannen beraamde om het oude gebouw ingrijpend te verbouwen, is over de waarde van deze kerk in 1901 een levendige strijd ontbrand, waarin echter ds. van Druten, ned herv. predikant te Rijnsburg en kundig historicus, uit gegevens

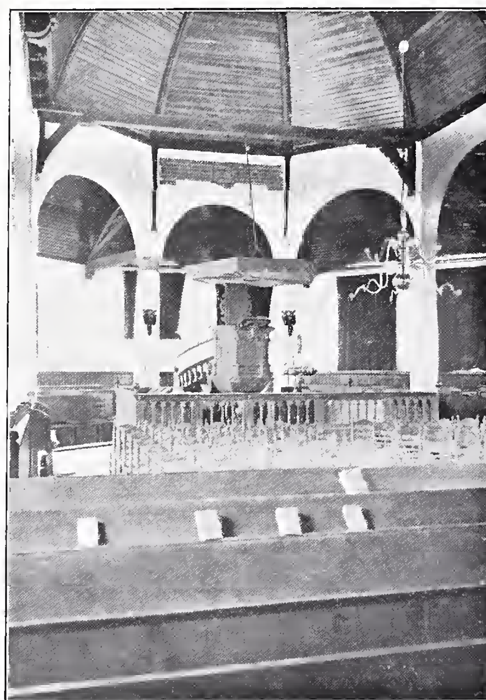

FIG. 11.
INTERIEUR NED.
HERV. KERK.

FIG. 12.
SPINOZAHUIS.

zeldzame schoonheid. De dikke laag verf die deze fijne uithouwsels bedekte werd bij de herstelling in 1903 verwijderd. zoodat men nu dit staal van 17e eeuwsche kunstnijverheid in volle pracht kan genieten.

De voorlezerslessenaar, buitengewoon fraai uitgebeiteld, is voorzien van het Rijnsburgsche wapen.

Het kerkgebouw wordt opgeluisterd door schoone koperen lichtkronen, de bodem is belegd met rijk gehouwen grafzerken, waarvan men door de houten vloerbedekking weinig ziet, echter zijn op eenige plaatsen brokstukken van grafsteenen in de muren ingemetseld.

Een aardige herinnering aan de abdij is de zoogenaamde „Kloosterschuur", een oude boerderij, 20 minuten gaans buiten het dorp aan den Noordwijkerweg gelegen.

Deze schijnt een voorraadschuur van de abdij te zijn geweest en de volksmond wil dat deze door een onderaardsche gang met elkaar verbonden waren, wat echter o. a. door het graven van het Prins Hendrik kanaal, is gebleken fantasie te zijn.

Een van de oudste gevels is die van een

huis in de Koestraat, versierd met Gothische bogen, waarin een steen met het jaartal 1610.
Eindelijk het Spinozahuis. Het is eigenaardig dat uit een betrekkelijk zoo kleine plaats verscheiden bekende mannen zijn voortgekomen. Hier woonde de familie Van der Kodden, het geleerde boerenhuisgezin, die met de volgelingen van hun godsdienstige richting onder den naam van „de Rijnburgsche collegianten" bekend zijn. Hier leefde in 't begin der 17e eeuw Joachim Oudaan, de schrijver van „de Roomsche Mogendheid". Hier heeft ook Spinoza een tweetal jaren verblijf gehouden van 1661—1663, zich bezighoudend met het slijpen van brilleglazen terwijl hij intusschen zijn wijsgeerige verhandelingen schreef. Een combinatie van Spinoza-vereerders richtte een vereeniging op, deze kocht het vroeger door den wijsgeer bewoonde huisje aan, en stichtte er een klein museum, zijn studeerkamer en werkplaats bevattend, dat in 1899 is ingewijd. Ook van buiten gezien maakt het Spinozahuis, met zijn in lood gevatte ruitjes, en rood-wit geverfde luiken, een aardig effect.
Het schilderachtige ligt verder in Rijnsburg zoo voor de hand, dat ik niet alles behoef op te sommen. Men vindt er poortjes waardoor men ziet op de soms zoo mooie achterkant van huizen, men vindt er mooie oude boerenhuizingen, men vindt er tusschen de huizen stukjes werf, die een doorkijk geven op een heerlijk verschiet van de Noordwijksche duinen, kortom er zijn schoone en merkwaardige plekjes in overvloed. Er komen wel schilders, maar naar den rijkdom van schoon, zou ik zeggen té weinig. Moge dit eigenaardige oude dorp bij meerdere liefhebbers van schoonheid bekend worden!

N. C. C.

HERVORMDE KERK TE OEGSTGEEST.

Wanneer men bij het spoorwegstation te Leiden „de Stad" niet *in*, maar *uit wandelt* (excuzeer het anachronisme s.v.p.!) langs den gezellig, met vele sierlijke gebouwen, geïllustreerden straatweg naar Oegstgeest, de kom dier gemeente met haar schoon geboomte, fraai aangelegd Wilhelmina-park, waarin vele schilderachtige villa's prijken, gepasseerd is en daarna de vóór weinige jaren gebouwde monumentale R. K. kerk, bereikt men na een 15 minuten gaans, steeds langs een mooien weg, die schilderachtige vergezichten te genieten geeft, weder een bebouwde kom dier gemeente, en aan het noordelijk einde daarvan — op 40 minuten van Leiden — een heuvel of terp waarop een kerkachtig gebouwtje, in een steeds groene vacht van klimop gehuld. Het is niet mogelijk het te passeeren zon-

FIG. 1. HERVORMDE KERK TE OEGSTGEEST, OMSTREEKS HET JAAR 1600.

der eenige aandacht er aan gewijd te hebben, want het is alsof een geest uit het ver verleden tot ons spreekt, uit dat min of meer duistere, geheimzinnige, doch schoone samenstel van natuur en menschenwerk, door grafteekens omgeven.

En inderdaad reeds in de 7e eeuw wordt melding gemaakt van de kerk te *Kerkwerve*, de naam waaronder Oegstgeest nog in 1063 wordt aangeduid in een verdrag.

Wellicht is die eerste kerk slechts een houten kapel geweest, zonder eigen geestelijke en van zeer weinig beteekenis, want er woonden toen in de omgeving zeker slechts weinig menschen, getuige het feit dat eerst in 1349 de weg van Leiden naar Oegstgeest werd aangelegd. Ook de grootte der grootste baksteenen die ik aan de kerk of andere bijbehoorende muren heb kunnen ontdekken: 0,325 M. lengte, wijzen m. i. niet op een bouwwerk uit de 7e eeuw of vroeger.

De oudste bekende pastoorsbenoeming is dan ook van het jaar 1312. Wellicht was de vroeg-Gotische kerk toen gereed, die in den Spaanschen tijd verbrand werd en waarvan men in 1600 een klein deel herbouwd heeft, tegen den in stand gebleven toren, zooals onze afbeelding (Fig. 1) aangeeft. In dat jaar is de eerste predikant beroepen, en nog een andere omstandigheid wijst op herbouw in dat jaar zooals hier na zal blijken.

In welk jaar die droevige ruïne, met het armzalig hokje dat als kerk dienst moest doen, herschapen werden in het knappe kruiskerk gebouw dat onze afbeelding (Fig. 2) te zien geeft, schijnt uit het kerkelijk archief niet op te duiken te zijn, doch de stelling is niet gewaagd dat dit in 1652—het midden onzer „gouden eeuw" — heeft plaats gehad, een jaartal dat nog in de kerk wordt aangetroffen.

Blijkbaar is bij dien degelijken herbouw de oude toren blijven staan, doch vermoedelijk was die in het jaar 1830 zóó onherstelbaar bouwvallig geworden dat tot afbraak besloten werd ..... waar men in dien vervaltijd maar al te spoedig toe overging!

Een welfsteen boven de hoofddeur aan

FIG 2 HERVORMD[E] KERK TE OE[GST-] GEEST, OM- STREEKS HE[T] JAAR 1750.

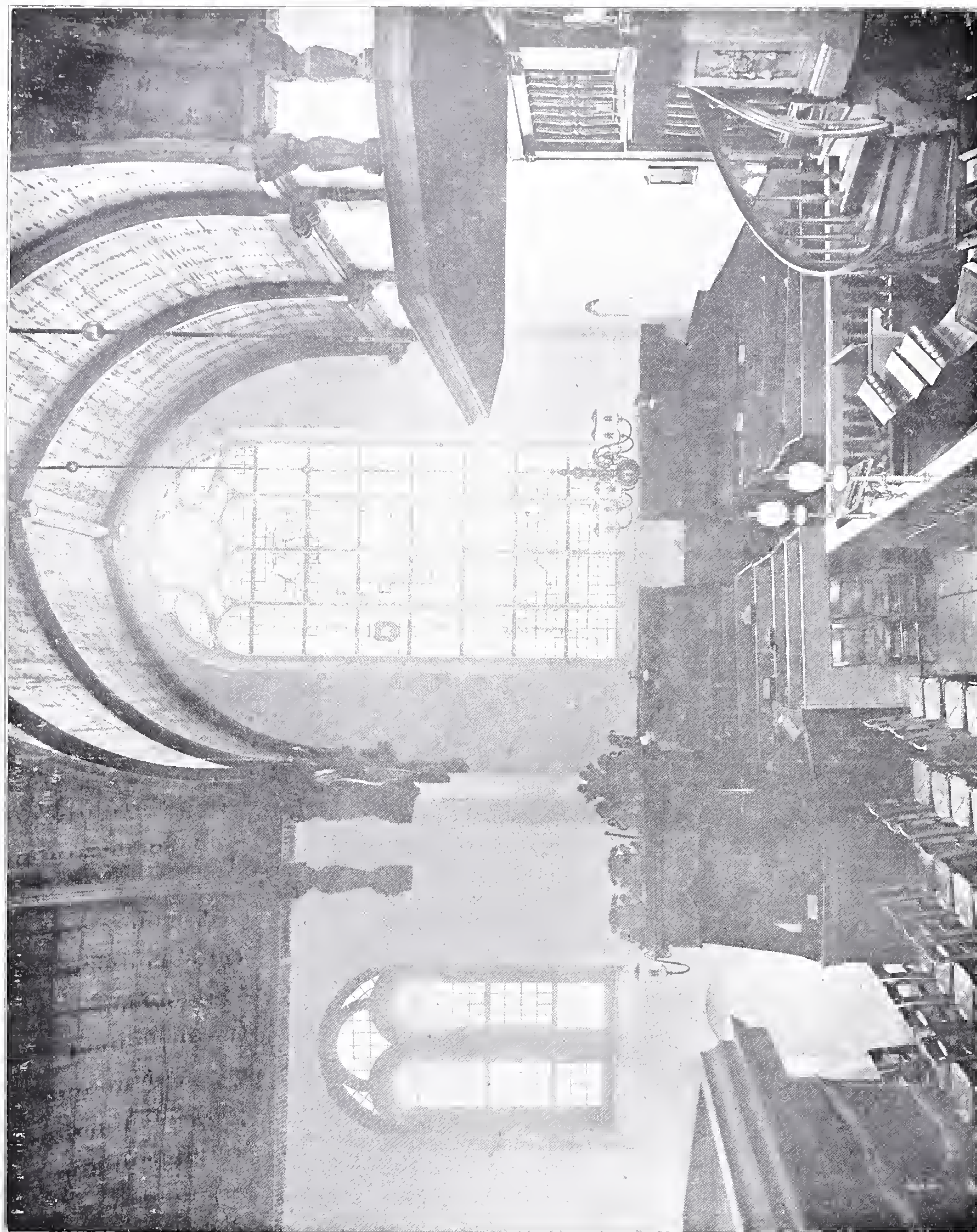

FIG. 3. HERVORMDE KERK TE OEGSTGEEST, VAN HET ZUIDWESTEN GEZIEN.

de Z. W. zijde der kerk geeft dat jaartal te lezen en vóór dat jaar bestond die deuropening niet.

Sedert dien tijd geeft het pover torentje, dat op het kruispunt der dakschilden staat, de eenige spits die ten hemel wijst, of — prozaisch gesproken — een windwijzer draagt, waarin een „leeuw" parmantig de Leidsche sleutels omklauwt. (De stad Leiden kocht in 1615 de Heerlijkheid Oestgeest van den Burggraaf van Leiden, Lamoral, Prins de Ligne).

Ondanks de verminking van 1830, maakt het tegenwoordige, niet in stijl gehouden tempeltje, nog in kruisvorm in platte grond, toch een ernstigen, gewijden indruk, ziet men het niet aan voor een gewoon, profaan gebouw. Drie van de ramen zijn thans nog voorzien van de omlijstingen en gemetselde stijlen van geslepen of geschuurde profielsteenen, uit de 17e eeuw. De andere ramen zijn af en toe vernieuwd, in de laatste 25 jaren, met gebruikmaking van gebakken profiel- of vormsteenen. De inwendige ruimte — laat ons zeggen „het schip", al ontbreken de indrukwekkende zuilen, die eigenlijk bij gewijden bouw behooren, en daar-

PLAAT XXIII. HET INWENDIGE VAN DE HERVORMDE KERK TE OEGSTGEEST, NAAR HET NOORDOOSTEN GEZIEN.

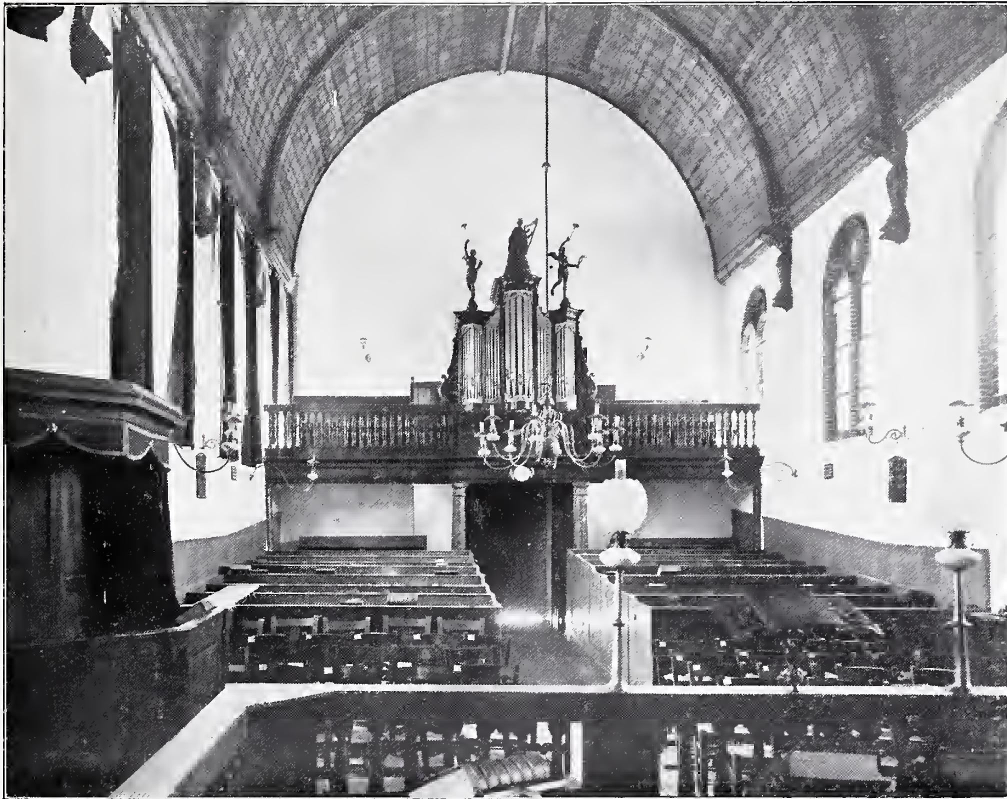
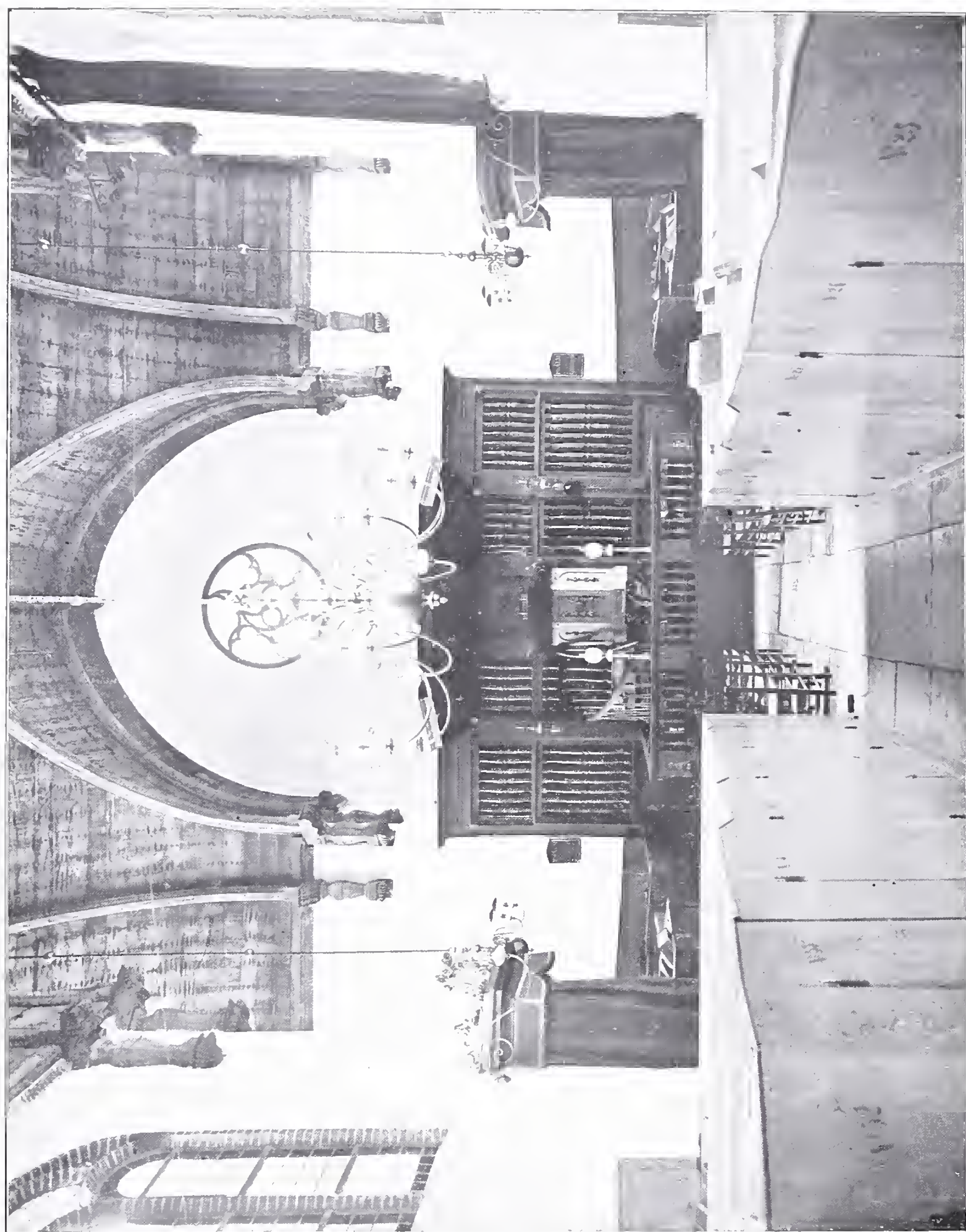

FIG. 4.
HET INWENDIGE DER HERVORMDE KERK TE OEGSTGEEST, NAAR HET ZUIDWESTEN GEZIEN.

door ook de zijbeuken — is overhuifd met een houten spitsbooggewelf over het „transsept" en dito tongewelf boven het „schip", die elkaar dus kruisen.
Zij zijn ongeverfd, wat, tengevolge van de daardoor ontstaande onfrissche, donkere tint van het hout een somberen, eenigszins armoedigen indruk maakt, en vooral boven in de ruimte een geheimzinnig half-duister teweeg brengt, omdat de donkere kleur het licht niet terugkaatst. Toch laat die overwelving nog niet na een ernstigen, voornamen indruk te maken, zooals uit onze afbeeldingen blijkt. Onder de welfpeezen of ribben, die langs de snijding der gewelven en, om de eentonigheid der lange tonwulven te breken, ook elders zijn aangebracht, zijn blank eikenhouten stijlen aanwezig, staande op uitmuntend besneden consoles of druipers.
Op die van het tonwelf aan de zuidwestzijde der kruising van de gewelven is het jaartal 1600 geplaatst. Waarschijnlijk is het zuidwestelijk tongewelf dus nog een overblijfsel — althans ten deele — van

PLAAT XXIV. HET INWENDIGE VAN DE HERVORMDE KERK TE OEGSTGEEST, NAAR HET NOORDOOSTEN GEZIEN.

den bescheiden herbouw van genoemd jaar.
Door de aanwezigheid van dat jaartal is de tijd van dien bouw ook vrijwel vastgesteld.
Aan het gewelf aan de noordoostzijde der welvensnijding is het jaartal 1662 aanwezig, zoodat men dit jaar kan beschouwen als dat van den herbouw der kerk zooals die op afbeelding Fig. 2 voorkomt.
Te meer omdat ook van dat jaar dagteekenen de drie sierlijke geel koperen kronen die het interieur opluisteren.
In 1850 is het noordoostelijk deel van het „schip", het koor zou men het noemen bij een R. K. kerk, door het plaatsen van een houten wand op het reeds aanwezige (koor) hek afgescheiden, ter wille van de acoustiek en de verwarming der ruimte voor de samenkomsten bestemd.
Bij die gelegenhetd is de preekstoel naar dien scheidingwand verplaatst.
Dit gestoelte is van eikenhout, spaarzaam met zeer kunstig houtsnijwerk versierd, wel niet geverfd, maar toch met een minder mooi rood- of schildpadsoepachtig sausje overtogen. [1])
Vóór den preekstoel is een geel koperen lezenaar, ten behoeve van den voorlezer, geplaatst, uit smaakvol gemodelleerd bladwerk samengesteld, vermoedelijk ook 17e eeuwsch werk.
De twee spitsboogramen aan de noordwest en zuidoostzijden van het „transsept" zijn grootendeels met gebrandschilderd glas versierd. Het z. o. (met latwerk beschermd tegen de straatbengels) bevat de famieljeblazoenen van burgemeesters van Leiden, als Ambachtsheeren van Oegstgeest. Het is in 1850 geplaatst en is een geschenk van ?
Het n. w. raam bevat eene afbeelding van het kasteel Endegeest, in deze gemeente aanwezig, (thans een krankzinnigengesticht!) die in 1875 is geschonken door Jhr. Mr. D. E. Gevers van Endegeest, toen eigenaar van het kasteel.
Een overdekte bank, waarvan de luifel is opgesierd met de staande wapenschilden van de gemeente Leiden en van hare vier burgemeesters, dus de „Ambachtsheerenbank", dagteekent van 1689, en is met zeer verdienstelijk snijwerk in eikenhout opgeluisterd, gelukkig wel niet geverfd, maar toch ook oversausd met het reeds vermelde soepje, dat maar niet verkleuren wil!
Tegenover deze bank staat nog een overkapte notabelenbank, waarvan evenwel evenmin iets te vermelden is, als van het overige kerkmobilair.
Het orgel van bescheiden afmetingen, maar geflankeerd als het is door vakjes balustraden, toch niet te klein, is in 1850 geplaatst aan de z. w. zijde van het „schip" en bekostigd door de kerkelijke gemeentenaren.
Twee ambtshalve plichtmatig bazuinende engelen en eene jeugdige harpiste, wier bevalligheden daar in de duistere hoogere sfeeren hélaas teloor gaan, bekronen 't orgelfront. Er moet een zeer

[1]) Onlangs is dit sausje van den preekstoel verwijderd, om de zelfde kleur te verkrijgen als het practische, nieuwe trapje naar den kanzel heeft, dat toen geplaatst is.

oud priestergraf in de kerk aanwezig zijn, vermoedelijk onder banken verborgen, en van de overige oude doch niet *zeer* oude grafsteenen, die *in* de kerk liggen, verdient alleen vermelding dien welke met twee wapenschilden is opgeluisterd en belast met het bewaren van de herinnering aan Froidmanteau, wiens naam, voor zoover ik heb kunnen nagaan, niet in de annalen der mannen van beteekenis is opgenomen.

In het torentje hangt een luid klokje, met goed gemodelleerde bladmotiven en arabesken versierd, van 0.48 M. hoogte, met de kroon, 0.49 M. middellijn beneden, met het zonderlinge opschrift: AMSTELREDAMIA MEFECIT 1734.

Het verblijf der dooden, òm de kerk, bevat vele steenen herinneringsteekens uit den lateren tijd, waarvan enkele namen vermelden van personen van zekere beteekenis..... in hun' tijd, maar ook hier denkt men aan het „Sic transit gloria mundi."

J. B. van Loenen.

Leiden, November 1908.

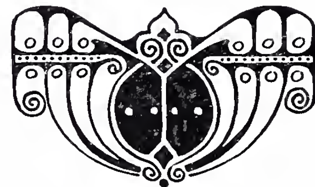
NASCHRIFT.

Schrijvers uit vroegeren tijd zien in den terp, waarop de Oegstgeester kerk gebouwd is, nátuurlijk het overblijfsel van een Romeinschen burg of vesting, waarbij de „gev. Rom. oudheden" als bewijsmiddelen dienst moesten doen.

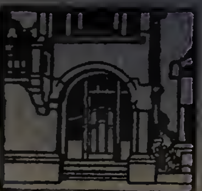
Dat was vroeger een ware manie; men kon niet de geringste terreinverheffing, heuveltjes iets grooter dan een molshoop ontmoeten, of het wàs een restant van een Rom. fort of burg. En de fantazie tooverde er de Rom. oudheden bij. Brittenburg, Rijnsburg, Valkenburg, Voorburg, Oegstgeest, Leiden, Roomburg, Alfen enz. enz., alle ex Rom. forten. Het was alsof men het forten bouwen als een speciale Rom. sport beschouwde!

Ik onderstel dat de Oegstg. kerkterp een overblijfsel is van vroeger bestaan hebbende duinen, waarop al vroeg een kapel gebouwd was, die men spaarde en dus ook de hoogte waarop zij gebouwd was.

J. B. v. L.

ONTWERP AUTOMOBIEL
(SPIJKER CAR).

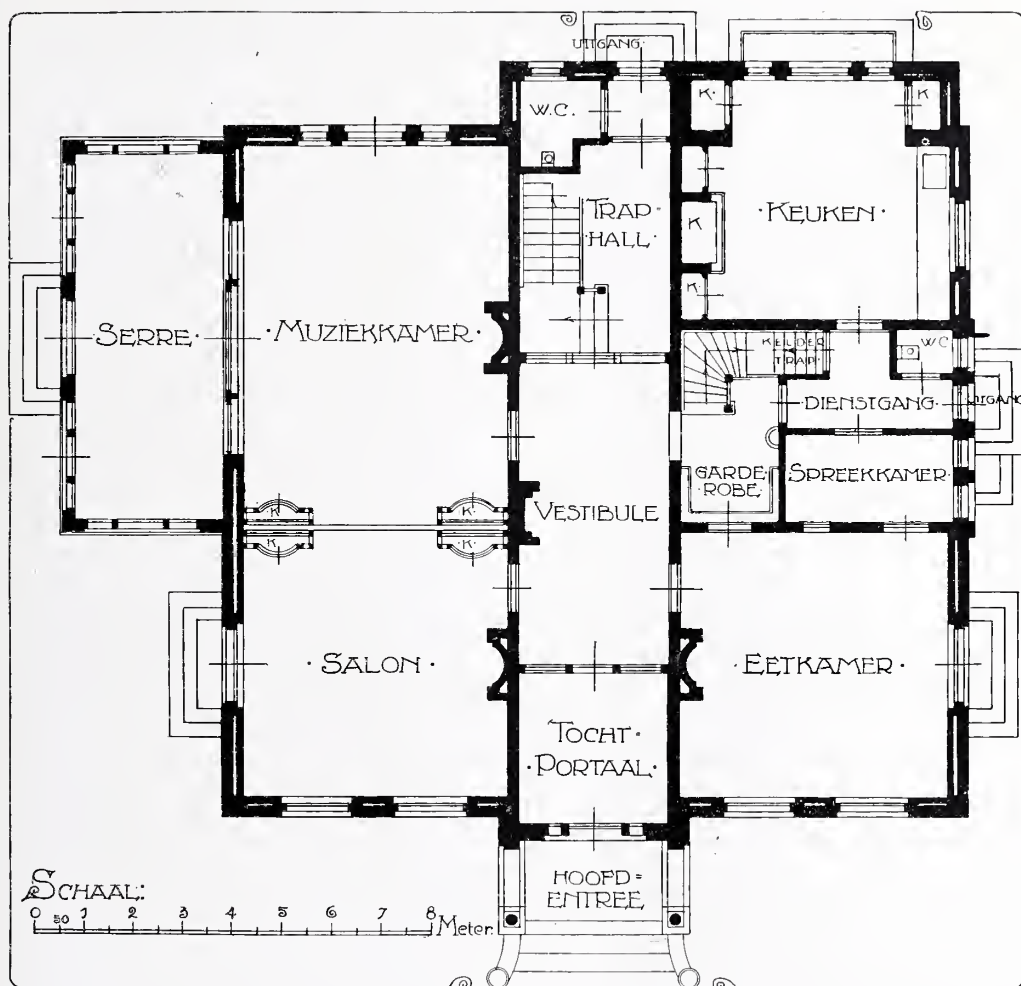

FIG. 1.
HEERENHUIS
TE ROTTERDAM.
PLAN BEGANEN
GROND.

TOELICHTING BIJ DE PLATEN

Bouw van een heerenhuis te Rotterdam.

Bij den aanvang van den bouw van dit woonhuis, hebben wij reeds in den 5en jaargang (pag. 165-168) enkele teekeningen gereproduceerd, waaronder ook een perspectievische ontwerpschets van het voorgevel-aanzicht voorkwam. Wij zijn nu in de gelegenheid enkele foto's naar de uitvoering van dit werk te plaatsen en voegen daar tevens de plattegronden van beganen grond en verdieping bij.

PLAAT XXV. HEERENHUIS AAN DEN WALENBURGERWEG TE ROTTERDAM (VOORGEVEL).

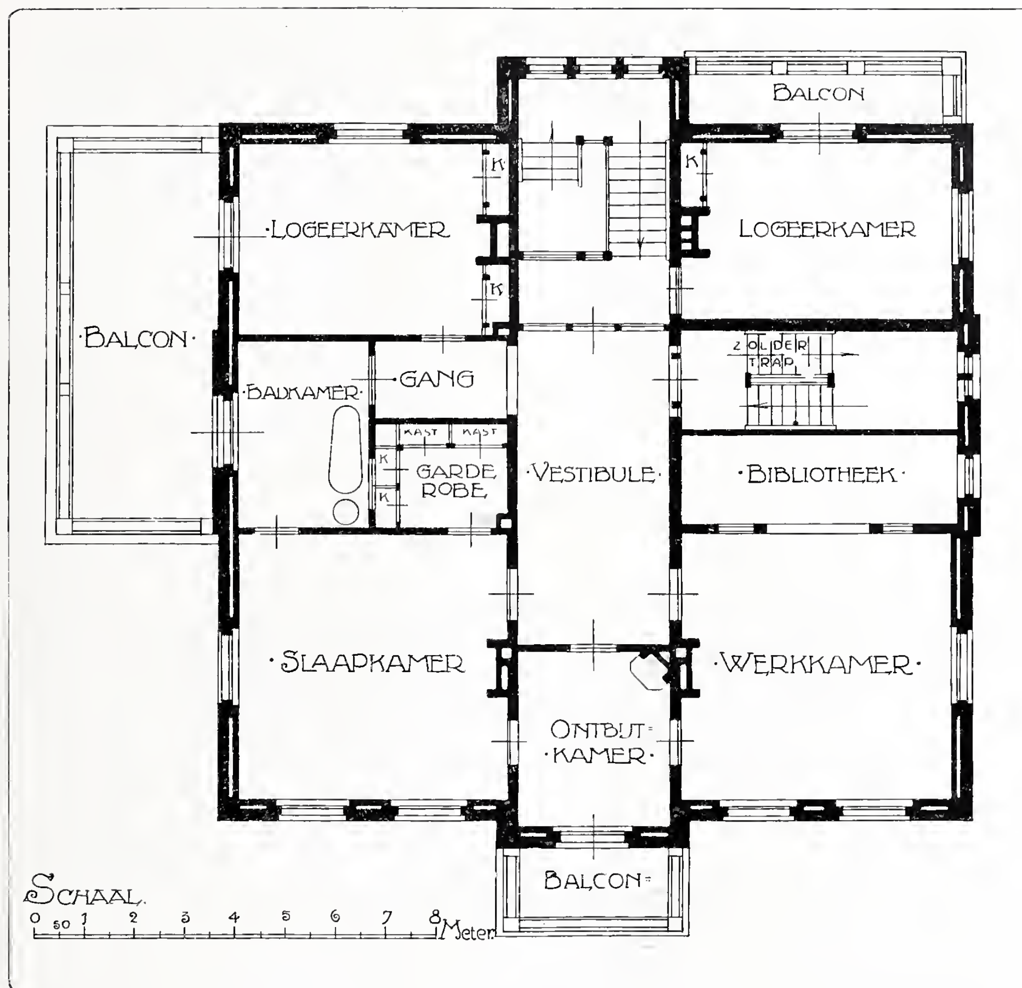

FIG. 2.
HEERENHUIS
TE ROTTERDAM
PLAN VERDIEPING.

Het woonhuis, dat gelegen is aan den Walenburgerweg, werd op verlangen van den bouwheer eenigszins in 18e eeuwschen trant ontworpen. Dit karakter is ook in de plattegronden doorgevoerd. Een breede, rechte corridor, die gevormd wordt door tochtportaal, vestibule en traphal, loopt in de as van het gebouw. Aan weerszijden van deze corridor, die ook in het verdiepingplan den vorm van ontbijtkamer en vestibule bepaalt, liggen de vertrekken, die meerendeels vierkant en enkele rechthoekig van verhouding geprojecteerd zijn.

PLAAT XXV. HEERENHUIS AAN DEN WALENBURGERWEG TE ROTTERDAM (VOOR- EN ZIJGEVEL).

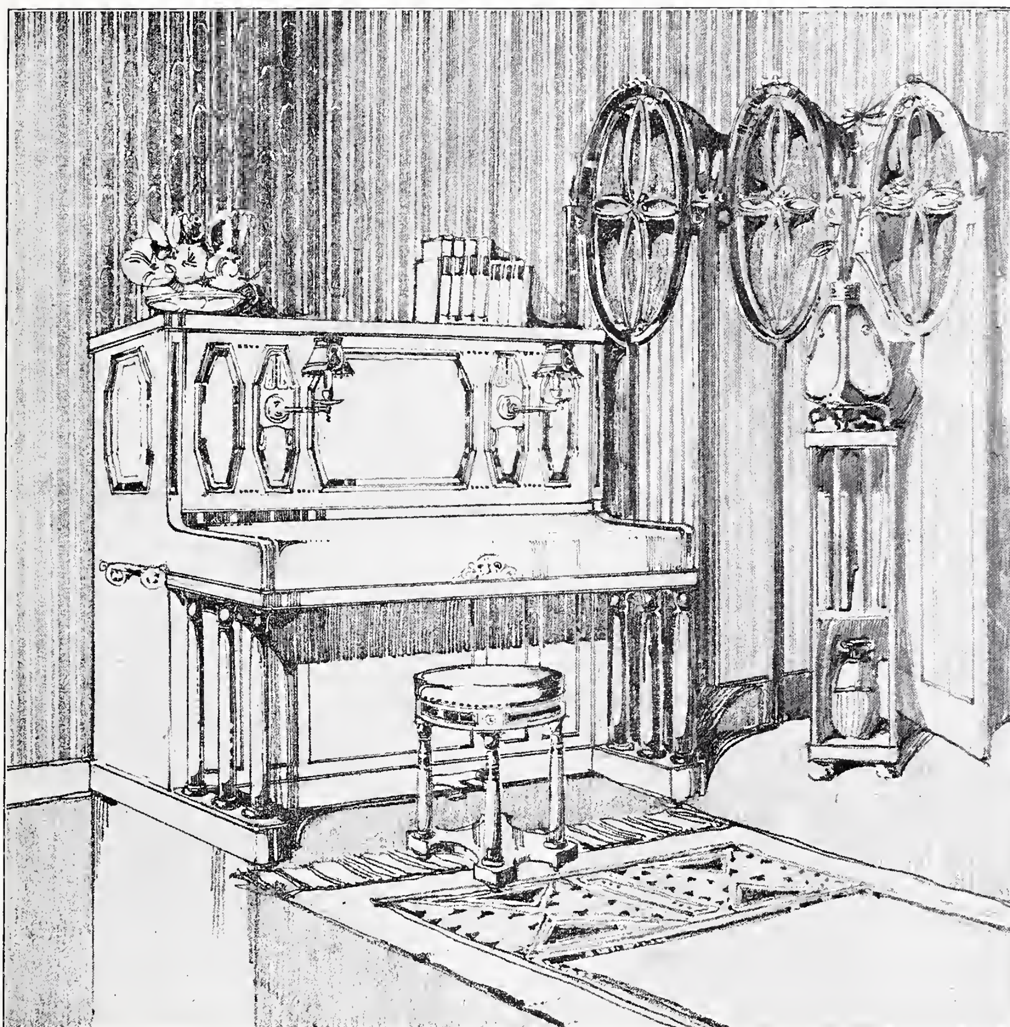

FIG 3
ONTWERP VOOR
EEN PIANO.

Op een plint van Beiersch graniet zijn de muren van roode metselsteen opgetrokken met zandsteenen dorpels en lateien. Ook de portiek met de balcons zijn van zandsteen opgebouwd. Het dak is met paarse leien gedekt en wordt als beëindiging versierd door de vier schoorsteenen, die juist aan de hoeken zijn geplaatst en door het klokketorentje, dat opgaat uit het midden van de voorzijde van den daknok. Het torentje, van hout geconstrueerd, is geheel met lood bekleed. De tuin

PLAAT XXVII. HEERENHUIS AAN DEN WALENBURGERWEG TE ROTTERDAM (ACHTER- EN ZIJGEVEL).

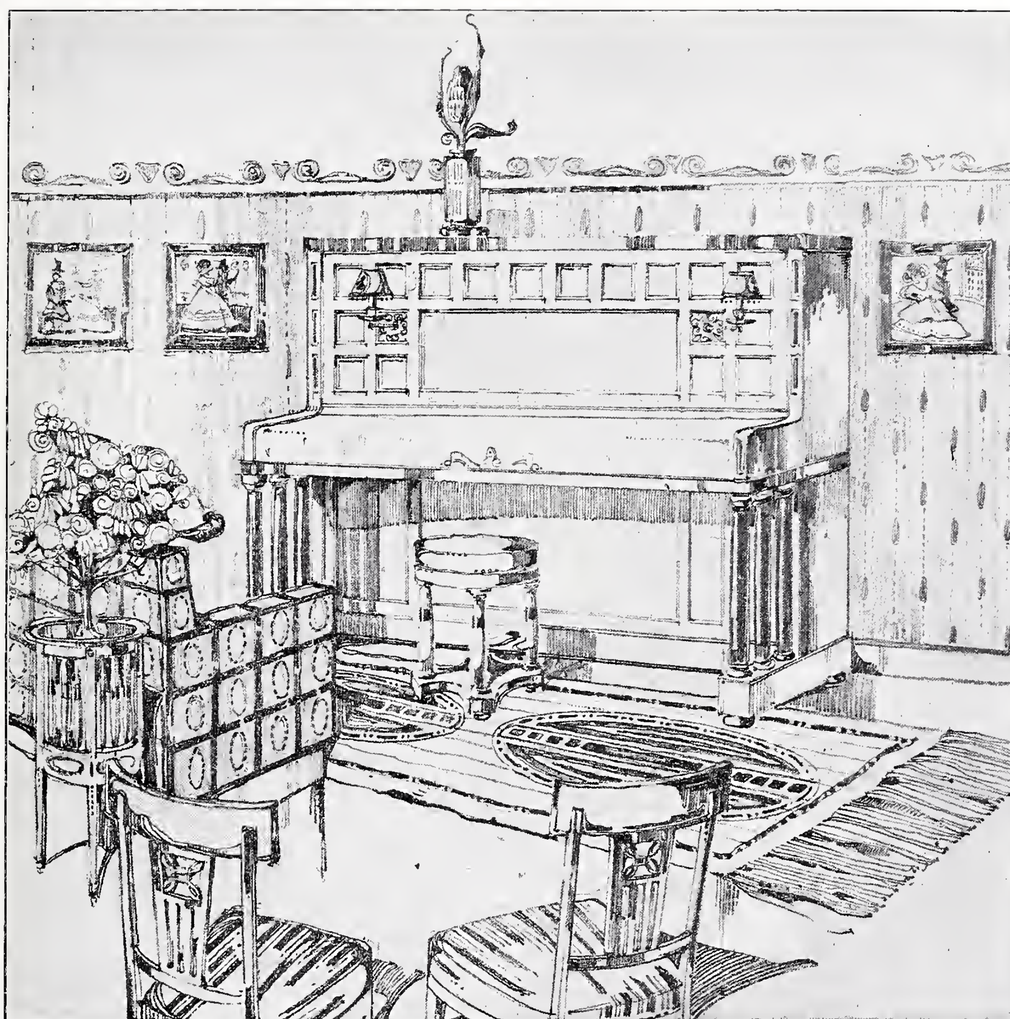
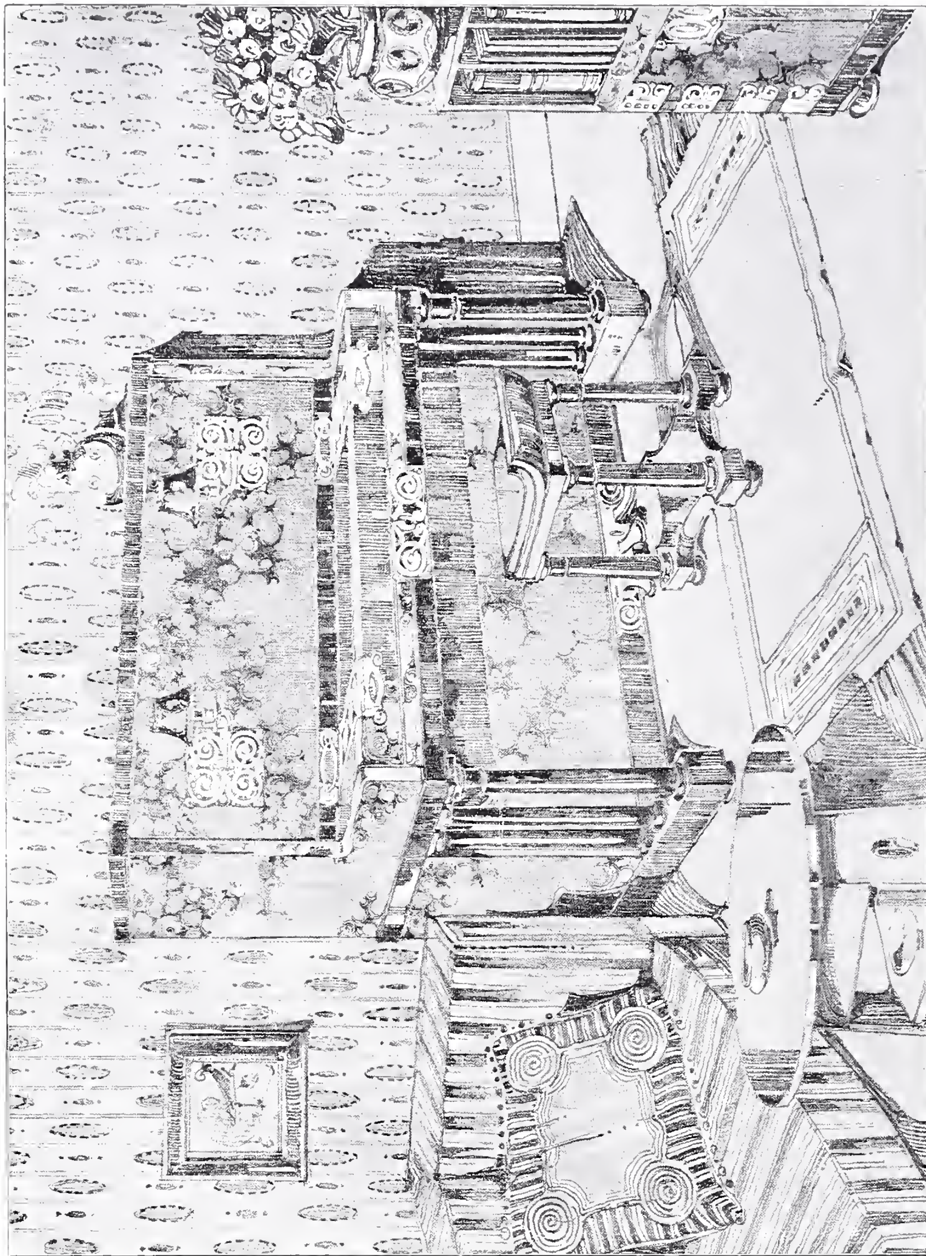

FIG. 4.
ONTWERP VOOR
EEN PIANO

wordt geheel in overeenstemming met den bouwtrant door den tuinarchitect D. F. Tersteeg uit Naarden aangelegd. Het gebouw verheft zich door een één Meter hoog talud boven het tuinvlak, waarvan een oprit aan weerszijden naar den hoofdingang leidt. De dienstingang en de serre-ingang aan de zijgevels, bereikt men door steenen trappen in het talud.

HET ATELIER VOOR DECORATIEVE KUNST „HET HUIS".

De buitentekstplaat (drie kleurendruk)

PLAAT XXVIII. ONTWERP VOOR EEN PIANO.

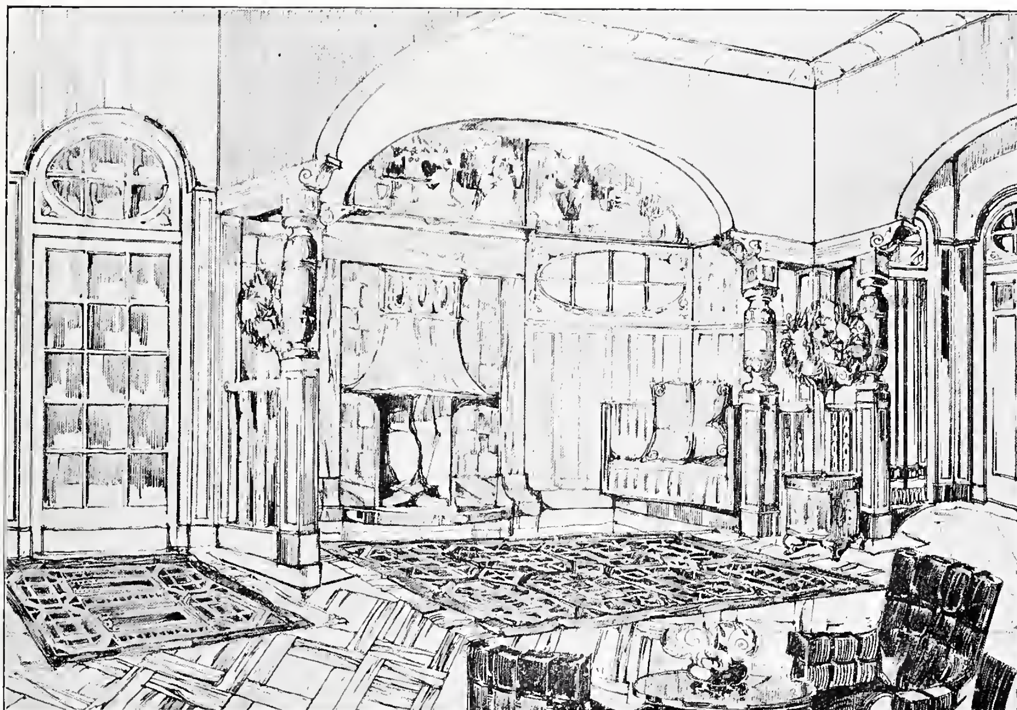

FIG. 7. SCHETSONTWERP VOOR EEN HAL. (WOONHUIS TE BRUSSEL).

is het ontwerp voor een automobiel (Spyker-Car) door „Het Huis" vervaardigd voor de Industrieele Maatschappij Trompenburg.

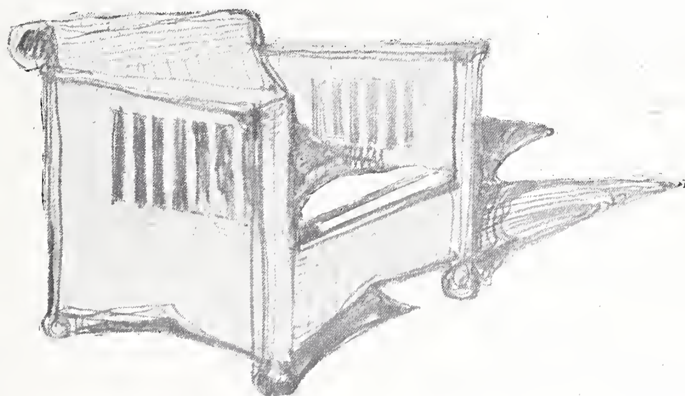
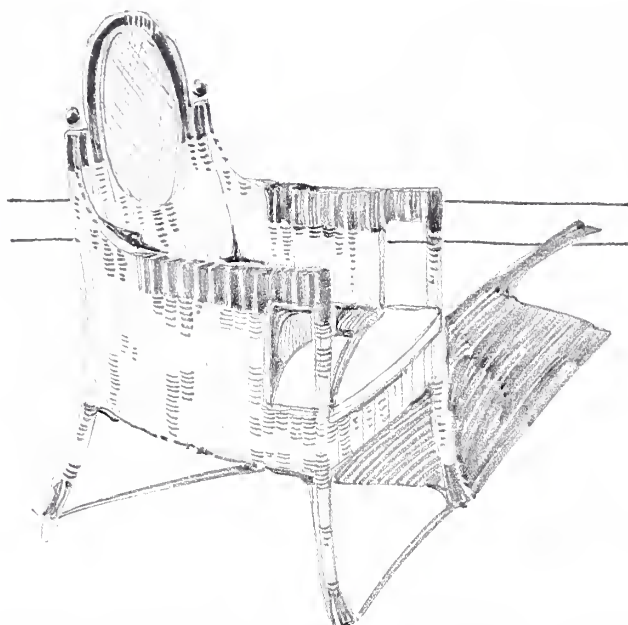

FIG 6. AUTEUIL VAN GEVLOCHTEN PITRIET.

De figuren 3 en 4 en plaat XXVIII zijn ontwerpen voor piano's met bijbehoorende tabouretten, bedoeld in dof mahonie-, eiken-, en wortelhout met koperen beslag versierd.

Figuur 5 is een reproductie naar een schetsontwerp voor een halbetimmering in een woonhuis te Brussel. De bo-

FIG. 6
FAUTEUIL VAN
GEVLOCHTEN
PITRIET.

gen worden door houten kolommen gedragen, die met de verdere betimmeringen de groote ruimte van de hal breken door de gezellige vakken en hoeken, die zoodoende gevormd worden, terwijl toch de aangenaamheid van een ruim vertrek behouden blijft.
De figuren 6 en 7 zijn fauteuils in pitriet gevlochten met losse zitkussens.

BALI EN LOMBOK

TWEEDE GEDEELTE

DOOR W. O. J. NIEUWENKAMP.

Wij mochten bij het verschijnen van het éérste gedeelte van Nieuwenkamps werk Bali en Lombok daarvan reeds eenigszins uitvoerig verslag geven in dit tijdschrift en er eenige goede voorbeelden van zijn merkwaardig eenvoudige en soms zoo zuivere teekenkunst uit overnemen.
Het is niet meer dan billijk, dat wij ook thans, nu het tweede gedeelte verschenen is, met een enkel woord onze waardeering uitspreken.
In de éérste plaats onze „waardeering", want het komt ons voor, dat Nieuwenkamp heeft gehouden wat hij beloofde en, dat zich dit tweede gedeelte wat de versiering en de manier van uitgeven aangaat waardig bij het eerste aansluit. Over den tekst te spreken kan ons doel niet zijn. Bevoegden mogen over de noodzakelijkheid of wenschelijkheid, over den min of meer gunstigen vorm der daarin oververtelde of zelf geconcipieerde gedachten oordeelen. Wat ons in de eerste plaats interesseert is de aanzienlijke reeks van reproducties naar zijn teekeningen of naar andere prentjes die ook thans weer de nauwaaneengezette paginas komen opluisteren.
Zooals ook den vorigen keer kunnen wij alleen betreuren — en de opmerking dunkt ons voor Nieuwenkamp aan één kant tevens een indirecten lof te bevat-

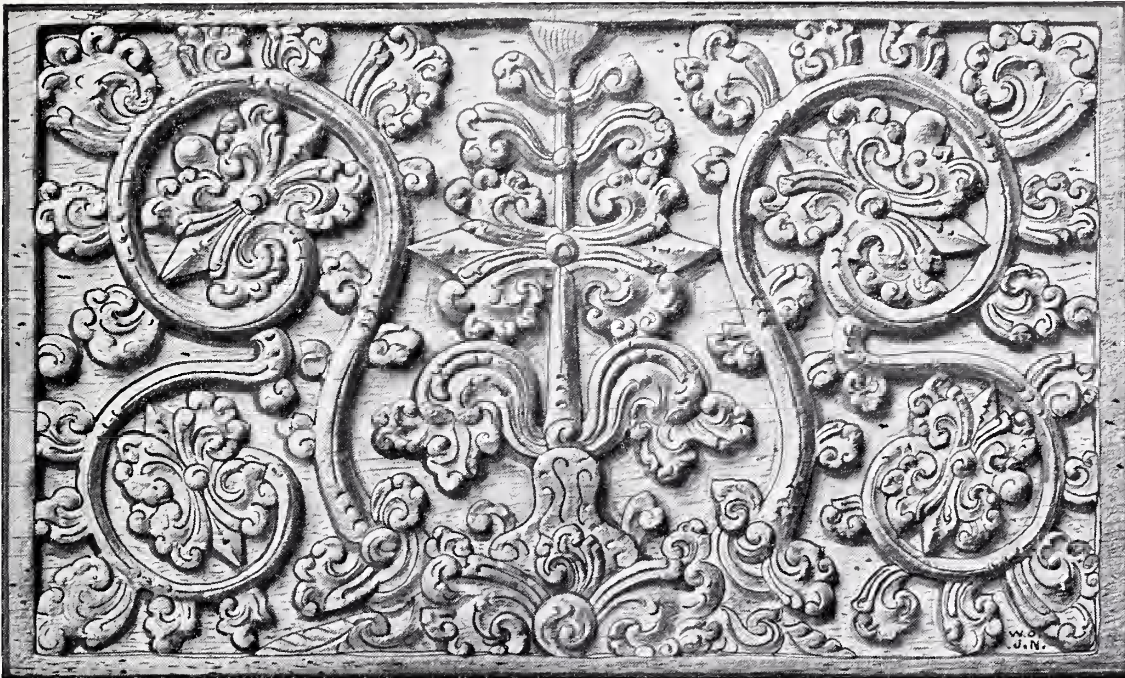

FIG. 1.
PANEELTJE
MET SNIJWERK.

ten —, dat de Indische prentjes die hij hier tusschen de eigen ontwerpen ter aanvulling van het afbeeldingsmateriaal en ter illustratie van den tekst opneemt, eenigszins afsteken, in ongunstigen zin afsteken, bij zijn kloeke, vaste eigen manier. Wij zeggen „aan den éénen kant" want het is wáár, voor 't standpunt van den liefhebber van goedverzorgde boeken blijft die disharmonie storend. Niet slechts omdat de Indische voorbeelden op zich zelf nu niet zoo'n heel groote kracht van teekening en uitvoering ten toon spreiden, maar ook wijl hun dunner en wilder lijnenstel zich niet bij de massieve sappigheid der eigen teekeningen van den kunstenaar aansluit en zoodoende de optische eenheid van de pagina meermalen verstoort.

Maar dit lag nu eenmaal in den opzet en, wij zeiden het reeds, *wij* zijn niet in staat te beoordeelen óf er, en zoo ja, *hoeveel* kultuurhistorisch belang er bij de publicatie dezer prentjes is.

Zien wij ons die oneffenheden áf en bladeren wij het geheel conscientieus door, dan gelukt het nog altijd zeer wel Nieuwenkamps eigen scheppingen volkomen te genieten.

Naar het ons voorkomt toont hij in deze aflevering meer nog dan in de vorige hoe voortreffelijk hij in staat is eenvoudige

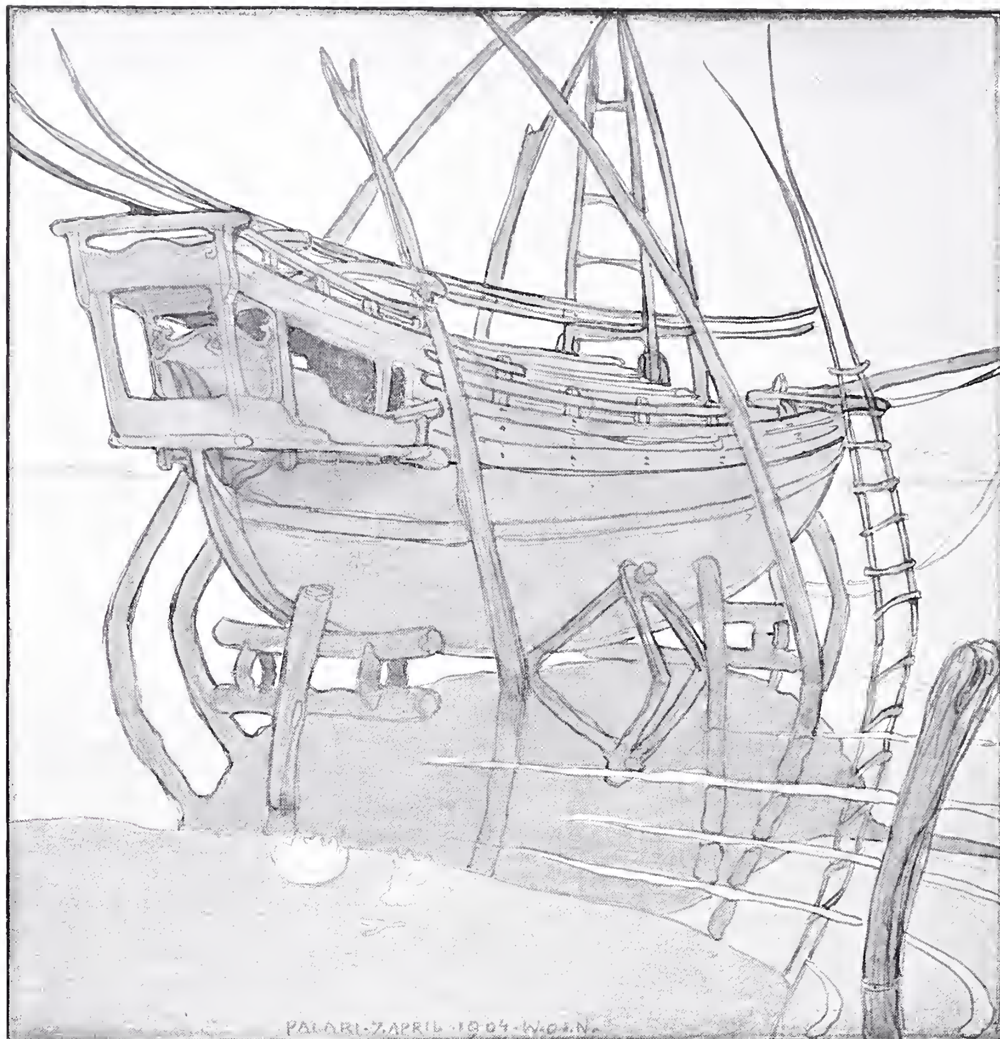

FIG. 2.
EEN PALARI
BOEGINEESCH
VAARTUIG BIJ
LAAG WATER.

gegevens door onopgesmukte recht op 't ding afgaande en toch nimmer nuchtere interpretatie tot kostelijke kleine composities te maken.

Wij onderscheiden voornamelijk: 1 zijn landschappen, waarvan hij ons in de vorige aflevering, men denke aan de natterijstvelden, reeds zulke proeven gaf, maar die nu nog tot geslotener eenheid zijn opgevoerd, al speelt er soms een wat gewild Rembrandtieke manier van teekenen doorheen, 2. zijn figuren,

waarin hij zich zelf thans verre overtroffen heeft, al ware het enkel met de groot aangekeken figuur van den „Jongen Baliër" (pag. 116). En eindelijk 3: de instrumenten en levenlooze voorwerpen van allerlei aard, die N. door de ernstige weergave zoo ongeloofelijk weet te adelen. Vooral in die laatste rubriek schijnt hij ons meer en meer een merkwaardig meester, die uit de aanschouwing van allerlei vreemde, soms óverdrukke en grillige, soms doodsimpele dingen telkens dat weet te halen wat zijn teekeningen ervan een blijvende waarde geeft.

Daar zijn die rare krisgevesten (p. 102/103) met hun verbogen vormen, hun gedrochtelijke monsterfiguren, hun eeuwig in- en uitspralend ornament. Geheel zelfstandig genomen, — de pareerstang is basis van het geheele teekeningetje — voor een vlak donker achtergrondje, uit een lichter vierkant erin om de monotonie van het gelijkmatig donkere vlak te ontgaan, kijken we die hurkende, ineengekrompen, steenglinsterende verschrikkelijkheden met hun embryonaal gebogen rug, rustiger aan, dan men dat gemeenlijk de origineelen zelf pleegt te doen. We zien nu, hoe die wanstaltigheden voor het Europeesch geschoold oog, niettemin eigenschappen hebben die hen ook voor ons aesthetisch volkomen genietbaar maken. Nieuwenkamp *ziet* er een geslotenheid van vlakverdeeling en plastiek in, een ondergeschiktheid van het détail aan den gebruiksvorm, een rijkdom — niet in materieelen maar in abstract aesthetischen zin — die ook ons ineens tot goede verstaanders maakt. Ik kies maar toevallige voorbeelden. Men kan hetzelfde zeggen van het gladde, puiloogende leeuwtje op het deksel van een waterkan (blz. 81), hetzelfde van zijn afbeeldingen van godenbeelden (p. 100) en van zijn versierde reliefpaneelen. — Nieuwenkamp heeft een zeer groot talent voor het synthetisch in beeld brengen van voorwerpen, soms bovendien prachtig in hun kader gezet en daarom zich aansluitend bij de massieve letterspiegels, waarin het zetsellabyrinth thans beter dan vroeger vermeden is (is dat toeval of meerdere zorg?) Juist wat de Hollandsche teekenaars van de tweede helft der 19e eeuw gemeenlijk maar zeer matig vermochten, kan N. voortreffelijk. Daar is geen wijfelend lijntje, geen impressionistisch gesmokkel of geflodder, geen onmacht van verkort, geen schraalheid of onvastheid van lijn.

Ook die landschappen waarin een of ander groot voorwerp, zij het nu een boomstronk (p. 112) of een vaartuig domineert, waarin het landschap dus om zoo te zeggen „van het stilleven uitgaat", schijnen ons steeds tot het beste geheel opgevoerd. Dan gaat er ineens een epische zeggingskracht uit van des teekenaars vol penseel. Breed schuift de donkere bodem van een djoengoeng-sneb in ons gezichtsveld, het droge stuk hout van de punt rijst stomp veelzeggend omhoog, licht tegen het luchtblauw, machtige schaduwbanen vloeien langs de flanken der schepen en het wegstrookend kustwater dat tegen 't heete zand aanveegt is met nagenoeg geen middelen illustratief vastgehouden (p. 116).

PLAAT XXIX. DE HELLE-BOOM KEPOEH.

FIG. 3.
LEEUWTJE OP
HET DEKSEL VAN
EEN WATERKAN.

In andere groote landschapprospecten zonder groote voorwerpen op den voorgrond is het duidelijk wel dezelfde „artistieke" (sit venia verbo!) behoefte die hem dreef, maar de breede boschvachten of wolksschaduwen die daar den *toon* in moeten brengen, houden soms iets gezochts en bevredigen niet. Jammer is het dat ook nu nog niet die volkomen eenheid van uiting in alle illustraties bereikt is, die een boek eerst geheel goed versierd doet heeten. Nu eens de gulle penseelstreek, dan weer een vibreerend pennegestippel, soms een meer aaiende techniek van den teekenstift geven een zekere tweeslagtigheid aan het geheele werk, dat toch niet met schetsboekbladen beplakt wil zijn, maar naar tekst, initialen en verzorging wel degelijk een geheel „aus einem Gusz" bedoelt.

Maar er blijft altijd wat te wenschen over, en .... dat is nu eenmaal het leven! Nieuwenkamp zelf zal dit niet tegenspreken. Wil men actief zijn en dat is hij, zoo mag men geen peuteraar en geen prakkezeerder worden, wie altijd schaaft en beschaaft loopt ontegenzeggelijk de kans per slot van rekening niets over te houden.

Dat hij als teekenaar in Indië wat moois heeft weten aan te wijzen en ons allen een glimp daarvan in 't leven mee te geven, heeft hij bewezen en dat was toch, als ik mij niet vergis eigenlijk gezegd ook zijn doel in den tekst-aanhef geformuleerd. We moeten tevreden zijn.

Het *rood* is meer doorvoed en edeler, de algemeene verzorging is er op vooruitgegaan, wij hebben dankbaar te aanvaarden.

W. V.

PLAAT XXX. SIWA GEKLEURD HOUTEN BEELD.

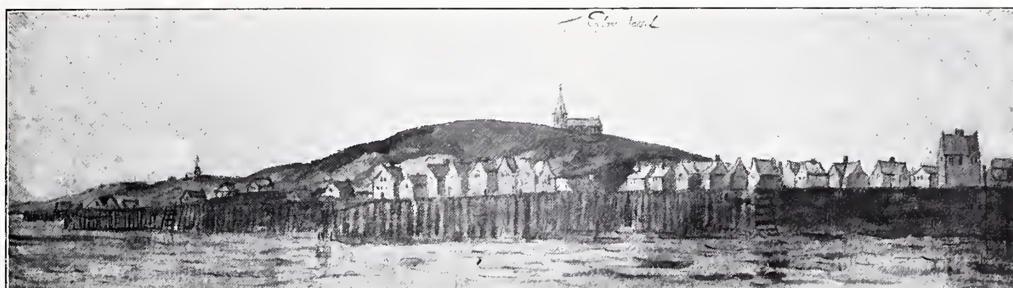

FIG. 1.
HET EILAND
TEXEL
OMSTREEKS 1600.

OUDE GEBOUWEN OP HET EILAND TEXEL.

Niettegenstaande ook hier in de laatste jaren menig schilderachtig hoekje verloren is gegaan en de oude trapgeveltjes langzamerhand geheel verdwijnen, vindt men hier toch nog overal een eigenaardige type van huizen.

Het is wel eens amusant na te gaan hoe weinig men zich hier, tot voor enkele jaren, toelegde op het bouwen van geriefelijke en goed ingerichte woningen.

Ik heb hier op het oog dat type van huis wat op bijgaande photo's ook herhaaldelijk voorkomt, met den driehoekigen, gedeeltelijk houten voorgevel.

Onderling zijn deze huizen nog wel verschillend maar men kan ze toch in twee soorten verdeelen. Welke type het oudste is, is mij niet gelukt te weten te komen, maar beiden komen hier veelvuldig voor en verschillen alleen in indeeling.

Oorspronkelijk hadden ze beiden de deur, met onder en bovendeur, in het midden met aan iederen kant een klein raam. Naar ik vermoed is wel het oudste

FIG. 2.
GEZICHT IN HET
HAVENPLAATSJE
OUDESCHILD.

FIG. 3.
GEZICHT IN HET
HAVENPLAATSJE
OUDESCHILD.

PLAAT XXXI. KERK TE DEN HOORN.

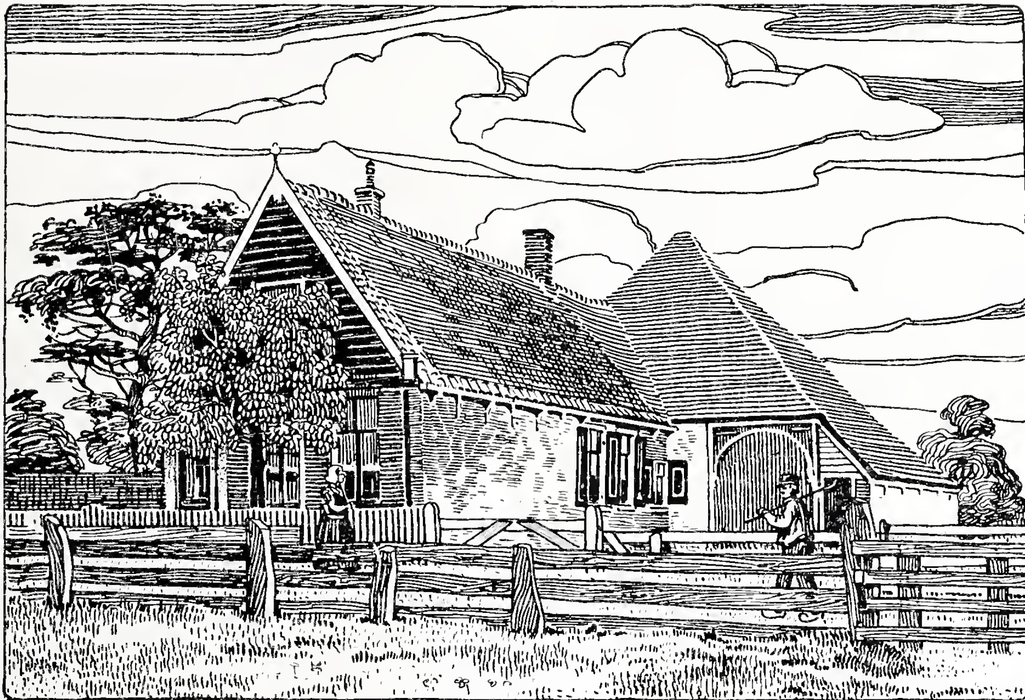

FIG. 4.
TYPE VAN EEN
BOERDERIJ.

type dat met het ruime voorhuis. De deur brengt u hier in eene groote open ruimte die eindigt in een schuin toeloopenden gang, welke door eene deur in verbinding staat met de winterkeuken. Hierover echter later. Rechts in het voorhuis bevindt zich eene kleine opkamer waaronder de ingang van den kelder. Dit vertrekje is dan ook zóó klein dat het alleen bij de komst van een gast als slaapvertrek dienst doet. Van uit den gang treedt men in het woon- en slaapvertrek, alleen des winters als woonvertrek in gebruik daar men zomers achter de koeienstallen in de achter of zomerkeuken woont.
Het verschil met het tweede type

FIG. 5.
STRAATJE IN
DEN HOORN.

FIG. 6.

De gang leidt naar het woonvertrek, dat de geheele breedte van het huis beslaat en zooals ik al gezegd heb alleen 's winters als woonvertrek en zomers alleen als slaap- en ontvangkamer dienst doet. Van hier komt men met eene deur in de keuken die weer door eene deur in verbinding staat met de koeienstallen.

Meestal bevindt zich de keuken dan ook al onder het dak van de schuur en is daar eigenlijk in uitgebouwd. Achter de koeienstallen bevindt zich de achterkeuken die zomers wanneer de koeien in de weide zijn en de stallen met wit zand bestrooid, als woonvertrek en keuken dienst doet. Buitenshuis bevindt zich het werkhuis en men kan nagaan dat men hier niet tegen een paar stapjes meer of minder moet op zien als men bedenkt dat de ligt juist geheel en al in dit voorhuis. Bij type II brengt u de deur in een kleinen gang van slechts één kamerlengte. Aan weerszijden bevindt zich hier een klein vertrekje aan den eenen kant gelijkvloersch en aan de andere zijde een opkamertje. De ingang van den kelder bevindt zich hier vlak vóór de voordeur zoodat men op moet passen niet te haastig binnen te komen, daar men bij het drukke gebruik van een kelder in eene boerenhuishouden kans zou hebben eene onverwachte tuimeling te maken. Dit zal ook wel een reden te meer zijn waarom de voordeur alleen bij plechtige gelegenheden en Zondagen gebruikt wordt en men in de week dikwijls heel wat moeite heeft de ingang aan den achterkant te vinden.

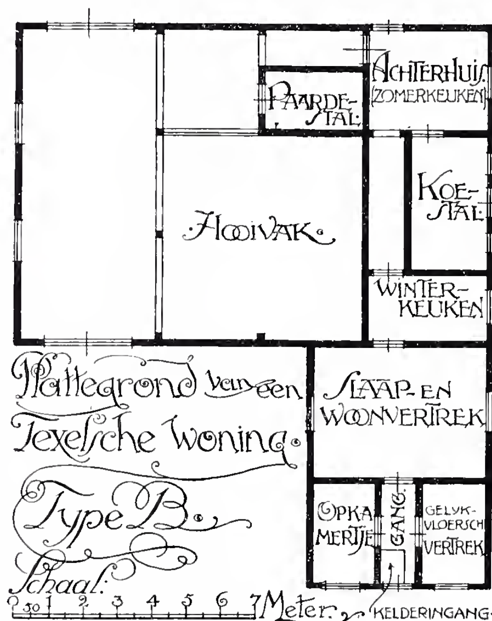

FIG. 7.

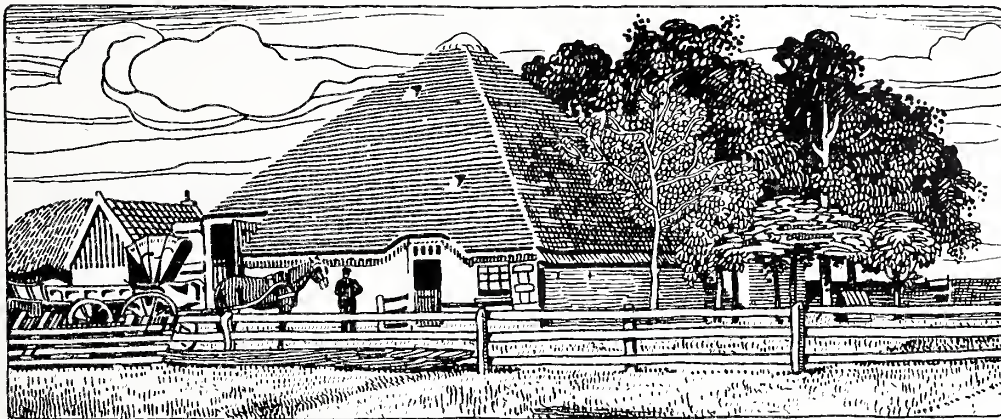

FIG. 8. ACHTERZIJDE VAN EEN BOERDERIJ.

groote schotels melk iederen avond en morgen van hier naar den kelder in het voorhuis moeten worden gebracht.

Eerst sinds de laatste jaren is men begonnen de huizen wat gemakkelijker in te richten, maar de bestaande zijn toch meestal allemaal van dit type en men kan zich niet genoeg verwonderen dat het zich zóó lang, ongeveer drie eeuwen heeft staande gehouden.

Alleen in het Noordelijk gedeelte van Texel komen ze niet voor, evenmin als overblijfsels van oude gebouwen daar dat gedeelte uit polders bestaat die eerst later zijn ingedijkt; daarentegen vindt men op het verdere gedeelte van Texel nog wel brokstukken van oude gebouwen meest uit de zeventiende eeuw en enkele oude kerken, zooals die in den Hoorn en Oosterend die beiden nog gedeeltes hebben welke uit de 15de eeuw dagteekenen. Zoo bezit de kerk te den Hoorn nog Gothische nissen en vertoont die te Oosterend zelfs nog Romaansche vormen in een klein venster en een deurboog.

FIG. 9. EEN KIJKJE IN OOSTEREND.

FIG. 0.
OUDESCHILD
GEZIEN VAN
DEN DIJK.

In het havenplaatsje Oudeschild wees men, tot voor eenige jaren, den vreemdeling in het oude logement „de Zeven Provinciën" de kamer waar admiraal de

FIG. 11.
OOSTEREND IN
VOGELVLUCHT.

FIG. 12.
DRIEHOEKIGE
HOUTEN
GEVELTJES IN
OUDESCHILD.

Ruyter logeerde, wanneer zijne vloot op de reede van Texel lag. In de kerk aldaar bevinden zich nog twee koperen kronen waarvan de eene het wapen van de Ruyter en het jaartal 1678 draagt en de andere dat van Tromp met het jaartal 1677. Ook bestond nog een tiental jaren geleden het oude „Brakenstein", dat in dien zelfden tijd behoorde aan een der officieren van zijne vloot.

Het huis is nu onder sloopers handen gevallen en op de zelfde plek is eene boerderij verrezen, maar de mooie oude gebeeldhouwde en beschilderde deuren bevinden zich nog in het burgermeestershuis te den Burg evenals de beschilderde behangsels.

De deuren zijn geschilderd door Warmoes een 17de eeuwsch schilder.

Den Burg, het hoofddorp, bezit bovendien nog enkele aardige trapgeveltjes. Eén van de mooisten is wel die van het logement, De Vergulde Kikkert in gegebakken steen, geel en rood. Deze gevel met gemetselde consoles is nog wel bewaard evenals het uit hout gesneden uithangbord met een kikkert er op. Het geheel dateert uit de zeventiende eeuw

FIG. 13
GEHUCHT OOST
NABIJ OOSTEREND.

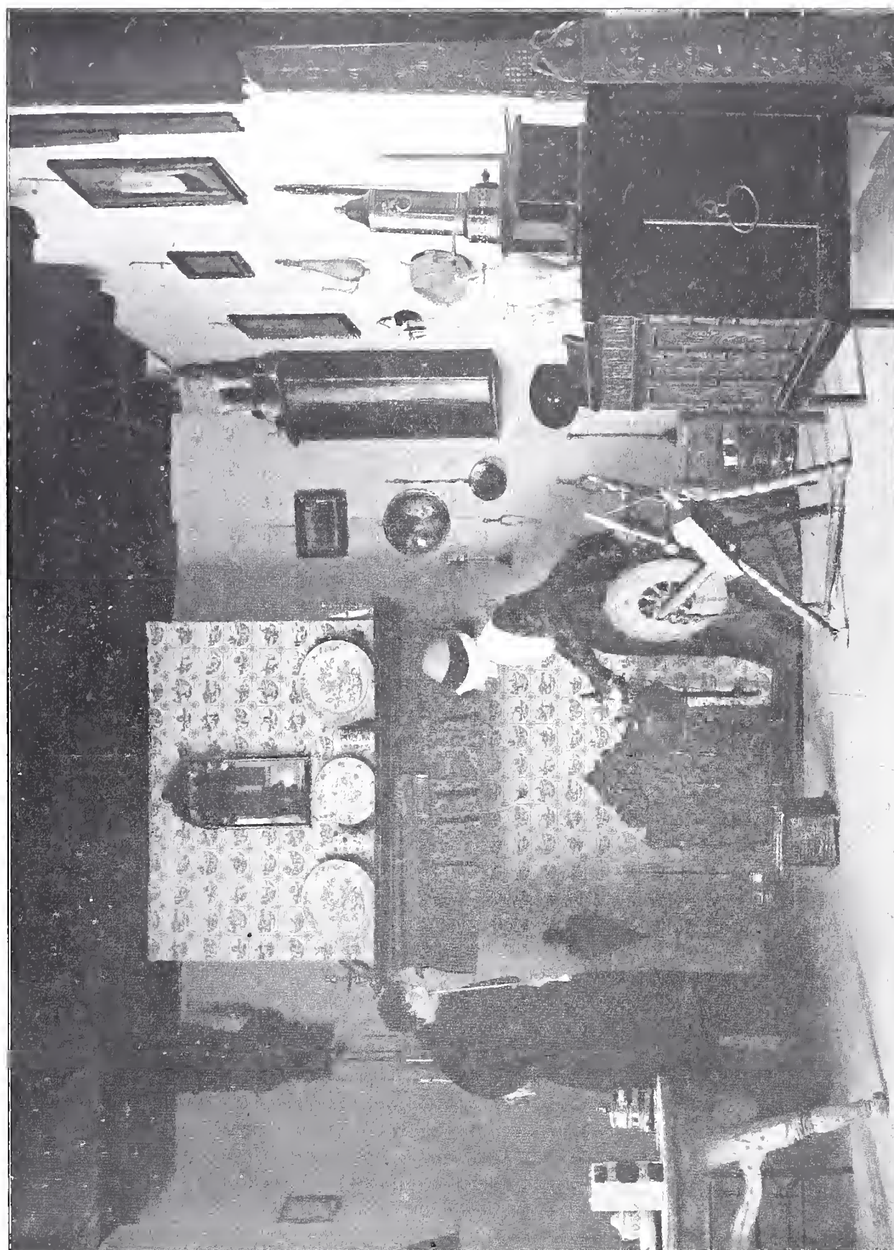
(omstreeks 1650). Figuur 19 geeft u bovendien nog een kiekje van de portiek die nu een gedeelte vormt van het hotel Texel, ook uit de zeventiende eeuw, en versierd met wapenschilden en festoenen zooals op de photo duidelijk te zien is. Weinig is er ons van Texelsch vèr verleden bekend. Vóór 1500 telde het eiland buiten de dorpen Waal, Burg en Oosterend nog eene andere plaats, n. l. Westen. Dat het eene bloeiende plaats moet geweest zijn en wel het grootste der toenmalige dorpen, bewijzen de oude privilegiën en keuren die spreken dat van de dertien schepenen er vier werden verkozen door Westen en drie door ieder der andere dorpen. Dat was omstreeks 1477 ten tijde van gravin Maria van Bourgondië, die Texel verscheiden privilegiën schonk.

Van Westen is nu zoo goed als niets meer te vinden. Een gedeelte van een kerkhof en een enkele boerderij is alles wat mèt den naam, van dit dorp is overgebleven. In de dertiende eeuw, dus nog een tweehonderd jaar vroeger, bestond Den Burg hoofdzakelijk uit een klooster omringd door een gracht, de eerst eenige jaren

FIG. 14.
OOSTEREND MET EEN HOEKJE VAN HET KERKHOF.

geleden gedempte Burgwal. Nog heden ten dage bestaat er een onderaardsche gang van het hotel Texel tot het weeshuis. Van dit laatste gaat de sage dat Ada van Holland er gevangen heeft gezeten. De oude onderaardsche gang is echter niet meer te betreden daar hij op verscheidene plaatsen is ingestort.
In het park bevindt zich aan den kant van het kerkhof nog een oude muur die vermoedelijk uit die tijden stamt.
Ook de dorpen Hoorn en Koog hebben betere dagen gekend. Het tegenwoordige badplaatsje de Koog was vroeger veel grooter. Men kan het nog zien aan het kleine kerkje dat eens midden in het dorp moet hebben gestaan en dat nu den indruk maakt alsof het zóó uit een speelgoeddoos midden in de wei is gezet.
Ook Den Hoorn is nu een klein eenzaam dorp. Eens een bloeiend plaatsje waar de loodsen woonden die de groote zeeschepen naar binnen brachten, is het na het graven van het Noord-Hollandsche kanaal, toen de loodsen naar Den Helder vertrokken, weer ingedommeld en ligt het verlatener dan ooit, omringd door zijn breede duinenrij.

PLAAT XXXII. OUD TEXELSCH INTERIEUR.

FIG. 15.
KERK TE OOSTEREND, HET OUDSTE GEDEELTE BEVINDT ZICH AAN DE WESTZIJDE.

Het plaatje naar een waterverfteekening, die aanwezig is in de Universiteitsbibliotheek te Leiden geeft een gezicht op het eiland Texel omstreeks 1600. Nu is het eigenaardige van dit plaatje dat het de duinenrij tot achtergrond heeft. Eén van de tegenwoordige havenplaatsjes kan het dus niet wezen, nog minder den Burg, daar dit dorp nooit aan zee heeft gelegen. Men vertelt echter van Den Hoorn dat het eeuwen geleden aan zee lag en dus is mijns inziens de veronderstelling dat deze teekening ons een gezicht geeft op het oude Den Hoorn, niet te ongerijmd. Hoe het zich zoo kan hebben verplaatst? Mogelijk dat de zee het heeft weggeslagen of de duinen de menschen hebben teruggedrongen. Nog heden ten dage wordt het strand bij den Hoorn breeder en vormt zich langzamerhand een nieuwe duinenrij. De verzanding is er zelfs zoo sterk dat men op sommige uren van den dag de vroeger zoo gevreesde zandplaat Onrust te voet kan bereiken.
Zoo geeft de zee aan den eenen kant van Texel wat hij aan de andere zijde wegneemt, want bij de Eierlandsche vuurtoren brokkelt met stormweer gestadig een stukje van de duinenrij af. Het is daar zelfs zóó sterk dat men kort geleden aan den binnenkant der duinen een dijk heeft gelegd, om bij eventueele doorbraak het

FIG. 16.
INGANG PARK
TE DEN BURG.

eiland tegen het zeewater te beschutten. Wat de Texelsche binnenhuisjes betreft, die waren vroeger schilderachtiger dan tegenwoordig. Veel van het mooie oude porselein en het zilveren speelgoed, en vooral veel van de oude antieke meubels, zijn verdwenen. Ook tot ons eiland vonden opkoopers hun weg, en een interieurtje als op bijgaande plaat behoort in onze dagen tot de zeldzaamheden, zelfs de kleederdrachten beginnen te verdwijnen. Het oud Texelsch kostuum met het origineele oud Texelsch hoedje zooals men het op plaat XXXII kan zien, wordt nog slechts door een enkel oud vrouwtje gedragen en zelfs de flatteerende Texelsche kap of oorijzer van goud of zilver met de dikwijls met diamantjes bezette kapspelden en mooie echte kant wordt in den ban gedaan. Het zijn alleen de ouderen van dagen die men er mee ziet!

Toch bevindt zich op Texel nog veel mooi oud porselein, maar dat is in het bezit van oude Texelsche families en wordt als familiestukken hoog in eere gehouden en niet ieder is het vergund het te zien.

FIG. 17.
RAPGEVELTJE
TE DEN BURG.

Alleen op een tentoonstelling van Texelsche oudheden, zooals hier o.a. verleden jaar tijdens de landbouwfeesten werd gehouden, heeft men nog wel eens een kansje om iets van dezen rijkdom van oud porselein te zien. De meeste eigenaars zijn echter zóó bang voor hunne breekbare schatten, dat ze liever veilig thuis houden en dat is niet te verwonderen, wanneer men bedenkt dat de meeste stukken zich al tijden in dezelfde familie bevinden en van vader op zoon zijn overgeërfd.

Vroegere jaren gebeurde het dikwijls dat men oud porselein dagelijks gebruikte, maar langzamerhand is men wijzer geworden en tegenwoordig weet men hier vrijwel de waarde van alles wat antiek is. Waar dat een enkele maal niet het geval is, zooals wel eens bij oude antieke kasten, is het meubel meestal zóó veranderd dat men moeite heeft om zijn werkelijke vorm er in terug te vinden en het veel kennis en geld kost voor men het vroegere mooi weer voor den dag heeft gebracht.

FIG. 18
TRAPGEVELTJE
TE DEN BURG.

FIG. 19.
OUDE DEUR VAN
HET TEGEN-
WOORDIGE
HOTEL TEXEL.

Meestal vond de oorspronkelijke eigenaar het stuk niet „mooi" genoeg en liet het door den dorpsschilder „een kwastje geven". Het koperen beslag werd er dan nog dikwijls afgenomen of ook geverfd en de verandering was compleet.
Oude koperen voorwerpen voor huishoudelijk gebruik vindt men hier nog heel veel. Zeker zagen de menschen hier vroeger niet tegen poetsen op, als men bedenkt dat men zelfs melkemmers met breede koperen banden in gebruik had. Koperen koffiepotten met kraantjes, tangen, comforen en wat niet al. Nu ziet men ze hier en daar „te pronk" staan. Voor het gebruik zijn ze verdrongen door moderner spul.
Op een ongeveer twee à drie jaren geleden te Den Burg gehouden tentoonstelling zag men ook het oud Texelsch binnenhuisje, zooals het op plaat XXXII voorkomt. Een mooi gesneden stoof met koperen hengsel is duidelijk op de plaat te herkennen. Deze stoven namen de vrouwen tot vóór eenige jaren mee ter kerke, om zich voor koude voeten te vrijwaren. Men ziet ze hier nog overal en ze zijn dikwijls een kijkje waard.
Het spinnewiel behoort hier echter tot de zeldzaamheden. 't Is maar een heel enkel vrouwtje dat nu nog haar eigen wol spint. Alle wol, en Texel dat zich voor een groot deel op schapenteelt toelegt levert er héél wat, wordt naar de fabrieken aan den vasten wal gezonden om verwerkt te worden.
Wel ziet men hier nog nu en dan van die oude staande klokken, die maand, dag, uur, en den loop van zon en maan aanwijzen.
Ik geloof wel dat wanneer men eens alles wat Texel nu nog aan oud porselein, antiek zilver en koperwerk bezit, bij elkaar kon zien, men nog verrast zou staan over het vele mooie, wat zich nog op ons eiland bevindt, maar zooals ik tevoren reeds opmerkte — niet ieder is het vergund dit moois te bewonderen.

M. v. D. VEGT.

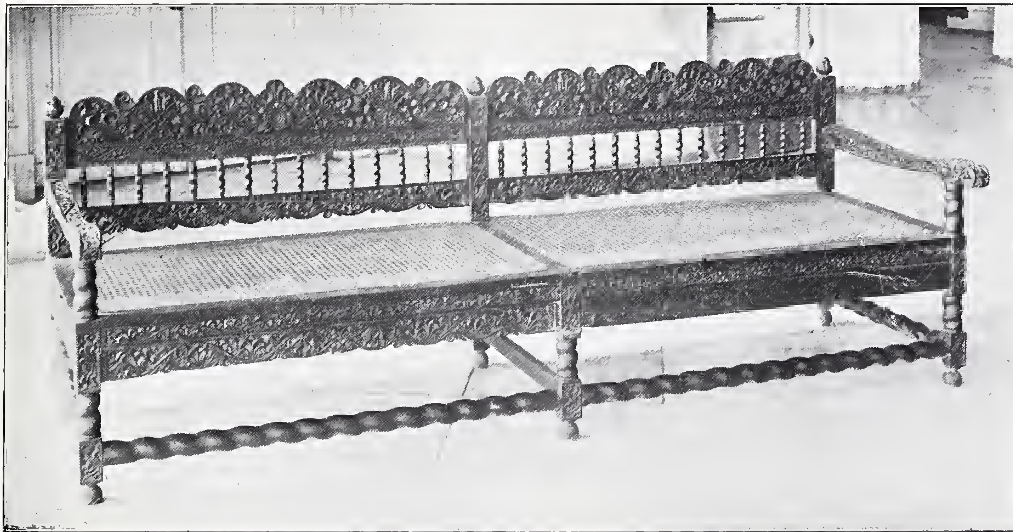

FIG. 1. OUD-INDISCHE BANK. (IN HET BATAVIAASCH MUSEUM).

EENIGE PROEVEN VAN INDISCHE HOUTSNIJKUNST

Van de oudste proeven van Indische houtsnijkunst zijn in eenige musea, en vooral in de z.g. Compagnie's kamer van het Bataviasche museum, verscheidene meubelen bewaard gebleven, waarvan omtrent de afkomst nog geen besliste zekerheid bestaat.

De aard der uitgesneden siermotieven duidt men gewoonlijk gemakshalve met Compagnie's stijl aan, terwijl de bedoelde voorwerpen onder den eenvoudigen, veelomvattenden naam van oud-Indische meubelen bekend staan. In een belangwekkend opstel, voorkomend in Elsevier's maandschrift van het jaar 1898 heeft de heer Oosterhoff er het eerst de aandacht op gevestigd; in 1901 werden ettelijke exemplaren van dergelijke meubelen geëxposeerd op een, door de vereeniging „Oost en West" te 's-Gravenhage gehouden groeptentoonstelling van Indische kunstnijverheid, en in 1907 verscheen de zeer artistiek verluchte en met zaakkennis door mevrouw M. Serrurier-ten Kate geschreven verhandeling „de Compagnie's kamer in het museum van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen". Omtrent de afkomst der oud-Indische meubelen, de afkomst, welke de kunstkenner, de historicus, de ethnograaf willen weten, tast men, gelijk gezegd, nog steeds in het duister.

Ook uit de term „barang Portugese", waarmee de Inlander uit de Molukken kortelijk de voorwerpen van Compag-

PLAAT XXXIII. JAPARASCHE GONGSTANDAARD.

nie's stijl aanduidt, kan men afleiden, dat de eerste proeven van dergelijke houtsnijkunst vervaardigd zijn in Indo-Portugeeschen tijd.
Vele, nu nog uit de zeventiende en wellicht ook uit de achttiende eeuw bewaard gebleven oud-Indische meubelen zijn gesneden van het donkerbruine ebbenhout, dat tegenwoordig slechts op enkele Ternataansche, Ambonsche, Sangireesche en Talaureesche eilanden in meerdere of mindere mate voorkomt. En daarin ligt een aanwijzing.
Voor zoover nagegaan kan worden, is onder de Ambonsche bevolking nooit met geprononceerde kunstopvatting de houtsnijkunst beoefend, wel daarentegen door den Inlander van het meer Westelijk gelegen Alfoersche gebied, waar nu nog, zoo bij voorbeeld op de Sangir- en Talaudeilanden en op enkele plaatsen aan de Noordkust van Celebes meubels van ebbenhout worden vervaardigd.
De Minahassers, Sangireezen, Talaureezen, Mongondouers en Donggalareezen hebben altijd als goede houtbewerkers bekend gestaan, en blijkbaar gebruiken zij bij voorkeur het harde ebbenhout als hun materiaal.
„Men vindt meest overal op de eilanden rondom dezen noordoosthoek (van Celebes) „—aldus de geschiedschrijver Valentijn —" tot aan de Datahans en verder landwaarts in, bij de dorpen Datahan en Passan, zoo grooten overvloed van ebbenhout, dat de inlanders daarvan niet alleen hun meeste huisraad, maar ook de stutten van hun huizen maken. Deze stutten zijn dikker dan een man omvademen kan en niet genomen (gelijk men wel op andere plaatsen doet) van het hart van den ebbenboom, maar van den geheelen boom zelf, die daarbuiten den bast, en een weinig spint niet anders dan zuiver ebbenhout oplevert. Ja, de onzen hebben in 1660 bij den optocht van den heer Cos naar Tondano een ebbenhouten vaartuig van 15 voeten breed en uit eenen boom uitgehold gezien".
Aan de Noordkust van Celebes, op de Noordelijke eilanden, vroeger ressorteerende onder het machtige en glorieuze Ternataansche vorstendom en in de Mi-

FIG. 2.
HOUTEN STOEL
VAN SINGKIL
(SIDHOARDJO).

PLAAT XXXIII. JAPARASCHE GONGSTANDAARD.

nie's stijl aanduidt, kan men afleiden, dat de eerste proeven van dergelijke houtsnijkunst vervaardigd zijn in Indo-Portugeeschen tijd.

Vele, nu nog uit de zeventiende en wellicht ook uit de achttiende eeuw bewaard gebleven oud-Indische meubelen zijn gesneden van het donkerbruine ebbenhout, dat tegenwoordig slechts op enkele Ternataansche, Ambonsche, Sangireesche en Talaureesche eilanden in meerdere of mindere mate voorkomt. En daarin ligt een aanwijzing.

Voor zoover nagegaan kan worden, is onder de Ambonsche bevolking nooit met geprononceerde kunstopvatting de houtsnijkunst beoefend, wel daarentegen door den Inlander van het meer Westelijk gelegen Alfoersche gebied, waar nu nog, zoo bij voorbeeld op de Sangir- en Talaudeilanden en op enkele plaatsen aan de Noordkust van Celebes meubels van ebbenhout worden vervaardigd.

De Minahassers, Sangireezen, Talaureezen, Mongondouers en Donggalareezen hebben altijd als goede houtbewerkers bekend gestaan, en blijkbaar gebruiken zij bij voorkeur het harde ebbenhout als hun materiaal.

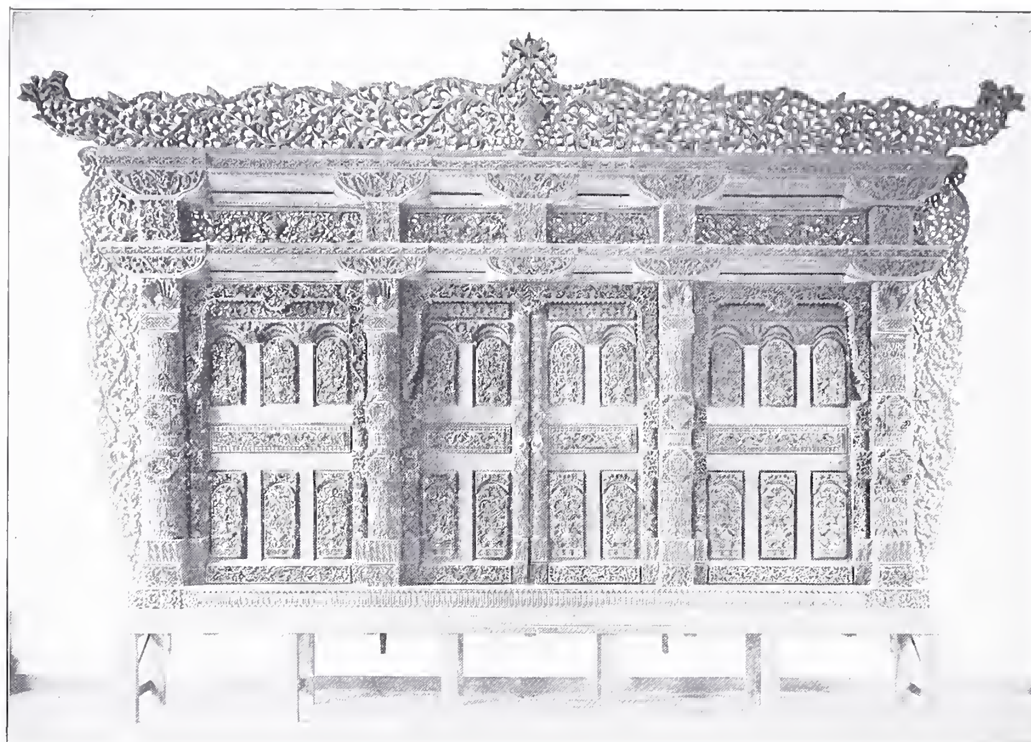
„Men vindt meest overal op de eilanden rondom dezen noordoosthoek (van Celebes) „—aldus de geschiedschrijver Valentijn —" tot aan de Datahans en verder landwaarts in, bij de dorpen Datahan en Passan, zoo grooten overvloed van ebbenhout, dat de inlanders daarvan niet alleen hun meeste huisraad, maar ook de stutten van hun huizen maken. Deze stutten zijn dikker dan een man omvademen kan en niet genomen (gelijk men wel op andere plaatsen doet) van het hart van den ebbenboom, maar van den geheelen boom zelf, die daarbuiten den bast, en een weinig spint niet anders dan zuiver ebbenhout oplevert. Ja, de onzen hebben in 1660 bij den optocht van den heer Cos naar Tondano een ebbenhouten vaartuig van 15 voeten breed en uit eenen boom uitgehold gezien".

Aan de Noordkust van Celebes, op de Noordelijke eilanden, vroeger ressorteerende onder het machtige en glorieuze Ternataansche vorstendom en in de Mi-

FIG. 2.
HOUTEN STOEL
VAN SINGKIL
(SIDHOARDJO).

FIG. 3
JAPARASCH
BESCHOT.

nahassa moeten de specimina van Alfoersche houtsnijkunst den Portugeeschen zeevaarders voor het eerst opgevallen zijn.

Ziedaar de waarschijnlijke aanvang van den Portugeeschen invloed op de toenmalige huisvlijt der inheemsche bevolking. De Portugeezen, die huisraad noodig hadden voor hun woningen, ontwierpen naar bekende stijlen, trokken profijt van de handigheid en het mooie geduld der toekangs, en deze waren de uitvoerders der bestellingen, de vervaardigers, die ongetwijfeld de beoefening van hun bedrijf aan hun kinderen en kleinkinderen hebben geleerd.

In groote massa's werd „het heerlijke ebbenhout" — zoo roemt Valentijn deze houtsoort —, uit de dichte wouden gekapt en ook naar Java uitgevoerd. De constructie van het verlangde meubel werd dus door vreemden aangegeven; de details, de versiering ontstonden uit de kunstvaardigheid, de artistieke opzetgedachte van den Inlandschen nijvere. Want ongetwijfeld moet de stijl van het eerste huisraad, door den Portugees aan den Ternataanschen of Minahassischen

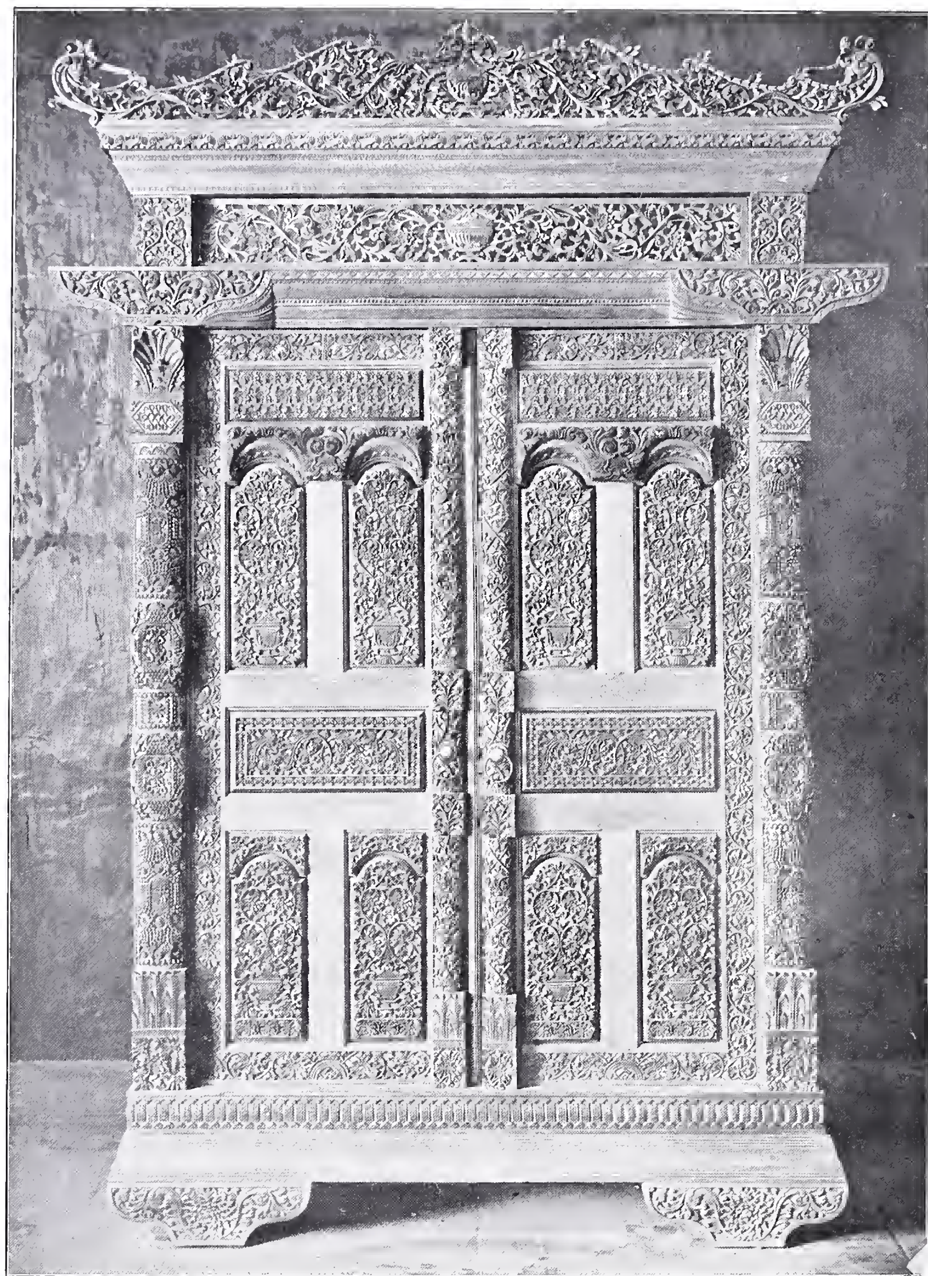
toekang ter vervaardiging opgegeven, streng-eenvoudig zijn geweest, slechts sober met snijwerk versierd. De Alfoer van toen kende en begreep slechts het geometrische ornament en zal zeker niet het rijke bloempatroon met die nauwgezetheid hebben kunnen weergeven, gelijk men op vele oud-Indische meubelen aantreft. Aan de wijziging, de vervolleding der siermotieven hiervan moet dus de Inlandsche kunstenaar van Java hebben bijgedragen, naar welk eiland het materiaal en ook de eerste producten van houtsnijarbeid zijn overgebracht, en waar in den vroegsten tijd de patronen van slingerranken (loeng) en granaatappel (dalima), gelijk die voorkomen op sommige oud-Indische meubelen, reeds bekend waren. Op Java ook werd het hout van de leuningen en zittingen veranderd in hecht rottanvlechtsel, waarmee het logge, massale aspekt verbeterde.

Het spreekt van zelf, dat de toenmalige, westersche kunstopvattingen de versiering in de meubelen aantastte; daarvoor waren de eenvoudige toekangs wellicht als slaven aan de bestellers ondergeschikt. „Later", schrijft mevrouw M. Serrurier-ten Kate terecht, „werd de invloed van Europeesche stijlen bij de bewerking duidelijk zichtbaar. De zware kabinetten doen sterk denken aan die, welke men gewend is in een oud-Hollandsch interieur te vinden. De stijlen van Louis XV, Louis XVI en Empire werden reeds grootendeels in djatihout uitgevoerd. De aanwending van familiewapens en heraldieke leeuwen zal waarschijnlijk door onze voorvaderen zijn aangegeven; vooral komt mij zulks aannemelijk voor, omdat mij stukken bekend zijn, waarop het familiewapen van een onzer gouverneurs generaal voorkomt".

Dat het ebbenhout zeer hard en moeilijk te bewerken is, scheen voor den werkman geen bezwaar op te leveren, gelijk die omstandigheid ook nu nog geen belemmering vormt in de door Sangirees en Donggalarees toegepaste techniek. Deze bepaalt zich hoofdzakelijk tot handenarbeid middels vrij gebrekkige instrumenten, zoodat men, denkend aan het snel afslijten en het herhaaldelijk weder geschikt maken daarvan, uit het een en ander de gevolgtrekking zal kunnen maken, hoe de arbeid immer voorzichtig en met groot geduld moet hebben plaats gehad.

De ornamenten van de oud-Indische meubelen verluchtigen eenigszins het zware, kloeke, vierkante in de lijnen van het model; de gedraaide stijltjes en pooten geven er een eigenaardig cachet aan. Klaarblijkelijk zijn de zichtbare, naar voren tredende vlakken soms opzettelijk breed gelaten, om er het hout te kunnen uitsteken tot een vaak ingewikkeld patroon.

Het eigenlijke beeldhouwwerk bepaalt zich op de veel voorkomende exemplaren enkel tot de weergave van knoppen in lotos- en andere bloemvormen; het steekwerk is het voornaamste. En dit is vaak zoo precieus en voornaam uitgevoerd, dat het daarmee verkregen basrelief niet alleen de eentonige kleur van

PLAAT XXXIV. JAPARASCHE KAST.

het hout verbreekt, maarzelfs schitterend voor den dag komt als een proeve van heel subtiele kunst, een getuigenis van artistieke opvatting, waardoor het zwaar geconstrueerde meubel in zijn gansche bouw en versiering een rustigen indruk geeft.
De oud-Indische meubelen passen als gebruiksvoorwerpen niet meer in de moderne woonkamer, aan de inrichting waarvan, zoowel wat lijn, als wat kleur betreft, heel andere, meer rationeel-aesthetische eischen gesteld worden. Maar in de oud-Indische binnengalerijen met de roodbetegelde vloeren, de hooge, witte wanden, de zware pilaren, de door dikke balken geschraagde zoldering, de ruitjesvensters en de dikke deuren, maken zij een bijzonder stemmig effect en herinneren zij aan de kunst van Indische slaven uit lang vervlogen jaren.
Er is een tijd geweest, dat zij op Java als objets d'art zeer gewild waren. Indische families, die er in het gelukkige bezit van waren, pronkten er mee en toonden gaarne aan bezoekers hun in de galerij geplaatste stoelen en banken van Compagnie's stijl. De kampongs, vooral in de benedenstad van Batavia werden afgezocht; men doorsnuffelde ook de huizen van oude Indo's, die dergelijke voorwerpen nog als erfstukken van voorvaderen overgehouden konden hebben. Voor een groot deel kon het museum er van worden voorzien uit Bantam.
Of de tjonto, het model, bij de tegenwoordige, Inlandsche meubelmakers, die zeer gering in aantal zijn, bewaard zijn gebleven !?
Ergens in de afdeeling Sidhoardjo (residentie Soerabaja) vlak aan de zee, ligt de kleine dessa Singkil, waarvan de bevolking voornamelijk uit visschers bestaat. Maar vele jaren geleden — hoe lang precies, is niet meer na te gaan, — staken er van het eiland Madoera eenige bekwame houtsnijders over, wier overgrootvaderen waarschijnlijk nog meubelen gemaakt hadden voor dienaren der O.I.C.
Men bekijke even de beide eerste, bij deze causerie gevoegde afbeeldingen; fig. 1 stelt een oud-Indische houten bank voor, thans aanwezig in de z.g. Compagnie's kamer van het Bataviasche museum, fig. 2 een djatihouten stoel, in 1908 gemaakt door een der Madoereesche toekangs, die een gedeelte van het kleine dorp-aan-zee Singkil bewonen. De stijl van de beide, gephotografeerde meubelen is ongeveer dezelfde; aan beide komen de gedraaide pooten voor; zelf de lotosbloemknoppen ontbreken niet.
En ook breede banken, zware, houten bedden, geconstrueerd en versierd op gelijke wijze, als de meubelen van weleer, maar thans uitgevoerd in djatihout en iets minder correct in de motieven van het steekwerk, worden geleverd door de Singkilsche nijveren, die met hun arbeid maar een sober bestaan hebben. [1])
Mevrouw M. Serrurier-ten Kate onderscheidt de oud-Indische meubelen van ebben- en ijzerhout in drie soorten. De eerste soort bevat een ornamentatie met

[1]) Dergelijke banken en bedden waren geëxposeerd op de 3e jaarmarkttentoonstelling te Soerabaja.

FIG. 4.
JAPARASCHE
BANK.

diep ingesneden, fijne, sierlijke lijnen, op rug- en armleuningen aangebracht, terwijl de gedraaide pooten fijn en dun zijn. De tweede soort toont meer ingewikkeld, omlijst lofwerk, correct van uitvoering, en voorts het enkele, dubbele of driedubbele lotosmotief. De derde soort bevat het ananasmotief; het patroon is meer en relief aangebracht; de exemplaren van deze soort zijn minder zeldzaam en vaak van djatihout vervaardigd, de gedraaide pooten zijn grover van winding, de rugleuningen bevatten meer beeldhouwwerk.

Ik kan niet anders zeggen, dan dat deze rubriceering uitmuntend is; de schrijfster

heeft in haar zeer interessant opstel naar mijn meening tevens een rangschikking gegeven naar de juiste volgorde in oudheid.

De meubelen van de eerste soort moeten ongetwijfeld in Indo-Portugeeschen tijd gemaakt zijn door den Minahasser of Sangirees, die nog altijd een merkwaardige voorliefde bezit voor draaiwerk en immers slechts het geometrische lijnenpatroon als vlakornament kent.

Die van de tweede soort, de zeldzame, nauwkeurig bewerkte stukken met het ingewikkelde slingerrankenmotief en de lotosknoppen, dateeren naar alle waarschijnlijkheid uit de eerste tijden van de O.I.C., toen aan de hoven van Inlandsche vorsten en grooten nog uitgezochte, bekwame toekangs bestonden. De laatstbedoelde meubelen, vervaardigd van djatihout en met de meer gebeeldhouwde rugleuningen hebben al veel langer vreemde kunstinvloeden ondergaan en zijn dus van lateren tijd, toen de houtsnijkunst van dit genre al meer verspreid op Java beoefend werd.

Tot die derde categorie van meubels breng ik wat den stijl betreft, de Singkilsche stoel, welke niettemin fragmentarisch en wel in de lotosknoppen iets van den stijl in de tweede ontwikkelingsperiode bezit. In het midden, onder aan de ovale rugleuning zien we duidelijk de naieve voorstelling van het ananasmotief en beneden de knoppen in de langwerpig-vierkante paneeltjes treffen we de granaatappel- of dalima-afbeeldingen aan, welke ook in het hedendaagsche, Javaansche houtsnijwerk, zoo b.v. in de versierde luchtopeningen boven deuren en zelfs in Balische proeven van houtsnijkunst voorkomen. Aangezien nu van de Balische kunst gezegd kan worden, dat zij geen anderen invloed heeft ondergaan, dan de Hindoesche, is ook veilig aan te nemen, dat de ananas- en dalimapatronen, welke nog immer in verschillende takken van Javaansche kunstnijverheid worden toegepast, geen uitingen zijn van Westersche, doch van Oostersche versieringsidee.

Het meest wordt op Java de houtsnijkunst beoefend in de afdeeling Japara, waar door den toekang soms zeer superieur werk wordt afgeleverd. Waarom dit handwerk zich juist daar geconcentreerd heeft, is even moeilijk aan te geven, als de reden van het feit, dat een speciaal onderdeel van huisvlijt soms bloeit in een bepaalde streek, waar men het zeker niet verwacht had.

De Japarasche toekang vervaardigde van ouds her beschotten, groote stukken huiswand, die door de rank uitgesneden of soms à jour doorgestoken motieven mooie, voorname sieraden waren in de woningen van grooten.

Stil arbeidden de toekangs tahtah in hun dessa's aan het djatihout, hun materiaal, en zij konden nooit anders met de uitvoering van een opdracht aanvangen, dan nadat zij een voorschot op hun loon hadden ontvangen, dat meestal niet in overeenstemming was met de kunstwaarde der gewoonlijk door hen vervaardigde artikelen. Maar zij verdienden met hun

FIG 5.
PANEEL.
BALINEESCH
HOUTSNIJWERK.

werk voldoende, om van te leven, en daarmee waren zij tevreden. Zij dreven dag in, dag uit hun eenvoudige beiteltjes in het djatihout, en het motief groeide onder den langzamen geduldigen arbeid, waaraan zij voor één en hetzelfde stuk maanden en maanden lang bezig waren; het relief ontstond gestadig, en uit de dieptetjes van het weggestoken fond trad het gebloemte rank en met sekure lijnen te voorschijn.

Dan, als altijd, werd er middels vliegerpapier en een dotje met houtskoolpoeder een Abklatsche gemaakt van het patroon, om dit te kunnen behouden. Men behoefde immers later de teekening maar op een nieuw te bewerken paneel te plakken, om met het snij-beiteltje de eerste contouren te kunnen inkerven.

De begaafde dochters van den vorigen regent van Japara trokken zich het lot der toekangs aan, vestigden voor het eerst de volle aandacht op het artistieke werk, dat nog voor menigeen verborgen was, en deden de eerste pogingen om, de motieven onveranderd latend, het voorwerp door vorm-wijziging geschikt te maken als artikel voor luxe. De vereeniging „Oost en West" te Batavia ging met de uitvoering van dit beginsel voort tot vermeerdering van den afzet.

We weten allen reeds, hoe de houtsnijkunst door de meest bekwame, Japarasche toekangs toegepast is bij de vervaardiging van het Indische huldeblijk voor H. M. de Koningin.

De meesten dezer Inlandsche artisten, die hun eervolle taak te Batavia onder toezicht van Europeesche deskundigen hebben volbracht, zijn op die hoofdplaats achtergebleven, de bestellingen uitvoerende van de hierbovengenoemde vereeniging, welke hun kunstproducten exposeert in haar verkooplokaal. Wat zij met simpelen handenarbeid vermogen te scheppen, blijkt voldoende uit de photo's van de proeven hunner edele kunst.

Een prachtstuk, zoowel in ontwerp, als in uitvoering, kan zeker wel de Japarasche gongstandaard genoemd worden, in Pl. XXXIII afgebeeld.
Het patroon is van een rijk à jour dessin, ingewikkeld, maar soepel en slank van lijn, en het geheel wijkt in zoover af van het gewone, Oostersche decoratie-principe, dat het een mengeling weergeeft van naieve gedachten omtrent opzet en samenstelling. In zijn details, meer dan een gewone ordening van standaardmotieven, herinnert het aan de uitbeitelingen op de eeuwenoude, Hindoesche tempelruïnen van Java. Gelukkig treft men niet te veel opzettelijke imitatie daarvan aan.
De nis onderaan, afgesloten door vervaarlijken banaspati-kop, welke in z.g. Makara figuren uitloopen, is, hoewel naar den aard der voorstelling te klein in verhouding tot het gansche patroon, uit een decoratief oogpunt, op dit uitsteekwerk wel te verdedigen, omdat men het opvatten kan als bas-relief.
Beeldhouwer toont zich de maker van den gongstandaard in de weergave van het zittend beeld in de nis, de humoristische raksjasa's in de boven-paneeltjes, den garoeda-vogel, die aan zijn bek den gong-stok heeft hangen, en de naga- of draakslang-figuren, gelijk deze laatste op de echt Javaansche, minder sierlijk uitgewerkte gongstandaards zelden zullen ontbreken. Deze figuren, — die voor den Javaanschen houtsnijder koeno, d. w. z. ouderwetsch en dus traditioneel zijn —, buiten beschouwing latend, heeft men het zittende menschfiguurtje en het ondiepe perspectief van den garoeda-vogel te vergelijken met het overige bloempatroon, om gemakkelijk tot de conclusie te komen, dat de Japara'sche houtsnijder meer in zijn steek- of snijarbeid, dan in zijn beeldhouwwerk uitmunt.
De lijnenvariatie in het vierkante front van het voorwerp komt nog het fraaist uit in de bovenhoekflanken, waar het rijke slingerrankenpatroon, dat, te oordeelen naar de kroontjes op de vruchten, het hierboven reeds genoemde dalima motief bevat, zich ongedwongen naar beneden krult, terwijl even gelukkig het ontwerp en de uitvoering zijn der geschubde omlijsting van het gat, waarin de koperen gong past.

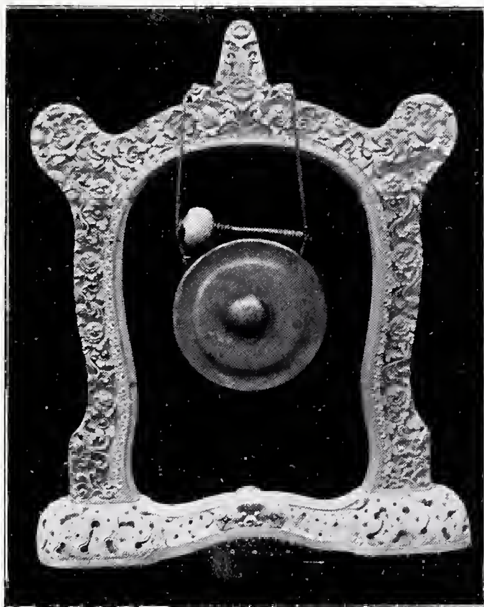

FIG. 6.
ALINEESCHE
UTEN GONG-
STANDAARD.

Men zou wellicht meenen, dat de bloempotten, waaruit tusschen een sober encadrement de decoratief verbogen bloem- en bladstelen ontspruiten, een Westersch

FIG. 7
BALINEESCH
HOUTEN BEELD
(ONGEKLEURD)
DANSERES
UIT HET VOLK.

versieringsbeginsel nabootsen, maar deze bijzonderheid in ornamenteering treft men ook aan op de Hindoesche tempels, en een goed voorbeeld daarvan komt voor op een fries van de tjandi Çiwa te Prambanan, weergegeven op fig. 3 van Von Saher's boek: De versierende kunsten in Nederlandsch Indië.

Een zelfde wijze van rangschikking der bloemslingeringen, ontstaande uit of samenkomende op één plek, treffen we aan op het breede beschot, zooals dit eertijds in de woningen van Javanen het eene vertrek van het andere scheidde, en hetwelk door den, eenige jaren geleden Indië bereisd hebbenden ethnograaf Maas voor *f* 2000 van de vereeniging „Oost en West" te Batavia gekocht is. (Zie fig. 3).

Op dat voorwerp vertoont zich de echte, ongerepte, Japara'sche houtsnijkunst; hier wisselt het steekwerk van paneelen af met à jour motieven, en krijgt men er een indruk van, welke arbeid voor de samenstelling en versiering van zoo'n heele wandoppervlakte noodig is geweest.

De omlijsting van het vierkante front, hoewel minder gelukkig van lijn, dan bij den gongstandaard, is typisch Javaansch. Het bovenwerk vertoont nog duidelijk de lichte slangeling en den kop-ophef van de traditioneele naga-figuren, welke echter hier tot het, met zekere voorliefde door den Japara'schen houtsnijder behandeld wordenden rankenmotief zijn uitgewerkt. De eveneens à jour gehouden vleugels lijken als afzonderlijk aan den wand gevoegd, terwijl ze bij den

gongstandaard bepaald verrassend mooi in het boven-lofwerk overgaan. De pilasters, waaraan tot breking van de lange, vertikale lijn geornamenteerde facetten zijn aangebracht, verdeelen tevens het versieringsveld in onderscheidene vlakken, waaraan terecht een uitgespaard fond is gelaten tot het beter doen uitkomen van de vensterpaneelen en het lijstwerk.

Allicht zou men oordeelen, dat het ensemble in de versiering wat druk doet, maar men moet het oorspronkelijke, forsche, djatihouten stuk, met zijn, juist door de fijne bewerking ontstane effecten voor

FIG 8. BALINEESCH HOUTEN BEELD (BESCHILDERD) VISHNOE OP GAROEDA.

zich hebben, om de groote waarde van een dergelijken opzet te kunnen inzien. En dan zal men tot de conclusie komen, dat de kunstenaars, die het gewrocht hebben, altijd met zekere liefde voor het werk, elk onderdeel hiervan zorgzaam, minutieus, geduldig en artistiek hebben afgedaan.

De kast, op Pl. XXXIV afgebeeld, heeft denzelfden stijl als het beschot, maar is een voorwerp, dat in zijn motieven oorspronkelijk Javaansch gelaten, en in zijn vorm voor Europeesch gebruik geschikt gemaakt is.

De bank (fig. 4) is van meer moderne opvatting en vertoont uitgesneden wajangfiguren als gedeeltelijke versiering van elk paneel in de rugleuning.

De Balinees is, zou ik zeggen, van alle Inlandsche volken in den Indischen Archipel de meest ontwikkelde houtsnijder; hij is ontwerper van vlakornament; hij vervaardigt basreliefs, en hij is beeldhouwer.

Een treffende overeenkomst zien we in de bloempatronen van het Javaansche en het Balische steekwerk, van welk laatste een specimen afgebeeld staat op fig. 5. Het is een paneel met vogel-, bloem- en bladfiguren, goed en los gegroepeerd, maar de hoofdtak, waaruit zich de ranken voortslingeren, ontspruiten uit één plek alweer, welke niet een bloempot, gelijk bij het Japara'sche werk, maar een voorstelling van de aarde is. Die zelfde voorstelling komt op de basis van den wit-houten, Balineeschen gongstandaard voor (fig. 6). Wel is deze in den bouw, in

FIG. 9.
BALINEESCH
BEELD VAN
RAMA (BESCHILDERD HOUT).

den opzet primitiever, dan het Japara'sche voorwerp van denzelfden aard, maar het bloempatroon is even correct uitgevoerd.
En wat de beeldhouwkunst van den houtsnijder op Bali betreft, die wordt meestal toegepast op de z.g. togogs, de gepolychromeerde beelden, die enkele menschfiguren voorstellen, hetzij uit het volk, of uit den adelstand, dan wel uit de, op Bali nog goed bekend zijnde, Hindoesche heldendichten.

Mythische dieren worden ook wel eens gebeeldhouwd.
Op zijn werk heeft de Balische togogsnijder immer zoo'n talentvol, zelfs geniaaloverzichtelijken blik, dat we bij het zien arbeiden van zoo'n nijvere er van verwonderd staan, in welk een korten tijd de eerste, globale vorm uit het blok hout gegroeid is.
De Balische togogsnijder werkt zonder model. Het model zit in zijn gedachte, die zich naar alle waarschijnlijkheid concentreeren moet op de pose van den uit te beelden persoon. Want de eerste vorm moet toch al dadelijk de vage lijnen daarvan aangeven. Soms zet hij hier of daar een potloodlijn op het hout, om zijn gedachte-beeld niet te verliezen; weer gaat hij met zijn beitel en dissel aan den slag, nu eens den vorm voor zich wendend en keerend, en dan weer berekenend. Toch werkt hij vlug, weet hij spoedig het beeld geheel klaar te hebben, waarna met kleinere instrumenten de laatste fijn-bewerking plaats heeft.
Zoo'n houten, nog niet geverfde togog vinden we op fig. 7 afgebeeld. Die togog is een kunststukje, een juweeltje van Balisch beeldhouwwerk. Het karakteristieke straalt er van uit; de trek op het gelaat is maagdelijk-naief, de houding ongedwongen.
Een danseres uit het volk!
De statue bekoort om de sierlijkheid van het gebaar, de gratie van den lichaamsstand. In de evene knieënbuiging-onder-de-saroeng, welke de Balische artist zoo juist weet weer te geven, in de houding

der armen en handen wordt in de meeste togogs het type uitgedrukt; de houding alleen kan soms duidelijk aangeven, of men te doen heeft met een voorstelling van iemand uit de volksklasse, dan wel uit den adelstand. De details, als b.v. de kleeding, het hoofdtooisel, de sieraden, vervolledigen de bedoeling.

Figuur 8 stelt Vishnoe voor op zijn garoeda vogel en fig. 9 geeft het beeld van Rama.

Of het moeilijk is, in het stugge hout deze heldenfiguur uit het Ramâyana te voorschijn te brengen!?

Denk er eens aan, hoe Rama moet zijn in de Hindoesche epiek, Rama de banneling in het woud, de asceet, de moedige vijand van Ravana, de krachtige held in het gevecht tegen de raksjasa's, de geliefde van Sita, de bezitter van den vervaarlijken pijl, waarvan beweerd wordt, dat die de wind als veeren, het vuur en de zon in zijn punt, de lucht als lichaam, bevat, en het gewicht heeft van de bergen Meroe en Mandara!

En wanneer dan de kenner de figuur, welke als Rama op fig. 9 in profiel is afgebeeld, aandachtig beschouwt, en het gelaat met de niet te definieeren uitdrukking, de kalm-uitdagende houding, de bijzondere neerzetting der voeten, de rijke kleeding en sieraden en de attributen van pijl en boog goed opneemt, dan zal hij dadelijk begrijpen, hoe goed en juist de idee van den Balischen beeldhouwer, om een mythisch beroemden held voor te stellen, in dit wondere en zeldzame beeld is vastgelegd.

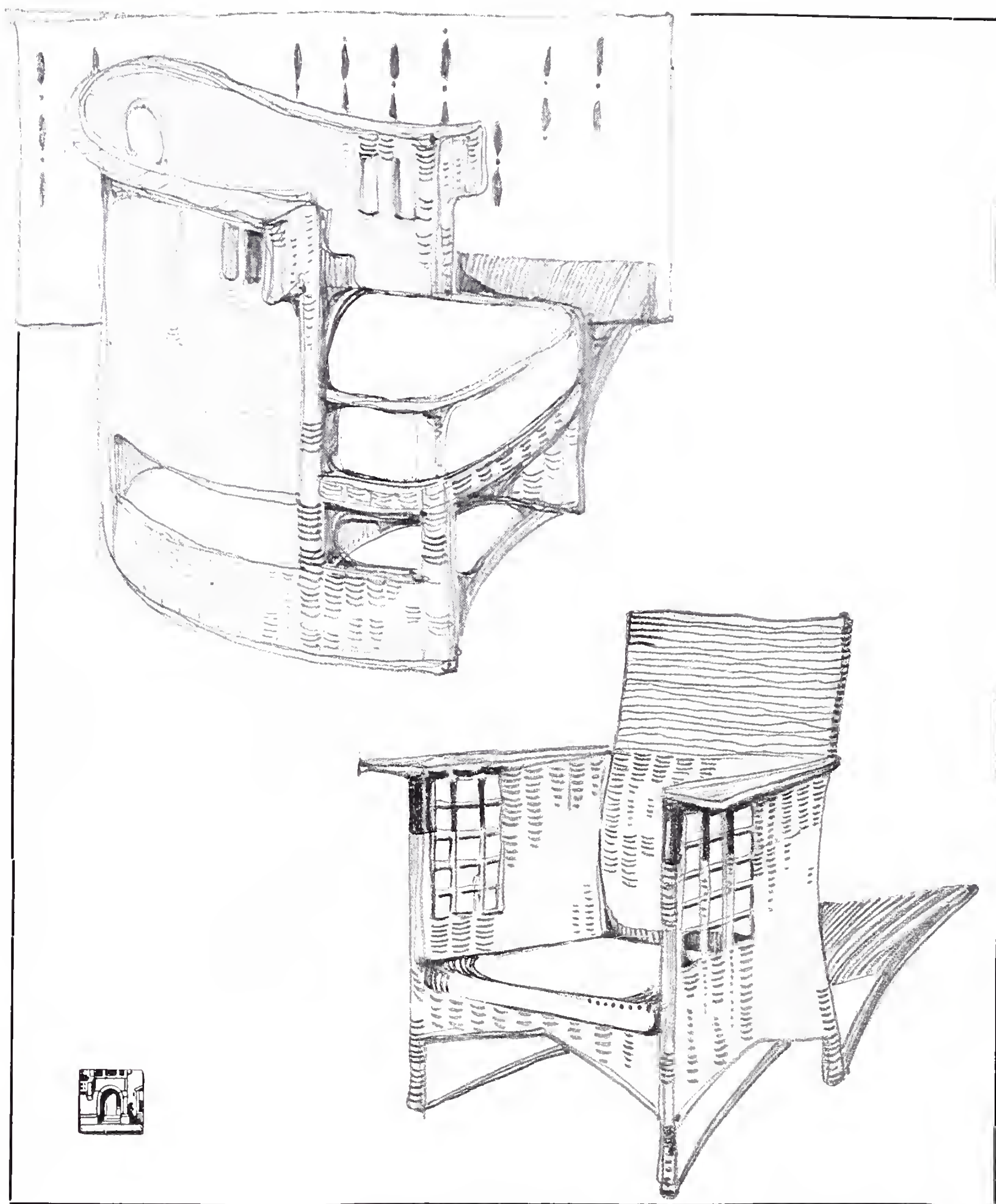
Er zijn niet heel veel beeldhouwers op Bali meer over, bekwaam, om zulke mooie proeven van rappe huisvlijt te geven.

De kunst gaat, jammer genoeg, ook hier achteruit, wat de toepassing er van betreft. Maar gansch verloren is zij niet; zij lijkt enkel ingesluimerd te zijn. Het artistieke gevoel gloort in stilte in de geniaalsten van het volk, kan herleven en tot nieuwe uiting komen bij de toename eener gerechtvaardigde belangstelling van de zijde van het kunstminnend publiek.

En daarom wordt hier op de geacheveerde scheppingen van de kunstenaars op een maar klein deel van onzen Archipel de bijzondere aandacht gevestigd.

J. E. JASPER.

PLAAT XXXV. FAUTEUILS VAN PITRIET GEVLOCHTEN.

RIETEN MEUBELEN VAN HET ATELIER „HET HUIS".

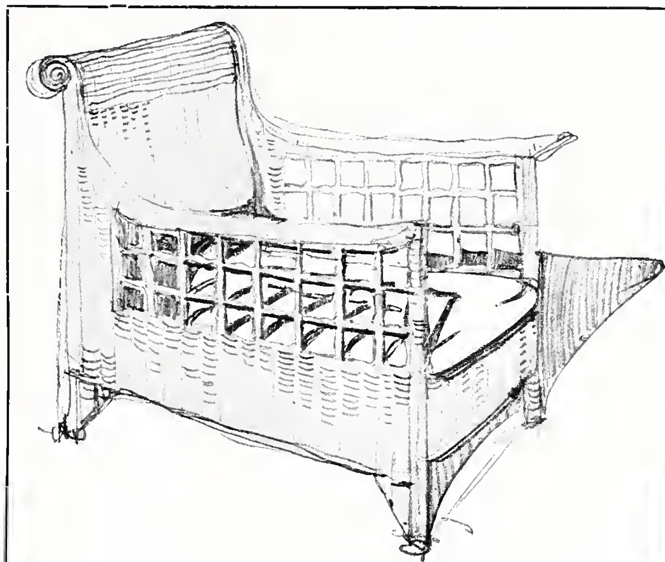

FIG. 2. FAUTEUIL.

De bijzondere aantrekkelijkheid, welke rieten meubelen bezitten spruit ongetwijfeld voort uit hunne eigenaardige logische constructie, die volkomen zichtbaar blijft en daarom zoo gemakkelijk is te ontleden. Bovendien groeit alles, wat tot versiering is aangebracht noodwendig geheel voort uit de constructie zelve. Het rietvlechten heeft dit met elke overige textiele kunst gemeen. Wanneer men de constructie geweld aandoet door te zeer van het werkelijk vlechten en binden af te wijken, verzwakt men daardoor niet alleen het meubel, maar geeft het tevens een onaesthetisch aanzien.

Voor lichte meubeltjes worden wilgentakken of bamboestokken gebogen en door middel van stroken van gespleten Spaansch riet samengebonden. Op deze wijze ontstaan banden, die door plaatsing en kleur reeds versierend kunnen werken.

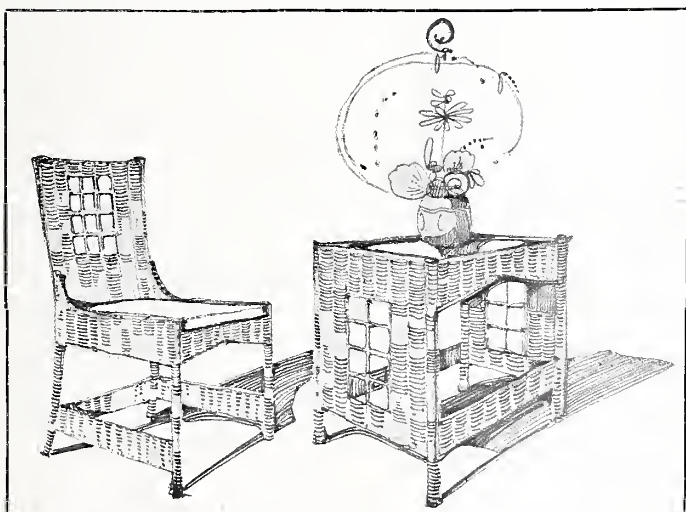

FIG. 1. STOEL MET KLEINE TAFEL.

Voor zwaardere meubels wordt eerst een grondvorm van hout gemaakt. Om dit geraamte wordt gevlochten met pitriet of gespleten Spaansch riet; kleinere deelen soms met raffia en biezen.

Ter versiering kunnen

eenvoudige dessins verkregen worden door het door elkaar vlechten van gekleurde stengels. Ook het à jour bewerken van sommige grootere vlakken brengt zekere teekening in het meubel, zooals ook toegepast is in de hierbij gevoegde ontwerpschetsjes, die bedoeld zijn in pitriet uit te voeren. Bij enkele meubels o.a. de canapé (fig. 4), de bovenste fauteuil van plaat XXXV en die van figuur 2 worden de zittingen met eene vaste bekleeding van meubelstof overtrokken, terwijl de overige zetels voorzien worden van losse kussens van jute, in verschillende kleuren en met eenvoudige patronen geborduurd. Het tafeltje van figuur 2 wordt met een koperen blad afgedekt.

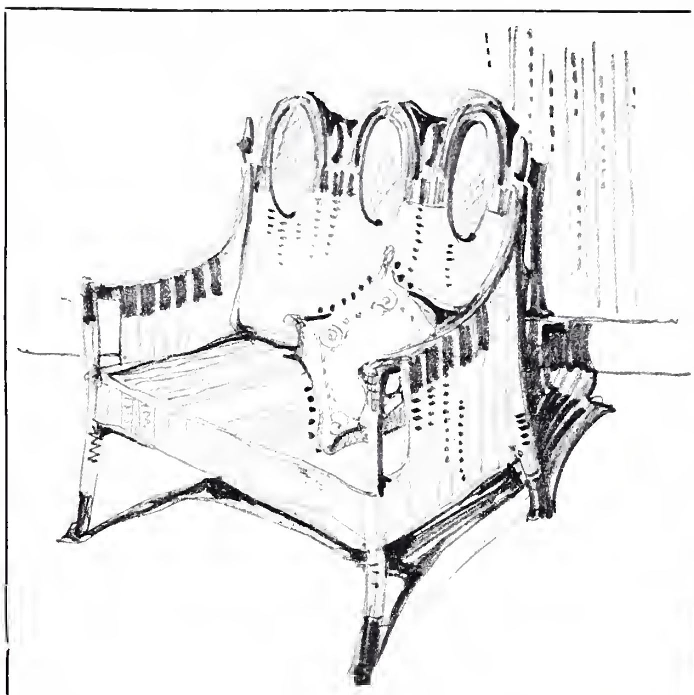

FIG. 3.
CANAPÉ.

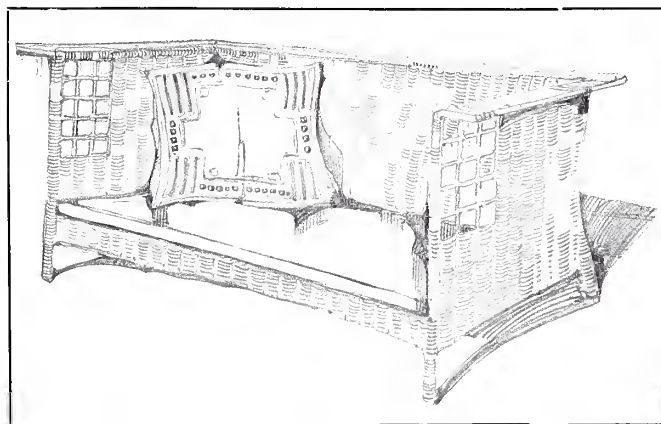

FIG. 4.
CANAPÉ.

STEDEN, LANDSCHAPPEN EN GEBOUWEN.

De Nederlandsche historiepenningen kwamen veel meer dan de penningen b.v. der Italiaansche Renaissance, voort uit het openbare volksleven. De medailles in Italië waren vervaardigd op last van vorsten, prelaten, condottieri die ter vereeuwiging van eigen roem hun beeltenis in metaal deden gieten, uit den aard der zaak zijn het dus voor alles portretten die wij er op aantreffen, de keerzijde wordt ingenomen door een of ander eenvoudig symbool betrekking hebbende op het wezen van den aan de voorzijde afgebeelden vorst.

Op de Nederlandsche penningen van den tachtigjarigen oorlog en den tijd van Willem III is dit anders, daar zien wij het volle, strijdlustige, woelige leven, wanneer aan de landsgrenzen de staatsche benden stad na stad veroverden, zege na zege bevochten, wanneer ter zee Spanjaarden of Engelschen werden geslagen, wanneer nieuwe landen ontdekt werden, ook wanneer binnenlandsche twisten woedden, dan vonden al die gebeurtenissen hun uiting op gedenkpenningen.

Blijdschap over overwinningen, smart over nederlagen, vreugde over toenemende welvaart, verbittering bij twisten, dat alles vinden wij in metaal terug.

Naast de historieprenten zijn de penningen de meest betrouwbare tolken van het nationale leven der 16de en 17de Eeuw.

Tal van verschillende voorstellingen dus komen op die stukken voor; wij willen een oogenblik stilstaan bij de steden en gebouwen die wij er op aantreffen.

Amsterdam vraagt 't eerst onze aandacht. Het was 1612, het bestand was gesloten, de handel van Antwerpen was voor het allergrootste deel op de Amstelstad overgegaan, de walvisch- en haringvangst deed schatten binnenkomen. Is het wonder dat een penning uiting geeft aan de blijdschap over dezen steeds toenemenden bloei? Wij zien dan ook de Amstelstad van uit het IJ gezien zich uitstrekken, met hare torens en gebouwenreeksen, terwijl het IJ vol ligt met schepen. De stroomgod rust tevreden op den voorgrond en staart naar zijn scheeprijke stad. Omhoog onder glinsterend zonlicht vliegt bazuinschallend de Faam.

Maar de tijden waren niet altijd even blijde en in 1650 dreigde een zware wolk aan

FIG. 1.
1612 AMSTERDAM

FIG. 2.
1650 AMSTERDAM

den horizont der machtige stad: Prins Willem toch beraamde eenen aanslag op Amsterdam. Gelukkig mislukte dit plan, dank zij de scherpzinnigheid van een postbode uit Hamburg, die getroffen was door het ongewoon troepengedoe en de regeering waarschuwde. De blijdschap was groot en tal van medailles werden gegraveerd of geslagen.

Wij zien daarop Amsterdam van uit den Amstel, duidelijk zijn de verschillende kerktorens te herkennen, eveneens de sluizen, de huizen en molens, in het water tal van sterk bewapende schepen. Er is op die penningen een pogen om zoo conscientieus mogelijk het silhouet van de afgebeelde steden weder te geven, een aardig voorbeeld hopen wij daar nader over aan te halen.

Een andere gegraveerde penning vertoont hetzelfde gezicht maar daarenboven de ter verdediging ingerichte blokhuizen in de rivier.

Op een gedenkpenning memoreerende de inwijding van het nieuwe Stadhuis, zien wij nog eens een gezicht op de stad van uit het IJ gezien, de silhouette is kleiner en daardoor zijn de onderdeelen minder goed te herkennen. De Amsterdamsche Stedemaagd is op den voorgrond getreden door twee leeuwen geflankeerd, de wapenschilden der zesendertig raden der stad omgeven de hoofdvoorstelling.

Een ander gezicht nog vinden wij op familiepenningen. Men placht bij blijde gebeurtenissen als zilveren bruiloften enz. bij zilversmeden penningen te koopen waar men dan de namen der jubilarissen met vermelding van hun feest op placht aan te brengen, zoo is er een bepaalde Amsterdamsche penning, waarop

FIG. 3.
AMSTERDAM.
DE BEURS.

FIG. 4.
650 AMSTERDAM
HET STADHUIS

de gelukkige bruidegom, de heer Taarlink zingt:

Zoo langh de Plant na 't Ente groeyt
Zoo langh de hen haar Kiekens broeyt
Zoo langh de ploeg door d'Aarde Rijdt
Zoo langh het Schip de Baaren snijdt
Zoo lange Bloeyt ook Taarlink's stam
In 't koopgezegend Amsterdam.

Treden wij thans de stad binnen dan zullen twee gebouwen voor alles onze aandacht vragen: vooreerst de beurs en dan het stadhuis. In 1608 ving de beursbouw aan op een overwelving bij de vischmarkt, op eenen penning is deze overwelving te zien, gesteund op koopmansgoederen. De met de keizerskroon gesierde stedenmaagd van Amsterdam zit te midden van Minerva en den koopmansgod Mercurius te beraadslagen over het belang van den handel.

Ook de beurs zelf van binnen vinden wij afgebeeld. Wij zien het plein in het midden omgeven door de breede gaanderijen rustende op zesenveertig arduinensteenen pilaren, en ook het torentje waarin de Beursklok hangt, die dagelijks om twaalf uur ten gerieve der kooplieden placht te bengelen. Aan de keerzij stond het bekende gedicht:

„Roemt Ephesen op haar Kerk
Tirus op haar Markt en Haven
Babel op haar Metselwerk
Memphis op haar spitse graven
Romen op haar heerschapijij
Al de waereld roempt op mij.

Naast de Beurs is het natuurlijk het Stadhuis dat wij op penningen ontmoeten. In 1648 werd de eerste steen gelegd, en op 1655 werd het nieuwe gebouw met groote luister ingewijd.

De Hollandsche Mercurius (1655, p. 92) zegt: „29 Julij heeft de Magistraet van „Amsterdam de eerste mael plaets genomen in hun nieuw gebout stadhuys 't „welk met algemeen gejuich der Borghers en geklanck van trompetten wiert

FIG. 5.
1696 AMSTERDAM
HET STADHUIS.

„bijgewoont daerom om dat het een In-„trede was die heerlijck in yders oogh „(was). Er was dan ook reden tot vreugde „want in Hollandt is noyt diergelijck ge-bouw geweest."

Ook uit de gedenkpenningen klinkt die juichtoon. Wij zien op den achtergrond het fiere gebouw, waarheen in statige op-tocht de leden der Magistraat optrekken, omstuwd door een dichte menigte. Op den voorgrond zit de Amphion der my-the, die door zijn snarenspel steen aan steen zich deed opbouwen in de muren van het oude Thebe. Zoo ook verrees schier van zelf het weergalooze Raadhuis. Op dezen penning zien wij ook een stuk van den gevel van de nieuwe kerk. Op een andere medaille zien wij het gebouw alleen op zich zelf staan (II. 399. 3.) [1])

Maar niet altijd zou het Amsterdamsche stadhuis neerzien op een juichende me-nigte, toen in 1696 de oproertjes tegen de afgekondigde begrafeniskeur woedden, snelde de menigte o. a. naar den Dam en allerwegen werd door de gewapende macht op het grauw geschoten, terwijl uit de ramen van de waag de allerbrutaal-ste bij de beenen werden opgeknoopt. Op den afgebeelden penning ziet men zich dit drama afspelen, de gewapende burgers schieten op de wegsnellende op-roerlingen, terwijl in dichte gelederen de wakkere schutters naderen. Uit de waag bengelen de ter dood veroordeelden. Het stadhuis vormt den achtergrond, ter-wijl het opschrift zegt: „De Gerechtig-heid keerde weder in de geschokte stad."

Verschillende weeshuizen uit Amster-dam komen nog op penningen voor, deze zijn echter meest geslagen in de XVIIIde Eeuw en wij wenschen ons ditmaal te be-perken tot de XVIde en XVIIde Eeuw.

Wanneer wij nu Amsterdam verlaten dan voert onze weg langs Haarlem waar-van wij de silhouette zien op eenen in 1623 vervaardigden penning toen de Haarlemsche schutters naar Hasselt op-trokken, wij kunnen de stad toch niet voorbijgaan zonder even binnen te tre-den in de Luthersche Kerk, daar toch gebeurde op „Paesdag" 22 April 1696 een treurig geval, Dominus Wilckens werd „op 't reijken van het Avondmaal „geruckt in 's Hemelszaal", of, zooals 't

[1]) De tusschen haakjes geplaatste cijfers geven de paginas aan, waarop de stukken afgebeeld worden in v. Loon, Nederlandsche Historiepenningen, waarnaar wij belangstellenden verwijzen.

FIG. 6.
1696. HAARLEM.
LUTHERSCHE
KERK.

FIG. 7.
1657. TREKVAART
HAARLEM—
LEIDEN.

omschrift zegt, „Tot groote Droefheyt „der Gemeente (is hij) sieck geworden en overleden op Paesdagh den 22en." Het is een zeer curieus kijkje op het interieur der Kerk, wij zien den predikant op den kansel, de ouderlingen en diakenen in hun banken, de avondmaalstafel gereed en daarvoor de aandachtige gemeente.

Wanneer wij nu onzen weg naar Leiden voortzetten dan vinden wij vooreerst een alleraardigst levendig gezicht op de vaart die sinds 1657 beide steden verbond. Reeds zeer lang voelde men dringend behoefte aan een verbeterden waterweg; wel kon men van Leiden uit tot het Warmonder tolhek en van daar tot de Noordwijker brug komen, maar eerst met de eerste van slachtmaand 1657 kon men tot groot gerief der reizigers doorvaren. Wij zien dan een gezicht op Haarlem, de St. Bavo trotsch uitstekend boven de omringende lagere kerken en gebouwen, daarvoor loopt de vaart waarin de trekschuit zich voortbeweegt.

Het Latijnsche omschrift aan de keerzijde zegt deftig: „ter gedachtenis van „den gebaanden weg en de gegraven „vaart voor de trekschuiten (ad lintres „equo trabendos) en gerief van de reizigers."

Het zij hier terloops aangeteekend dat een dergelijke penning bestaat op de trekvaart tusschen Dokkum en Groningen (II 419). Ook daar vaart de door een paard getrokken schuit te midden van het kalme landschap, geheel ter zijde zien wij Dokkum, doch zeer klein en moeilijk te herkennen.

Doch wij naderen Leiden en moeten om ons te verplaatsen in den tijd dat de nu te bespreken gedenkpenning geslagen is

FIG. 8.
1574. BELEG
VAN LEIDEN.

FIG. 9.
1666 HAARD-
STEDENGELD
TE LEIDEN.

terug tot het jaar van bangen nood en nijpende ellende, tot 1574.

De angstige tijden waren voorbij, de stad was bevrijd en groot was de blijdschap, gouden penningen en ketenen werden op last der Staten van Holland aan de voornaamste krijgsoversten geschonken. Aan de voorzijde zien wij Jeruzalem belegerd door den Koning van Assysië Sanherib, terwijl de krijgsknechten vluchten voor den engel, die hen voor zich uitjaagt, aan de keerzijde zien wij Leiden in perspectief, duidelijk zijn de Hooglandsche- en Pieterskerk te onderscheiden, terwijl buiten de stad de Spaansche benden aftrekken. „Evenals", zoo zegt het opschrift, „Sanherib van Jeruzalem (werd verdreven) zoo zijn de Spanjaarden des nachts van Leiden gevlucht."

Ook op penningen van 1673 komt de silhouet der stad voor: wanneer de studenten bij het dreigend Fransche gevaar uittrekken tot bescherming (III 83). Ook een kijkje op de Zijlpoort vertoont ons een penning.

Voordat wij Leiden verlaten vermelden wij nog twee aardige interieurs, vooreerst dan het volgende: In 1666 werd door de Staten van Holland een buitengewoon haardstedengeld ingesteld te betalen van iedere vuurstede, hetzij die diende tot sieraad, hetzij tot gebruik. Nu was het een heel werk om tot de telling dier haardsteden te komen en om de nieuwe belasting te innen. Als belooning voor de burgemeesters, die zich daarmede te Leiden belastten, werd een penning ingesteld. Aan de voorzijde daarvan zien wij een gezellig ingericht vertrek waar een oude gebaarde alchimist in een leuningstoel gezeten zich de handen warmt aan een vuur, dat lustig in de schouw brandt, een poes zit bewonde-

FIG. 10.
1672. GOUWE-
SLUIS ONDER
ALFEN.

rend naar hem op te kijken, terwijl op den grond alchimistische werktuigen staan. Het gedicht aan de keerzijde licht deze voorstelling toe.

Uit roock, de grootste ydelheyt
De Alchimist geen loot kan trecken
Maer yver en gehoorsaemheyt
Doet roock tot gout en silver strecken.
Daer yeder aenspant met den raedt
Is roock een goutmijn voor den Staedt.

Onder aan de keerzijde is nog een klein silhouetje der stad Leiden aangebracht. Een ander Leidsch interieur is de studeercel van eenen professor. De Hooggeleerde Frederik Bokkelman, geboren in Duitschland, was eerst Hoogleeraar in Heidelberg en tevens Hofraad, maar hij kon niet aarden in het slaafsche hofleven en nam dus een benoeming te Leiden aan als Hoogleeraar in het burgerlijk- en volkenrecht. In 1680 stierf hij en ter zijner gedachtenis werd een penning vervaardigd, die aan de voorzijde den geleerde vertoont, te midden van zijn studeervertrek, een hondje ligt rustig te slapen naast zijnen geleerden meester die, zooals het opschrift zegt, hier (in Leiden) rust hij terwijl hij daar (in de hofomgeving te Heidelberg) vermoeid werd, achter hem verheffen zich welgevulde boekenkasten, terwijl in de afsnede allerlei muziekinstrumenten opgestapeld liggen: de professor toch was zeer muzikaal (III. 297).

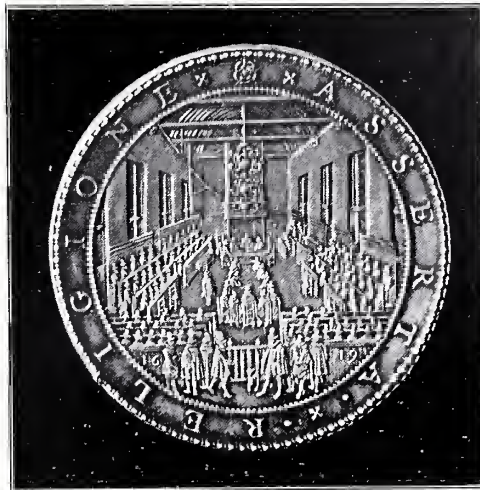

FIG. 12.
1619. SYNODE TE DORDRECHT.

FIG. 11.
1650. DE VIJVERBERG TE GRAVENHAGE.

Wij blijven nog een oogenblik in de omgeving der Sleutelstad en wel in een jaar toen er evenals in 1572 oorlogsgevaar dreigde. De Franschen toch waren niet ver af en strategisch belangrijke punten om de stad werden door schutters en burgers bezet, zoo ook de Gouwsluis, daar toog een afdeeling schutters heen onder Johan van der Meer en een dier

FIG. 13.
1691. 's-GRAVENHAGE. EEREPOORT AAN DE HOOGSTRAAT.

dapperen was Willem Vergenst die van 27 Juli tot 12 Augustus daar geposteerd was, hij verdiende 10 stuivers 10 penningen per dag en toen hij in Leiden teruggekomen was verbraste hij die penningen niet maar liet er door eenen bekwamen zilversmid een medaille van graveeren.
Op de voorzijde staat een alleraardigst landschap. Het is de rivier met boomen en huisjes aan de oevers, terwijl de achtergrond gevormd wordt door de Gouwsluis en de ophaalbruggen, kleine bootjes en een trekschuit stoffeeren het landschap, terwijl een welgedane bazuinengel in den hemel de wapenschilden van Oranje, Leiden en Holland torst.
Het opschrift aan de keerzijde wijst nog eens op het belang der gebeurtenissen. De penning spreekt:

„Als Vranckrijk door verraet en macht
Hadt Hollands Macht bijna verkracht
En Leydens vrome burgerij
Tot wering van wreed slaverny
Orangie dient hun trouste vrient
Doe wierd ik aan Gousluis verdient

Nu wij toch aan den Rijn zijn vermelden wij nog even eenen aardigen penning geslagen ter gelegenheid van de verbetering der verbinding te water tusschen Leiden en Utrecht. De Rijn was natuurlijk de aangegeven weg maar men kon alleen met kleine roeibootjes van het Watersteegje te Leiden tot Utrecht komen daar er geen jaagpad was. Wanneer men dat eens kon aanleggen zou men in de geriefelijke en snelvarende trekschuit naar Utrecht kunnen voortsnellen. Het maken van zulk een pad echter ging zoo gemakkelijk niet, men stootte op grooten tegenstand bij de oeverbewoners, die hun land niet wilden afstaan en eischten dat het jaagpad met een sloot van hun erven zou gescheiden zijn. Toch overwon de energie en het verstand de „boerendommekraght" en het Jaegpadt lang verwaght werd „spijt wangunst" volbracht. Wij zien op eenen penning een afbeelding van den nu ingetreden beteren toestand. Op den achtergrond breidt zich Leiden uit terwijl midden in den Rijn 't jagertje de schuit voortrekt (1664 II 524).
Thans betreden wij:

„Het Dorp der Dorpen geen, daer ijeder Steeg een pad is,
Maer Dorp der Steden een daer ijeder Straet een Stadt is."

Een algemeen silhouet der stad bestaat, zoover wij weten, niet wel is daarentegen het stadhouderlijk kwartier meermalen afgebeeld.

FIG. 14
91. 's-GRAVEN-
HAGE. EERE-
POORT OP HET
BUITENHOF.

In 1635 vinden wij de oudste voorstelling daarvan, volgens oud en eerwaardig gebruik was toen de Meiboom geplant voor het Stadhouderlijk kwartier, op den voorgrond staat de boom op den achtergrond ziet men de gebouwen van het Binnenhof van uit het Buitenhof gezien. (II 225). Een paar minder belangrijke kijkjes laten wij onvermeld om tot 1650 te komen. Bij gelegenheid van den straks reeds vermelden mislukten aanslag op Amsterdam werd er een voor Willem II vrij hatelijke penning geslagen.

Op de voorzijde staat het ons bekende gezicht op Amsterdam waarvan het Trojaansche paard, doelende natuurlijk op de om Amsterdam samengetrokken krijgsbenden, op de keerzijde is een uitnemend uitgevoerd gezicht op het Binnenhof den vijver en den tegenwoordigen korten vijverberg aangebracht. Van uit de poort beweegt zich langzaam en statig de begrafenisstoet van den Stadhouder Willem II. In de wolken ziet men Phaëton, die door Jupiter uit den zonnewagen geslingerd wordt, de symboliek is voorwaar niet onduidelijk en behoeft schier niet de verklaring van het opschrift „Uit zijn vermetele daden is hij nedergestort."

Voordat wij het Binnenhof verlaten zij nog vermeld een gezicht op de groote zaal waar in 1652 de algemeene Staten waren vergaderd, men ziet duidelijk de architectuur der zaal en de samen vereenigde heeren. Een klein uitstapje zij ons even vergund naar een andere zaal waar ook eene vergadering samen was, maar ditmaal niet in den Haag, maar in Dordrecht waar in 1619 de Synode vergaderde.

Duidelijker nog dan in de Haagsche Vergadering zien wij hier de inrichting van

FIG. 15.
1601. 's-GRAVEN-
HAGE. EERE-
POORT OP HET
BUITENHOF.

FIG. 16.
1697. PALEIS
TE RIJSWIJK.

de zaal tot in de kleinste bizonderheden, de eerwaarde, zeereerwaarde en hoogeerwaarde heeren zijn in lange rijen langs de wanden terneder gezeten terwijl buiten het hekje eenige belangstellenden mitsgaders een hondje zich bevinden.
Doch keeren wij naar den Haag terug. Het is 1691 de stad is vervuld met luid gejuich, de straten zijn versierd, 't stadhuis prijkt in sierlijken feestdos, geen wonder want de Koning Stadhouder Willem III zal zijn blijden intocht houden. Toen in 1688 de Prins vertokken was hebben ook penningen dit feit vereeuwigd maar voor ons doel: het landschap op penningen leveren zij geen stof, daar men alleen de vloot in volle zee ziet en een zeer klein stukje strand met juichende inboorlingen van Hellevoetsluis. Evenmin is van dit oogpunt belangrijk de zoo aardige penning van de aankomst van den Prins aan de Hollandsche kust. Doch wij komen nu tot den dag van den intocht, den 5den Februari 1691 ongeveer drie uur begaf de Prins zich in een prachtige karos van het Binnenhof naar de Loosduinsche Brug, om van daar uit de stad binnen te rijden. Op de Loosduinsche brug stond een eerste eerepoort in namaak blauwe steen versierd met Goden en Godinnen en allerlei toepasselijke emblemen en spreuken.
Nauwelijks was de Prins de brug overgereden of vuurpijlen werden afgeschoten, het geschut begon te bulderen, de klokken luidden. Men ging vervolgens langs het Westeinde en voorbij het zwaar versierde stadhuis tot de Groenmarkt waar weder een eereboog stond. Deze volgens de Dorische en Ionische bouwkunde opgerichte praalboog was bekostigd door den Magistraat der stad.
Om den boog waren in halfcirkelvormige vleugels schilderingen geplaatst voor-

FIG. 17.
1700. VIJVERHO
AAN DE VECHT.

FIG. 18
1667. HET KAS-
TEEL TE BREDA.

stellende de heldendaden van de voorouders van den Prins. Door de Hoogstraat ging het nu naar de Plaats, waar weder een eerepoort was opgesteld (III 520). De grootste en sierlijkste boog echter was geplaatst voor het Binnenhof, de voorzijde naar het Buitenhof gewend. De Staten van Holland en West Friesland hadden deze bekostigd, Steven Vennekool was er de bouwmeester van en Romeyn de Hooghe ontwierp de schilderingen.

Voorgesteld waren de meest belangrijke feiten uit het leven van den Prins, terwijl een verguld ruiterstandbeeld te midden van twee gebonden slaven den top sierde. Ook het des avonds van den zelfden dag afgestoken vuurwerk is op dezen penning te zien (III 527).

Wanneer wij nog een oogenblik vertoeven in den omtrek van den Haag dan is het om op eene medaille te zien de getrouwe afbeelding van het lusthuis te Rijswijk waar in 1697 de vrede gesloten werd. Zeer nauwkeurig is het lang uitgestrekte gebouw wedergegeven.

Op eenen anderen penning zien wij de gebouwen met een vogelvluchtgezicht op het daarachter zich uitstrekkende park. Voor de voorstelling van een 18de Eeuwsch buitenverblijf staan ons echter op penningen veel aardiger voorbeelden ten dienste. In het jaar 1700 cultiveerde mejuffrouw Blok voor het eerst in Nederland op haar buitengoed „Vyverhof” de Ananas. Op de keerzijde van den penning, die dit feit memoreert, zien wij een uitnemend kijkje op een echt Hollandsche buitenplaats. Op de voorzijde staat het bedaagd borstbeeld van Agneta Blok de „Flora Batava”, op de keerzijde Flora zelf, in de hand houdend een bloem en cornucopiae, naast haar staat een ananas

FIG. 14.
1629. 's-HERTOGENBOSCH
BELEGERD.

FIG. 20.
1629. 's-HERTO-
GENBOSCH
BELEGERD.

en andere planten, op den achtergrond breidt zich een typisch 18de Eeuwsch lusthof uit met keurig gehouden bloembedden, hooge gesnoeide palmenhagen en een tot rusten uitnoodigend koepeltje. Doch wij moeten weder uit de vreedzame dreven van Agneta's Blok's buitenverblijf in de woelige krijgstooneelen van den tachtigjarigen oorlog. Een der steden, die wel het grootste deel der oorlogslasten te torsen had, was wel de veste Breda. Maurits nam het door het listige turfschip, Spinola door den nijpenden en grijnzenden honger, Frederik Hendrik door geweld van wapenen. Op eenen penning van 1590 zien wij het turfschip zooals het het kasteel is binnengetrokken de verborgen krijgers springen aan land ; op een penning van 1637 zien wij het schip het kasteel binnenvaren, terwijl op den achtergrond zich de stad uitbreidt, 't mooiste gezicht op het kasteel echter vinden wij in 1667 op een gedreven penning, van een architechtonisch oogpunt is dit misschien een der belangrijkste medailles.

Een andere Brabantsche stad nog moest onder het oorlogsgedruisch lijden en wel 's Hertogenbosch, in 1629 werd deze veste met succes door Frederik Hendrik veroverd.

Aan de voorzijde zien wij den Prins triomfantelijk te paard rijden voor de veroverderde veste, terwijl aan de keerzijde een ongeveer gelijktijdig plaats gehad hebbend wapenfeit wordt herdacht het innemen namelijk van Wesel. In vogelvlucht zien wij de stad liggen omgeven door benden krijgsvolk te voet en te paard.

Er zijn van verschillende steden zulke vogelvlucht gezichten, wij noemen b.v. Geertruidenberg (I 437) in 1593 en vooral de voorstellingen op den mooien pen-

FIG 12
1600. SLAG BIJ
NIEUWPOORT.

FIG. 22.
1600. SLAG BIJ
IEUWPOORT.

ning van het nemen der schans St. Andries en de herinnering van den slag van Nieuwpoort (1600). Ook daar zien wij aan de voorzijde de schans, omgeven door de heftig schietende batterijen, terwijl aan de keerzijde Prins Maurits geharnast en gewapend voortrijdt te midden van het hevigst van het gevecht, boven zijn hoofd zweeft de overwinning en prijkt God's naam in hemellicht. Wij noemen nog in het zelfde verband penningen met gezichten in vogelvlucht op het land van Maas en Waal (I 571) op Sluis en omgeving (II 15) Bergen op Zoom (II 197), Maastricht (II 211), Sas van Gent (II 279).

Een bizondere vermelding verdient de stad Grave, in 1601 speelde deze stad een groote rol in de Nederlandsche krijgsgeschiedenis, toen toch waren de troepen van Maurits er om gelegerd die op hun beurt weder omringd waren door de Spaansche benden onder Mendoza. De Prins echter had zijn kamp doen omgeven door gegraven versterkingen en schansen, zoodat de Spaansche troepen moesten aftrekken en de stad gedwongen werd zich over te geven. Nu is op dit feit een aardige penning geslagen, op den achtergrond zien wij de stad, daarvoor in de grond gestoken is een bekransde spade, doelende op de omstandigheid dat het nemen der veste vooral te danken was aan de met verstand en zorg aangelegde aardwerken.

In 1674 nam prins Willem III dezelfde stad, een levendige voorstelling van dit beleg geeft ons een penning.

Wij zien de stad, de schietende vuurmonden en den Prins, die in hoogst eigen persoon het beleg leidt. Voordat wij naar het Noorden gaan om met Groningen en omgeving onze schets over steden en

FIG. 23.
1602. BELEG
VAN GRAVE.

landschappen op penningen te beëindigen, zij nog even terloops vermeld een uitnemend gezicht op Nijmegen.
Met groote duidelijkheid zien wij de stad zooals die zich langs de rivier uitstrekt. Het Valkhof verheft zich boven de stad.
Gaan wij ten slotte nog even naar het Noorden van ons land. Ook daar werd in twee perioden onzer Geschiedenis heftig gestreden vooreerst in 1594 toen bij het naderen der troepen van den Prins de Spaansche benden onder Verduga uit Coevorden wegtrokken en het beleg om Groningen werd geslagen. Daar ook weder het gezicht in vogelvlucht op de stad en het legerkamp van den Prins met troepen te voet en te paard.
Aardig is het om dezen penning te vergelijken met dien welke in 1672 werd gemaakt toen de Munsterschen en Keulschen de stad omsloten hielden, men zal bij die vergelijking zien hoe de stempelsnijder wel degelijk te rade ging met de details van het stadsbeeld dat hij op zijn penningen wedergaf. Op de eerste medaille toch van 1594 ziet men de Martinikerk en de Akerk beiden met hun torens, op den tweeden penning ziet men niet de toren der Akerk die trouwens eenige jaren voor 1672 ingestort was. Men kan uit dat feit afleiden, dat meer dan men misschien oorspronkelijk denken zou de vervaardigers der penningen streefden naar topografische juistheid. Nog uit een ander onderdeel der voorstelling is dit op te maken. Bekend is het, hoe bij het beleg der stad in 1672 het bombardement een groote rol speelde en nu zien wij juist op deze penningen meer dan op anderen die ons voorstellingen van belegeringen geven de bommen vliegen, op den hieronder afgebeelden penning zien wij de veste half gehuld in dikke rookwolken terwijl in de lucht de bommen vliegen.

FIG. 25.
1678. VREDE
TE NIJMEGEN.

FIG. 24.
1674. BELEG
VAN GRAVE.

Wij eindigen hiermee onze schets over steden, landschappen en gebouwen op penningen en hopen, dat wij bij onze lezers de overtuiging gevestigd hebben, dat inderdaad de Nederlandsche historiepenningen der 16de en 17de Eeuw vormden een der krachtige uitingen van ons volksleven dier dagen.

H. I. DE DOMPIERRE DE CHAUFEPIÉ.

HET MUSEUM FLEHITE : TE AMERSFOORT. :

Den 28en Augustus 1878 trokken eenige *Amersfoortsche* heeren naar de *Leusderheide* om een onderzoek in te stellen naar daar aanwezige grafheuvels. Het onderzoek werd geleid door den archivaris, den heer *W. F. N. van Rootselaar*, en de gevonden urnen en fragmenten van urnen werden in een lokaal op het gemeentehuis opgeborgen.

Ziehier de oorsprong van het *Amersfoortsche* museum *Flehite* [1]), dat thans nà ruim 30 jaren door zijn rijken en belangwekkenden inhoud overwaard is door iederen vreemdeling — om van stadgenooten niet te spreken — te worden bezocht en in alle bijzonderheden bezichtigd.

De verkregen vondst gaf aanleiding, dat bovenbedoelde heeren en andere oudheidkundige vrienden den 2en September daaraanvolgende reeds bijeenkwamen en besloten in de stad hunner inwoning eene oudheidkundige vereeniging op te richten, die zij den naam *Flehite* gaven, naar de gouw, waarin de stad in den Germaanschen tijd gelegen was.

Deze vereeniging stelde zich ten doel zooveel mogelijk alles te verzamelen wat op stad en omgeving, op vroegere toestanden, van den oudsten tijd af, op beroemde personen te *Amersfoort* geboren of daar geleefd hebbende, enz. betrekking had, en daarvan een museum op te richten, dat eveneens den naam *Flehite* zou dragen.

Geschenken, zoowel in vollen eigendom als in bruikleen, vloeiden spoedig ruimschoots toe, aankoopen op bescheiden schaal — vanwege de bescheidene middelen — werden gedaan, de hand werd gelegd op veel dat, in het oog der grootere menigte van geene of weinig waarde, anders onherroepelijk zou zijn vernietigd of verloren gegaan, en het onderzoek van grafheuvels en tumuli, waarin de oudste bewoners dezer streek de sporen van hun bestaan en werken hebben achtergelaten, werden ijverig voortgezet, om zoodoende aan den grond gegevens te ontwoekeren voor de nimmer te boek gestelde vóórgeschiedenis en voor de kennis der geslachten, die in den duisteren nacht der Middeleeuwen deze oorden hebben bewoond.

De vereeniging telde aanvankelijk slechts — en telt zelfs nu nog betrekkelijk — weinig leden, maar daaronder waren er — en zijn er nog — die de zaak krachtig

[1]) De algemeen aangenomen schrijfwijze is *Flehite*, doch men spreekt uit: *Fléhité*.

PLAAT XXXVI. MUSEUM FLEHITE. VOORGEVEL.

steunden, en vooral de kundige en ijverige archivaris *van Rootselaar* wist er leven en gang in te houden en was jarenlang, niet alleen de voorzitter, maar ook de ziel van het genootschap.

Hij bleef dit tot December 1895, toen hij aftrad en vervangen werd door den heer *O. G. H. Heldring*, thans gepensioneerd luitenant-kolonel der infanterie, wonende te Renkum en nog steeds het voorzitterschap bekleedend. Dat deze daarvoor niet minder de rechte man is op de rechte plaats zal wel niemand verwonderen, als men weet, dat hij neef is van wijlen den beroemden en algemeen bekenden Hemmenschen predikant *Otto Gerhard Heldring*, die — om van zijn veelomvattenden arbeid op godsdienstig en philantropisch gebied hier niet te gewagen — ook zoo ontzaglijk veel verdienste heeft voor de geschiedenis en oudheidkunde van *Gelderland* en in 't bijzonder van de *Betuwe*, die stichter en eerste redacteur was van den *Gelderschen Volksalmanak*, wiens naam en werk, althans in *Gelderland*, niet licht in vergetelheid zal geraken [1]).

Dat er in het gemeentehuis spoedig geen plaats meer was voor al het bijeenverzamelde, spreekt vanzelf. De gemeenteraad besloot dan ook in zijne zitting van 29 October 1889 de voormalige infirmerie, een aan de gemeente behoorend oud muurhuis, voor *f* 1200.— aan de vereeniging *Flehite* te verkoopen. Hierheen werd de verzameling toen overgebracht. In 1897 werd besloten het oude bouwvallige gebouw tot een waardig museum te verbouwen, en op den 1en Mei 1899 werd het tegenwoordige museum, waarvan wij hiernevens eene afbeelding geven, voor het publiek opengesteld. De herbouw heeft ruim veertienduizend gulden gekost en het gebouw is helaas! nog met hypothecaire schuld belast.

Het nieuwe museum dat, zooals wij dadelijk zien zullen, nog al ruimte bevat, bleek toch spoedig veel te klein te zijn, vooral toen de heer *C. B. Kok*, gewezen apotheker en mede een der ijverigste leden der vereeniging van de oprichting af tot aan zijn dood, 5 Juni 1905, bij testament zijne kostbare verzameling anthieke meubelen, porcelein, oudheden, enz. aan het museum had vermaakt.

De heer *Tromp van Holst* kocht toen een paar belendende huizen aan en verhuurde die aan de vereeniging *Flehite*. Inwendig werden die met het museum verbonden en daarin werd voorloopig het legaat *Kok* opgeborgen, in afwachting dat de geldmiddelen later zullen veroorloven ook deze huizen te verbouwen in denzelfden stijl als het museum, ten einde daarmede één groot geheel te maken.

Laat ons thans het museum inwendig in oogenschouw nemen. Het heeft twee ingangen; één in de achter de Muurhuizen rondloopende smalle straat — hier zeer eigenaardig, men zou haast zeggen bij wijze van parodie, betiteld met den weidschen naam van *Breestraat* — en één in

[1]) Zie o. a. Heldring, Leven en arbeid; Historisch Overzicht vóór de Registers op de 50 eerste jaargangen van den Gelderschen Volksalmanak, 1835—84, enz.

PLAAT XXXVII. KEUKEN MET XVIIe
EN XVIIIe EEUWSCH KEUKENGEREI.

het front aan de grachtzijde, die men bereikt over eene lange smalle brug. Is men deze over dan bevindt men zich op een klein voorplein. Rechts en links zijn vleugels naar de grachtzijde uitgebouwd, de linker is ingericht tot woning van den concierge. In het midden is de ingang van het gebouw, die ons brengt in eene kleine vestibule met daarachter gelegen gang, leidende naar den uitgang in de Breestraat. Deze vestibule met gang en de beide aan weêrszijden daarvan gelegen vertrekken vormen de kelderverdieping van het oude muurhuis, hebben zeer dikke muren en zijn door zware kruisgewelven gedekt.

Alvorens wij nu overgaan tot een globale vluchtige opsommingen beschrijving van het voornaamste dat in het museum te zien is, moet ons ééne opmerking van het hart. Er is in de dertig jaren, dat het nu reeds bestaat, veel, verbazend veel verzameld en bijeengebracht; veel, zeer veel, dat betrekking heeft op de stad en hare onmiddellijke omgeving door alle eeuwen heen, maar ook ontzaglijk veel, dat daarmede niets te maken heeft; oudheden en zaken uit vroegere tijden, die in elk ander oudheidkundig museum evengoed op hunne plaats zouden zijn en slechts beschouwd moeten worden als tot aanvulling en opluistering te dienen. In den aanvang, toen de verzameling, zooals vanzelf spreekt, nog weinig omvang had, was alles, wat slechts naar oudheid riekte, natuurlijk welkom, maar als men op dien voet doorgaat, zal het museum met der tijd zulk eene uitgebreidheid krijgen, dat het eind niet te overzien is. Doch bekommert men zich bij eene zaak, die geheel op de toekomst is gericht, in den regel weinig om het verleden, bij eene instelling, die slechts het verleden voor oogen heeft en houdt, is de toekomst bijzaak, waarover men zich doorgaans niet druk maakt.

Zijn vestibule en gang gestoffeerd met oude gevelsteenen en dergelijke voorwerpen, links daarvan treedt men de oude keuken binnen, waarin wij hierbij een fraai kijkje geven. In het midden staat eene kleptafel, omgeven door houten stoelen met matte zittingen. Tegenover den ingang de breede ouderwetsche schouw. Voorts ziet men allerlei keukengereedschap, oude potten, doofpotten, vaatwerk, enz. Alles wat in eene keuken in de 17e of 18e eeuw, zoowel te Amersfoort als elders, alzoo tehuis behoorde of te vinden was, ziet men hier bijeenvergaderd, doelmatig en sierlijk uitgestald.

Aan de andere zijde van de gang bevindt zich nog zulk een verwulfd keldervertrek, gevuld met gevelsteenen, grafzerken, pilaren, gehouwen steenen, kapiteelen, carriatiden, gebakken steenen met figuren, steenen kogels, enz., fraai ornamentwerk, prachtige dieren- en menschenkoppen, alles in steen kunstig gehouwen. Vóór de keuken en evenwijdig aan de woning van den concierge is eene zaal uitgebouwd met een houten plafond gedekt. In het midden daarvan vindt men eene groote kast en verschillende vitrines, allen gevuld met urnen en opgravin-

FIG. 1.
KEUKEN.

gen uit den Frankischen en Saksischen tijd. Langs de wanden hangen oude kaarten, platte gronden, met en zonder wapens, van de Eemlandsche polders, enz., waaronder zelfs op koper gegraveerd, terwijl op den vloer weder gevelsteenen, kapiteelen en dergelijke steenen fragmenten uit vorige eeuwen liggen uitgestald. Eene smalle trap aan den kant van de Breestraat brengt ons naar boven naar de eerste verdieping en wel op een smal portaaltje, waarop tevens de trap is naar de tweede verdieping, en welks wanden versierd zijn met oude schilderijen, o. a. een Hondecoeter, en mooie ijzeren schoorsteenplaten. Drie deuren, op dit portaal uitkomend, geven toegang tot even zoovele verschillende vertrekken. De middendeur leidt naar de bibliotheek met haar oude houten, van fraai snijwerk voorzienen schouw, waar in kasten tal van oude boekwerken staan geschaard, meest handelend over de geschiedenis van Amersfoort en zijne

omgeving, over kloosters, stichtingen, beroemde personen, rechten en privilegiën en duizenden andere zaken, te zamen een rijk materiaal voor de studie en de kennis der voorafgaande eeuwen. In het midden ziet men kostbare geschreven boeken uit de Middeleeuwen en incunabels onder glas en vitrines tentoongesteld.

De deur links op het portaal brengt ons in de bestuurskamer. In het midden eene groote langwerpige tafel omgeven door stoelen met hooge ruggen; daarachter eene oude hooge schouw. Aan den muur daar tegenover hangt een kolossale stamboom op perkament met gekleurde portretten en wapens van *keizer Karel V* en zijne echtgenoote *Johanna van Arragon* en hunne voorouders opklimmende tot *Hugo Capet*, alles geschreven in oud-Fransch. De wanden zijn verder behangen met houten borden, waarop de namen van regenten van *het Weeshuis*, *de Pot*, enz., één daarvan heeft in relief bewerkte gekleurde wapens. Onder langs den muur ziet men een paar oude ijzeren geldkisten, meer oud dan fraai, terwijl tegen de vensters vele geschilderde en gebrande glazen hangen met wapens en onderschrift. Onder de schouw merkt men nog eene fraaie ijzeren schoorsteenplaat op; daarboven een tegeltableau met onderschrift: Vulcanus St. Looy.

De deur tegenover die van de bestuurskamer brengt ons naar de groote zaal boven de keuken en de daar achter uitgebouwde benedenzaal, waarvan wij zooeven spraken. Recht tegenover de ingangsdeur ziet men eene zeer fraaie hooge palissanderhouten schouw met een regentenstuk er boven, terwijl de stookplaats met oud-Delftsche tegeltjes is afgezet. Rechts tegen den buitenmuur aan de Breestraat is nog een hooge schoorsteen aangebracht.

Langs de wanden dezer zaal hangen vele oude schilderijen, o. a. eene keurig gerestaureerde van *P. Bor* en het kolossale doek van *van Campen*, dat eertijds op het gemeentehuis prijkte, en den god Thor voorstelt, den bliksem zwaaiend. Daaronder staan houten kisten en de oude ijzeren stadskist, waarin vroeger de voornaamste charters, het stadszegel, enz. werden bewaard.

Midden in de zaal het model van den ouden toren, de *lange Jan*, Amerfoorts trots, keurig in hout gesneden, in eene groote glazen kast. Voorts tal van glazen kasten en vitrines, waarin oude geslepen en gegraveerde drinkglazen en bokalen, oud zilver, tabakspijpen, snuifdoozen, porcelein en aardewerk, munten, zegels, medailles, stadsstempels, lakafdrukken, ivoren voorwerpen, oorkonden, oude speelkaarten, enz., enz., alles eene aandachtige beschouwing volkomen waard en in geen uur afgekeken.

In éene der vitrines vindt men tal van portretten, o.a. van beroemde Amersfoorters als: *Pieter Both*, *Jacob van Campen*, *Paulus Buys*, *Johan van Oldenbarneveld* en anderen, en van vroegere en latere burgemeesters der stad, en menigen reeds bedaagden Amersfoorter komt, bij den aanblik der beeltenis van een *Per-*

PLAAT XXXVIII. TRAPPORTAAL DER EERSTE VERDIEPING.

syn, een *Asch van Wijck* een *Schimmelpenninck* en anderen, Amerfoort's geschiedenis uit de laatste 30 à 40 jaren weder levendig in de herinnering terug, dat tijdperk, waarin de stad zulk eene vlucht heeft genomen en in ontwikkeling zoozeer is vooruitgegaan.

Boven op de groote vitrine staat het portret van den stichter van het museum, met onderschrift, luidende: *Willem Franciscus Nicolaas van Rootselaar*, geboren te Amersfoort 26 Mei 1834, overleden aldaar 1 Februari 1900, oprichter en stichter der oudheidkundige vereeniging en van het museum *Flehite*.

Links van den ingang der zaal staat eene groote kast met glazen deuren, gevuld met oude wapens, geweren, pistolen, lansen, chapka's, steenen kogels en andere militaire voorwerpen en attributen. Naast deze kast hangt een groot portret in olieverf van *A. C. baron Snouckaert van Schauburg* als commandeur der Duitsche Orde, Balye van Utrecht, in 't ornaat dezer orde en in knielende houding, met 16 adellijke wapens of kwartieren. Daarnaast tegen de zijkant van de kast hangt een hoogst eenvoudige vierkanten blikken lantaarn.

Portret en lantaarn staan met elkander in nauw verband en brengen in herinnering eene onvergetelijke bladzijde uit Amersfoort's geschiedenis, eén paar dagen van onbeschrijfelijke angst en heerlijke uitredding, voor de ingezetenen der stad, nu ongeveer eene eeuw geleden.

Wij willen dit niet algemeen bekende voorval met een enkel woord aanstippen. [1]) *Albert Carel baron Snouckaert* voornoemd werd den 19en Mei 1811 benoemd tot Onder-prefect in het Arrondissement Amersfoort en genoot de twijfelachtige eer den 27en October van datzelfde jaar keizer *Napoleon* en zijne gemalin bij hun bezoek aan Amersfoort te mogen ontvangen en daarbij eene vooraf gemaakte en voorgeschrevene rede uit te spreken, die hem, den trouwen aanhanger van het verdreven Oranjehuis alles behalve van harte afging, maar, eenmaal in het schuitje, moet men wel meêvaren.

Doch twee jaren later zag het er geheel anders uit. Het uur der verlossing van de Fransche overheersching zoude weldra aanbreken, doch eerst moesten er nog een viertal dagen van onbeschrijfelijke angst en vrees worden doorleefd.

In den avond van den 25en November 1813 zond de Fransche generaal *Molitor*, die te Utrecht het bevel voerde, den kolonel *Falba* met eene bende van 287 soldaten, die aan den moord en de plundering te *Woerden* deelgenomen en alle tucht en gehoorzaamheid verloren hadden, zoodat er geen huis meer mede te houden was, naar Amersfoort. Deze tuchtelooze bende bleef tot den 28en daaraanvolgende in de stad, voortdurend dreigende en er naar hakende om Amersfoort het treurige lot van Woerden te doen deelen. Dat dit niet geschiedde dankt de

[1]) Zie voor meerdere details, enz.: „Eene merkwaardige bladzijde uit de geschiedenis van Amersfoort" in de Nieuwe Amersfoortsche Courant van Woensdag 28 Januari 1885.

FIG. 2.
BESTUURS-
KAMER.

stad in de eerste en voornaamste plaats aan de kalmte, het doorzicht en wijs beleid van den onder-prefect *baron Snouckaert*, aan wien de stad en de toenmalige ingezetenen ontzaglijk veel verplicht zijn.

Op Zondagmorgen ten 4 uur verliet *Falba* met zijn troep plotseling de stad, zich begevende in de richting van Naarden. *Snouckaert*, geassisteerd door den zoon van den maire den heer *Scheltus*, deed hem uitgeleide door de *Utrechtsche poort* en had daarbij de lantaarn in de hand, waarvan hierboven sprake is. Nauwelijks was hij huiswaarts gekeerd en had zich ter ruste begeven, of men wekte hem, zeggende dat de Kozakken vóór de *Kamppoort* stonden. Hij begaf zich toen derwaarts, weder met dezelfde lantaarn, om deze binnen te laten.

Na den 30en November van het provisioneel bestuur van den lande van Utrecht

eervol ontslag als onder-prefect te hebben gekregen, werd hij den 2en December daarop benoemd tot commissaris van het Arrondissement Amersfoort door het algemeen bestuur der Vereenigde Nederlanden, namens Z. K. H. den Souvereinen Vorst, en bovendien den 29en d.a.v. aangesteld tot kolonel van den Landstorm te Amersfoort.

Wij verlaten thans de groote zaal en gaan de trap op naar de 2e verdieping, die weder een smal portaal bevat gelijk aan en boven dat op de 1e, gestoffeerd met schoorsteenplaten, uithangborden, wapenafbeeldingen van Amersfoort, één op doek, een ander op paneel geschilderd, eene schoorsteenbetimmering, enz., en bovendien nog vier kamers. Links, boven de bestuurskamer, *de Oldenbarneveldskamer*. Bijna alles, wat men hier ziet, heeft betrekking op den grooten raadpensionaris, die, zooals men weet, te Amersfoort het levenslicht zag. Aan den wand vindt men eene groote pleisterbuste van hem; in 't midden der kamer eene groote dubbele vitrine, gevuld met tal van portretten, medailles en penningen, oude charters, boeken, platen, enz., alles van of betrekking hebbend op *Oldenbarneveld* en zijne terechtstelling. De muren zijn verder nog versierd met afbeeldingen van het huis, waar de raadpensionaris eertijds te Amersfoort woonde; voorts van het binnenhalen der vermaarde *kei* in de stad, die, jarenlang begraven onder de *Varkensmarkt*, thans ook door de goede zorgen der Vereeniging *Flehite*, als historisch monument is opgesteld bij den ingang der stad. Ook treft men hier nog aan eene keurige schilderij van die glorieuze intocht der *kei* en in eene vitrine alles wat op *Everard Meyster*, de stichter van *Nimmerdor*, en op de bewuste *kei* betrekking heeft.

Boven de bibliotheek is eene kamer rondom met glazen kasten tegen den muur en vitrines in het midden, alles gevuld met oude kleeren, kanten, schoenen, mutsen met kant, waaiers, oude zijden japonnen, doeken, hoeden, enz. enz.

Boven de groote zaal der 1e verdieping vindt men hier twee kamers. In de eerste aan den kant der Breestraat staat in het midden een oude, goed onderhouden, fraaie beschilderde Hollandsche boerenwagen, Ao. 1743. Voorts een kompleet weefgetouw met alles wat er bijbehoort, herinnerende aan eene in vroegere tijden te Amersfoort zeer bloeiende industrie, die thans geheel tot het verleden behoort. Verder touwslagersgereedschappen, een oud rijwiel, minstens een tachtig jaar oud, een waardige voorlooper van een vervoermiddel, waar een mensch uit de 20ste eeuw noode meer buiten kan.

Een prachtige schoorsteen met fraai zeer oud snijwerk versiert den wand, die verder vol hangt met oud ijzerwerk, als muurankers, sloten, sleutels, enz., terwijl men op den grond nog vele fragmenten van oud snijwerk, oude schaven, gebakken steenen met figuren, enz. aantreft.

De tweede kamer hierachter is een laag zoldervertrek, welks muren vol hangen

FIG. 3.
XVIIe EEUWSCHE
SLAAPKAMER.

met allerlei platen en oude teekeningen, die meerendeels met stad of omgeving niets te maken hebben. In het midden dezer kamer staat eene groote dubbele vitrine, gevuld met gipsafdrukken van munten, medailles, enz.

Hiermede zijn wij het museum vluchtig doorgewandeld. Het is inwendig verbonden met de daarnaast gelegen huizen, waarvan wij hierboven spraken en waarin alles voorloopig is opgeborgen, wat het museum zelf niet meer bergen kan, en wel inzonderheid het legaat van den heer *C. B. Kok*, zooals wij hierboven reeds zeiden.

Zoowel beneden als boven vindt men

hier nog een vijftal kamers, waarin nog heel wat fraais en merkwaardigs te zien is. Beneden staan tal van oude meubels en kasten, waaronder vele glazenkasten gevuld met kostbaar Delftsch, Chineesch en Japansch porcelein, honderden borden en schalen hangen bovendien aan den muur. Eén kamertje is bijzonder belangwekkend, het is ingericht als oude apotheek — zooals wij reeds opmerkten, was de heer *Kok* apotheker. Blijkbaar heeft hij – liefhebber en verzamelaar van oudheden — ook zooveel mogelijk alles bijeenvergaard, wat men in vroegere eeuwen in eene apotheek, toen tevens barbierswinkel, aantrof en wat men er niet meer vinden kan. Bijv.: een oude barbiersstoel, lavementspuiten, flesschen en fleschjes, potten en instrumenten van meest zonderlingen vorm, weegschalen en gewichten, vijzels, enz., enz., en ook twee zoogenaamde Gapers als uithangborden.
In één der gangen merkt men hier ook op het groote verweerde houten wapenbord, dat voorheen, ná de restauratie, eenige jaren achtereen de Koppelpoort ontsierde en thans hier veilig is opgeborgen, waar het zeer zeker beter op zijne plaats is en minder ergenis zal verwekken.
Boven vindt men een vertrek als ouderwetsche slaapkamer ingericht. Een oud eikenhouten ledikant, dito lambrizeering met bank, wieg, bedsteê, vuurmand, bedwarmer, stoof, enz. benevens oude tafel en stoelen maken te zamen een aardig geheel, waarvan wij hiernevens eene afbeelding geven.
In een ander vertrek ziet men allerlei kerkelijke zaken, geschilderde beelden, enz. op den Katholieken godsdienst betrekking hebbend, en eene groote bronzen klok in het midden. Onlangs is dat alles op nieuw gerangschikt en nog vermeerderd met eene groote vitrine tegen den wand, waarin zeven beelden, afkomstig van de vondst in den Soestertoren, zijn geplaatst.
Eene andere kamer is geheel gewijd aan de oude Amersfoortsche schutterij, men vindt daarin o.a. eene groote glazenkast met oude schutterijuniformen en andere zaken.
Weder in een ander vertrek ziet men niets dan platen, kaarten, enz., de zoogenaamde *Atlas van Amersfoort en de gouw Flehite.*
Bezienswaardig en aantrekkelijk is nog een vertrekje, waarin twee glazen kasten, gevuld met kinderspeelgoed, miniatuurmeubeltjes en dergelijke zaken.
Is een stedelijk of gemeentemuseum in den tegenwoordigen tijd geen zeldzaamheid meer, treft men zoo iets thans bijna overal aan, zij het hier en daar nog onder den meer bescheiden naam van oudheidkamer, *Amersfoort* mag te recht trotsch zijn op zijn *Museum Flehite*, dat, vooral zijn nog betrekkelijk kortstondig bestaan in aanmerking genomen, eene vergelijking met de meeste andere verzamelingen van dien aard glorierijk kan doorstaan, al behoort het eigenlijk niet aan de gemeente, maar aan de vereeniging *Flehite.*
Moge bovenstaande korte en oppervlak-

kige beschrijving, die wij hier in dit tijdschrift uit den aard der zaak niet mochten uitbreiden, toch iets bijdragen om op dit belangrijke museum meer algemeen de aandacht in den lande te vestigen. Het is zulks volkomen waard, en een bezoek daaraan zal wel niemand berouwen of onvoldaan doen huiswaarts keeren.

H. M. Werner.

Rhedersteeg, Mei 1909.

TOELICHTING BIJ DE PLATEN

De thans afgebeelde saloninrichting van een woonhuis aan de Heerengracht te Amsterdam is in een Lodewijk XVI karakter opgevat. Er is getracht eene zekere weelde, confort en uitgezocht materiaal binnen eene bepaalde strengheid van lijn en vorm te houden, om daardoor een

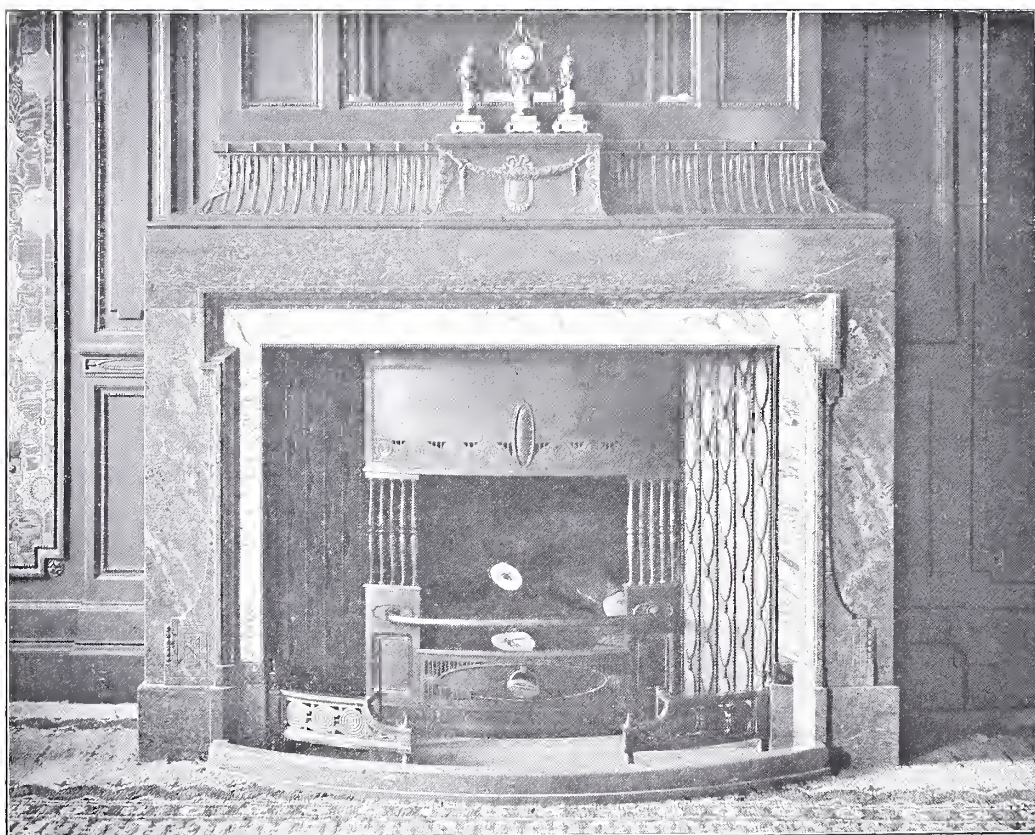
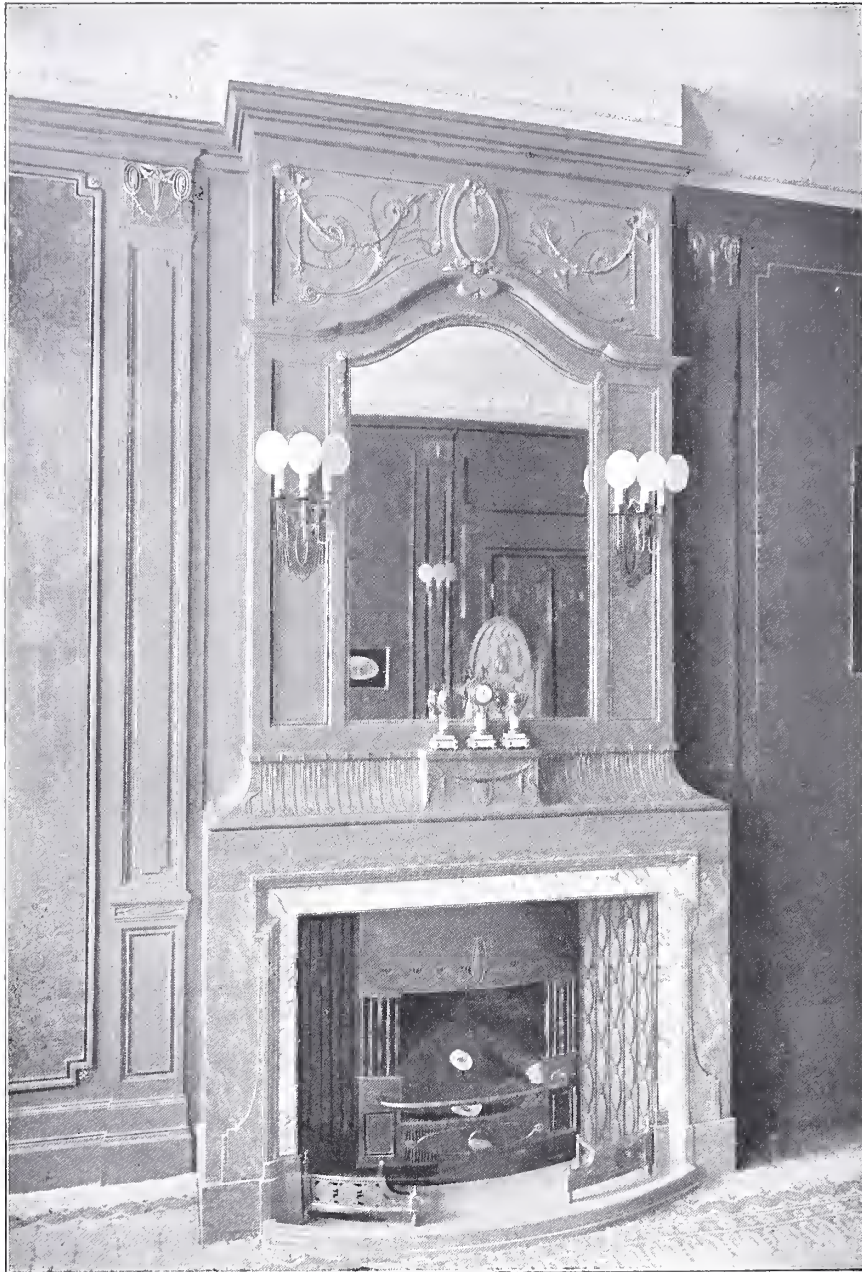

FIG. 1. DETAIL VAN DEN SCHOUW VAN PL. XXXIX.

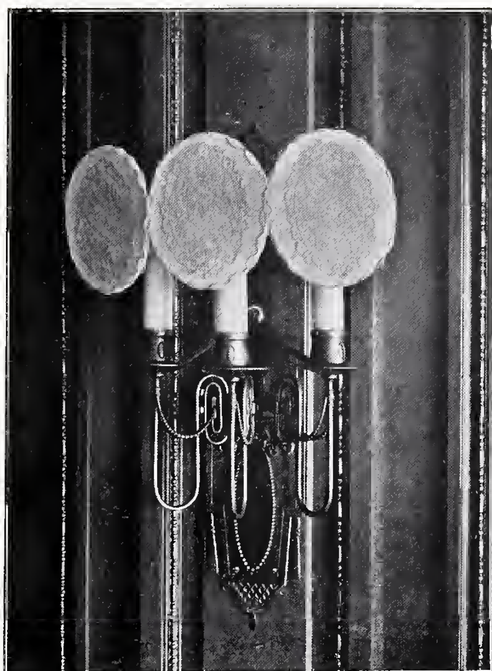
FIG. 2.
MEUBELEN VAN DE SALON, WOONHUIS HEERENGRACHT AMSTERDAM.

ernstig, deftig intérieur te verkrijgen. De betimmering is uitgevoerd in groen geschilderd populierenhout, waarbij het snijwerk in bas-relief slechts even met goud opgewerkt is. Het plint met de pilasters en kroonlijsten, verdeelt de wanden in vakken, die met goudgele, glanzende moiré-stof bespannen zijn, waarin een bloempatroon met gouddraadstiksels geweven is. De wandbetimmering heeft ronde hoeken en het wit gepleisterde plafond, dat met rand en middenstuk in relief versierd is, gaat koofvormig in den wand over. Het lichtgrijze geknoopte Deventer tapijt wordt door een breeden, met paars en geel geornamenteerden rand afgesloten. De meubelen zijn van groen geschilderd notenhout en de bekleeding is met eene licht grijze, glanzende meubelstof overtrokken. Het snijwerk is evenals dat van de wanden, luchtig met goud gereleveerd. De schoorsteenmantel is van groen. geaderd marmer (Sipolin de Sibérie) met een wit marmeren binnenlijst. Ook de vloerplaat is van groen marmer. De schuinstaande zijwanden,

PLAAT XXXIX. SCHOUW, WOONHUIS
HEERENGRACHT AMSTERDAM.

FIG. 3.
ELECTRISCHE
KAARSEN-
LUSTRE (GEDREVEN KOPER).

betimmering, langs het geheele plafond lange, pijpvormige electrischegloeilampjes gemonteerd, die dit licht langs het plafond uitstralen, dat het terugkaatst en zoodoende door de kamer een zeer aangenaam, zacht en gelijkmatig licht verspreidt.

In het volgende nummer zullen wij nog enkele andere details van deze meubeleering opnemen.

die het vuurkorfje insluiten, zijn van gegoten ijzer met eene versiering van ovalen en paarlbandjes. Het vuurkorfje zelf en de fenders zijn van geel koper, gedreven en à-jour gewerkt. De figuren 3 en 4 geven als détail van den schouw eene wandlustre met electrische kaarsen. De achterplaat en de kaarsenhouders zijn van oud-goudkleurig, geciseleerd koper en de ovale lichtschermpjes van écruzijde met kant geappliqueerd. De wandarmpjes alleen geven slechts eene schemerachtige verlichting; de eigenlijke verlichting van deze salon bestaat in eene koofverlichting. Onder de koof zijn in een hollen band van de kroonlijst der

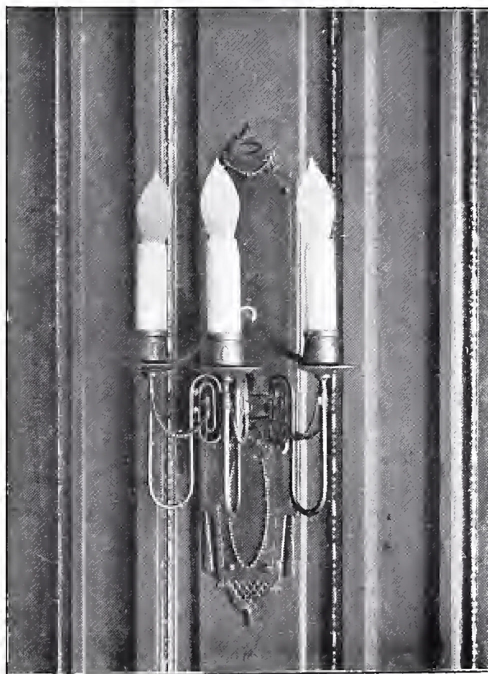

FIG. 4.
WANDLUSTRE
VAN FIG. 3
ZONDER LICHT-
SCHERMPJES.

PLAAT XL. SCHUIFDEUR-WAND VAN DE SALON
WOONHUIS HEERENGRACHT AMSTERDAM.

Hoewel onmiddellijk gelegen aan den drukken verkeersweg, die de oude stad met de nieuwe verbindt, trekt dit statige, ernstige gebouw, ondanks zijne aanzienlijke afmetingen door zijne weinig prétentieuse architectuur echter zóó bescheiden de aandacht, dat zelfs vele Amsterdammers nauwlijks den naam dezer inrichting kennen. Toch verdient ons inziens dit bouwwerk, ofschoon men het niet als een der belangrijkste monumenten uit de klassieke periode der Hollandsche laat-Renaissance kan beschouwen, niet zonder meerdere aandacht voorbij gegaan te worden. Dat de ordonnantie der gevels, geheel in overeenstemming met de bestemming van het huis, zich niet opdringt mag zeker aangemerkt worden als eene besliste waarde in een ontwerp, dat tegen het laatste kwartaal der XVIIe eeuw gemaakt werd, tijdens den overgang naar den minder constructieven en overladen barokstijl met zijne figuratieve gevels met weelderige bloemfestoenen en fantastische, gewrongen décoratie van motieven aan dieren, vrouwefiguren enz. ontleend; een tijd, waarin men de moeielijker techniek en strenger, eenvoudiger voordracht versmaadde, die kort tevoren de navolgers van Vitruvius, Palladio, Scamozzi en Vignola als hoogste ideaal van eene klassieke bouworder beschouwden. Ook onderscheidt zich dit gebouw, ondanks zijne strenge, sobere gevels door meer kracht en kern van de nuchtere, dorre bouwwijze der meeste XVIIIe eeuwsche gebouwen, die op zulk eene sprekende wijze het gebrek aan idealen zin karakteriseeren van den slappen, gemakzuchtigen tijdgeest, die noodzakelijkerwijs als reactie moest volgen op de door den langdurigen vrijheidskrijg gestaalde energie en handelsgeest der XVIIe eeuw, die de schatten vergaarden, waarvan een volgend geslacht in een welbehagelijk „laisser aller” de onverdiende vruchten oogstte.

Adriaan Dorsman, de laatste invloedrijke Amsterdamsche bouwmeester der laat-Renaissance, bouwde het Wale Weeshuis in het jaar 1669. Deze meester, wiens hoofdwerk de ronde Luthersche kerk aan het Singel is (1668), bouwde o.m. het woonhuis Heerengracht 625, hoek Amstel, dat hij zelf bewoonde en nog niet lang geleden afgebroken werd. Voorts vier dubbele huizen Keizersgracht 670-676. (De huizen 674-676 werden afgebroken ten behoeve van den bouw der Nieu-

PLAAT XLI. HET WALE WEESHUIS TE AMSTERDAM. VOORGEVEL.

we Wale Kerk. Ook wordt aan hem toegeschreven het stadhuis te Enkhuizen (1688), dat een sterken invloed verraadt van het voormalige stadhuis te Amsterdam van Jacob van Campen (1650).
Daar het werk van Dorsman eene schakel vormt tusschen het glanstijdperk der XVIIe en het vervaltijdperk der XVIIIe eeuw, is het Wale Weeshuis uit een kunsthistorisch oogpunt als zoodanig beschouwd, niet geheel zonder belang. De architectonische waarde is vooral te waardeeren, wanneer men dit huis vergelijkt met de groote utiliteitsgebouwen, die in de XVIIIe en XIXe eeuw en ook met die, welke in onzen tijd gebouwd zijn. Het gebouw, dat na bijna twee en een halve eeuw nog steeds praktisch voldoet, kenmerkt zich ondanks de kleine veranderingen, die het in den loop der tijden meestal ten nadeele van zijn uiterlijk heeft ondergaan, door een groot en ernstig gevelaspect, massieven opbouw en uiterst sobere détailleering, die dank zij eene logische architectuur en evenredige verhoudingen niet in overdreven nuchterheid is ontaard. Hoe moeielijk deze factoren te vereenigen zijn zonder tot dorheid te vervallen, bewijzen wel de meeste groote gebouwen, die veel later dan de bouw van dit weeshuis zijn opgericht en waarvan eveneens hunne bestemming als eerste eisch van eenvoud stelde, geen kosten aan uiterlijke versiering te verspillen.
Alvorens echter verder bij de architectuur stil te staan, wenschen wij in het kort de oprichting van het Weeshuis en in verband hiermede een klein overzicht van de geschiedenis der Wale gemeente mede te deelen, daar er voor zoover ons bekend is, tot dusver weinig of niets over deze inrichting geschreven is. Het zal dus niet overbodig zijn enkele geschiedkundige mededeelingen te laten volgen, vooral daar velen vaak ten onrechte de Wale gemeenteleden uitsluitend als afstammelingen der Réfugiés beschouwen, later door toetreding van Nederduitsch-Hervormde families aangegroeid.

De eerste kerkelijke vergaderingen der afgevaardigden uit de pas gestichte Hervormde gemeenten in de Vereenigde Nederlanden, onder het bewind van Filips II in het midden der XVIe eeuw te Antwerpen gehouden, bestonden voornamelijk uit leeraren, die zich van de Oud-Fransche of „Wale" taal bedienden en in dat gedeelte der Zuidelijke Nederlanden thuis behoorden, dat het „Waalsche" genoemd werd. Toen ook in de Noordelijke Nederlanden de kerkhervorming zich vestigde, ontstond in vele aanzienlijke handelssteden behoefte tot het houden van godsdienstoefeningen in de Fransche, toen nog Wale taal genoemd, eene behoefte, waarin voor een groot gedeelte door leeraren uit het Waalsche afkomstig, voorzien werd. Deze eerste Wale kerken waren echter geheel met de Nederduitsche vereenigd. De band tusschen de beide gedeelten der gemeenten was zóó nauw, dat eene poging tot splitsing naar het schijnt in 1564 beproefd, tengevolge had, dat door

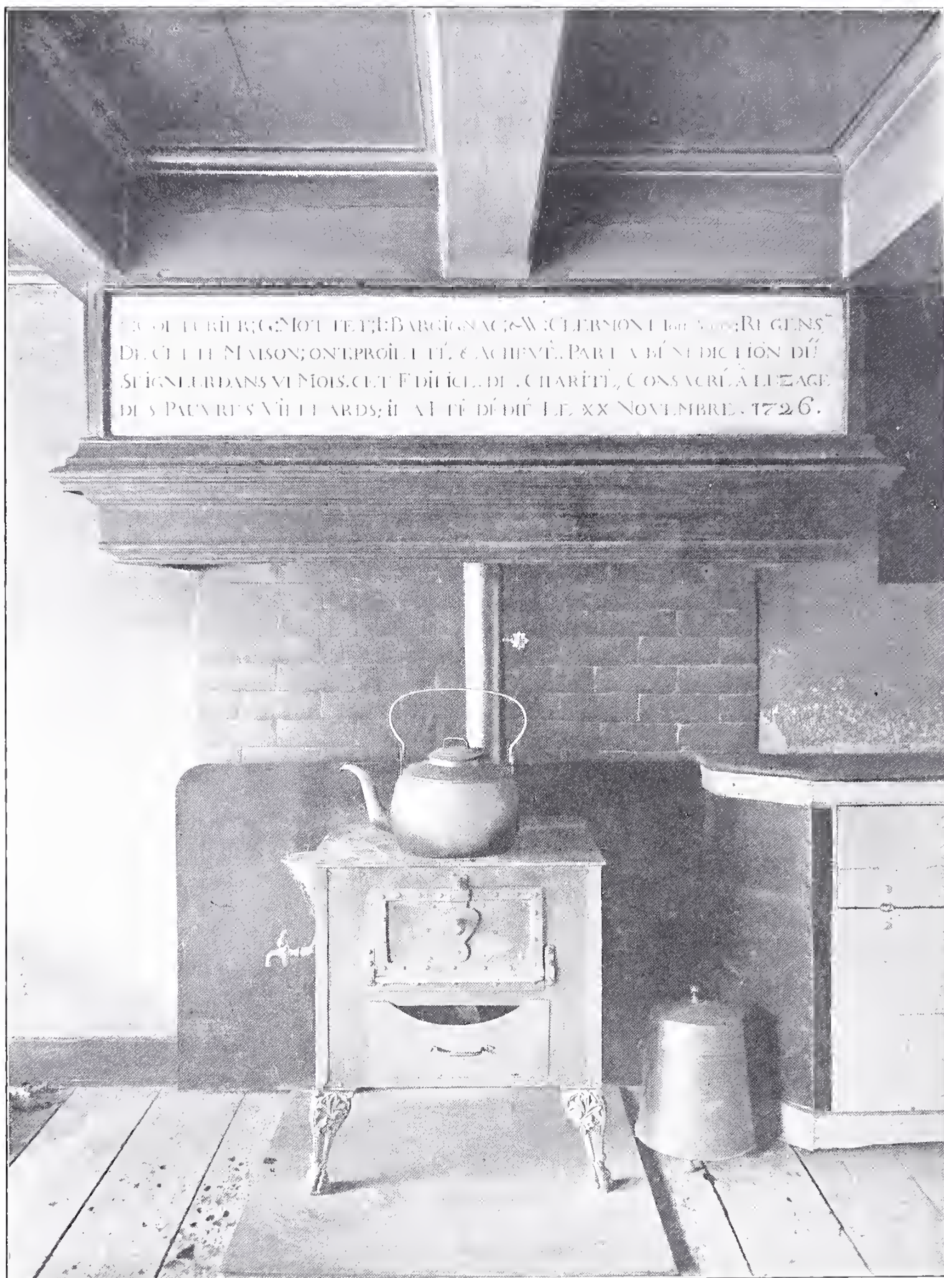

PLAAT XLII. HET WALE WEESHUIS TE AMSTERDAM.
GEVELS AAN DEN HOEK VAN VIJZEL- EN PRINSENGRACHT.

de synode in dat jaar te Antwerpen gehouden, uitdrukkelijk werd vastgesteld, dat in iedere gemeente één kerkraad zou zijn. Doch weinige jaren later achtte men eene scheiding noodig. Op de synode te Embden (1571) en te Antwerpen (1572) vond het denkbeeld ingang, gelijk de scheiding dan ook op de synode te Dordrecht (1578) is tot stand gekomen en op die te Middelburg (1581) en te 's Gravenhage (1586) is bekrachtigd.

Van toen af had men niet alleen afzonderlijke Fransche of beter naar den historischen naam *Wale* gemeenten met eigen kerkraden, maar ook eene Wale synode, op zich zelf staande gelijk de provinciale synode der Nederduitsche gemeenten; alleen met deze eenigszins door correspondentie verbonden. Ten tijde der tweede Dordtsche synode van 1618 en 1619, naar aanleiding der geschillen, ontstaan door de opvattingen en leerstellingen der Leidsche hoogleeraren Gomarus en Arminius, had de Wale synode 15 gemeenten onder zich.

Naar mate in de XVIIe eeuw de vervolgingen van de Protestanten in Frankrijk (Hugenoten) toenamen, begaven zich velen hunner naar den gastvrijeren Nederlandschen bodem. Onder de regeering van Hendrik IV waren de rechten der Hugenoten door het bekende edict van Nantes van 13 April 1598 verzekerd. Volkomen gewetensvrijheid werd hun daarbij verleend, maar de openbare godsdienstoefeningen beperkt tot die plaatsen, waar zij krachtens vroegere edicten reeds bestonden. Zelfs hadden de Protestanten toegang tot verschillende ambten en waardigheden. Dit edict werd ook onder het regentschap van Maria de Medicis onderhouden, maar reeds onder Lodewijk XIII op velerlei wijze geschonden, totdat Lodewijk XIV besloot voor goed de Protestanten uit te roeien. De door de vernietiging van het Nantezer edict in 1685, gewettigde vervolgingen deden meer dan een half millioen Hugenoten den wijk nemen naar Engeland, de Nederlanden, Denemarken, Zwitserland, Saksen, Brandenburg en andere Duitsche staten. Deze vluchtelingen of *Réfugiés*, waaronder zich zoowel leeraren als leeken bevonden, zochten vooral ook in de Nederlanden onder de meer vrijzinnige regeering van den Koninklijken stadhouder Willem III eene veilige schuilplaats, waar zij met de grootste welwillendheid werden ontvangen en hun de zelfde voorrechten als de eigen onderdanen werden geschonken. Als gevolg hiervan hadden in de groote steden de Fransche gemeenten zich aanmerkelijk uitgebreid en in vele kleinere plaatsen, zelfs op sommige dorpen verrezen nieuwe gemeenten onder de nu eenmaal als klassiek aangenomen naam: „Wale". Reeds in 1688 bedroeg het getal Wale kerken 72 en steeg zelfs tot 80. Eenige kleinere gemeenten echter verliepen om verschillende oorzaken, voornamelijk toen de reden, waarom zij gesticht waren, n.l. de onbekendheid met de landtaal had opgehouden, zoodat tegen het midden der XVIIIe eeuw nog 50 kerken waren overgebleven. Dit getal bleef onveranderd tot

PLAAT XLIII. SCHOUW MET MARMEREN GEDENKPLAAT IN DE EETZAAL DER VOORMALIGE OUDE MANNENAFDEELING.

het einde der XVIIIe eeuw. Na de organisatie der Nederd. Herv. Kerk in 1816, toen nog 34 Wale kerken in wezen waren, werd bij een Koninklijk besluit van 13 Aug. 1817 aan 21 gemeenten een voortdurend bestaan toegekend, doch 5 dier gemeenten hebben zich weer later in de Nederduitsche van de zelfde stad opgelost, zoodat sinds 1889 het aantal Wale kerken in ons land 16 bedraagt en wel in de provinciale hoofdplaatsen uitgezonderd Assen en Leeuwarden en in Amsterdam, Breda, Delft, Dordrecht, Leiden, Nijmegen en Rotterdam. [1])

* * *

Het eerste weeshuis, dat na de hervorming door eene Protestantsche gemeente werd gesticht was het Wale, dat in 1631 in de Laurierstraat hier ter stede werd ingericht. Dit voorbeeld werd weldra gevolgd door de Engelsche gemeente in 1651, de Nederd. Hervormde in 1657, de Doopsgezinde in 1676 en de Luthersche in 1678. Uit de „Ordres et Réglemens de la Maison des Orphelins des Vieillards et des Vieilles femmes de l'Eglise Walonne d'Amsterdam" 1772 chez David Pierre Humbert [2]), een boekje waarvan een exemplaar in het archief van het Weeshuis en ook een in het gemeente archief van Amsterdam berust, vernemen wij uit het voorbericht het volgende omtrent de oprichting van het oude Weeshuis in de Laurierstraat en den bouw van het nieuwe aan de Vijzelgracht:

In 1631 besloten de bestuurderen der Wale kerk met toestemming der burgemeesters een huis voor de weezen te stichten. Zij kozen daarvoor een huis in de Laurierstraat, dat gekocht en ingericht werd van giften en legaten voor dat doel door oude Wale leden geschonken. De eerste vergadering werd in het huis gehouden den 21en Mei (Hemelvaartdag) van dat zelfde jaar door Jean Hochepied en Abel Horipon, ouderlingen en Jean Baguelaar en Esaïe Casteleijn, diakenen, als eerste regenten dezer nieuwe stichting, die toen onderhouden werd uit de verdiensten der kinderen en de kerkelijke collecten. Toen het huis in de Laurierstraat veel te klein werd om alle weezen te kunnen huisvesten oordeelde de kerkraad het noodig het weeshuis met de daarbij behoorende woonhuizen te verkoopen en van de opbrengst daarvan en verdere giften een ander ruimer huis te bouwen. Niet alleen keurden de burgemeesters dit plan goed, maar bovendien stonden zij voor dat doel geheel kosteloos een ruim erf af, metende 110 voet aan de Prince-Graft en 160 voet aan de Vyzels-Graft.

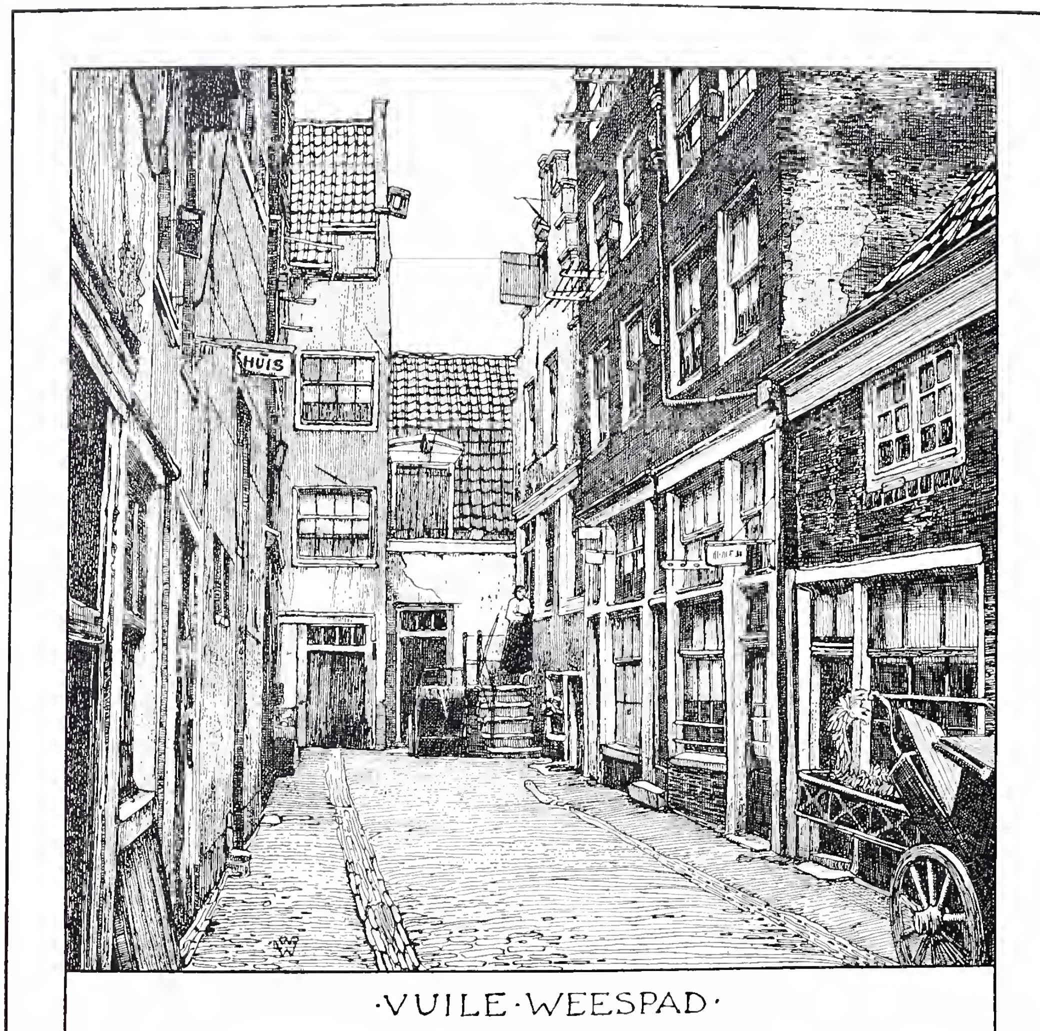
De beide eerste steenen voor het nieuwe huis werden den 29en October 1669 gelegd door Paul Godin Fils en Sara van Raey, zoon en dochter van regenten van

---

[1]) Voor meerdere geschiedkundige bijzonderheden verwijzen wij o.a. naar:
P. J. J. Mounier. Aperçu général des destinées des Eglises Wallonnes des Pays-Bas. Bull. d. l. Comm. de l'Hist. des E. W. tome IV, 3me livr. 1890.
M A. Perk. Le Ressort Wallon et ses raports avec l'Eglise réformée des Pays-Bays. Bull d. l. Comm. de l'Hist. des E. W. 2me Série, tome II 1899.

[2]) *Préface* medegedeeld door J. J. Went in „de Wapenheraut" le Jaarg. 1897 pag. 186—188 en 224.

FIG. 1.
VUILE WEESPAD.
NAAR EENE TEEKENING VAN L. W. R. WENCKEBACH. OUD-AMST., UITG. N. V. D. D.).

dat jaar. Den 22en April 1671 verlieten de weezen het huis in de Laurierstraat om het nieuwe te betrekken, waarvan toen regenten waren: Antoine Warin en Paul Godin, ouderlingen en Jean du Roi en Jérémie van Raey, diakenen. In 1690 bevonden zich in het huis 42 jongens en 42 meisjes.

In 1683 bouwde men den vleugel in de Weeterings-straat, waarin op den 3en Dec. 32 oude vrouwen werden opgenomen. [1])

[1]) In navolging van het in 1651 opgerichte Engel-

In 1704 stonden de burgemeesters bij hun besluit van den 18en December toe, dat in het huis ook de weezen der Réfugiés geplaatst zouden worden; de kosten hiervoor werden den regenten uitbetaald uit de stedelijke onderstandskas ten behoeve der Réfugiés.
In 1726 lagen de regenten den 5en Mei den kerkraad een plan voor om den vleugel aan de Prince-Graft te verbinden met het hoofdgebouw en dezen aanbouw benevens de verdieping boven de bakkerij te bestemmen om er 26 en zoo noodig 32 oude mannen te huisvesten. De kerkraad keurde dit plan goed, dat ook door de burgemeesters was geautoriseerd en in zes maanden tijds werd binnen dat zelfde jaar het plan ten uitvoer gebracht, zoodat den 1en en den 20en November door de oude mannen hunne vertrekken in gebruik genomen werden. [1]) Ter herinnering aan deze uitbreiding heeft men in de eetzaal der oude mannen voor den schoorsteen eene marmeren gedenkplaat aangebracht met het volgende vierregelig opschrift: (pl. XLIII.)
P: COUTURIER; G: MOTTET; I: BARGIGNAC; & W: CLERMONT IOH: SOON; REGENS DE CETTE MAISON; ONT. PROIETTÉ. & ACHEVÊ PAR LA BÉNEDICTION DÜ SEIGNEUR DANS VI MOIS CET EDIFICE. DE. CHARITÊ, CONSACRÉ A LUZAGE DES PAUVRES VIELLARDS; IL A ÉTÊ DÉDIÉ LE XX NOVEMBRE. 1726.

sche Weeshuis, dat tevens oude vrouwen huisvestte en het in 1681 opgerichte Diaconie Oude-Vrouwenhuis der Ned. Herv. Gemeente.

[1]) Deze uitbreiding strekte weer tot voorbeeld aan eene dergelijke vergrooting in 1718 van het Diaconie Oude-Vrouwenhuis.

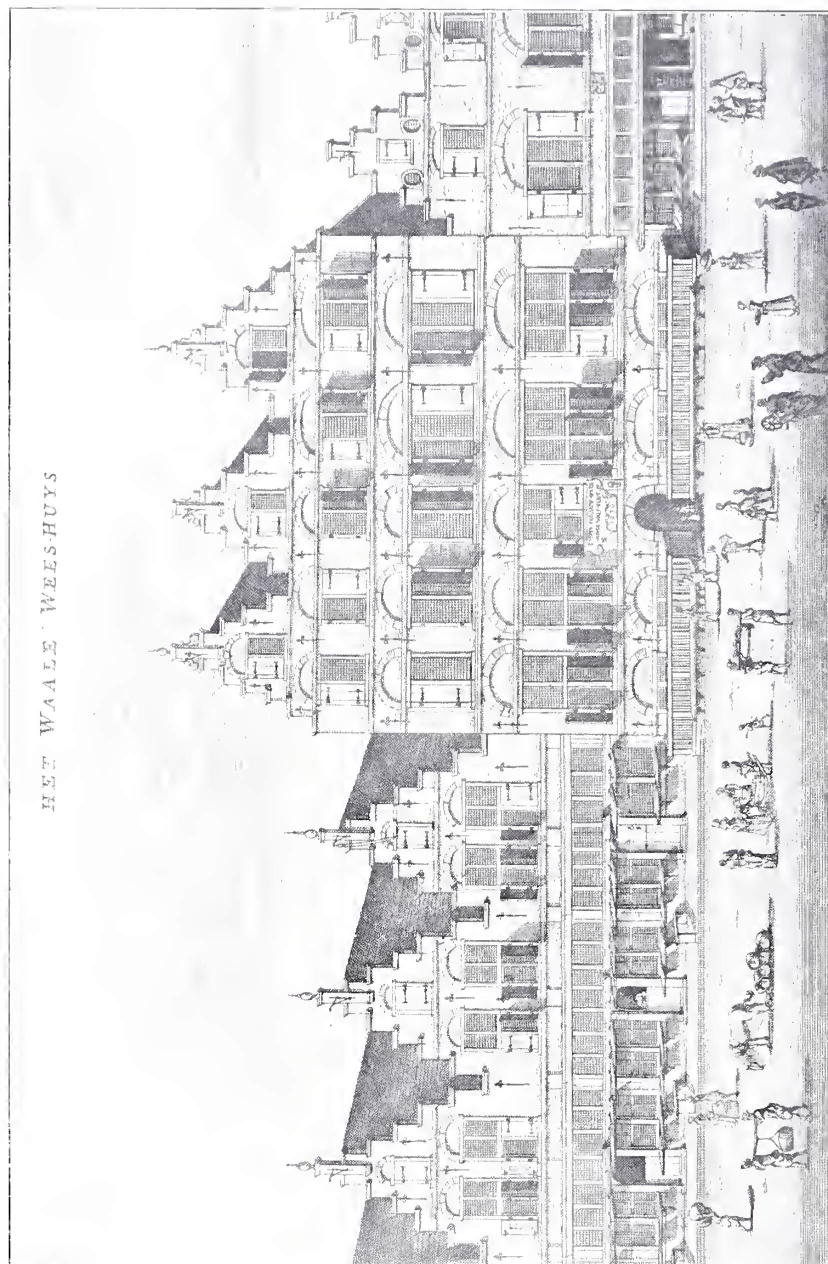
Den 29en Mei 1731 werd het eeuwfeest van het eerste huis en den 22en April 1771 het jubileum van het nieuwe huis plechtig gevierd [1]).

Omtrent het eerste huis deelt Wagenaar [2]) ons nader mede, dat het gelegen was in de Lauriertstraat aan de zuidzijde, ongeveer in het midden tusschen de eerste en tweede dwarsstraat. Het huis dat door drie topgevels werd bekroond had tot ingang eene poort, de „Waalen Weespoort" genaamd (deze was tijdens Wagenaars beschrijving, 1765, nog in wezen). Van achteren was een uitgang aan de noordzijde van de Lauriergracht, door eene hardsteenen poort waarin boven den ingang eene duif en eenige weeskinderen waren uitgehakt.
Volgens Wagenaar herinnert de naam van Vuile en Schoone Weespad (tusschen Rozen- en Laurierstraat, thans nog zoo genoemd, zie figuur 1 [3]) aan het vroegere Wale Weeshuis. Echter wordt dit door ter Gouw tegengesproken, die aantoonde, dat de naam Weesenpad reeds in de XVIe eeuw bestond en vermoedde, dat dit pad naar den aanlegger werd genoemd evenals het nabijgelegen Plempenpad naar Plemp. Hoe dit ook zij, stellig zal het bestaan van het weeshuis en de langer

[1]) Een zeer uitvoerige beschrijving van het feest komt voor in: Vervolg op *J. Wagenaar*, de Geschiedenis v. Amsterdam. Deel IV pag. 467.

[2]) *J. Wagenaar*, de Geschiedenis v. Amsterdam. Deel II pag. 332.

[3]) uit: *Oud-Amsterdam*. 100 stadsgezichten door L. W. R. Wenckebach. premie-uitg. N. v. d. D 1907. (pag. 88).

PLAAT XLIV. HET WALE WEESHUIS
IN DE LAURIERSTRAAT (1631—1671.)
(NAAR EENE KOPERGRAVURE).

bewaard gebleven „poort" er toe bijgedragen hebben, dat ook de naam dezer paden bewaard en gehandhaafd is gebleven. Plaat XLIV, eene reproductie naar eene oude kopergravure toont ons den gevel in de Lauriersiraat met „de Waalen Weespoort" waarboven in een cartouchevormigen gevelsteen als opschrift staat: 'T HUYS DER ARME WEESE VAN DE WALE KERK. 1630. Commelin [1]) geeft in zijne beschrijving van het weeshuis aan, dat deze poort een opschrift in het Fransch droeg en wel: La Maison des Pauvres Orphelins de l'Eglise Walonne (zonder jaartal). Wellicht zal de teekenaar van deze afbeelding het opschrift omgezet hebben en is het verkeerde jaartal een teekenfout, daar alle oude beschrijvingen van het eerste weeshuis eenparig 1631 als het stichtingsjaar vermelden. Het huis zelf zal uit omstreeks 1520 dateeren evenals de belendende particuliere huizen, die ook eigendom van het weeshuis waren.

Alvorens het nieuwe weeshuis te bespreken, willen wij nog even stil staan bij eene waterverfteekening in het weeshuis aanwezig en die wij in plaat XLV weergeven. Het is eene jubileumsplaat van 1821, ter herinnering aan het 150-jarig bestaan van het in 1671 ingewijde weeshuis. In het middenvak prijkt de gevelteekening terwijl wij in de bovenlijst lezen: den Admiraal Pieter Pietersz. Hein heeft versogt aan Hun Hoog Mogende om een Huys voor de Waale Weesen ter gedagtenissen van hem te stigten. Hij heeft geleeft 51 Yaren 6 maanden en 22 dagen en stierf op den 18 Juniy 1629." In de benedenlijst komen de namen voor van de drie regentessen uit dat jubeljaar: Mevr. de Wed. Völcker, geb. Carp Mevr. Meiynts geb. Verster Mevr. van der Poorten van Vollenhoven geb. Berg. Op dit omlijste vak staat een symbolisch tafereel, de moederlijke zorg voorstellende, terwijl daar weer boven een medaillon met het portret van den vlootvoogd Piet Hein geplaatst is, dat omlauwerd wordt door een aan weerszijden staande weesjongen en weesmeisje, die wimpel en vlag in de hand houden waarop „Jubilé" en „1821" staat. De beide grootere vlaggen vermelden: „Jubeljaar 1821 van het Waale Weeshuys." Deze in een landschap geplaatste opbouw van motieven wordt rechts geflankeerd door een groepje weezen, waarvan de groote jongen de heugelijke gebeurtenis boekstaaft en het groote meisje bloemruikers bindt, twee kleinere weesjes houden eene mand met fruit vast, waarschijnlijk ter aanduiding van het feestmaal, evenals het kleine jongetje in het midden op den voorgrond, dat een glas met den feestwijn heft. Een ander ventje met een lauwertak in de hand, wijst de namen der regentessen aan. Het groepje rechts stelt twee groote weesmeisjes voor met drie kleine kinderen. Het eene meisje vlecht een eerekroon van bloemfestoenen en het andere is zeer huiselijk bezig met een klein meisje pap te voeren. Zelfs dit kleine kindje houdt ter verhooging van de feest-

[1]) *Casparus Commelin.* Beschrijving der stadt Amsterdam. 1692. dl. II pag. 605.

PLAAT XLV. GEDENKPLAAT VAN HET 150-JARIG JUBILEUM (1821)
(NAAR EENE WATERVERFTEEKENING).

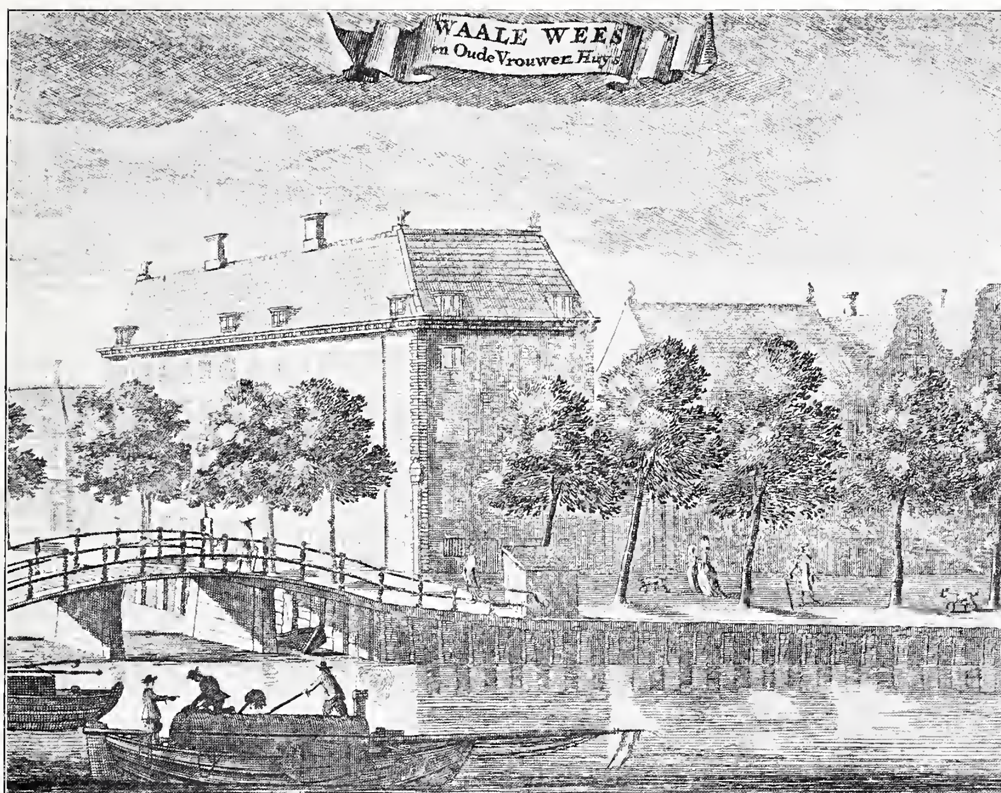

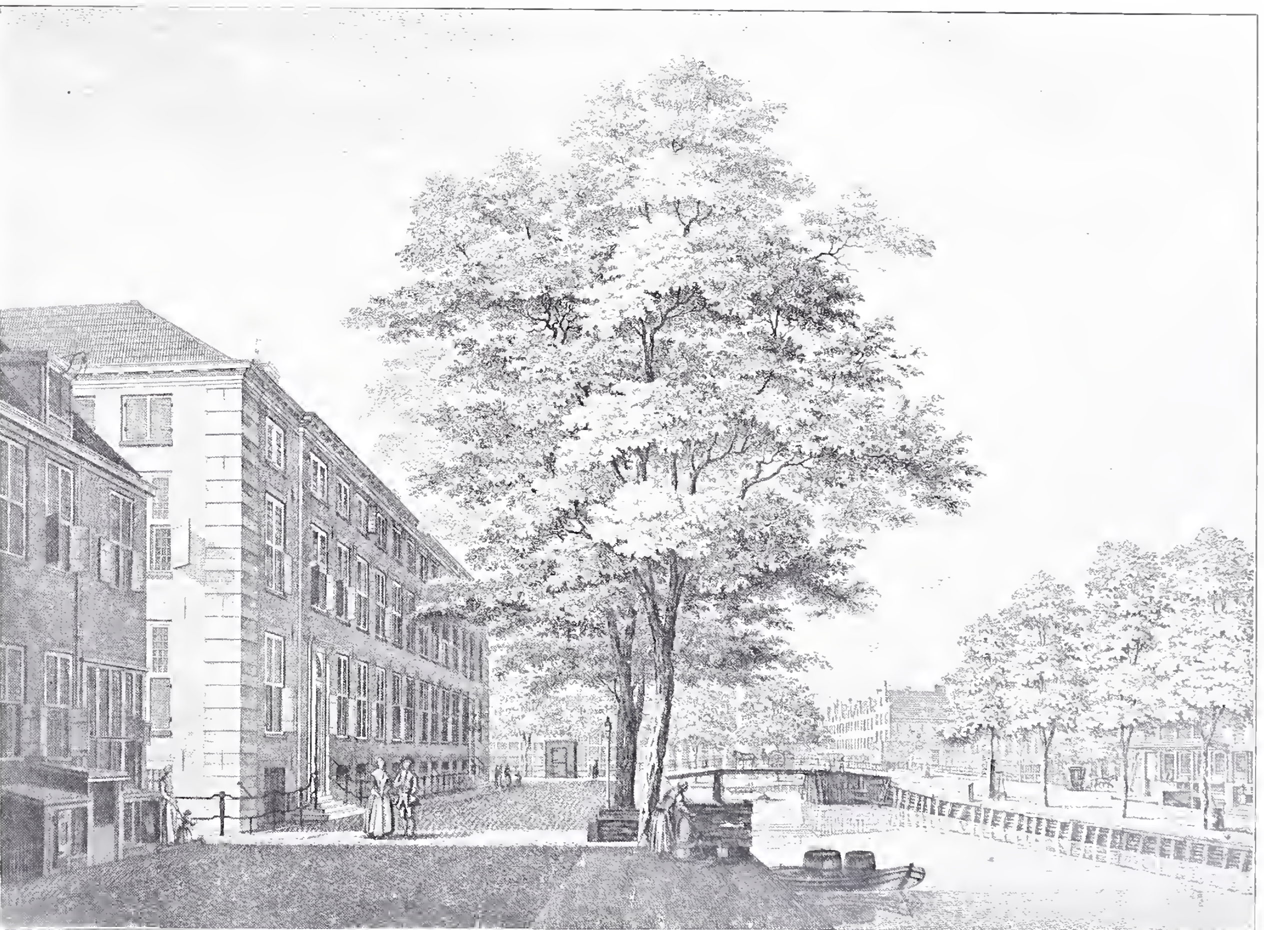
FIG. 2.
WALE WEESHUIS
OMSTR. 1690
VóóR DE
VERBOUWING
A. D. PRINSENGR.
(N. F. KOPERGR.
UIT COMMELIN).

vreugde drie bloempjes vast. De kinderen op deze plaat afgebeeld, zijn in zwart en blauw kostuum gekleed. Dit verschil in dracht bestond ter onderscheiding van „orphelins" en „colloqués;" van 1860 tot 1870 werd ook aan niet-weezen en halfweezen eene plaats gegeven (colloquer) in het weeshuis.

Aan deze zeer naïve teekening, die naar hare dilettantistische uitvoering te oordeelen misschien door een weesjongen geteekend zal zijn, mogen wij echter weinig geloof hechten wat betreft de vermelding van Piet Hein als stichter; niet zoo zeer omdat ze vervaardigd werd in een tijd, die vaak minder geloofwaardig is, dan wel dat noch in de in boekvorm verschenen feestuitgave van het 100-jarig jubileum in 1771 [1]) en in die van het 150-jarig bestaan in 1821 [2]) (dus van het zelfde

[1]) *Abraham Becu Charlesz.* Verhaal wegens de plegtige viering van het Hondertjaarig Jubilé van het Waale Weeshuis, plegtig gevierd binnen hetzelve godshnis, op Maandag den 22 April Anno 1771 en op Woensdag den 24 April 1771 in de Oude Waale Kerk.

[2]) *Robert et Chevallier*, pasteurs de l'E. W. Le

PLAAT XLVI. HET WALE WEESHUIS IN DE XVIIIE EEUW.
(NAAR EENE GRAVURE VAN C. PHILIP JACOBSZ. 1768 UIT DE NIEUWE ATLAS VAN AMSTERDAM BIJ S. FOUQUET JR.)

herinneringsfeest als de teekening) noch in de resolutiën der Staten, noch in die van het Stadsbestuur, noch in de verschillende uitvoerige levensbeschrijvingen van Piet Hein [1]) slechts het minste vermeld staat van schenking of legaat door Piet Hein ten behoeve van het Wale Weeshuis gedaan.
Deze feestuitgaven en alle schrijvers, die in de geschiedenis van Amsterdam ook de stichting van het weeshuis vermelden, noemen geen bepaalden stichter maar spreken van giften en gaven door oude Wale leden voor de stichting van een weeshuis geschonken. 't Is ons echter ook niet mogen gelukken bij het zoeken naar de namen van sommige schenkers, bijvoorbeeld door het aantreffen van een eenigszins gelijkluidenden naam eenige opheldering te vinden voor het huldigen van den te Delftshaven geboren Ned. Hervormden vlootvoogd als stichter van een Wale weeshuis te Amsterdam en wel toen de Ned. Herv. gemeente nog geen weeshuis bezat. Al te zeer mag het ons echter niet verbazen, dat men den overwinnaar der Zilvervloot, den zoo populairen zeeheld, van wien men zoovele groote daden vertelt, ook de stichting van het Wale Weeshuis toedichtte.

De in 1669 begonnen bouw van het nieuwe Weeshuis dateert uit den tijd toen de groote uitlegging der stad van 1658, na 1660 aan Amsterdam zijn volkomen halvemaanvorm gegeven had. Van het toen nog onbebouwde terrein aan de zuidzijde der Prinsengracht, dat liep van ongeveer de Reguliers- tot de Vijzelgrachten het „Noortse-Bosch" heette, werd een aanzienlijk erf, gelegen aan den hoek van de Prinsen- en Vijzelgracht door het stadsbestuur edelmoedig geschonken, voor den bouw van het nieuwe Weeshuis.
De bouw was ook zeer bevorderd door het legaat van den bekenden, ondernemenden koopman Louys de Geer, den XVII eeuwschen Krupp, eigenaar van het Huis met de Hoofden, wiens vader een rijk Luiksch edelman, om den geloove in zijn woonplaats vervolgd was. Bij zijn overlijden in 1652 vermaakte Louys de Geer bij testament aan het Weeshuis gedurende 40 jaren *f* 1000 per jaar. Maar ook door vele anderen waren de bezittingen van het oude weeshuis, dat allengs te klein werd, aanmerkelijk vergroot. Becu vertelt in zijn feestverslag o.a. „Men Spelde in die tijt de Naamen, en als Regtveerdige zijn ze nog bij ons in Gezeegende gedagtenis, van Hochepié, Warin, Six, Backker, Boddens, van der Cruys, en andere Aanzienlijke Geslagten, te veel in aantal, om hier een Naamrol van die Aanzienlijke Geloofshelde op te stellen, en een ieder onzer leezers kan 't ligtelijk gelooven, als wij hier berigte dat alleen 80 Bijzondere Perzoonen, in den tijd van 3 Jaaren, de Aanzienlijke Somma van 2 maal hondert en 30000 guldens als Liefdegifte aan dit

troisième Jubilé Sémi Séculaire de la Maison des orphelius Wallons à Amsterdam, célèbré les 23 et 25 d'Avril MDCCCXXL (communiqué par J. H. v. Swinden) hez les Héritiers H. Gartman Amst.
[1]) o.a Leeven en Daaden der doorluchtigste Zeehelden 1683 en *v. Bleyswijck* Beschr. v. Delft 1667.

Godshuis geschonke hebben". Hoe de bouw van dit groote huis de omgevende buurt ten voordeel is geweest lezen wij ook in dezelfde feestuitgave, die in haar luisterrijken stijl nog vermeldt: „Hoe is er eeven na 't staan van dit Huis een Heerlijkheid over de Stad en Gemeente verspreid, wat hebben onzen Kerkleeden niet een Cieraad en Heerlijkheid in deeze Stad en om 't Godshuis bewerkt, hoezijn niet om hunnen wil gebouwd de drie groote Straaten. Nu onder Noorder, Weeteringstraat en vlakke Veld bekend, die door de egaale Bouworder geregelt na dit Huis een vorste Buurt vertoonde". De oudste ons bekende afbeelding van het nieuwe huis vinden wij in Commelin (zie fig. 2) dus nog vóór de verbouwing aan de Prinsengracht ten behoeve van eene oude-mannenafdeeling. Wanneer men deze afbeelding vergelijkt met plaat XLII, ziet men duidelijk hoe de vleugel aan de Prinsengracht, die vroeger geheel door de bakkerij werd ingenomen een geheel op zich zelf staand gebouw vormde, slechts door eene poort met het hoofdgebouw verbonden. Bij de verbouwing in 1726 heeft men de beide verdiepingen doorgetrokken en met het hoofdgebouw vereenigd, maar onder de benedenverdieping den doorgang naar de binnenplaats behouden en de groote poort door twee kleinere vervangen. Sinds deze verbouwing heeft het huis uitwendig weinig beteekenende veranderingen ondergaan. In 1720 werd rondom het gebouw eene ijzeren leuning gesteld, die later weer is weggenomen. In 1757 werden op de beide schoorsteenen van het hoofdgebouw (de derde, de hoekschoorsteen is veel later als gevolg van inwendige veranderingen bijgebouwd) twee windwijzers geplaatst op kosten der turfdragers, die toen turfmarkt hielden tegenover den noordelijken gevel van het huis. Nu nog liggen de turfschuiten in de Prinsengracht tusschen Spiegelgracht en Binnen-Amstel. Plaat XLVI toont ons den gevel aan de Vyzelgracht in 1768. Behalve het hek zijn nu ook de beide lantaarns aan de linker ingangspoort verdwenen. Niet weinig heeft de gevel in uiterlijk verloren door het wegnemen der luiken en het vervangen der kleine ruitjes door grootere vensterglazen.

Vroeger was het huis als het ware in twee helften gescheiden, het jongens wees- en oude mannenhuis en het meisjes wees- en oude vrouwenhuis. Het eerste had aan de Vijzelgracht den linkeringang, terwijl het tweede de rechter poort tot afzonderlijken ingang had. Tegenwoordig echter is alleen de linker ingang in gebruik, terwijl sinds 1891 wegens te weinig sollicitanten geen oude mannen meer in de inrichting opgenomen worden. De laatste stierf in 1904 en van dien tijd af is deze afdeeling ook voor oude vrouwen bestemd, daar voor deze steeds plaatsgebrek bestond. Zoo is thans na ruim twee eeuwen het opschrift van de gravure uit Commelin weer van toepassing: „Waale Wees- en Oude Vrouwen Huys."

(Wordt vervolgd).

Mei 1909. ANDRÉ VLAANDEREN.

DE WATERPOORTEN TE AMERSFOORT.

Was glänzt ist für den Augenblick geboren,
Das Aechte bleibt der Nachwelt unverloren.
GOETHE

De meeste oude steden, zoowel in ons land als in het buitenland, die thans een vroolijken aanblik vertoonen, waren voorheen sombere vestingen, die men niet kon binnentreden dan langs den dikwijls langen kronkelweg, slingerend over twee, drie bruggen door het prangende keurslijf der kale vestingwerken en door de daarin aangebrachte zware, vaak kromme donkere poorten.

Van uitbreiding van zulk eene vesting was geen sprake; zij zat in het harnas en buiten hare wallen mocht, zelfs op vrij grooten afstand, nog geen loods worden opgetrokken. De welvaart der stad hield daarmede gelijken tred, zij bleef wat zij was, indien zij ten minste niet achteruitging.

Door de zeer gewijzigde manier van oorlogvoeren in de 19e eeuw, vooral tengevolge van nieuwe uitvindingen en toepassing van natuurkrachten, ook op dit gebied, hebben de oude vestingen bijna allen hunne waarde verloren en zijn ontmanteld geworden; de vestingwerken werden gesloopt, de grachten geheel of gedeeltelijk gedempt, sierlijke wandeldreven en plantsoenen vervingen de vroegere wallen, bastions en lunetten, vijvers en waterpartijen zijn nog de schoone overblijfsels der eertijds stijve doodsche grachten. En daaromheen verrezen villa's, straten en wijken, en de oude stad werd omgeven door eene ringvormige nieuwe, sierlijk en ruim gebouwd en aangelegd.

De meeste tegenwoordige steden vertoonen dan ook allen hetzelfde karakter, eenzelfde type; eene oude binnenstad met kromme nauwe straten, ouderwetsche huizen en geveltjes, veel winkels, magazijnen, industrieele inrichtingen, enz., over het algemeen het verblijf van den neringdoenden burger en den kleinen man, en daarom heen de ruim aangelegde nieuwe stad met hare breede straten en flinke pleinen, sierlijke moderne huizen en paleizen, de woonsteden der meer gefortuneerden; beide deelen dikwijls geheel of ten deele gescheiden door singel en plantsoen — zooals wij zooeven zeiden — op de voormalige vestingwerken aangelegd, vaak ook onmiddellijk aan elkander grenzend en ineenvloeiend.

Wat wij hierboven met eene enkele pennestreek losweg schilderden, vindt men bijna overal in alle landen van ons werelddeel terug. Lieflijk en bevallig, vroolijk en uitlokkend zien al die steden er thans uit, zij kunnen hunne wieken naar alle kanten uitslaan, zij groeien en bloeien, zij nemen in zielental en welvaart voortdurend toe.

Maar zij moesten toch ook iets derven. De vroegere omwalling verdween, maar tevens ook de oude ommuring met hare typische torens, gecreneleerde transen en reusachtige poorten, uit de late Mid-

FIG 1.
DE GROOTE KOPPEL VAN DE EEMZIJDE GEZIEN.

deleeuwen en den aanvang van den nieuweren tijd vóór de algemeene invoering van het gebastioneerde vestingstelsel, die kolossale bouwwerken, niet enkel plomp en massief, maar doorgaans ook sierlijk en smaakvol in conceptie en proportie, in belijning en details.

Hier en daar is een stukje oude muur, een geïsoleerde toren, eene oude vestingpoort aan den moker des sloopers ontkomen en staat nog te pronken als een eerbiedwaardige grijsaard te midden van al het jeudige en frissche daaromheen.

En wat is men thans trotsch op zulk een overblijfsel uit den ouden feudalen tijd! Men zou het voor nog zooveel niet willen missen, men restaureert en onderhoudt het met de meeste zorg als een bouwkunstig en historisch monument uit de grijze oudheid, als een getuige uit het rijk verleden.

In de gewone middeleeuwsche stedenommuring, door ronde en vierkante torens op bepaalde afstanden afgebroken en geflankeerd, vindt men enkele typische afwijkingen. De stad *Amersfoort* geeft ons hiervan een voorbeeld te zien. De oude stad was omgeven door een ring van zwaar gebouwde huizen, een soort forten of blokhuizen, onderling door een muur verbonden, waarvan er vele thans nog aanwezig zijn en dan ook den typi-

schen naam van *muurhuizen* dragen. Langs de voorgevels, die meestal een onaanzienlijk voorkomen hebben en waarin de ingang is, loopt eene smalle straat, de vroegere wal. De achterzijde dezer gebouwen heeft doorgaans een veel grootscher, fraaier en vroolijker voorkomen; zij hebben daar tuinen, uitkomende aan de gracht, die aan de andere zijde door den eveneens cirkelvormigen singel wordt begrensd.

In dien ringmuur met zijne blokhuizen, die de oude stad omsloot, waren natuurlijk uitgangen, door poorten afgesloten, die nu allen verdwenen zijn, al zijn van de *Kamperbinnenpoort* de beide flankeerende torentjes nog in wezen.

Maar door de stad loopt *de Beek*, een watertje van *Nieuw-Leusden* komend, in de stad zelve opvolgend *Korte gracht*, *Lange gracht* en *Spui* genaamd, en daarna, door andere beekjes gevoed, onder den naam van *de Eem* noordwaarts naar de *Zuiderzee* stroomend.

Aan *de Eem* ontleent *Amersfoort* haar naam. *Amersfoort* toch beduidt niets anders dan *foort*, *voorde* of *doorwaadbare plaats* in *de Eem*.

Ook deze waterweg werd en wordt nog, zoowel bij den ingang als bij het verlaten der oude stad, afgesloten door eene poort, hier natuurlijk eene waterpoort. Van deze beide waterpoorten, hoogstbelangwekkende middeleeuwsche bouwwerken, geven wij hier getrouwe afbeeldingen. De eene heet *Monnikendam*, de andere, aan de noordzijde der stad *de Koppelpoort*.

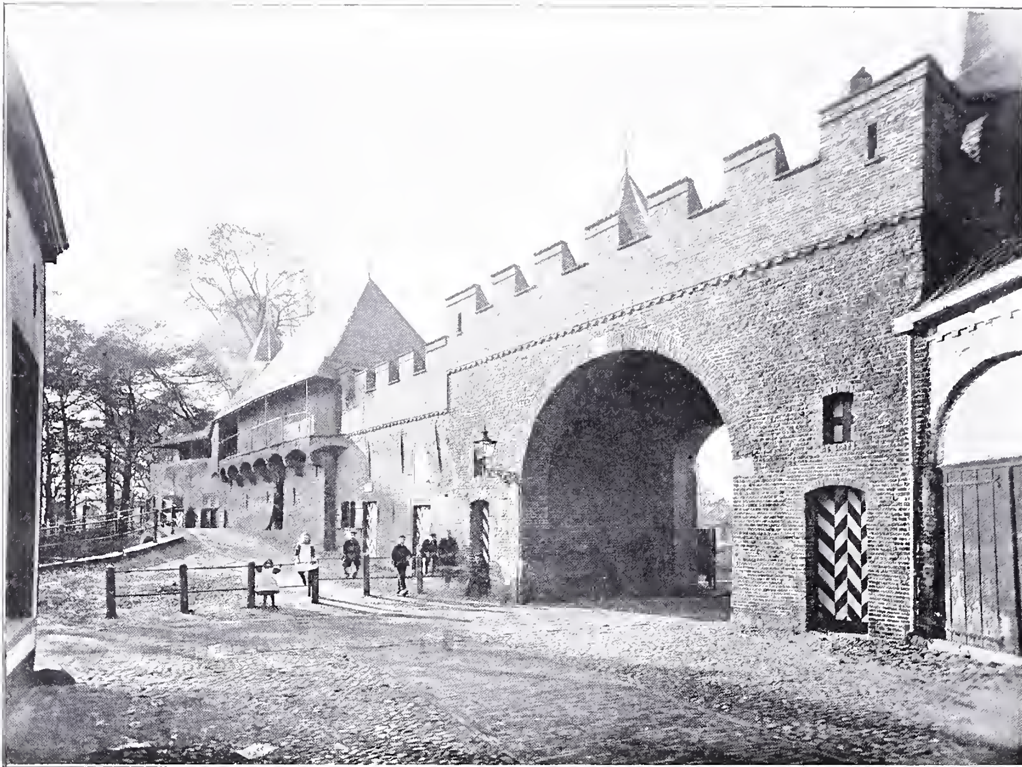
Ofschoon dergelijke waterpoorten elders ook nog hier en daar worden aangetroffen, bijvoorbeeld te *Delft*, te *Sneek*, te *Zutphen* de bekende *Berkelruïne*, enz. zoo is toch vooral *de Koppelpoort* te *Amersfoort* eene nadere beschouwing overwaardig. Zij is aldus genoemd wijl zij eene samenvoeging of koppeling is van twee poorten, eene water- en eene landpoort, zij verschaft zoowel te land als te water toegang tot de stad, daarom spreekt men ook wel van: *de Koppelpoorten*.

Eene korte historische terugblik willen wij doen voorafgaan.

Het jaar, waarin *de Koppelpoort* werd gebouwd, ligt geheel in 't duister. Dit zal waarschijnlijk wel zijn geschied bij den aanvang van den bouw van den ringmuur, toen de nieuwe muur genaamd, die als eerste versterking ter beveiliging der oude stad werd opgetrokken. Men kan echter gerust aannemen, dat *de Koppelpoort* reeds omstreeks het jaar 1400 aanwezig was. In de oudste rekening toch, nog in 't stedelijk archief aanwezig, van het jaar 14 . . wordt reeds melding gemaakt eener uitgave „voir de Coppelpoort voor arbeyt III cromstaarten, fecit XVII wit". Eene kleine uitgave, blijkbaar voor eene geringe herstelling, en niet voor den bouw zelf.

In de rekening van 1438 wordt gesproken van een gat te graven „onder de hooge brug dair men muren zoude". De bouw van dien nieuwen muur zelf heeft evenwel lang geduurd. In eene schepenacte van 15 November 1388 is reeds sprake

FIG. 2.
GEZICHT OP DE
KOPPELPOORT
VAN DE
STADSZIJDE.

van „een hof buten der nier = muer in den Pothof", en in eene andere van dezelfde dagteekening eveneens van „eene hofstede binnen der nyer muer in den Pothof". Boeten bestonden in die dagen in het leveren van steenen voor den nieuwen muur, zij wisselden af van 2000 tot 25000 steenen.

Den 3en Juni 1443 nam Baarn — toenmaals eene stad — de verplichting op zich om 20 roeden van den bewusten muur te bouwen en te onderhouden, en twee jaren later was deze nog niet gereed en werd er besloten om tot voltooiing van dit werk door eene uitzetting of settelgeld, te innen van ieder ingezetene naarmate van zijn vermogen, het benoodigde geld bijeen te brengen, waartoe ook de kloosters moesten bijdragen. Eerst in 1451 was de geheele muur voltooid.

Uit bovenstaande blijkt voldoende dat *de Koppelpoort*, en ook de andere waterpoort, *Monnikendam*, het eerst zijn gebouwd. De naam *Monnikendam* is denkelijk afkomstig van de broeders of monniken van het klooster van *St. Andrieskamp,* dat in de nabijheid lag, of-

schoon men niet meer de juiste plaats kan aanwijzen.

Toen hertog *Reinoud van Gelder* in 1420 *Amersfoort* kwam belegeren, hield hij zijn verblijf in genoemd klooster en trachtte door tusschenkomst van den overste van dat gesticht de stad te vermeesteren, doch bisschop *Frederik van Blankenheim* kwam tijdig met 500 man uit Utrecht opdagen en de hertog moest onverrichterzake naar Gelderland terugkeeren.

Vroeger is al eens aangedrongen door het bestuur der oudheidkundige vereeniging *Flehite* op het maken van een wandelpad onderlangs en op voldoenden afstand van dit merkwaardig bouwkunstig monument, met een houten of ijzeren bruggetje over *de Beek*, alles aan den buitenkant, om de poort zoowel in haar geheel als in hare details beter in oogenschouw te kunnen nemen, doch hiervan is tot nog toe niets gekomen.

Daalt men in het plantsoen tusschen de boomen af, dan trekken drie zware forschgebouwde bogen de aandacht. De middelste is over *de Beek* gebouwd en bevatte vroeger een schothek of valluik om den toegang tot de stad af te sluiten. Op de beide zijboogen zijn zware ronde torens gebouwd, van leien spitsen voorzien, dienende om de waterpoort te verdedigen. Die bogen zijn later aan de stadzijde aanmerkelijk verbreed en is daarover een steenen overgang gemetseld, waardoor men achter langs de torens *de Beek* kan overgaan en van welke steenen brug men een fraai uitzicht heeft, zoowel naar buiten als in de stad. Maar het gezicht op *Monnikendam* van de buitenzijde is nog veel belangwekkender en door de idillische losse frisch-groene omlijsting van boomen en struiken tevens zeldzaam schoon en aantrekkelijk.

Keeren wij thans tot *de Koppelpoort* terug. Hetgeen wij daarvan nu nog voor oogen hebben, is ongeveer geheel hetzelfde, wat er in 't laatst der 14e eeuw werd gebouwd. Wel is er in den loop der eeuwen veel bijgebouwd en verknoeid, maar dat alles is bij de restauratie wederom verwijderd en in zijn oorspronkelijken toestand hersteld, zooals wij zoo aanstonds zien zullen. Evenwel moest *de Groote Koppel*, de landpoort, in 1645 geheel vernieuwd worden, „also door eene overstrooming van 't Rijnwater eenigen tijd te vooren het oude werk geheel weggelopen was, kostende dat nieuwe werk als doen aan de Stad omtrent de twintig duizend gulden", zooals van Bemmel ons bericht [1]).

Het spreekt van zelf, dat, toen *de Koppelpoort* niet meer aan hare oorspronkelijke bestemming had te voldoen, men zich verder weinig om haar onderhoud bekommerde. In de 18e en eerste helft der vorige eeuw had men in 't minst geen oog voor oudheden of historische monumenten. Als een oud gebouw geen doel meer had en bovendien in verval geraakte, zoodat herstelling aanzienlijke kosten

---

[1]) Beschrijving der stad Amersfoort, II blz. 952. Zie ook de Stads Resolutieboeken op de jaren 1643 en 45.

PLAAT XLVII. TOTAAL-AANBLIK OP
DE KOPPELPOORT VAN DE EEMZIJDE.

zou veroorzaken, brak men het eenvoudig af.
Hoewel *de Koppelpoort* ook den invloed van den tand des tijds niet kon ontgaan, kon zij door haar stevigen bouw dezen lang weerstand bieden, toch verviel zij langzamerhand ziender oogen, en een kwart eeuw geleden was de toestand dusdanig geworden, dat zij meer tot schande der stad, dan wel tot sieraad en aantrekkelijkheid daarvan verstrekte. In en buiten den gemeenteraad gingen dan ook stemmen op om het oude gevaarte maar af te breken.
Maar gelukkig de tijd der algemeene sloopingswoede lag reeds verachter ons. De oudheidkundige vereeniging *Flehite* trok zich dadelijk het lot *der Koppelpoort* aan en begreep te recht dat het in de eerste plaats op *haren* weg lag tot behoorlijke restauratie het initiatief te nemen.
Door hare bemiddeling en vooral door den ijver van haar toenmaligen voorzitter, den archivaris *van Rootselaar*, aan wien de stad *Amersfoort* reeds zooveel verplicht was, werd in 1885, onder voorzitterschap van den burgemeester *jhr. mr. T. A. J. van Asch van Wijck*, eene commissie tot restauratie van *de Koppelpoort* samengesteld, om te trachten de noodige gelden bijeen te krijgen en daarna het werk verder te leiden.
Het vrijwillig beroep dezer commissie op den finantieelen steun der gegoede ingezetenen bleef niet onbeantwoord, het bleek, dat het meerendeel der bevolking het behoud *der Koppelpoort* niet alleen wenschte, maar daarvoor ook eene geldelijke bijdrage gaarne wilde afzonderen. En het bedrag der inschrijving werd nog belangrijk vermeerderd door gaven en toezeggingen van heinde en ver in den lande, 't was alsof geen enkel oudheidkundige of belangstellende wilde achterblijven, wel een bewijs dat het hier geen gewone dagelijks voorkomende zaak, maar wezenlijk het behoud van een eenig, zeldzaam kunstgewrocht gold. De commissie werd bovendien zedelijk gesteund door het *Koninklijk Oudheidkundig Genootschap* te *Amsterdam* en de *Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst*, die beide een adres aan den gemeenteraad zonden om op dit merkwaardig monument de aandacht te vestigen en op herstel daarvan aan te dringen.
Zoodoende kwam de helft der geraamde herstellingssom spoedig bijeen, en een beroep op den minister van binnenlandsche zaken en met diens behulp op de volksvertegenwoordiging, om van rijkswege in het ontbrekende te voorzien, werd met schitterend succes bekroond.
Ofschoon het groote bezwaar, de geldquaestie, alzoo boven verwachting spoedig was opgelost, was de vraag, wat van het oude gebouw verdwijnen en wat er voor in de plaats moest komen — zoude het zooveel mogelijk weder in zijn oorspronkelijken toestand worden teruggebracht en een zuiver type worden van een middeleeuwsch verdedigingswerk en eener stedeafsluiting te water en te land op eene en dezelfde plaats — nog alles behalve gemakkelijk te beantwoor-

FIG 3.
MONNIKENDAM
VAN DEN
BUITENKANT
GEZIEN.

den. Doch daar, waar mannen als *jhr. mr. Victor de Stuers* en de beroemde architect *Cuypers* met het beramen der plannen werden belast en na grondig onderzoek alles tot in de kleinste bijzonderheden met groote historische en bouwkunstige getrouwheid vaststelden, kon het niet anders of de bekwame gemeentearchitect, de heer *Kam* moest iets te voorschijn brengen, dat niet alleen fraai en indrukwekkend mag genoemd worden, maar dat ook de kritiek van deskundigen op elk gebied — oudheidkunde, bouwkunst, krijgskunst — met glans kan doorstaan.

Laat ons thans met enkele woorden aanstippen, wat in hoofdzaak aan *de Koppelpoort* is veranderd en hoe zij er thans uitziet.

Natuurlijk zijn alle leien daken, dakvensters, ramen en luiken geheel vernieuwd en de laatsten met de kleuren van het stadswapen beschilderd. Ontbrekende steenen zijn ingezet en het muurwerk hier en daar ingevoegd en schoongemaakt. Het gewoon onderhoud van het gebouw, om geldelijke redenen jarenlang verwaarloosd, had dit een en ander reeds lang gebiedend vereischt. Doch dat was bijzaak, van meer belang was, om het

gebouw datgene te ontnemen, wat er in latere tijden, om welke reden dan ook, was bijgebouwd en tot ontsiering strekte, en er weder dat aan toe te voegen wat oorspronkelijk had bestaan, doch in den loop der tijden was verdwenen en waardoor de poort haar eigenaardig type en karakter had verloren. Iedere opsiering of versiering moest daarbij vermeden worden; de plompe sobere stijl van het 15^e eeuwsche vestingwerk mocht in geenen deele bedorven worden door bouwkunstige phantasieën, die het oog, vooral van niet-kenners, wel aangenaam aandoen, doch de waarheid verkrachten en een oud en eerbiedwaardig gebouw tot eene nieuwerwetsche caricatuur misvormen.

Welke veranderingen heeft *de Koppelpoort* nu ondergaan? Aan de Eemzijde is aan den rechterkant de zoogenaamde *Volmolen* gedeeltelijk weggebroken, waardoor de rechter toren geheel vrij, en ook een gedeelte van den ouden stadsmuur, waartegen die *Volmolen* was aangebouwd, weder in het gezicht is gekomen.

Dit gebouw behoort aan de stad en het gemeentebestuur gaf tot dien afbraak belangeloos zijne toestemming.

De boven de landpoort in het midden der 17^e eeuw gebouwde kamertjes zijn eveneens afgebroken, en de beide torens onderling en met het middengebouw — dat de waterpoort vormt, en waarin zich het valluik of schothek bevindt dat den toegang te water moest afsluiten — verbonden, zoowel aan de Eem- als aan de stadzijde, door een gekanteelden muur, die in vroegere eeuwen, althans aan de buitenzijde, ook aanwezig was. Hierdoor is boven op de poort en het daaraan grenzende vertrek van het voormalig Sint Christoffelsgild de plat-forme hersteld, waarop de verdedigers met pijl en boog en ander schiet- en werpgereedschap zich verzamelden, om, achter de kanteelen gedekt, door de schietgaten den vijand te bestoken en af te weren.

Langs twee verschillende trappen in den middentoren, waarvan eene geheel dichtgemetseld was, doch nu in zijn oorspronkelijken toestand is hersteld, komt men van beneden op de plat-forme, die tevens in verbinding stond met den vroegeren wal achter den stadsmuur. Van de platforme komt men namelijk door een poortje aan het einde van den gekanteelden muur aan de binnenzijde op den tegen die zijde der poort aangebouwde gaanderij, die verder langs het geheele gebouw doorloopt en aan de *Kleine Koppel* op den stadswal uitkwam. Na de restauratie werd boven de landpoort aan de buitenzijde het wapenbord opgehangen, dat voorheen midden boven de waterpoort hing, doch daar plaats moest maken voor een mâchicoulis. Dit bord was eerst op de Quellinusschool te Amsterdam geheel nieuw en zeer fraai opgeschilderd, doch helaas! niet in den stijl van het gebouw zelf, maar, naar aanleiding van oude vormen en kleuren, die men bij het afwasschen van het vorige wapen op het bord ontdekte, in een stijl, die ongetwijfeld aan het laatst der 17^e of de 18^e eeuw doet terugdenken,

toen de heraldiek zeer in verval was geraakt [1]).

Het wapenbord ontsierde helaas! het geheele gebouw en werd bovendien gehangen op eene plaats, waar voorheen nimmer een wapenbord gehangen had; doch 't was nu zoo fraai en kunstig opgeschilderd, men had het nu eenmaal en moest er toch ergens mede blijven. Gelukkig bleek het weinig tegen den tand des tijds bestand, het verweerde en verrotte spoedig en is toen weggenomen en in het museum *Flehite* opgeborgen, ook al weer gelukkig op eene plaats, waar het heraldische onding niet erg in het oog valt.

Een mâchicoulis, waarvan wij zooeven spraken, is eene uitgebouwde, zwaar houten kast van schietsleuven voorzien, niet alleen in den voorkant, maar ook in den vloer, ten einde een vaartuig, dat tot onder de muren genaderd en daardoor niet meer onder bereik van het rechtstreeksche vuur was, toch nog tot den terugtocht te kunnen noodzaken, en zoodoende het valluik voor in brand steken of beschadiging te behoeden. Zulk een mâchicoulis was vroeger daar ook geweest, de drie afgekapte hardsteenen voetstukken, waarop het toenmaals rustte, heeft men in den muur teruggevonden.

Aan de andere zijde van de waterpoort vindt men de zoogenaamde *Kleine Koppel*. Hieraan is bij de restauratie de minste verandering gekomen; wel is de daar aanwezige portierswoning in- en uitwendig geheel opgeknapt en heeft die, vooral aan de stadszijde, waar de ingang is, een bevallig aanzien gekregen, maar de oorspronkelijke bouw was daar het zuiverst bewaard gebleven, en de meening van sommigen, dat ook daar voorheen een tweede toren en eene poort tusschen beide, evenals aan de *Groote Koppel*, bestaan heeft, berust op eene dwaling. De stadsmuur sloot daar onmiddellijk aan den nog aanwezigen toren; daarnaast in den muur was slechts een klein poortje, voor voetgangers bestemd, en de weg langs den linker Eemoever bestond toen nog niet.

Nevensgaande afbeeldingen geven verder genoegzaam aan hoe dit fraaie middeleeuwsche bouwwerk er thans uitziet. Het is eene nauwkeurige bezichtiging tot in de kleinste bijzonderheden, die wij hier niet allen kunnen opsommen en beschrijven, volkomen waard.

Rijk aan geschiedkundige herinneringen, voor historici om van te watertanden, is *de Koppelpoort* tevens een kleinood voor archeologische, architectonische en krijgskundige studiën en zal zij, bij behoorlijke verzorging en voldoend onderhoud in de toekomst, door haar stevigen massieven bouw de stad *Amersfoort* nog eeuwenlang tot trots en sieraad kunnen verstrekken.

Rhedersteeg, Mei 1909. H. M. WERNER.

[1]) Zie hierover verder mijne verhandeling in „de Nederlandsche Heraut", IV, blz. 37.

FIG. 1.
KLEINE TAFEL
EN THEETAFEL.
WOONHUIS
HEERENGRACHT
AMSTERDAM.

TOELICHTING BIJ DE PLATEN

Als vervolg op de in de vorige aflevering besproken meubeleering van de salon in een woonhuis aan de Heerengracht te Amsterdam, reproduceeren wij hier nog enkele détails van het intérieur. Zooals wij reeds in het eerste gedeelte hebben medegedeeld is deze kamerinrichting opgevat in een gemoderniseerd Lodewijk XVI karakter. Figuur 1 is eene afzonderlijke opname van het vierkante bijzettafeltje en de theetafel. Bij de theetafel zijn onder het tafelblad laden gemaakt ter berging van lepeltjes, theedoekjes enz. De vierkante pooten loopen naar boven in een gebogen vorm uit ter ondersteuning van een los theeblad. Plaat XLVIII geeft ons eene afbeelding te zien van een gezellig hoekje, aangebracht in den langen wand tegenover

PLAAT LXVIII. SALON WOON-
HUIS. HEERENGRACHT AMSTERDAM.

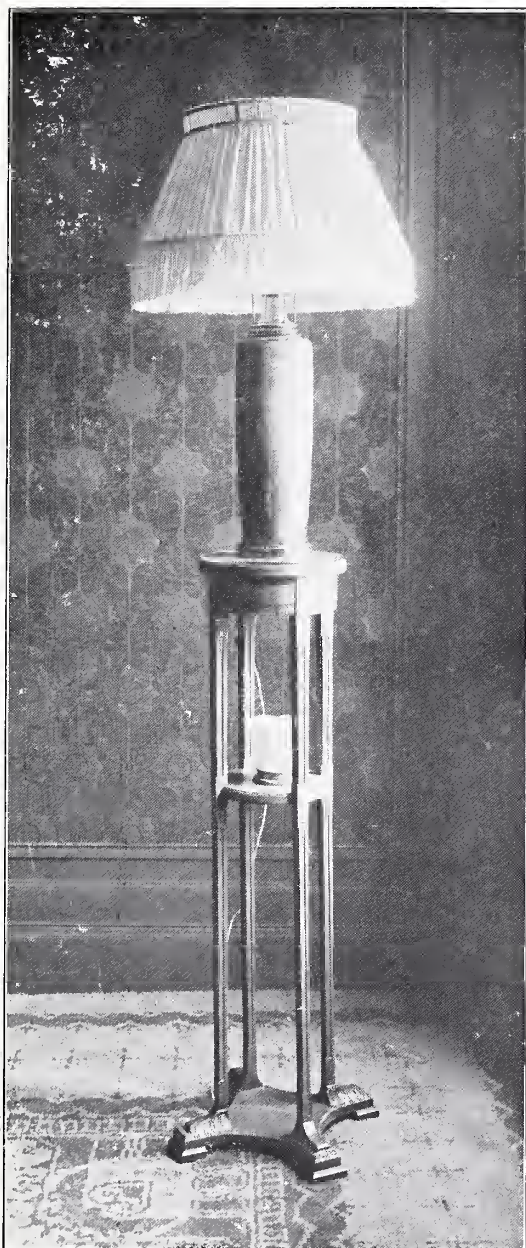

FIG. 2.
[S]EMERLAMP
[ST]ANDAARD.
[SALO]N WOONH.
[HEER]ENGRACHT
[AM]STERDAM.

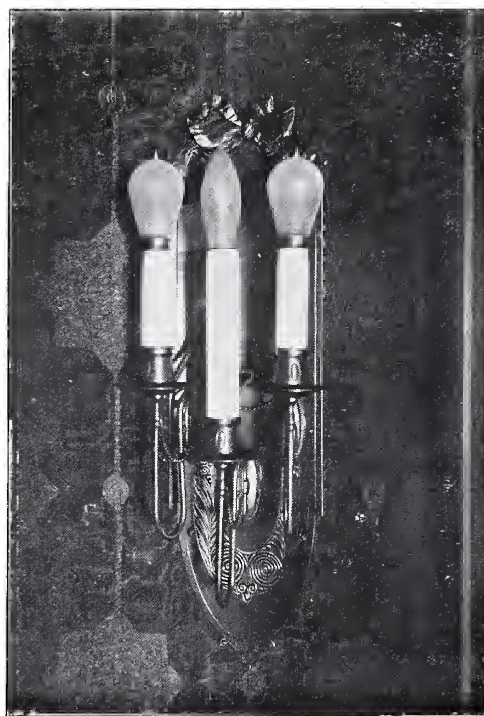
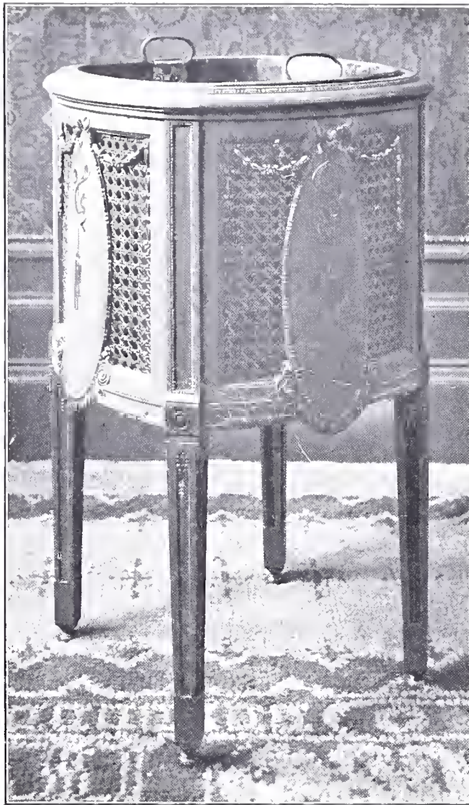

FIG. 3.
HOEK-WAND-
LUSTRE. SALON
WOONHUIS
HEERENGRACHT
AMSTERDAM.

den schouw. Bij de verbouwing is eene vroeger aanwezige kast benut tot het maken van een uitbouwtje waarin eene canapé geplaatst is. De achterwand met de smal!ere zijwanden van dit uitbouwtje zijn van spiegels voorzien; de indeeling der glasroedjes brengt in dit spiegelwandvlak eene aardige teekening met een ovaalvorm en guirlanden in de bovenvakken.

Voor eene bestaande schemerlamp (figuur 2) is een eenvoudige standaard gemaakt, passende bij de overige meubelen. De electrische kaarsen-wandlustre, in figuur 3 gereproduceerd, is van een

FIG. 4.
BLOEMENBAK.
SALON WOONH.
HEERENGRACHT
AMSTERDAM.

eenigszins anderen vorm, dan die in de vorige aflevering opgenomen. Deze heeft eene gebogen achterplaat, daar zij aansluit tegen den ronde hoeken van het vertrek.

Figuur 4 is een bloemenbak, waarvan de zijwanden met ovaalvormige, flauw gebogen paneelen zijn versierd, rust op vier hoekpooten. Het open gedeelte der zijwanden is met gevlochten riet à jour gewerkt. Dit vlechtwerk is verguld. Door het à jour vlechtwerk heen is de losse geel koperen bak zichtbaar.

Voor de verschillende kleuren en materialen waarin deze meubeleering is uitgevoerd, verwijzen wij naar de vorige aflevering.

AYNARD, JOSEPH: Oxford et Cambridge. Paris. 3 fr. 50; relié 4 fr. 50.
Les villes d'art célèbres.

BEISSEL, STEPHAN: Gefälschte Kunstwerke. Freiburg i. B.
M. 2.30; geb. M. 3.—

BILDNIS, Das. Ein Museum für den Porträtphotographen. Herausgegeben von F. Matthies-Masuren. Halle a. S.
I. Dührkoop, R.: Damenbildnisse. Ganze Figuren. M. 4.—

BRAHM, ALCANTER DE: La peinture au Musée Carnavalet. Préface d'Octave Uzanne. Paris. 3 fr. 50

BRIGGS, R. A.: Homes for the country. A series of designs and examples of executed works. 2d. ed., revised and enlarged. London. net. 10 sh. 6 d.

CHRISTIANSEN, BRODER: Philosophie der Kunst. Hanau. M. 6.—; geb. M. 8.—

COOMARASWANY, ANANDA K.: Mediæval Sinhalese art. London. net. 63 sh.

DALTON, O. M.: Catalogue of the ivory carvings of the Christian era, with examples of Mohammedan art and carving in bone. Oxford. 42 sh.

DAVENPORT, CYRIL: English heraldic book-stamps. London. net. 25 sh.

DAVISON, T. RAFFLES: Modern homes. London. net. 15 sh.

DEBILLEMONT-CHARDON, Madame G.: La miniature sur ivoire. Essai historique Préface de M. Léonce Bénédite Paris.
6 fr.

DELABARRE, ÉDOUARD et MARCEL BOULANGER: Vieux hôtels de Rouen des XVIIe et XVIIIe siècles. Paris. 40 fr.

DENGEL, PH., MAX DVOPÁK, u. H. EGGER: Der Palazzo di Venezia in Rom. M. 35 Taf. u. 84 Text. Illustr. Wien.
Geb. M. 200.—

ESRIEL, Architekt, RICHARD: Gesammelte Skizzen, Fassaden und ausgeführte Bauwerke. Wien. In Mappe M. 5.—

FUCHS, EDUARD: Illustrierte Sittengeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart. München.
I. Renaissance.
M. 25.—: Liebhaberausgabe M. 50. —

GROHMANN, Maler PAUL: Neue Malereien für Decken und Wände. 7. Serie (16 farb. Taf.) Leipzig. M. 20.—

GUIFFREY, JEAN: Le musée du Louvre. Peintures, Dessins, Chalcographie. Paris. 3 fr. 50

HUYSMANS, J. K.: La cathédrale. 64 eaux-fortes originales de Ch. Jouas. Paris. 200 fr.

IDZERDA, W. H.: Leerboek der algemeene fotografie. Amsterdam.
III. Beknopte geschiedenis van het fotografisch objectief. Met 292 afbeeldingen *f* 1.25; geb *f* 1.65

JOHNSON, G. L.: Photographic optics and colour photography. London. net 7 sh. 6 d.

LENYGON, FRANCIS: The decoration and furniture of English mansions during the 17th and 18th centuries. London. net 31 sh. 6 d.

MARQUAND, ALLAN: Greek architecture. London. net 10 sh.

MORITZ, CARL: Wohnhäuser und Villen. Berlin. M. 9.—

MUCHAU, Prof. D. HERMANN: Pfahlhausbau u. Griechentempel. Untersuchungen üb. die Entstehung der ältesten griechischen Tempel aus den Pfahlhausbauten u. Höhlenwohnungen der nordisch-germanischen Volkstämme. Jena. M. 11.—; geb. M. 12.—

NASSE, HERMANN: Jacques Callot. Leipzig. M. 10.—; geb. M. 12.—
Meister der Graphik. 1. Bd.

NOLHAC, PIERRE DE: Versailles. Paris. 3. fr.

PORTER, ARTHUR KINGSLEY: Mediæval architecture, its origins and development. London. 2 vols. net 63 sh.

PRENTOUT, HENRI: Caen et Boyeux. Paris. 4 fr.; relié 5 fr.
Les villes d'art célèbres.

SAUNIER, CHARLES: Bordeaux. Paris. 4 fr.; relié 5 fr.
Les villes d'art célèbres.

TURNER, J. M. W.: Water colours. Text by W. G. Rawlinson and A. J. Finberg. London. net 7sh. 6 d.
„Studio" Spring-nr.

WAENTIG, HEINRICH: Wirtschaft und Kunst. Untersuchung üb. Geschichte u. Theorie der modernen Kunstgewerbebewegung. Jena. M. 8.—; geb. M. 9.—

II.

(Vervolg van pag. 240).

Wanneer men door de poort eerst de vestibule en dan de ruime, lange benedengang binnentreedt, liggen aan de Vijzelgracht achtereenvolgens: de regentenzaal met 2 ramen, de vroegere kamers van binnenvader en -moeder met 3 ramen (thans vertrekken der directrice) de vroegere linnennaaiwinkel met één raam (thans spreekkamer) de regentessenzaal met 2 ramen en de receptiezaal ook met 2 ramen. Als interieur zijn deze drie vergaderzalen niet belangrijk meer. Misschien zijn hierin oorspronkelijk mooie laat XVII eeuwsche geschilderde betimmeringen geweest, in den geest als bijv. die uit het Oude Amsterdamsche Leprozenhuis (thans in 't Rijks Museum overgebracht). In ieder geval zullen deze zalen wel een waardiger voorkomen gehad hebben, dan zij ons thans te aanschouwen geven. Alleen is hier zeer bezienswaardig de verzameling regentenstukken en portretten, die over deze drie zalen verdeeld is en waaronder enkele hoogst belangrijke voorkomen.

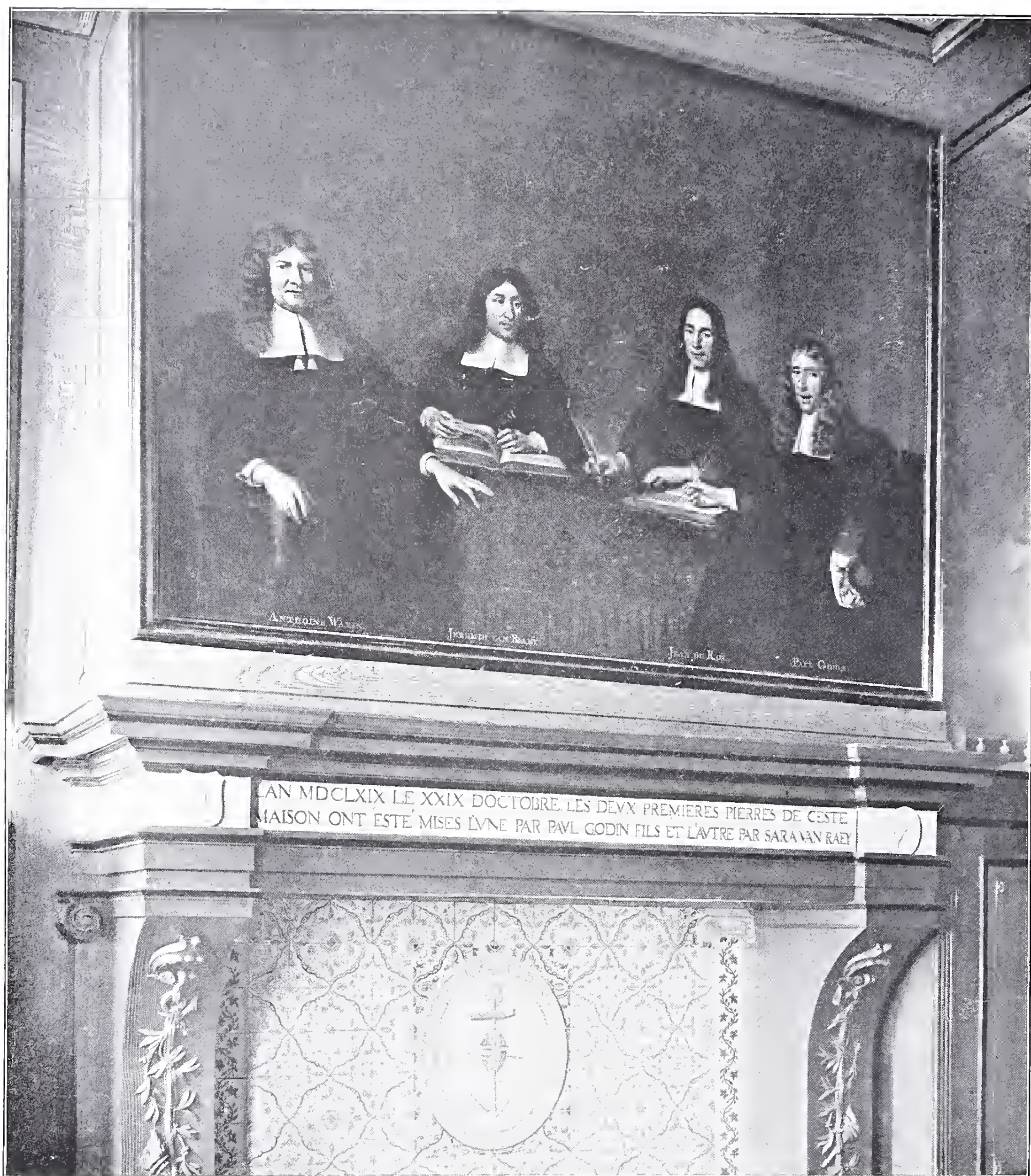
Het mooiste schilderij uit deze collectie is wel het regentenstuk van Bartholomeus van der Helst. Het stuk is geteekend: *B. M. vander. helst. f 1637* en trekt niet alleen de aandacht door de goede compositie, de levendige, natuurlijk-kalme uitdrukking der koppen en de karaktervolle teekening, maar ook om de reeds meesterlijke behandeling van dit vroegst bekende werk van den in 1611 of '12 te Haarlem geboren portretschilder. [1])

De regentennamen, die later op het doek zijn gezet, zijn echter verkeerd. In het kantschrift van figuur 1 noemden wij de regenten van 1637. Deze waren: Daniel Hochepied, Jean Harel, Jean Seullin en Simon Simonsz. [2])

Een ander belangrijk regentenstuk, dat evenals de schilderij van van der Helst ook in de regentenkamer hangt, is het stuk van A. van den Tempel, voorstellende de 4 regenten van 1662, dat zoowel in teekening en kleur, als in behandeling van het geheel een waardigen tegenhanger van het stuk van van der Helst vormt.

[1]) Bartholomeus v. d Helst overleed te Amsterdam in 1670 en ligt begraven in de Groote Wale Kerk.

[2]) Voor nadere studie van deze schilderij zie: *Jhr. Dr. J. Six.* Nicolaes Eliasz Pickenoy „Oud-Holland" 4e jaarg. 1886 blz. 81—108.

PLAAT XLIX. SCHOUW IN DE REGENTENZAAL MET MARMEREN GEDENKPLAAT EN REGENTENSTUK 1669 V. WALLERAND VAILLANT (?)

FIG. 1. REGENTENSTUK DOOR BARTHOLOMEUS V. D. HELST 1637. DANIEL HOCHEPIED, JEAN HAREL, JEAN SEULLIN EN SIMON SIMONSZ.

De stukken van 1631 (de 4 eerste regenten van het oude weeshuis), van 1641 (4 regenten, de binnenmoeder en 2 weezen) en van 1646 (4 regenten en de binnenvader) zijn als schildering minder belangrijk, en niet bijzonder geconserveerd, daar ze op verscheidene plaatsen onhandig gerestaureerd zijn. Van deze drie schilderijen zijn de namen der schilders niet met zekerheid te noemen. Ook het stuk van Arnold Boonen (vier regenten van 1708, met allongepruiken) is vrij eentonig van kleur en opvatting. Aangenamer en levendiger geschilderd is het

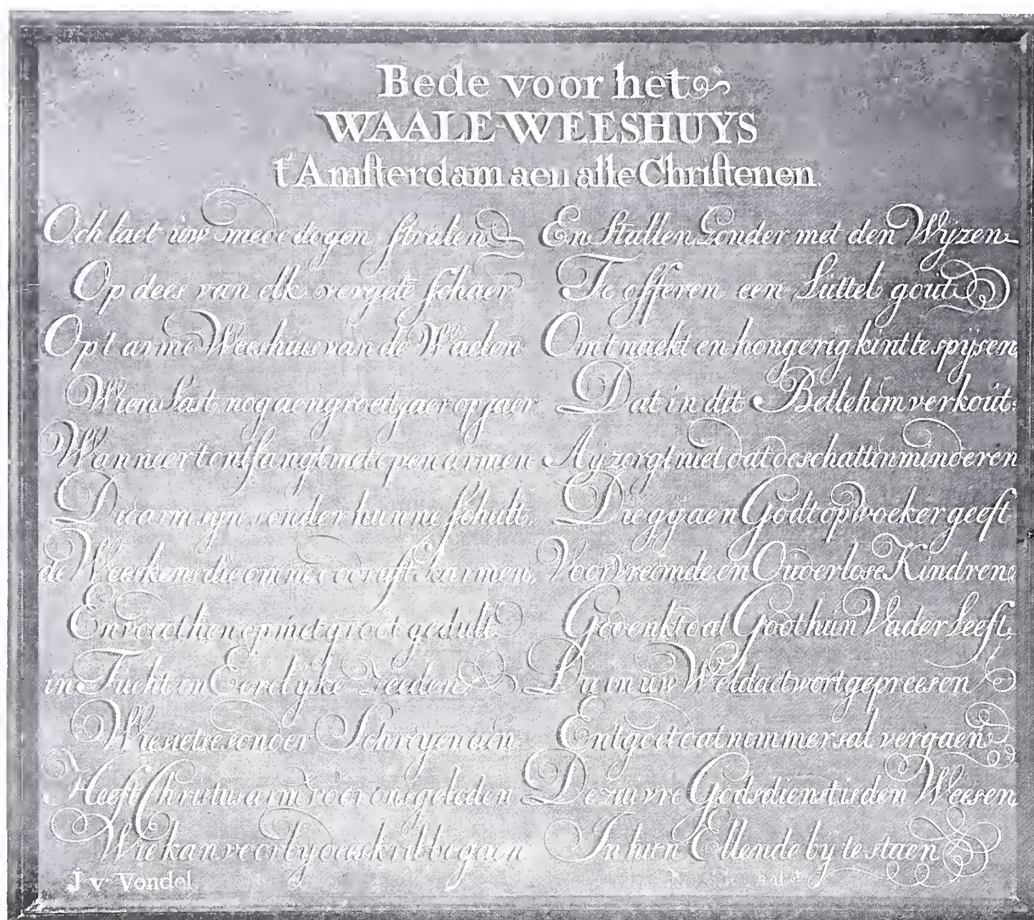

FIG. 2. GROOT TABLEAU DOOR NACHTEGAAL NAAR VONDELS GEDICHT GESCHILDERD.

doek, dat boven den schouw hangt (Pl. XLIV). Het zijn de regenten die in 1669, het jaar der eerste steenlegging, bestuurders waren en wier namen wij vroeger reeds vermeld hebben. Ofschoon de schilderij niet onderteekend is, noemt de lijst der schilderijen van het huis A. Backer als de maker; Prof. J. Six meent, dat het doek misschien van Wallerand Vaillant is. [1]) Ter herinnering aan deze eerste steenlegging is de marmeren gedenkplaat in het schoorsteenfries geplaatst met het volgende opschrift:

L'AN MDCLXIX LE XXIX D'OCTOBRE LES DEVX PREMIERES PIERRES DE CESTE MAISON ONT ESTÉ MISES L'VNE PAR PAVL GODIN FILS ET L'AVTRE PAR SARA VAN RAEY.

[1]) Nicolaes Eliasz. Pickenoy. „Oud Holland" 4e Jaarg. blz. 81—108.

FIG. 3 SCHILDERIJ DOOR WALLERAND VAILLANT 1671. (RECEPTIEZAAL). REGENTESSEN: ANNE BLANCHE, WED. V. GUILLAUME DONIS. SARA DU PLOUIS, VR. V. JAQUES DE LA HAYE. CATHERINE DE LAFONTAINE, VR. V. JEAN MOUSON; BINNENMOEDER EN WEESMEISJE.

Rechts is uitgehouwen het mannelijke familiewapen van Godin, een miskelk (zinspelend op den naam God-in), links het vrouwelijke wapen van Van Raey, twee gekruiste vuurwapens, door een krans verbonden en waarachter lelietakken buigen. In de haardtegels komt het zegel van het huis voor: twee uit wolken

PLAAT LI. DOORKIJK UIT EEN DER RAAMPJES DER ZOLDER-
DOORGANGEN, TUSSCHEN DE BEIDE DAKEN VAN HET MIDDENGEBOUW.

derijen: een stuk van J. Buys, 4 regentessen [1]) van 1771, dat als karakteristiek laat XVIII eeuwsch werk wel technisch vaardig, maar vrij dor en geesteloos van schildering is; een klein portret van Mevr. van Vollenhoven v.d. Mersch (onbekend) een portret van Josué Teissèdre l'Angle (predikant) door J. W. Pieneman 1843 en een portret van Prof. J. H. van Swinden, miniatuur in O. I. inkt (onbekend). Voorts hangen nog in deze kamer behalve de teekening en gravures als pl. XLIV, XLV en XLVI in het Ie gedeelte gereproduceerd en toen reeds besproken, nog de beide zilveren gedenkpenningen bij het 100- en 150 jarig Jubileum geslagen. [2])

In de receptiezaal hangen een 10 tal grootere en kleinere schilderijen. Een der mooiste in deze kamer is het doek waarop drie regentessen, de binnenmoeder en een weesmeisje zijn afgebeeld en dat geteekend is: *Wallerand Vaillant fecit 1671* (zie figuur 3). Het is dus een tegenhanger van het regentenstuk, dat boven den schouw in de regentenkamer hangt, daar het de eerste regentessen van het nieuwe huis voorstelt. Ook van het regentessenstuk van 1771, dat in de vergaderzaal der regentessen hangt, vindt men hier een tegenhanger en wel de 4 regenten van 1771, eveneens door J. Buys op het doek gebracht; maar deze schilderij, even habile van uitvoering, is echter niet belangrijker dan haar pendant. Het derde hier geplaatste regentenstuk is van een onbekenden meester. Dit stuk (van 1633) is niet bijzonder mooi geconserveerd, daar ook hier verscheidene stukken gerestaureerd zijn. De 7 overige schilderijen zijn de volgende portretten:

Gaspar de le Becq door Johannes Victors, Agneta Bert, vrouw van G. d. l. Becq door Johannes Victors, Antony de le Becq, miniatuur, (onbekend), Agneta de le Becq, vrouw van Melchior de Ruyscher [1]) door Carel de Moor, Pasteur Jacques Jean Desmazures door J. Fournier (1750), Judith Cossard, vrouw van J. J. Desmazures door J. Fournier (1750) Mevr. van Vollenhoven v. d. Mersch (onbekend).

De geheele schilderijencollectie van het huis bestaat dus uit 11 regentenstukken, 10 groote portretten en 2 miniatuurportretten. Volgens een oud „onkostenboek" in het archief, zou het huis nog in het bezit kunnen zijn van een schilderstuk van Johannes Sergeant, een schilder van wien alleen de naam, doch geen enkel schilderij bewaard is gebleven. Wij vinden vermeld

[1]) Van 1631—1870 bestond het bestuur steeds uit 4 regenten; sinds 1870 uit 3 regenten. Het aantal regentessen varieerde echter meer in den loop der tijden: 1631 – 1660 twee, 1660—1764 drie, 1764—1805 vier, sinds 1870 drie.

[2]) De uitvoerders der penning van 1771 zijn: P. van Os, médailleur en K. T Konsée, graveur.

[1]) Agneta de Ruyscher- de le Becq was van 1719 tot 1741 gedurende 15 jaren regentes. Zij overleed den 26en April 1747 en vermaakte o m. aan het weeshuis een legaat, waaruit alle jaren op den verjaardag van haar sterfdag een feestelijke maaltijd moet aangericht worden voor alle bewoners van het huis. Nog altijd heet de feestelijke dag, waarop de weezen na voltooiing hunner opvoeding het huis verlaten de „de Ruyscher-dag" al wordt hij tegenwoordig nu juist niet meer op den 26en April, maar in het begin van Mei gevierd.

PLAAT LII. ZOLDERGANG, GEVORMD DOOR DE VERBINDING TUSSCHEN DE BEIDE ACHTER ELKAAR LIGGENDE DAKEN VAN HET MIDDENGEBOUW.

in de „Livres des Charges" A, 1631, fol. 4.
le 8 Janvier 1632.

„Memoire qu 'avons faict faire une Peincture par Johannes (Sergeant) demeurant in St. Jacob devant la weester kerck pour representer en ung tableau les orphelins jouants, pour quarante florins, pourveu soit bien et naifvement faict pour servir de prospect aulx passant par devant la maison aufond contre le mur."

Of Sergeant niet aan de eischen heeft kunnen voldoen, die de regenten aan het werk stelden of, dat de schilderij, die voor een soortgelijk doel bestemd was als het relief boven den ingang van het Burgerweeshuis, door het bestemmen op eene ongunstige plaats vergaan of op eene andere wijze verloren geraakt is, is niet bekend. [1])

Na de bezichtiging der schilderijenverzameling zetten wij onze wandeling voort langs de meest eigenaardige gedeelten van het gebouw. In den rechtervleugel aan de zuidzijde, langs de Weteringdwarsstraat, was voorheen de meisjes eetzaal gelegen, met daaropvolgende die der oude vrouwen door een muur gescheiden. Bij gelegenheid van het eeuwfeest werd in 1771, toen men behoefte aan eene groote ruimte had, deze scheidingsmuur doorgebroken en zoodoende de beide zalen tot éene groote zaal vereenigd met één raam aan de Vijzelgracht en 4 ramen aan de Weteringdwarsstraat.

[1]) In het *Amsterdamsch Jaarboekje* voor 1899 pag. 71, wijdt Jhr. Dr. J. Six een uitvoerig artikel aan Johannes Sergeant.

Later is deze groote ruimte voor huiskerk ingericht en kregen de jongens en meisjes, toen hunne opvoeding minder streng gesepareerd werd gehouden, eene gemeenschappelijke eetzaal aan de Prinsengrachtzijde. In deze huiskerk is tegen een der muren een tableau gebracht, dat in de volgende regelen de herinnering aan het jubileum van 1821 bewaart:

EN MÉMOIRE
DE LA SOLENNITÉ DU 150E ANNIVERSAIRE
CÉLÉBRÉ DANS CETTE MAISON
LE 23 AVRIL 1824.

Aan het midden van de benedengang ligt tusschen de beide vleugels van het gebouw de keukenuitbouw, die ook in den linkerhoek van figuur 4 nog te zien is. Van de keuken zelf, die nog uitstekend in den oorspronkelijken toestand bewaard is gebleven, geeft plaat L een zeer aardig beeld. Alle wanden zijn met witte tegels bekleed. In den breeden en hoogen schoorsteenboezem is een tableau van blauwe Delfsche tegels gezet. In eene omranding van bloemen en ranken staat een groot hart, dat gevormd wordt door de spreuk:

DIE GUNST AEN VADERLOOSE TOONT,
WERT VAN HAER VADER WEERGELOONT

Aan weerszijden zijn zwevende engelenfiguurtjes geschilderd, terwijl in den hartvorm staat: PSALM 62 v. 6, GODT IS DEN WEESEN VADER. Dat het tableau zoover buiten het midden van den schoorsteen boezem staat, zal zijne oorzaak daarin vinden, dat waarschijnlijk de schouw oorspronkelijk ongeveer de breedte van 10 tegels smaller geweest is; dit zou men ook kunnen afleiden uit het verschil

PLAAT LIII. ACHTERGEVEL DER VOORMALIGE OUDE MANNENAFDEELING (PRINSENGRACHT) EN SCHOOLGEBOUW, VAN DE MEISJES-BINNENPLAATS GEZIEN.

FIG. 4. KEUKENUIT-BOUW, BINNEN-PL. DER MEISJES-AFD. EN RECHTERVLEUGEL DER O.VR. AFD. (WETERINGDW.STR.)

tusschen de beide heugels [1]) die dienen om de zware potten op te vijzelen. De rechter heugel, die zwaarder van bouw en gecompliceerder van constructie is zal daarom ouder zijn. Men heeft dus bij de verbreeding van den schoorsteen een heugel van eenvoudiger samenstelling en werking geplaatst. De vloer is met groote wit marmeren tegels en de lange aanrecht langs den geheelen raamwand met Namenschensteen-platen belegd met een breeden blank ijzeren band langs den rand afgesloten. Verder wordt het aanzien van de keuken zeer verlevendigd door veel oud koperen en tinnen keukengerei. Bij de keuken behoort de spoelkeuken, provisie- en broodkamer en beneden de groote kelders.

Van de tweede verdieping wordt het rechter gedeelte ingenomen door de slaap- en zitkamers van de meisjes, badkamer, kamer van de surveillante enz. Het linker gedeelte bevat gelijke kamers voor de jongens en den surveillant. Op de zolderverdieping liggen de mangel- en strijkkamer, slaapvertrekken voor het dienstpersoneel en verder groote berg-

[1]) Haal of heugel van *halen* en *hoogen*.

FIG. 4.
BINNENPLAATS
DER JONGENS-
AFDEELING.

ruimten. Boven den zolder is nog eene groote vliering.
De keukenuitbouw heeft een afzonderlijk driehoekig zadeldak, gelijkvormig aan het dak van het hoofdgebouw. Waar de beide daken elkander ontmoeten vormen zij eene goot. De zolders onder de beide daken zijn met elkaar verbonden door twee smalle gangen, die tusschenbouwtjes vormen. Het doorkijkje van plaat LI geeft een zeer duidelijke voorstelling van deze eigenaardige dakconstructie. Plaat LII, het interieur van het doorloopje doet de deugdelijkheid van de dakconstructie goed uitkomen. De zware kapspanten en verdere kapbetimmering, die er niet naar uitziet dat ze reeds twee en een halve eeuw dienst gedaan heeft, geeft een trouw beeld van den toestand van het geheele gebouw, dat nog lang de tand des tijds zal kunnen weerstaan. Het is zooals ook onze afbeelding getuigt „hecht en wel doortimmerd".
Aan weerszijden van den keukenuitbouw en de zijvleugels liggen de beide binnenplaatsen. Vroeger vormde eene ommuurde kleinere plaats vóór dezen keukenuitbouw, eene scheiding tusschen de bei-

de binnenplaatsen. Deze muur is jaren geleden weggebroken. Aan de binnenplaatsen grenst een groote tuin, die aan de andere zijde wordt afgesloten door het schoolgebouw, gedeeltelijk nog zichtbaar op plaat LIII. Deze school (Wale Diaconie-school No. 1) wordt niet alleen door de weeskinderen, maar ook door andere kinderen der Wale gemeente bezocht. Het gebouw werd in 1867 gezet, en staat door den benedengang der voormalige oude mannen afdeeling in onmiddellijke verbinding met het weeshuis. Hetgeen wij tevoren omtrent de ramen van den voorgevel opmaakten, geldt ook van die der achtergevels. Ook hier heeft het vervangen der kleine ruitjes door groote vensterglazen veel van het eigenaardige karakter van het gevelvlak weggenomen. Dit blijkt ook wanneer men de binnenplaats der meisjes- en die der jongensafdeeling (figuren 4 en 5) vergelijkt met het gezicht op den achtergevel der voormalige oude mannenafdeeling (plaat LIII), waar de oorspronkelijke ramen nog bewaard gebleven zijn.

Aan het slot van deze verhandeling nog eene korte opmerking over den naam van het huis. Wij hebben steeds geschreven *Wale* Weeshuis ofschoon men ook vaak genoemd ziet *Waalsche* Weeshuis en zelfs dikwijls *Walen* Weeshuis aantreft. Deze laatste schrijfwijze is de minst verkiezelijke, daar ze meestal eene correctie bedoelt van *Wale* Weeshuis door degenen, die in *Wale* het zelfstandig naamwoord gezien hebben in plaats van den overgenomen vorm van het oude bijvoegelijk naamwoord *Waale*. Zelfs oudtijds schijnt men meer vormen voor het bijvoegelijk naamwoord gehad te hebben. Zoo leest men in de beschrijving door Commelin achtereenvolgens: Waale Weeshuys, Waale gemeente, Walsche kerkvergadering en Waalen Weeshuys.

Mei 1909. ANDRÉ VLAANDEREN.

PLAAT LIV. BELEG VAN DEVENTER IN 1578 (GEDEELTELIJK).

INIT. VOORK. OP
ED. PUBLIC. 16E,
7E EN 18E EEUW.

WANDELINGEN DOOR :: OUD-DEVENTER ::

inds meer dan elf eeuwen heeft Deventer geen onaanzienlijke rol gespeeld op 't bont tooneel der vaderlandsche geschiedenis. Reeds vroegtijdig was het een belangrijk middenpunt van markt- en handelsverkeer, dank zij de gunstige ligging aan bevaarbaar water en aloude handelswegen. Uit deze wegen en die, welke de verspreid liggende hoeven onderling verbonden, zijn de oudste straten ontstaan, wier engte te verklaren valt uit de omstandigheid, dat eene dra wassende bevolking slechts beperkte ruimte vond binnen zekere verdedigingswerken. Deze moeten reeds in de 10^{e} eeuw bestaan hebben; het was toch in het jaar 901, dat Utrechts bisschop Radboud hierbinnen veiligheid zocht en zestien jaren lang tot aan zijn dood toe vond. Waarin die versterking bestond en hoe groot terrein zij omvatte, valt niet meer na te speuren. Evenmin weten wij daaromtrent iets met zekerheid gedurende de volgende drie eeuwen, in welke de stad zoo menig vruchteloos beleg had te doorstaan. Doch dit mag worden aangenomen op grond van 't geen de cameraarsrekeningen ons leeren, dat in den loop der 14^{e} eeuw de omvang werd verkregen, welke tot het einde der 16^{e} eeuw ongewijzigd bleef en ons bekend is uit eenige plattegronden (Pl. LIV). Een dubbele muur met zware torens, aan de landzijde door eene gracht omringd, was de bescherming, toen in 1597 Adriaan Anthoniszoon van Alkmaar op last van prins Maurits de nieuwe vestingwerken aanlegde, welke in 1621 gereed kwamen. Doch de hieruit voortgekomen uitbrei-

FIG. 1.
CHRISTUSBEELD GEVONDEN IN EEN PIJLER DER BERGKERK.

FIG. 2
STADSGEZICHT.
1615.

ding was slechts luttel en de groene gordel van wallen, omspoeld door de zeer breede en diepe gracht, bleef voor de toenemende bevolking een knellende band, die eerst geslaakt zou worden na den dag, dat Deventer als vesting werd opgeheven — den 18en April 1874.

In dit enge bestek nu der oude veste, waar de straten haast stegen, de stegen soms breeder dan de straten zijn, waar beide de tallooze sporen vertoonen der bouwkunde veler eeuwen, wensch ik u rond te leiden.

Hoe de stad zich voordeed in den aanvang der 17e eeuw, als men haar van de Veluwe naderde, zien wij op de „afbeeldinghe" (fig. 2, 3, 4 en 5) uitgegeven door den boekverkooper Joannes Christianus, wien voor zijne dedicatie en aanbieding van een en twintig exemplaren krachtens raadsbesluit van 7 Februari 1616 een tegengeschenk van honderd daalders werd vereerd. Van al die torens en poorten, godshuizen en kloosters, welke men hierop ontwaart, heeft de tijdgeest maar weinig meer overgelaten, en veel is er veranderd sedert Sylvanus zijne „Beschrijvinge van Deventer" in het licht zond

FIG. 3.
STADSGEZICHT.
1615.

(1613), daarin met ophef gewagend van stads openbare gebouwen, er bijvoegend „die private huijseren der burgeren zijn meestelic ruijm ende hooghe ende wel gebout, van binnen vol gemacx, die muren bekleedet met kostel schrijnwerk. Men vinter voorzalen, die de ruimte hebben van matelicke lantkercken; dit is te sien vast die heele stat door, maer an den Brinck volnae van huijs tot huijs. De deuren zijn so wijt, dat sij heel opgedaen zijnde, een karre ofte wagen passage gheven".

Kenmerkende eigenschappen van een bouwstijl van voor de 15e eeuw vallen aan woninggevels nagenoeg niet meer te bespeuren. Het middeneeuwsch Deventer is verdwenen of schuilt hier en daar nog in 't verborgen. Een enkel brokstuk onbeduidend vakwerk van hoogen ouderdom komt voor o.a. achter een huis in de Sandrasteeg, wat tot het oude coenobium behoord heeft. Van 15e eeuwsche gevels vindt men enkele overblijfselen. Het eenige huis met arcaden, dat in de vorige eeuw nog aanwezig was, werd in 1852 afgebroken. Het stond aan den Brink (no. 92) en heette De drie pilaren, onder

FIG. 4.
STADSGEZICHT.
1615.

die benaming in 1480 reeds voorkomend. De pijlers bestonden uit op elkaar geplaatste trommels. Een drietal zulke trommels, ongeveer drie duim dik, zijn ook in de Assenstraat bij opgraving dier straat voor den dag gekomen. De 16e eeuw is ook al schaars vertegenwoordigd, de 17e eeuw in ruime mate, vooral in dat type, dat in den aanvang dier eeuw zoo gewild was in 't het oosten van ons land en 't aangrenzend deel van Duitschland, ik bedoel die eenvoudige baksteenen gevels, wier toppen gekroond zijn met pinakels, van welke sommige het voorvlak, andere het diagonaal vlak evenwijdig met den gevel hebben. Nu eens hebben zij zandsteenen cordonlijsten, dan weder baksteenen tandlijsten. De oudst gedateerde dezer heeft het jaartal 1609 (Menstraat 16), de jongst gedateerde 1630 (Walstraat 140). Van verscheiden gevels uit de 17e eeuw blijkt het duidelijk, dat zij hun voorgangers vervangen hebben, zonder dat het geheele huis werd afgebroken; zij zijn er koud tegen geplaatst. Huizingen met een basse-cour kwamen hier ook voor, doch in beperkten getale. Zocht men tot nu toe de ruimte in de hoogte, de patricische wo-

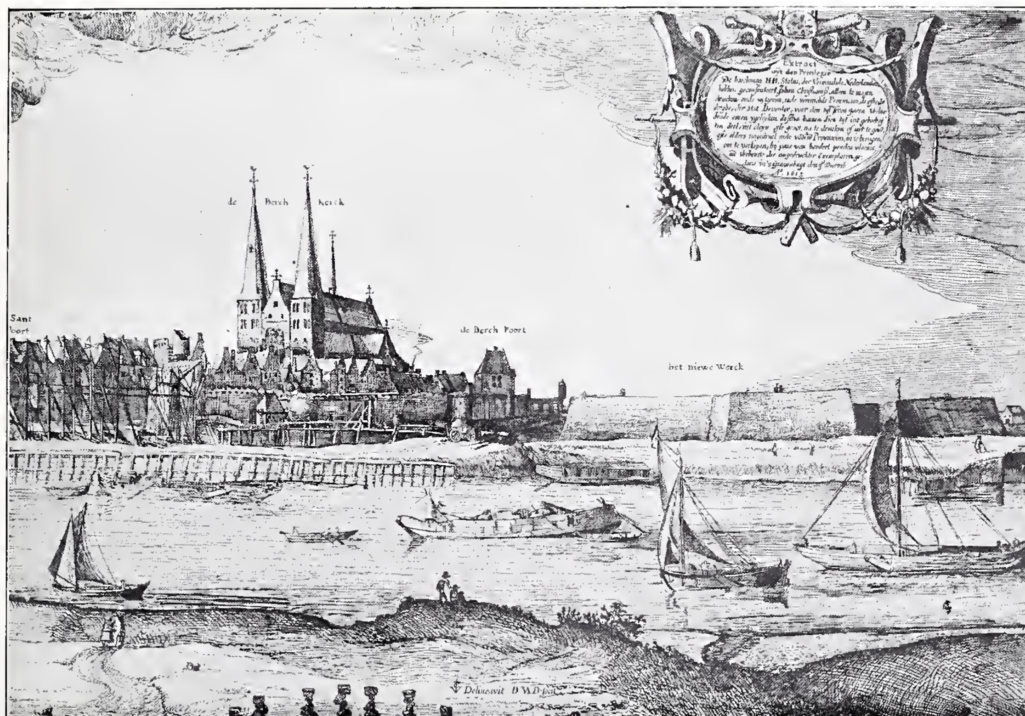

FIG. 5.
STADSGEZICHT.
1615.

ningen van de 18e eeuw — enkele reeds een halve eeuw vroeger — werden meer in de breedte gebouwd; de heeren hadden hunne zaken aan kant gedaan en rentenierden, hadden althans geen behoefte aan pakzolders en gewis een afkeer van voorhuizen met insteekkamertjes. Doch het breed en deftig gevelfront aan de straatzijde is veelal niet in overeenstemming met de achterzijde, welke twee gevels vertoonen en daardoor alsmede door de zware binnenmuren verraden, dat het getimmerte uit twee huizen tot een gemaakt is. Een voorbeeld, dat men om zijn huis te vergrooten een doorgang tusschen twee perceelen aan het verkeer onttrokken en tot nieuwen ingang gemaakt heeft, ziet men duidelijk aan perceel 12 in de Polstraat (fig. 6). Ondanks het verschil in stijl van boven- en benedengedeelte, waarvan het eerste bijkans wel een eeuw ouder is dan het laatste, vormen beide deelen echter een vrijwat bevalliger geheel dan de nieuw aangebrachte winkelpuien in modernen of antieken stijl met het overige der gevels. Wanneer zal het verbouwend publiek te dezen opzichte zijne onverschilligheid

FIG 6.
POLSTRAAT 12
HUISDEUR.

eens afleggen? Omtrent de tweede verdieping der aanzienlijke huizen uit de 18e eeuw — ik veroorloof mij de vrijheid om de gelijkvloersche als eerste verdieping aan te duiden — kan men in 't algemeen zeggen, dat zij geenszins beantwoordt aan 't geen men verwachten zou; deze is toch meestal onregelmatig ingericht en laag, een gevolg daarvan, dat men bij de vertimmering gebonden was aan de constructie van het reeds bestaande. In zekere deftige huizinge met een voorgevel uit het laatst der 18e eeuw bestaan op de tweede verdieping de tusschenwanden van enkele kamers uit op elkaar gemetselde turven en uit tuinwerk met klei bestreken en gewit. De steenen, waarvan de huizen in de 18e eeuw zijn gebouwd, verschillen in grootte doorgaans niet veel van de tegenwoordige; die van vroegere eeuwen meten door elkaar genomen 29 × 14 × 6.3 c.M. Op fig. 7 staan een paar afgebeeld, alsmede een viertal pannen, zoogenaamde paters en nonnen. Van de beide kruiken, hierop voorkomend, is die met tuit en twee ooren gevonden onder de fundamenten van het huis n°. 4 in de Groote-Overstraat; zij lag met een voorraad pottebakkersklei bij de overblijfselen van een veldoven. De andere, zonder voet, werd in 1889 opgegraven in een der eilandjes in de stadsgracht.

Van de eigenaardige gewoonte onzer landgenooten om hunne huizen, poorten en openbare gebouwen met verf, olie of witkalk te bestrijken, vond ik in deze stad reeds in den aanvang der 17e eeuw meermalen gewag gemaakt. Dat men zulks ook niet de kerken gedaan heeft, zal wel zijn oorzaak vinden in de hooge kosten. 't Heeft echter dit voordeel gehad, dat de zandsteenen versieringen daardoor minder geleden hebben van de

FIG. 7.
VERSCHILLENDE
VOORWERPEN.

inwerking van het klimaat, en dat deze niet gering is, zien wij juist aan 't gehavende ornamentwerk der kerken. Buitenlandsche reizigers schijnen deze gewoonte merkwaardig gevonden te hebben; zoo schrijft o. a. „le reverend Père Boussignault" in zijne in 1677 verschenen „Guide universelle de tous les Pays-Bas", dat hij te Deventer zag „beaucoup de maisons étans peintes au dehors". Ten opzichte van betimmering, plafonds, behangsels, meubelen en huisraad, en wat dies meer zij, hebben Deventers ingezetenen zich ook al niet anders gedragen dan die van andere plaatsen. Veel fraai en degelijk werk heeft moeten plaats maken voor wat iedere mode aanprees, terwijl een schat van draagbare have als schilderijen, meubelen en kostbaar porcelein en aardewerk den bekenden weg zijn opgegaan, dikwerf voor minderen prijs verkocht zijn, dan men thans bij de heerschende verzamelzucht zonder aarzelen besteedt voor antikwiteiten van bedenkelijke makelij. In enkele huizen zijn nog geschilderde behangen, lambriseeringen en plafonds uit de tweede helft der 18e eeuw en bij vele families antieke glazen, porcelein en aardewerk en ander huisraad van prima kwaliteit, bij enkele nog een paar schilderijen der oude Hollandsche meesters. Maar portretten van Ter Borch, voorheen hier bij de vleet aanwezig, zijn er bijna niet meer en kunstwerken van edel metaal, als de figuren 8 en 9 te aanschouwen geven, zult gij hier niet meer vinden. Toch is er een tijd geweest, dat haast iedere familie van zeker aanzien en vermogen, gelijk uit oude inventarissen blijkt, een of meer

FIG. 8. ZILVEREN BEKER 1660.

zilveren koppen, bekers, fruitschalen of dergelijke artikelen rijk was, welke een deel van het kapitaal vertegenwoordigden om in tijden van nood in klinkende munt te kunnen worden omgezet. Zoo deed ook de stedelijke regeering in 't booze jaar 1672, gevende aan ieder gelegenheid tegen taxatie der zilverwaarde uit „Stadts silverwerck" het gewenschte aan te koopen, de rest in den smeltkroes werpende. Hiervan is de beker van burgemeester Adriaen van Bockholt bewaard gebleven; de herkomst van den nautilusbeker is mij niet gebleken, doch deze is hier geruimen tijd in 't bezit mijner familie geweest. Van de menigte gedenkpenningen, gegraveerd ter herinnering aan familiegebeurtenissen, trof ik alleen nog den gouden huwelijkspenning aan van Joost Hagedoorn en Reiniera Losscher, beide behoorend tot een aanzienlijk koopmansgeslacht in deze stad (fig. 11). Hoewel deze penning niet onverdienstelijk gegraveerd is, is 't toch geen meesterhand geweest, die de stift bestuurde; de handen zijn o.a. te groot in verhouding tot de lichamen. Dan heeft een kundiger hand de zilveren banden om Boedekers jachthoren bewerkt; de gravures daarop zijn ongemeen fraai van uitvoering, waarvan zeer tot mijn spijt geen goede foto was te maken.

Geldstukken, fraai van stempel, zijn door de Deventer muntmeesters bij menigte geslagen, waarvan de hierbij gaande afbeelding een voorbeeld moge zijn (fig. 10).

NIT. VOORK. OP
D. PUBLIC. 16E,
E EN 18E EEUW.

Begeven wij ons thans op 't pad. Ik stel mij voor, dat ik U heb afgehaald van den trein en wij dus de stad door de Keizerstraat binnenkomen. Gebruik ik bij de bespreking van eenig gebouw de woorden rechts of links, dan versta ik onder rechts, wat zich aan de linkerhand, en onder links, wat zich aan de rechterhand des toeschouwers bevindt, tenzij ik zulks uitdrukkelijk anders vermeld.

KEIZERSTRAAT. — Deze straat ontleent haren naam aan het „geweldige ende starcke rondeell" De Keizer, hetwelk gedoopt naar keizer Karel V gedurende de jaren 1542—1546 „midzen tegen die stadt ende voir die Brinckporte" werd aangelegd. Op deze „catte" werd in 1544 een Buiten-Brinkpoort gebouwd, een hoog en lang gevaarte, dat reeds sedert een paar eeuwen van allen luister beroofd in 1868 geheel gesloopt werd om plaats te maken voor eene nieuwe straat, de Geert-Grootestraat. Eens was deze poort de trots niet enkel van Deventer, maar zelfs van al de Nederlanden. De Estrella, die zich in 't gevolg van prins Filips bevond bij diens bezoek in 1549, vond in haar zoo groot welbehagen, dat hij haar voor de schoonste poort der vereenigde gewesten verklaarde na eene te Antwerpen. Ook Guicciardini maakt met ophef van haar gewag. Joan Blaeu vermeldt in zijn beschrijving achter den plattegrond van Deventer ook „de Brinckpoort, in wiens gevel een zinnebeeldt, te weten den Rijcks-arent, door Keyser Otto de derde tot hun wapen geschoncken, met het volgende opschrift gehouwen is:

DAT NOBIS AQUILAM ROMANA INSIGNIA CAESAR
JURAQUE NOSTRA SUB HIS INVIOLATA MANENT.

Dat is:

De Keyser d'Aed'laer in ons wapen gaf: dees schild
Beschermt ons Rechten, door sijn gunst, soo vroom als mild.

Op de beijde sijden staen twee pilaren, 't opperste van d'eene, die aen de rechte

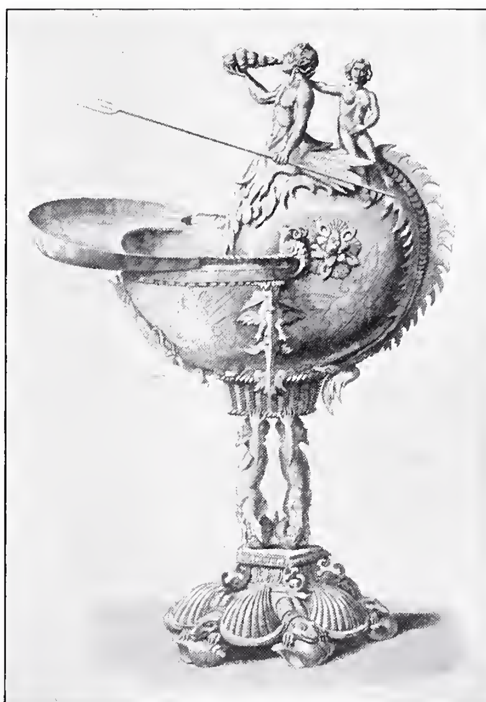

FIG. 9.
ZILVEREN NAUTILUSBEKER, BEGIN 17E EEUW.

FIG. 10
DUBBELE DAAL-
DER 1609.

sijde staet, is met de Fortuijn, die wij oock Davontuer noemen, en onder met de volgende regelen verciert:

ME DUCE CATTORUM GENS SEDITIONE COORTA
HAEC PATRIAM FUGIENS ARVA INARATA SUBIT,

FIG. 11.
GOUDEN HUWE-
LIJKSPENNING,
1628.

ATQUE MEO DAVONTURIUM DE NOMINE DICTUM
PLUS MILLE ANTE ANNOS MOENIA PARVA LOCAT.

Dat is:

Ick heb door oproer hier de Catten eerst gebracht,
Die uit hun landt gevlucht hier lust en rust genoten,
Ook bleef voor duysent jaer mijn gunst in hun gedacht,
Dies Davontuer naer mij genoemt is en besloten.

Op de lincker pilaer is Bellona oft d'Oorloghs-godin met dit opschrift:

ADDIDI EGO HOC URBI VALLUM FURIALIS ENYO,
QUOD SECURA SUIS HOSTIBUS OBJICERET.
TU BELLI ESSE MEMOR DEBES IN TEMPORE PACIS,
NEQUA TUUM FERIAT VIS INOPINA CAPUT.

Waer van de sin is:

Ick gaf dees wal en poort aen dese stercke stadt.
Op datse onbeschroomt haer vijant sou afkeeren,
Self in de vreê gedenckt aen 't oorloghs draijent rat,
Soo sal geen slinckse slag uw scha met schande leeren.

FIG. 12.
VOORMALIGE OMGEVING DER BRINKPOORT.

Oock staet'er het beeltenis van Keijser Karel de vijfde nae 't leven uijtgehouwen, en daer bij 't volgende schrift:

D. CAROLO. CAES. V. IMPERATORI MAX. S. A. P. L. VINDICI. P. P. S. P Q. DAVONTURIENSIS MONUMENTUM HOC DEFENSIONIS ERGO POSUIT, ANNO CIↃIↃXLIV. POSTERI DILIGENTER CONSERVANTO.

Dat is:
Ter gedachtenis van de grootste Keijser Karel de vijfde, altijt vermeerder des Rijcks, Beschermer en Verlosser van 't Vaderlant, is dit gedenckteken door den Raet en 't Volk van Deventer danckbaerlijck opgerecht in 't jaer MDXLIV, opdat de nakomelingen de geheughenis sijner deughden neerstelijck bewaren."

Edoch de nakomelingen hebben dit pronkstuk niet naarstelijk bewaard. Door de verandering in de fortificatiewerken in 1597 ondernomen werd ook deze poort een binnenpoort, toen in 1616 een nieuwe Buiten Brinkpoort gebouwd werd ongeveer daar, waar thans de Keizerstraat Brinkpoortstraat en Pikeursbaan snijdt. Allengs geraakte zij nu deerlijk in verval, het eerst het beeldhouwwerk. Omstreeks het midden van de 17e eeuw verloor op sinte Petridag keizer Karel zijn zwaard, 't geen den verzenmakenden Adriaan Sticke, een boezemvriend van den Deventer vader Cats, den poeet apotheker Jan van der Veen aanleiding gaf

zijne anti papistische gevoelens aldus in rijm te brengen:

Sunt Pieter nam den Keijser aff
Het sweert, dat Deventer hem gaff.
Nu staet hij weerloos voor de poort
En spreeck daer toe noch niet een woort.
Daer koomt nu alle man op uijt —
Sunt Pieter! seg wat dit beduijt,
Het is op uwen dach geschiet.
Sunt Pieter stond' en sprack all niet;
Doch na veel vragens en gegaeps,
„De Keijser — seid' hij — is te paeps
„En alte suijver dese stadt,
„Dies wijs ick hem all dus het gatt.

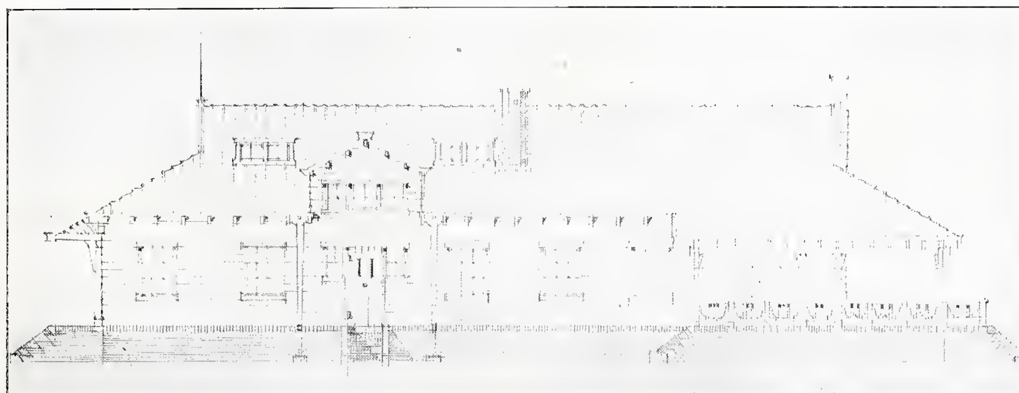
Eene afbeelding van deze poort kwam mij niet onder de oogen; wij moeten ons tevreden stellen met een prentje uit 't laatst der 17e of begin der 18e eeuw, dat in 't museum der vereeniging Overijsselsch Regt en Geschiedenis bewaard wordt, hetwelk tot onderschrift heeft „De Brinkpoort tot Deventer" doch eigenlijk meer een gezicht is op de omgeving aldaar (fig. 12).

(Wordt vervolgd.) M. E. Houck.

FIG. 13
OUDSTE STADS
ZEGEL, OP ACH
TERZ. ALLEEN
„DAVENTRIA" O
DE ADELAAR M.
NEDERWAART-
SCHE VLUCHT
EN RANDSCHR.
„SIGILLVM SE-
CRETVM CIVIT
TIS DAVEN-
TRIAE".

FIG. 1.
ONTWERP VOOR
EEN BUNGALOW
(ZIJGEVEL.)

TOELICHTING BIJ DE PLATEN

De figuren 1, 2, 3 en 4 zijn schetsontwerpen voor een „bungalow." Ofschoon een bungalow eigenlijk een verplaatsbaar houten huis is, dat in onderdeelen geheel uit elkander genomen kan worden, wordt echter deze naam ook dikwijls gegeven aan die houten huisjes en optrekjes, welke door hunnen bijzonder eenvoudigen opbouw en sobere bewerking, in uiterlijk geheel met het bungalow-type overeenstemmen.

Bij het ontwerpen van dit buitenhuis heeft

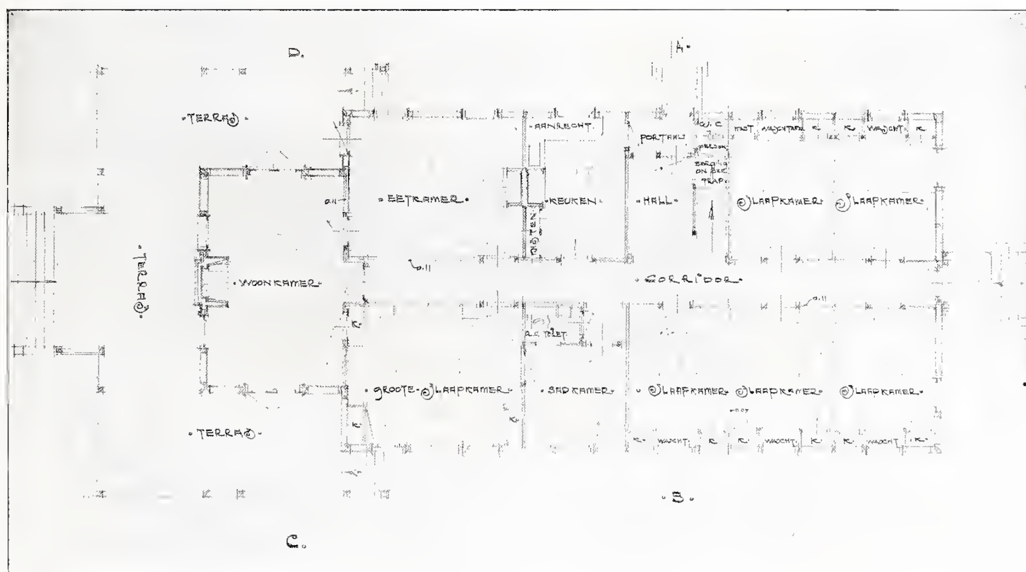
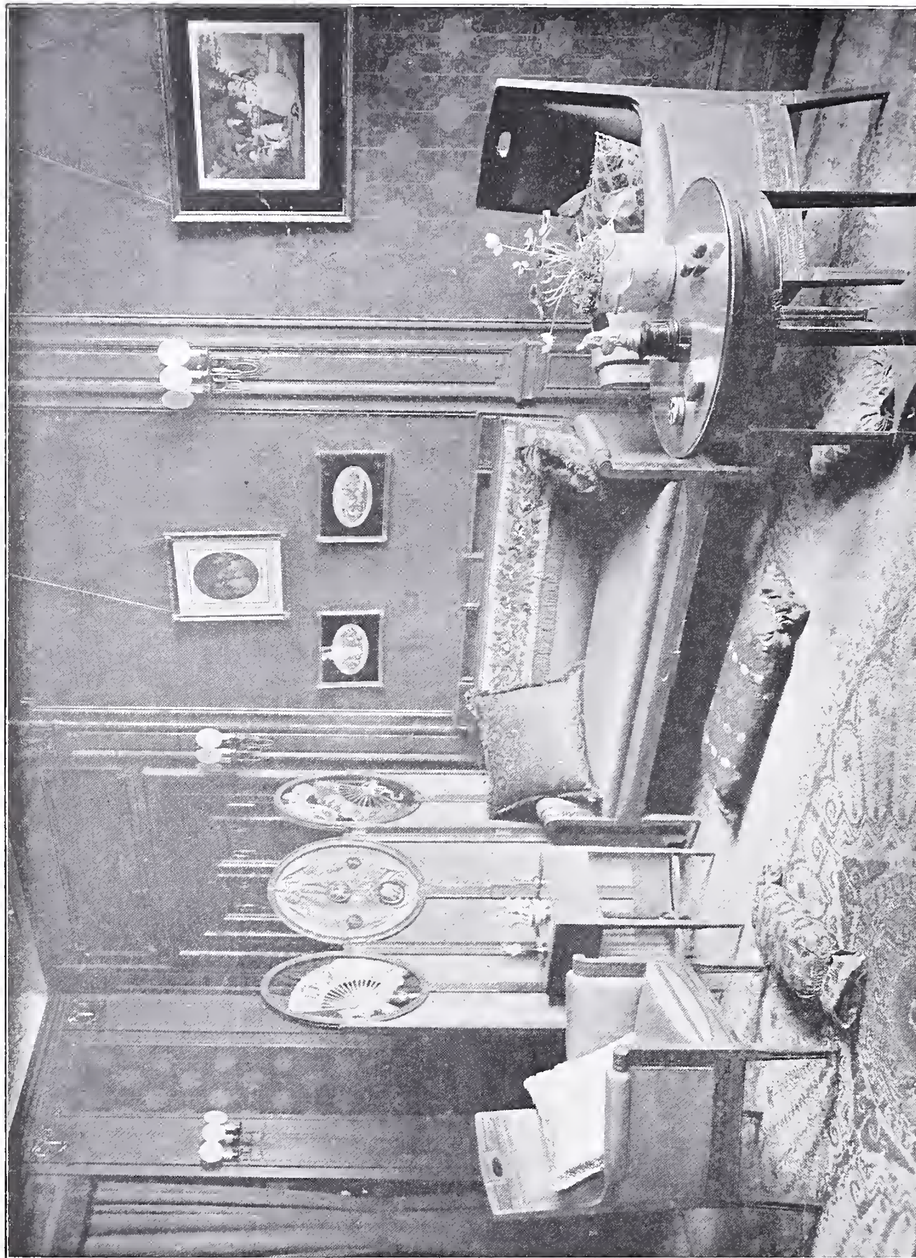

FIG. 2.
PARTERREPLAN.

PLAAT LV. SALON IN EEN WOONHUIS HEERENGRACHT, AMSTERDAM.

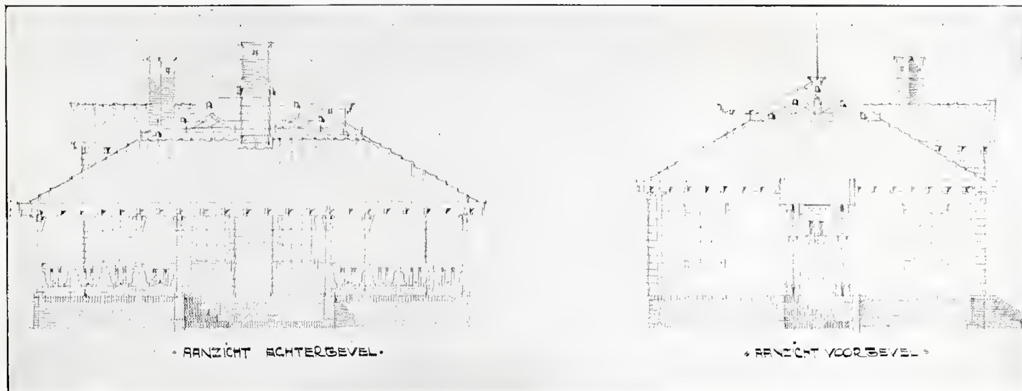

FIG. 3
VOOR- EN ACHTERGEVEL.

als voornaamste bedoeling voorgestaan, een zeer groot huis voor eene uiterst bescheiden bouwsom op te richten. Het huis moet dienen als buitenverblijf gedurende de zomermaanden voor een groot gezin met logés, zoodat in het parterreplan behalve de groote slaapkamer nog vijf kleinere slaapvertrekken zijn opgenomen, elk met twee slaapgelegenheden. Verder is de opvatting van het plan geheel op buitenverblijf gebaseerd. Van den hoofdingang loopt een lange corridor

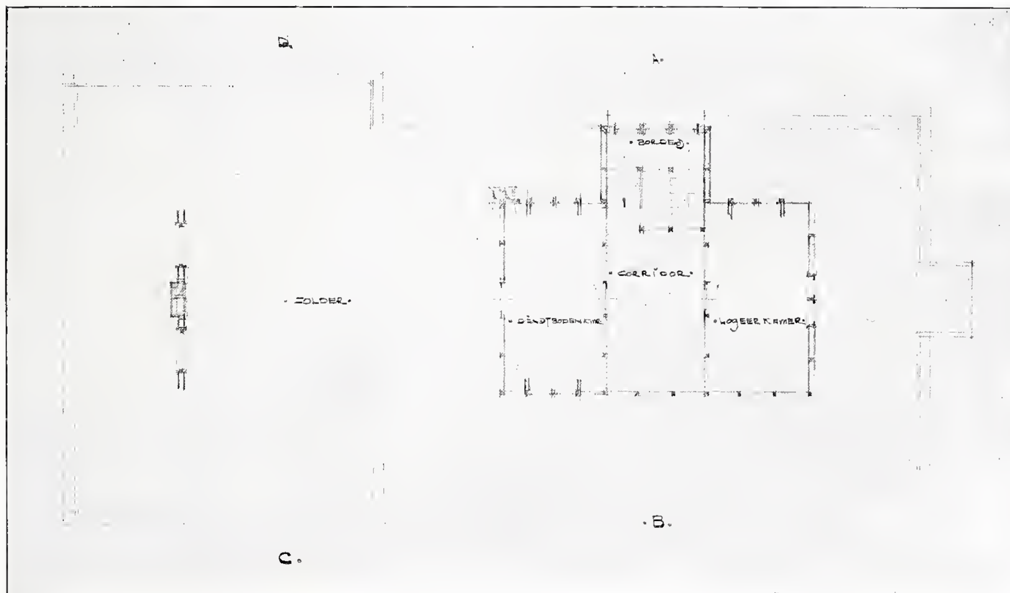

FIG. 4.
ZOLDERVERDIEPING.

naar de woonkamer, die langs drie wanden omgeven wordt door een breed, overkapt terras. Over de groote slaapkamer met de badkamer liggen aan de andere zijde van de corridor de eetkamer met de keuken. De keuken is aan den zijgevel door een afzonderlijken dienstingang te bereiken. Hier is nog eene kleine hal met de trap naar de verdieping. Deze verdieping bevat nog eene logeerkamer en eene dienstbodenkamer, terwijl de verdere ruimte door den zolder wordt ingenomen.

Op een gemetseld plint, waarin trappen zijn aangebracht voor de verschillende ingangen en het terras, worden de houten wanden gerabbat. Het dak van roode onverglaasde Hollandsche pannen loopt aan den achtergevel zoodanig door, dat het eene afdekking boven het geheele terras vormt. Deze afdekking wordt door houten stijlen ondersteund, die beneden door een houten hekwerk verbonden zijn. Alle binnenwanden worden met eene bandvrije bekleeding afgewerkt (gipsexelsior- of cocolithplaten). De buitenwanden worden geteerd. Deze beschutting van het houtwerk is niet alleen zeer practisch, maar vormt met de witgeschilderde raamkozen, het roode dak en het gemetselde plint, te midden van het geboomte een zeer aangenaam geheel.

* * *

Ten slotte geven wij van de saloninrichting in een woonhuis aan de Heerengracht te Amsterdam nog eene laatste afbeelding, die wij in de beide vorige afleveringen, waarin deze meubeleering besproken wordt, niet konden opnemen. Voor de omschrijving der materialen enz. van plaat LV zie men dus deze twee nummers.

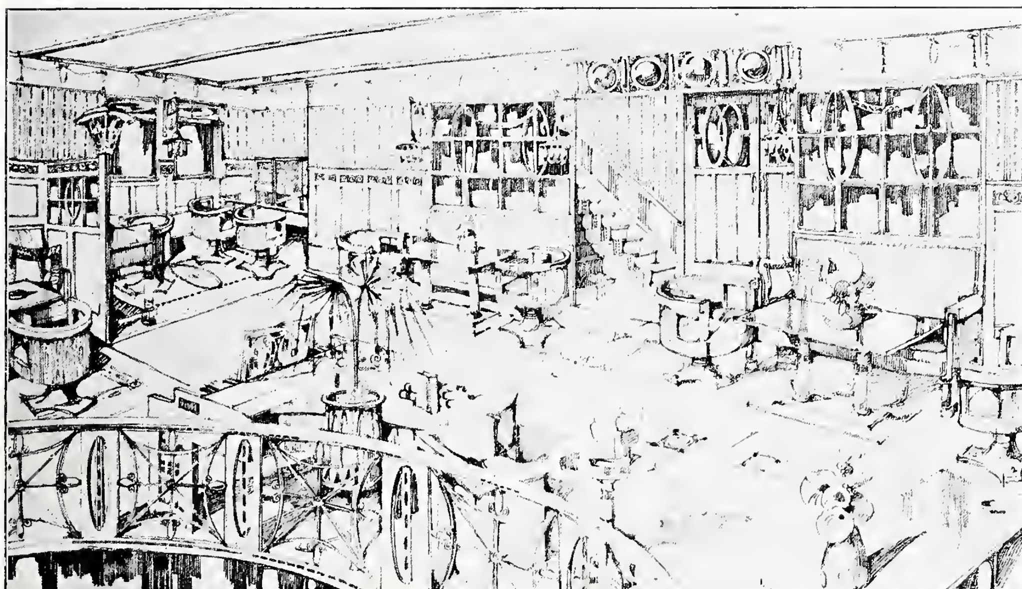

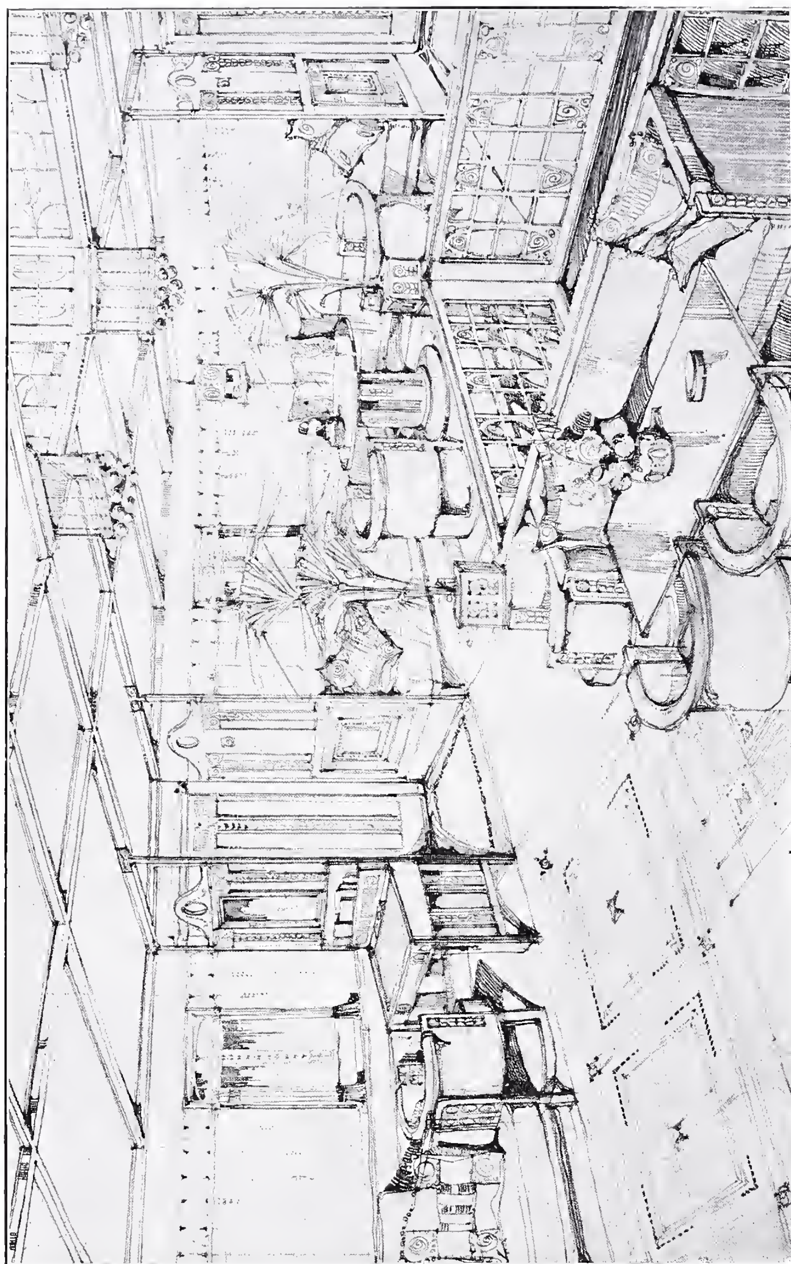
FIG. 1. ONTW. CONVERSATIEZAAL V. E. GROOTE BOOT.

SCHEEPSBETIMMERINGEN

Het is een eigenaardig verschijnsel, dat men zich op het gebied der scheepsbetimmering moeielijker weet los te maken van de conventioneele vormen, die ofschoon door een zeker publiek wel geapprecieerd toch door de genen, die het algemeen streven der hedendaagsche meubelkunst toejuichen, niet meer bewonderd kunnen worden. Ofschoon de scheepsbouwkunst in de laatste jaren aan de groote zeebooten bewonderenswaardige nieuwe uitvindingen en verbeteringen heeft weten aan te brengen, heeft de kunst van inrichten van het interieur met

FIG. 2. AANZICHT VAN FIG. 1.

PLAAT LIV. ONTWERP VOOR EENE DAMESSALON IN EENE GROOTE BOOT.

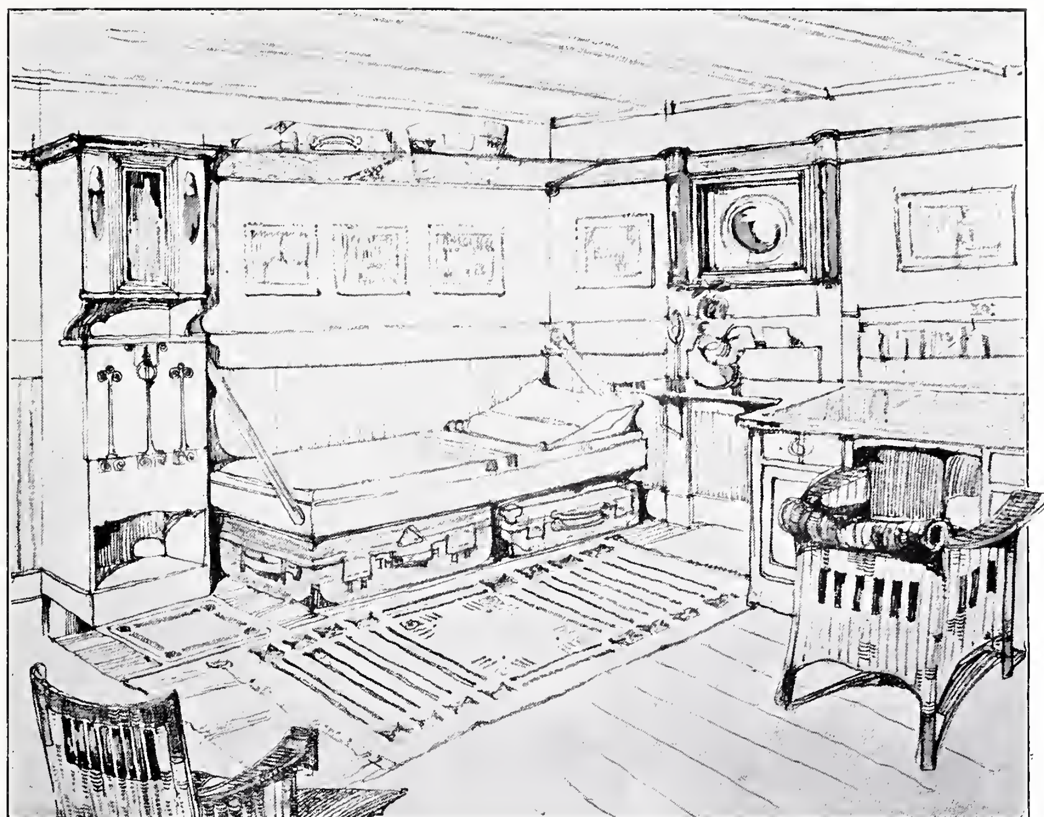

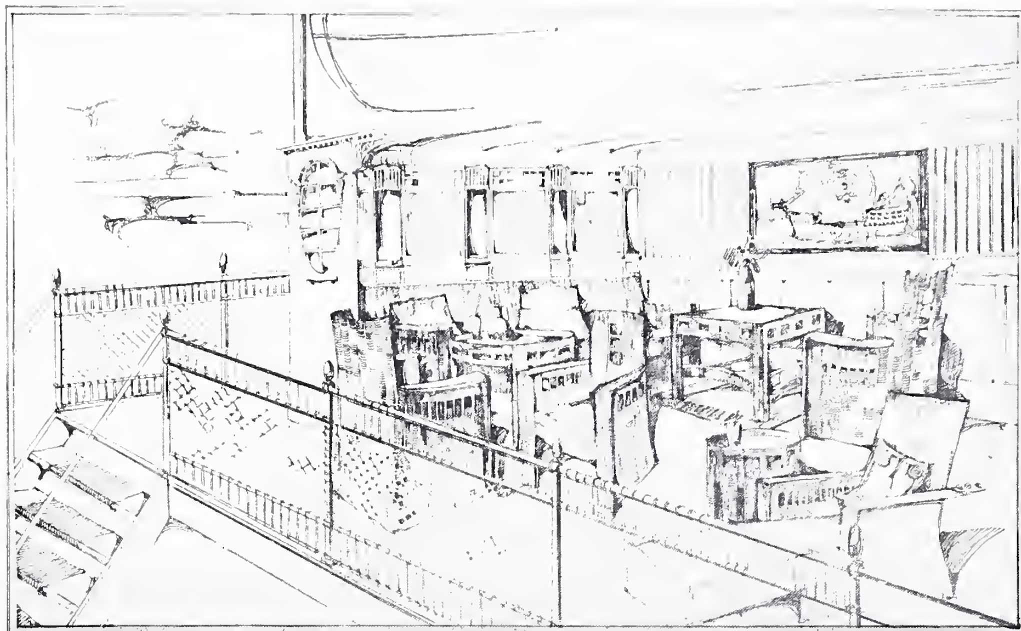
FIG. 3.
HUT 1E KL VOOR
ÉÉN PERSOON.

dezen reusachtigen technischen vooruitgang geen gelijken tred gehouden.
Ook in het buitenland wordt aan de scheepsbetimmering zelden die aandacht geschonken, welke wij opmerken, dat aan de meubeleering van het huis besteed wordt. Dit is te meer betreurenswaardig, daar bij de enorme bouwsom van deze zeekasteelen, waarvan de afmeting schier onbegrensd gaat schijnen, ook aan de inrichting der interieurs geen kosten gespaard worden. Toch zal wanneer ook de scheepsbetimmering meer en meer een veld van studie voor de hedendaagsche meubelkunst wordt, het werken in de goede richting ten slotte ook algemeen het interieur der booten een karakter geven, de resultaten waardig, die door de techniek in den bouw en de constructie bereikt zijn.

* * *

Bij de hier gereproduceerde ontwerpschetsen voor scheepsbetimmeringen, die wij geven als slechts eene poging om

FIG. 4.
LAUBE OP HET
PROMENADE-
DEK.

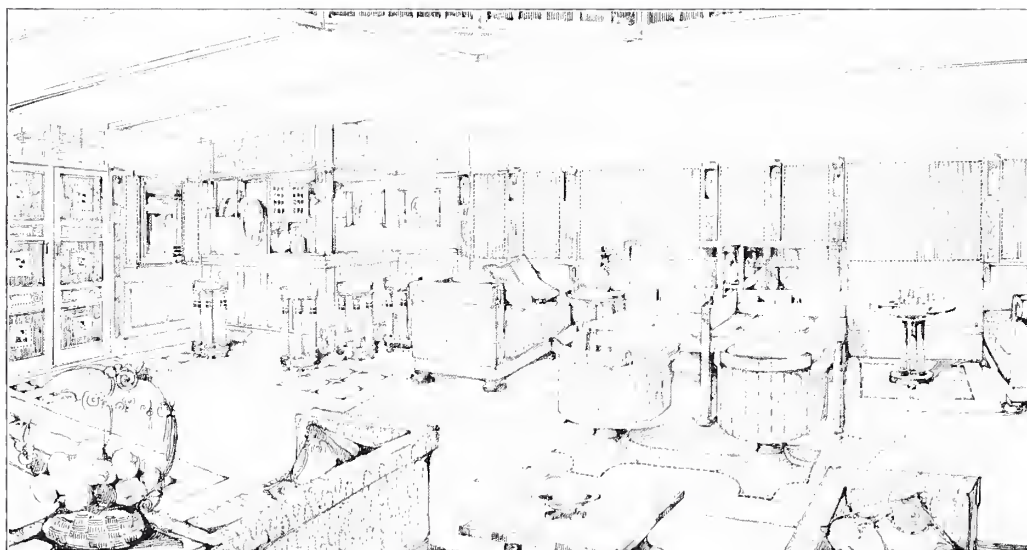

FIG. 5.
CONVERSATIE-
EN SPEELZAAL.

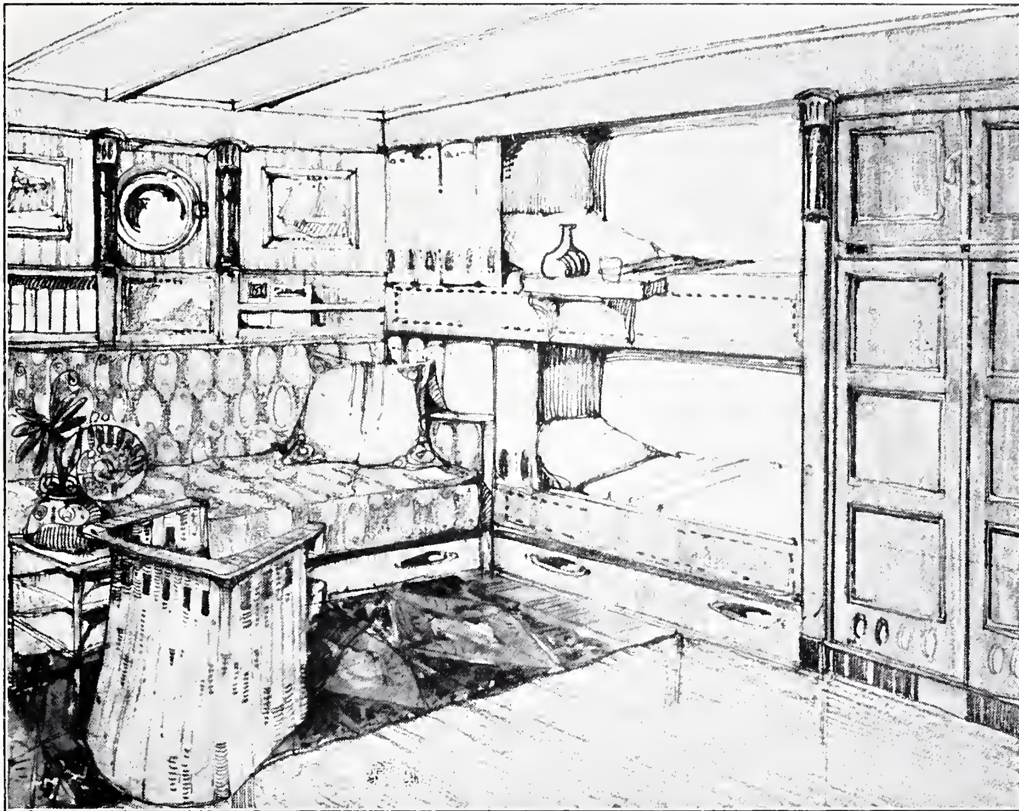

FIG. 6.
HUT 1E KL. VOOR TWEE PERSONEN.

zonder vrees voor eene zekere weelde en rijkdom wat betreft de salons, toch intiemer en rustiger interieurs samen te stellen, voegen wij de volgende korte toelichting:

De consersatiezaal van fig. 1 (met wandaanzicht fig. 2) is bedoeld in mahoniehout uitgevoerd met grijs-groene meubelbekleeding, goud-gele wandbespanning en Deventer tapijt. De meubels zijn met koperen beslag versierd. De trap leidt naar het dek en de deur in den wand van fig. 2 naar de rooksalon. Uit deze zaal ziet men in de benedengelegen damessalon, die ook het licht ontvangt door de groote lantaarn in het plafond der conversatiezaal.

Plaat LIV is een ontwerp voor een damessalon uit te voeren in satijnhout met zijden meubelstof.

Fig. 3, een 1e kl. hut voor één persoon is in mahoniehout betimmerd. Een omklepbare zitting kan als bed en divan dienst doen. Daarnaast een gesloten wasch- en

PLAAT LV. CONVERSATIE- EN SPEELZAAL.

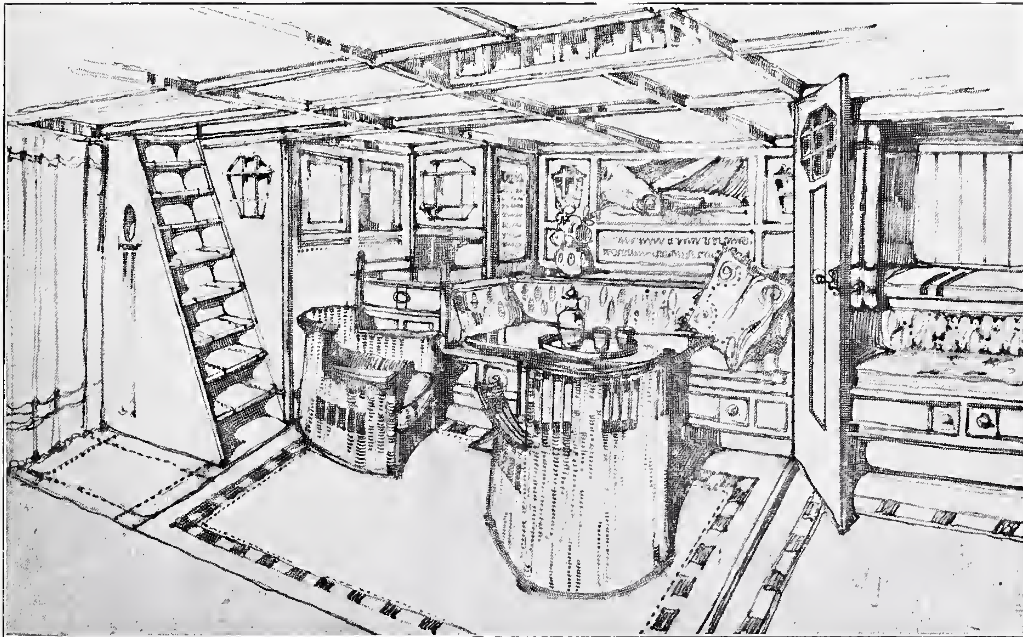

FIG 7
KAJUIT IN EEN
KLEIN JACHT.

toiletkast en voorts een schrijfbureau met rieten fauteuils. Onder het rustbed en in het bagagenet berging voor koffers en dozen. Losse tapijtjes op den guttapercha vloer.

Fig. 4, de laube op het promenade-dek is uitsluitend met rieten meubelen ingericht, daar deze ruimte indirect aan de weersgesteldheid blootstaat.

Fig. 5, een in eikenhout uitgevoerde conversatie- en speelzaal met een american-bar in den hoek. Verder schrijftafels en speeltafeltjes bij fauteuils en divans.

Fig. 6, een 1e kl. hut voor twee personen is in den geest als fig. 3 opgevat en pl. LV een conversatie- en speelzaal in eiken betimmering met meubelbekleeding van gevlochten riet.

Ten slotte fig. 7, een schets voor een kajuit in een klein jacht. De ruimte is verdeeld in een zit- en slaapvertrek. Deze betimmering is uit te voeren in mahoniehout.

PLAAT LVI. HERMES IN DE WAN, DOOR APOLLO OP HET STELEN VAN ZIJN RUNDEREN BETRAPT.
(GEDEELTE VAN EEN ATTISCHE DRINKSCHAAL).

DE KINDERKAMER IN HET OUDE GRIEKENLAND *)

Kinderkamer kan men niet in het Grieksch vertalen, of liever: het woord, dat er ten halve aan beantwoordt, beteekent tevens vrouwenvertrek; de studie van die twee valt dus gedeeltelijk samen.

Wil men zich van het leven daar een voorstelling maken, dan vindt men, waar men allicht het eerst aanklopt — bij de Grieksche schrijvers —, weinig opheldering: „de eeuw van het kind" was nog ver. Daarvoor stellen de overblijfsels der gebruikskunst rijkelijk schadeloos, in het bijzonder het pottenbakkerswerk. Het is karakteristiek voor de Grieken, dat zij niet tevreden waren met de sierlijke vorm van hun vazen en het in technisch opzicht prachtig werk; zelfs de mooie lijnen van palmet- en lotosornament waren hun niet genoeg: de versiering moest ook een bepaalde inhoud hebben. Zoo ontstond de kunst der vazenschilders. In het algemeen waren het handwerkslieden; sommigen echter brachten het tot zulk een hoogte, dat zij hun werk belangrijk genoeg vonden om het van handteekening te voorzien, zoodat wij van verscheidene nog de stijl kennen. Maar met onze kinderkamer vallen wij buiten hun sfeer: zij voelen zich thuis in het vroolijke leven van de mannenzaal of de worstelschool, ook schilderen zij graag goden en heroën; het moest wel een goddelijke kinderkamer zijn, die een der geestigsten, Brygos, er toe bracht zich met zoo iets af te geven.

De kleine Hermes, die nog geen dag oud de runderen van zijn grooten broer Apollo roofde, was voor een Griek wel een ideaal om uit te schilderen; Brygos heeft het moment gekozen, waarop hij, door Apollo betrapt, als de onschuld in persoon in de korenwan ligt, die de wieg van het godekind is. Een gedeelte beelden wij hier af (Pl. LVI): het is geschilderd op de buitenkant van een groote vlakke drinkschaal,

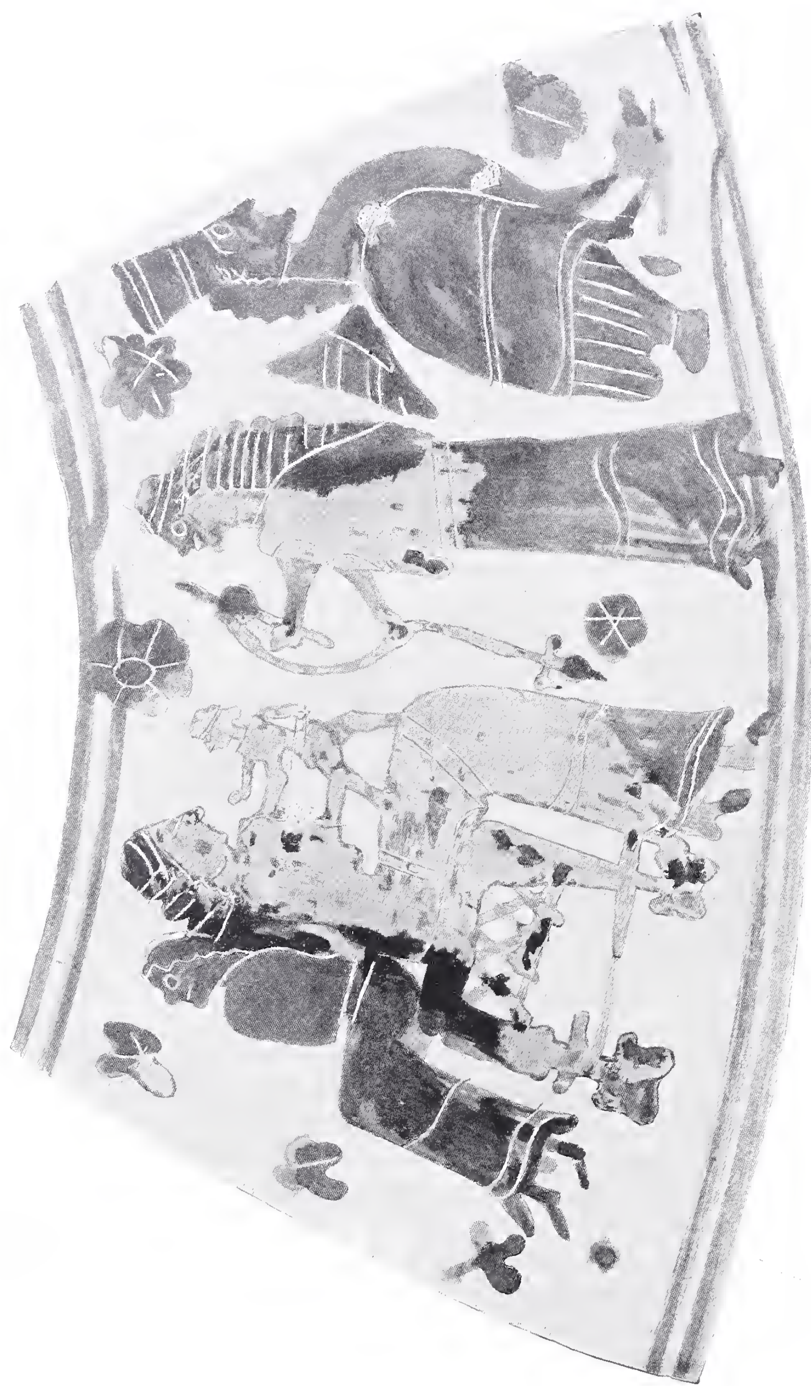
*) Het is zeker niet misplaatst hier een kort woord van dank te geven aan allen die mij ter wille geweest zijn door hun toestemming te geven voor het publiceeren der cliché's; meer gedetailleerd geschiedt dit in mijn dissertatie De vita atque cultu puerorum monumentis antiquis explanato, Amsterdam, De Bussy, 1909. Ook zij, die mij de photo's en teekeningen verschaften, hebben aanspraak op mijn dank; in het bijzonder de Redactie van Het Huis, die mij de cliché's reeds voordat dit artikel verscheen ter beschikking stelde.

FIG. 1. KORINTHISCH KRUIKJE.

FIG. 2 ATTISCH OLIE-KRUIKJE.

PLAAT LVII. EEN OUD-GRIEKSCHE KINDERKAMER.

in roodfigurige techniek, d. w. z. de geheele schaal, oorspronkelijk geelrood van kleur, is met glanzend zwart vernis bedekt, alleen de figuren zijn uitgespaard en behouden de oorspronkelijke kleur. De stijl noemt men „streng", de lijnen zijn van ingehouden kracht. De trekken van Hermes zijn weinig kinderlijk, maar hoe veel de schilder al kan blijkt uit de kleine oogjes, die sluw tusschen de oogleden doorloeren.

Voor nadere kennismaking met de kinderkamer zijn wij op minder voornaam werk aangewezen; er zijn talrijke vazen tot ons gekomen, die oorspronkelijk voor de vrouwen- en kinderkamer zijn gemaakt; deze zijn hier van dubbele waarde: behalve dat zij de voorwerpen vertegenwoordigen, die tot inrichting van het vertrek dienden, spiegelen ze in hun afbeeldingen de omgeving af waar ze eens stonden: voorstellingen, ontleend aan het milieu waarvoor de vaas bestemd was, waren een voor de hand liggende stof voor versieringsmotieven, het is een natuurlijk begin van genreschildering. Een

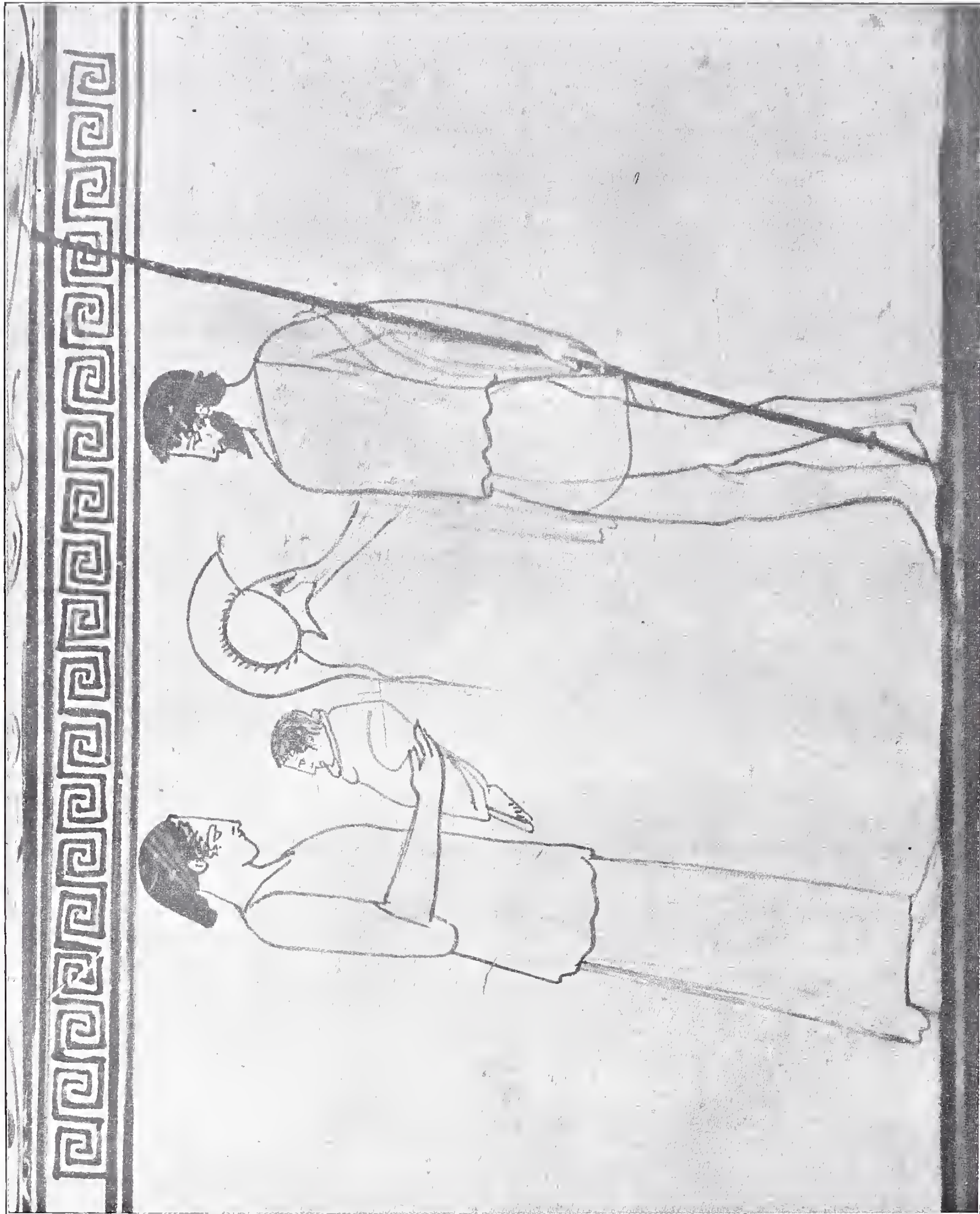
FIG. 4. KINDERPRET. (VAN EEN DRINKSCHAAL).

FIG. 3. IN DE KINDERSTOEL. (GEDEELTE VAN EEN ATTISCH OLIEKRUIKJE).

FIG. 5. ATTISCHE DRINKSCHAAL ZONDER VOET.

PLAAT LVIII. HET AFSCHEID.
(VAN EEN OLIEKRUIKJE).

FIG. 6.
ATTISCHE DRINKSCHAAL (BINNENKANT; DE OOREN ZIJN NIET AFGEBEELD).

der meest noodige artikelen was het zalfleschje (lekythos), hoog, met een nauwe hals om te druppelen; een heel oud exemplaar van Korinthisch fabricaat geeft de hoofdpersonen uit de kinderkamer (fig. 2 Pl. LVII): de moeder in volle waardigheid tronend op haar zetel, die groot genoeg is om voor het dochtertje een plaatsje vrij te laten; op moeders schoot staat de Benjamin, rijkelijk krijgshaftig

PLAAT LIX. ATTISCHE GRAFSTEENEN.
KRUIPEND KIND, DAT NAAR EEN VOGEL GRIJPT.
JONGEN MET SPEELRAADJE, VOGEL EN HONDJE.
MEISJE MET BAL, VOGEL EN HONDJE.

voor zijn leeftijd; een slavin is bezig met spinnen uit de hand: spoel en spinrokken zijn duidelijk te herkennen. Het monster met vogellichaam en menschenhoofd staat buiten de voorstelling; het is een uitvloeisel van de *horror vacui* in de oudste kunst, de neiging om elk plekje op de vaas met een figuur te vullen. De meest gewone lethykos in Athene is slanker gevormd (fig. 2); voorzoover deze voor het vrouwenvertrek bestemd was, zijn de oudste exemplaren in roodfigurige techniek; ze bevatten o. a. een kind op de arm van een slavin, een dat kruipt en ook een in een ronde kinderstoel, waarin gaten zijn voor de beenen; het wuift naar zijn moeder, die er bij staat (fig. 5). Deze schildering is ruw werk; veel fijner uitgevoerd is een drinkschaal, waarop een dergelijke voorstelling is geschilderd, ook met roode figuren in een zwart medaillon (fig. 4); de verdere oppervlakte van de schaal vertoont een lichte kleur, de vorm is bijzonder gracieus (fig. 5). Een idylle geeft ook de vlakke drinkschaal met de moeder, zorgzaam als de klokhen (fig. 6). De zorg aan de bewerking besteed is wellicht te verklaren uit de bestemming als cadeau; wij lezen van de gewoonte om kort na een geboorte de kraamvrouw geschenken te brengen; ook is er nog een andere gelegenheid die in aanmerking komt: bij de Grieken bestond het gebruik den morgen na het huwelijk aan de jonge vrouw de huwelijksgeschenken te brengen; wellicht heeft deze schaal daartoe ook gediend, de voorstelling wil dan een toe-

FIG. 7. WIJDING VAN DEN GORDEL AAN ARTEMIS. (VAN EEN ATTISCH OLIEKRUIKJE).

komstbeeld zijn; met nog grooter waarschijnlijkheid kan men het aannemen van de lethykos, waarvan fig. 7 is genomen: een jonge vrouw staat tegenover de godin Artemis, kenbaar aan boog en fakkel; het losmaken van de band om het middel duidt op het gebruik, dat een meisje voor haar huwelijk, met haar poppen en verder speelgoed ook haar gordel, het symbool van ongehuwd-zijn, aan Artemis wijdde. Bij deze lethykos is de roode klei eerst geheel met een witte substantie bedekt; daarop zijn de figuren geschilderd. Dezelfde techniek vertoont Pl. LVIII; de moderne beschouwer denkt misschien aan Hektor en Andromache: de Atheensche vrouw zal zich wel den angstigen dag herinnerd hebben, toen haar eigen man in den oorlog moest.

Het is teekenend voor de natuurlijke opvattingen van de Grieken, dat deze

PLAAT LX. VROUWEN IN TREURENDE HOUDING.
(FRAGMENT VAN EEN ATTISCHE GRAFSTEEN).

zelfde soort lekythoi zonder meer gebruikt werden om op de graven te zetten, gevuld met welriekende olie. Zoo werden de eenvoudige schilderingen de voorgangers, waaraan zich de familietafreelen aansloten, die de beeldhouwers (of steenhouwers — want het was niet àl kunst) op de grafsteenen beitelden. Ook hier koos men als decoratie liefst den gewonen mensch; op een Grieksche begraafplaats moet een kalmstemmende toon geklonken hebben: geen kreten van smart, geen idealiseering; zonder dat het portretten waren zag men daar de Atheners als het ware in hun eigen interieur, alleen of in groepen; de vrouwen aan het werk, de kinderen met hun speelgoed. Zoo leeft de Grieksche kinderkamer nog voort op de grafsteenen, die in doodensteden zijn opgegraven. Een 3tal vereenigd vertoont Pl. LIX. Alle leeftijden treft men er aan, te beginnen met het draagkind, in een groote doek gepakt, met een eigenaardig spits mutsje op (Pl. LX); opmerkelijk, dat de Atheners hierin afwijken van andere oude volken die hun baby's met knellende windsels omwonden „tegen het kromgroeien". Ook op Pl. LVIII ziet men een Atheensch kind, eenvoudig in een grooten doek. Heel anders stelt de schilder van een Zuid-Italiaansche vaas zich het inbakeren voor (fig. 8): het is een scene uit een kluchtspel zooals blijkt uit het groote masker van den man; met verbazing kijkt hij naar een klein meisje, wellicht een vondeling waarom de intrige van de klucht draait; onwrikbaar is het omwonden en bovendien is er nog

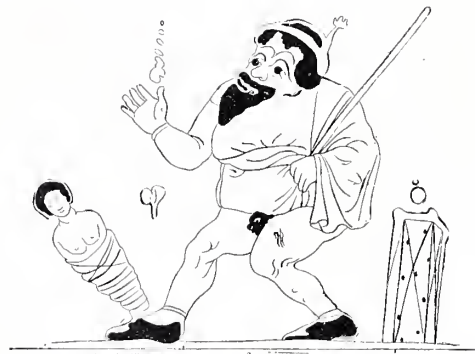

FIG. 8. DE VONDELING, UIT EEN KLUCHT (VAN EEN ZUID-ITALIAANSCHE VAAS).

een band kruiselings omheen geknoopt. Uit het kruip-stadium is Pl. LIX links; hier blijkt dat het kruipen recht overeind op de knieen, dat tegenwoordig aan sommige kinderen eigen is, niets nieuws is. Iets dergelijks als de valhoed, die bij ons o.a. in de XVIIde eeuw in gebruik was (fig. 9, teekening van Rembrandt) en nog niet zoo lang geleden is afgeschaft, bestond toen ook misschien reeds (fig. 10).

Het type van een Atheenschen jongen met zijn eenvoudig speelgoed, een houten schijf aan een stok om voort te trekken of te duwen, komt herhaaldelijk op grafsteenen voor (Pl. LIX). Dergelijk speelgoed is blijkbaar algemeen verbreid geweest, want op een Romeinsch relief uit veel later tijd treft men het ook aan (fig. 11); zelfs tegenwoordig ziet men de jonge Athenertjes er nog mee spelen.

Wie zich een Grieksch meisje voorstelt vlug huppelend in een aardig jurkje, ziet met verbazing (Pl. LIX), dat, wat betreft de vrouwelijke jeugd, de Grieken op hetzelfde standpunt stonden, als nu nog bij-

PLAAT LXI. KINDERKOPJE.
(VAN EEN ATTISCHEN GRAFSTEEN).

FIG. 9.
KIND MET VALHOED AAN DE LEIBAND.
(TEEKENING VAN REMBRANDT).

voorbeeld de boerenbevolking in Nunspeet, waar het meisje van een jaar of wat al even lang in de rokken zit, als moeder en grootmoeder. Opmerkelijk zijn ook de kruisende banden over de borst, die men tegenwoordig ook veel bij „echt-Grieksche" costumeering aantreft; wellicht golden ze toen voor meer practisch dan chique en het is zeer waarschijnlijk dat het costuum waarin tegenwoordige actrices als Grieksche vorstinnen op de planken verschijnen, door een Grieksche dame als een soort négligé beschouwd werd, waarin zij zich niet bij voorkeur liet portretteeren.

In de haardracht merkt men verschil met de tegenwoordige jongens; niet alleen waren de zegeningen van de milimetermachine nog onbekend, maar men

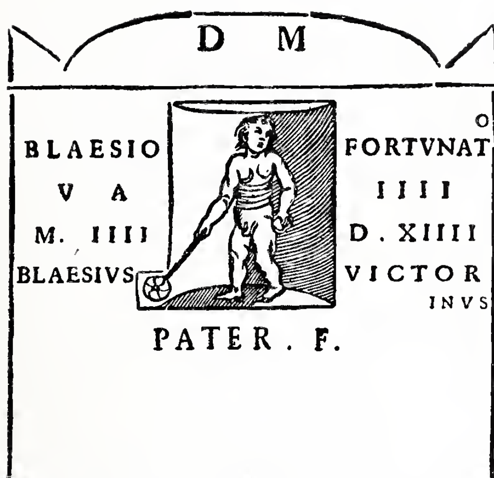

FIG. 10.
EEN GRIEKSCHE VALHOED.
(VAN EEN ATTISCHEN GRAFSTEEN).

PLAAT LXII. KINDERKOPJE.
(ZIE PLAAT LXI.)

FIG. 11.
JONGEN, DUWT
EN SPEELRAAD-
JE VOORT.
(VAN EEN ROMEIN-
SCHEN GRAFSTEEN).

liet bij voorkeur, evenals in het geval van Simson, het haar der kinderen ongestoord groeien; voor den Nazireër was dat een godsdienstige plicht en ook bij de Grieken, waar de godsdienst met de handelingen van het dagelijksch leven was samengeweven, kan het op dergelijke overwegingen berust hebben: in elk geval werd het haar als het voor het eerst geknipt werd plechtig aan een god gewijd. Om te beletten dat het lange haar hinderlijk in het gezicht hing werd het op verschillende manieren opgemaakt. Een eenvoudige oplossing geeft een kop uit het Parthenonfries (Iris of Nike fig. 12), waarbij het haar van weerszijden naar voren is gekamd en de twee strengen tot een knoop verbonden zijn.

Typisch is het kopje, afkomstig van een grafrelief Pl. LXI en LXII (tevens een mooi staaltje van de Atheensche handwerkskunst; de details zijn zonder gevoeligheid uitgevoerd, grof soms; men ziet,

FIG. 12.
IRIS OF NIKE.
(VAN HET OOST-
FRIES VAN HET
PARTHENON).

dat het geheel er niet minder liefelijk om is); of het van een jongen of van een meisje afkomstig is valt niet uit te maken (men vergelijke de overeenkomst in haardracht bij Pl. LIX). Het effect van het kapsel — een vlecht die van het midden van voorhoofd naar achteren loopt — is hetzelfde als tegenwoordig met een kuif

FIG. 13.
JONGEN MET
TREUREND GE-
BAAR.
(FRAGMENT VAN EEN
ATTISCHE VAAS).

FIG. 14. ATTISCHE WIJNKANNETJES VOOR KINDEREN (RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN).

wordt bereikt [1]): een al te Romaansch kinderkopje wordt zoo tot Gothiek verheven. Bij den jongen Dionysos op de arm van Hermes (van Praxiteles) werd dit bereikt door de haren in een soort bosje te binden (fig. 15 naar een reconstructie). Hetzelfde streven verklaart misschien de voorliefde waarmee Grieksche moeders hun kinderen een spitsgevormde haarband omdeden (Pl. LIX), tenzij men hier moet denken aan een overblijfsel uit den prachtlievenden tijd, toen ook volwassenen zich met zulke haarbanden tooiden, later alleen bij goden in gebruik.

[1]) Die is uiterst zelden op de monumenten te vinden (fig. 13).

Van de omgeving van deze jonge Griekjes, in het bijzonder den hoek van het vertrek waar zij speelden, kan men zich een denkbeeld vormen met behulp van verschillende voorwerpen van aardewerk, artikelen, die nu liever van min-

FIG. 15.
OPJE VAN DIO-
SOS ALS KIND
DEN ARM VAN
IERMES, DOOR
PRAXITELES.
RECONSTRUCTIE;
USSCHENIN: HET
OPJE VAN BOVEN
EZIEN, IN ONVER-
ANDERDEN TOE-
STAND).

der breekbaar materiaal gemaakt worden, zooals holle beeldjes met een steentje erin als rammelaars gebruikt, dieren, fluitjes, tollen (o.a. vond men die in een tempel van een kind-god, waar ze voor hem als wijgeschenken waren neergelegd) ook poppen met beweegbare ledematen, andere zonder armen en beenen. Bijzonder veel zorg werd besteed aan kleine kannetjes, die zelf van hun bestemming vertellen: als de volwassen Atheners den terugkeer vierden van de lente en er opgewondenheid heerschte in het land, — het feest was voor Dionysos en een der feestelijkheden was een wedstrijd in het drinken — dan hadden de kinderen hun St.-Nikolaaspret (fig. 14). De jongen op het kannetje rechts is overstelpt met cadeautjes: het mooiste is het speelraadje (een dergelijk als op PL. LIX en fig. 11) hij houdt het verrukt in de hoogte, terwijl hij op zijn linkerhand een schotel met een soort tulband balanceert; aan beide kanten staan op kleine tafeltjes kannetjes met wijn: zoo hebben ook de hier afgebeelde kannetjes eens een kind blij gemaakt. Dat de kinderen wel degelijk wijn kregen kan men staven met het voorschrift van een Grieksch medicus, om de kinderen reeds met de zuigflesch wijn toe te dienen, mits verdund met water.

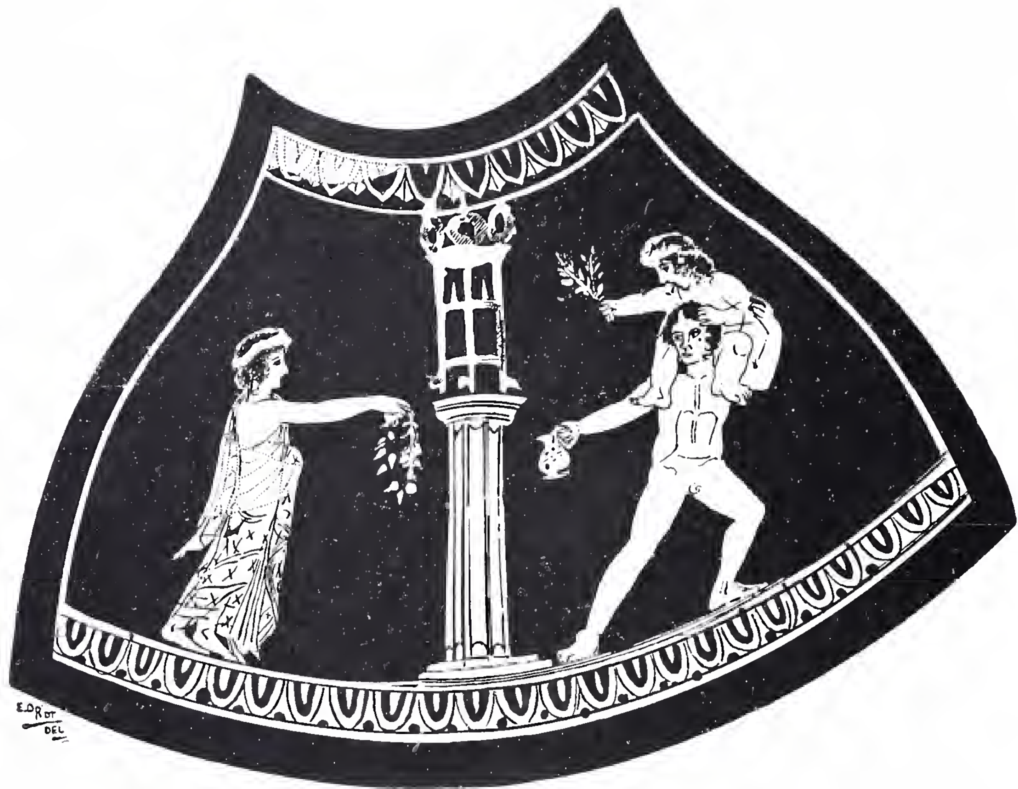
Van een dergelijk kannetje is de scherf afkomstig, die een jongen met een schotel vertoont, waarop een reusachtige tros druiven ligt (fig. 16).

Een meer uitvoerig tafreel van zulk een kannetje doet blijken dat het niet alleen voor de pret was, dat de kinderen feestvierden (fig. 17); het feest was, zooals de meeste Grieksche feesten, van godsdienstigen aard; bij uitzondering mochten hier de kinderen deelnemen aan de handelingen. De drievoet duidt het gebied van een tempel aan en een tempel ziet men ook, vluchtig aangegeven, op het kannetje fig. 18. Dat het rijden op elkanders schouders tot de plechtige handelingen behoorde, wellicht met een balspel verbonden, kan men opmaken uit het feit, dat het meer dan eens, zelfs door

FIG. 16.
JONGEN, BEKRANST, MET EEN SCHOTEL DRUIVEN.
(FRAGMENT VAN EEN DERGELIJK KANNETJE ALS FIG. 14).

FIG. 17.
KINDEREN VIEREN HET ATTISCHE KANNENFEEST.
(VAN EEN DERGELIJK KANNETJE ALS F. 14)

volwassenen, in den Dionysosdienst wordt beoefend; fig. 19 is ook van een kinderkannetje; bij fig. 20 is waarschijnlijk een spel bedoeld.

Spelen zijn in groot aantal afgebeeld: rijden met een wagentje of in een honden- of bokkenwagen, stokpaardje, vlieger oplaten, bikkelen enz.; maar niet elk spel brengt ons in de kinderkamer; ook volwassenen houden zich er druk mee bezig, wat gedeeltelijk zijn verklaring vindt in grootere behoefte aan lichaamsoefening; voor moderne begrippen maken zij wel eens den indruk van groote kinderen: een Grieksche Hugo de Groot, een man met een lange baard, zweept lustig zijn drijftol aan; twee Silenen amuseeren zich met een soort draaimolen (fig. 21): een plank waarvan het midden om een spil draait; in graven van volwassenen heeft men onder de bezittingen, die de dooden vergezellen, groote hoeveelheden bikkels gevonden; een voorname dame kreeg behalve haar kostbare sieraden ook haar pop met beweegbare ledematen mee; aan de vingertjes

FIG. 18. KINDEREN VIEREN HET ATTISCHE KANNENFEEST. OP DEN ACHTERGROND EEN TEMPEL.

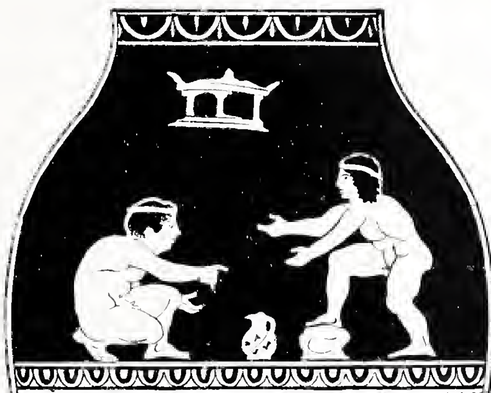

FIG. 19. BALSPEL; HET KIND DAT GOOIT WORDT OP DE SCHOUDERS GEDRAGEN. (VAN EEN DERGELIJK KANNETJE ALS F. 14).

ervan zijn gouden ringetjes gestoken en een paar miniatuurkammetjes lagen ernaast.

Dat het hoepelspel in Rome ook door jonge mannen beoefend werd is begrijpelijk, daar het vrij zwaar was: de hoepel was van metaal en bovendien met kleine ringetjes bezet (die een gerinkel gaven); daardoor werd het besturen zeer bemoeilijkt; bovendien legde men zich toe op het uitvoeren van kunststukjes, zooals figuur-hoepelen in kringen en bochten. De hoepelstok moest een bijzondere vorm hebben, omdat een gewone rechte stok niet genoeg vat gaf; men koos de vorm van de antieke sleutel, vandaar dat voor hoepelstok en sleutel hetzelfde woord (clavis) gebruikt wordt. Een gedeelte van een grafrelief vertoont een stuk van zulk een hoepel met ringen en de clavis (fig. 22). Op een gesneden steen heeft een jonge man ook in de linkerhand een hoepelstok voor het geval de rechterhand vermoeid werd (fig. 23): linksche menschen kon men er niet gebruiken; de knop aan het uiteinde deed de slag zwaarder aankomen en gaf, evenals de clavis, meer vat bij het sturen.

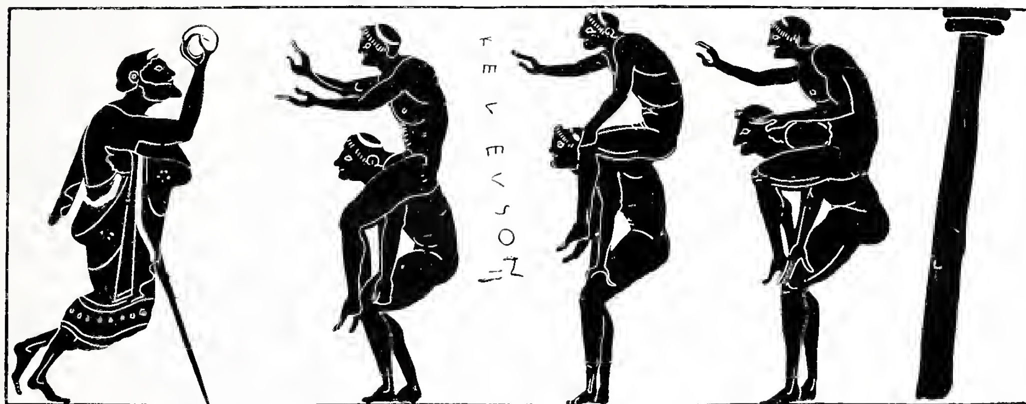
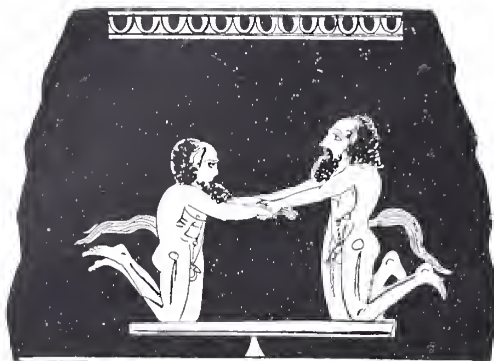

FIG. 20. BALSPEL; HET GRIEKSCHE WOORD BETEEKENT: „GEEF HET TEEKEN". (VAN EEN ATTISCHE VAAS MET ZWARTE FIGUREN).

FIG. 21
SILENEN OP DE
DRAAIMOLEN.
(VAN EEN ATTISCHE
VAAS).

Als zinnebeeld van de jeugd dienen hoepel en drijftol in de schildering van de macht van Eros, den onverwinlijke in den strijd (fig. 24); als hij zich stort op den jongen aan het spel, laat die zweep en drijftol vallen en vlucht ontsteld door de heftigheid van den onbekenden bezoeker.

Op de grens van het spelen staat de vechtoefening (fig. 25) — aan een kloppartij in ruzie hoeft men niet te denken — waarbij elk middel geoorloofd is; daar heerschen nog ruwe zeden; de afdruk van de bebloede hand is van een realisme dat men misschien in de „klassieke" kunst niet zou verwachten.

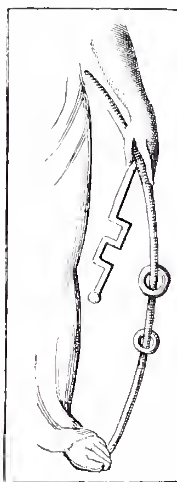

FIG. 22.
HOEPEL MET
RINGEN EN HOEPELSTOK IN DE
VORM VAN EEN
ANTIEKE
SLEUTEL.
(VAN EEN ROMEINSCHEN GRAFSTEEN).

Van de geneeskunde weten de kunstwerken weinig te vertellen; dat de natuurlijke geneeswijze bij de Grieken naast de tooverij in hooge eere was laat zich denken; een aardige illustratie geeft het relief van dokter Iason die een kleine patient met opgezet lijf masseert (fig. 26). Het laatste verblijf van een kind is de sarkophaag van gebakken aarde (fig. 27), eenvoudig van vorm (de geschilderde versiering is vervalscht) bestemd om rechtop gezet het doode kind te toonen voordat het voor goed werd weggedragen; bij het begraven werd de sarkophaag horizontaal neergezet en met steenen platen bedekt; hier spreekt zich de zorgende liefde van de ouders op aandoenlijke wijze uit; het kind zou zoo alleen zijn in de kille onderwereld en kreeg daarom mee waaraan het 't meest gehecht was geweest: het is juist uit kindergraven dat veel van het speelgoed is te voorschijn

FIG. 23.
JONGE MAN MET
HOEPEL
EN 2 HOEPELSTOKKEN.
(GESNEDEN STEEN,
VEEL VERGROOT).

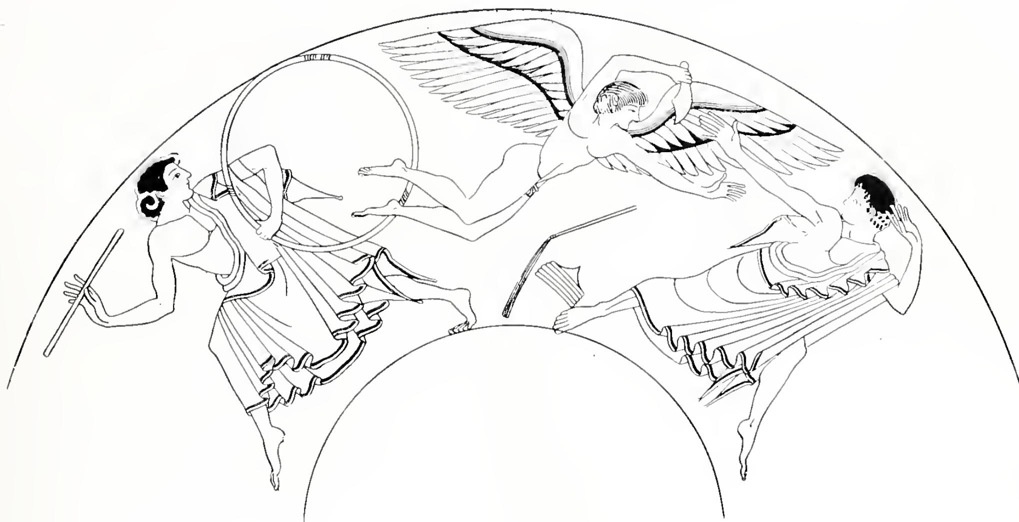

FIG. 24.
JONGENS MET HOEPEL EN DRIJFTOL VLUCHTEN BIJ DE NADERING VAN EROS.
(VAN EEN ATTISCHE DRINKSCHAAL.)

gekomen: dergelijke kannetjes als fig. 14—19, poppen, rammelaars; een paardje waarvan de kop al was afgebroken, maar dat het kind daarom des te liever was; ja zelfs is er een doosje gevonden met het geraamte van een vogeltje, de speelkameraad, die blijkbaar een hoofdpersoon was in de kinderkamer (Pl. LIX). Dat de Grieksche kunstenaars ook voor moederliefde oog hebben gehad, getuigen eenige tafreeltjes te beginnen bij de onbeholpenheid van het vaasje uit Korinthe (Pl. LVII), goed bedoeld maar nog onhandig uitgedrukt op de Atheensche lekythos fig. 28 (het rechterarmpje zal zoo wel uit het lid raken); geslaagd is het grafrelief fig. 29 (te Leiden; de kleine afmetingen wijzen op bestemming voor een kindergraf). Wel blijft de Grieksche kunst gereserveerd en mist men de innigheid van een Christelijke Madonna; maar van gebrek aan gevoel mag men zeker niet spreken.

Bij de nauwe verwantschap, die de compositie van fig. 28 en 29 vertoont, is de stemming die ze wekken toch zeer verschillend. Terwijl het grafrelief van geknakt jong leven spreekt, verplaatst de vaas ons midden in de weelde van de upper ten te Athene; daarvan getuigen de woorden die op de vaas geschilderd zijn: „Dromippos is schoon de zoon van Dromokleides" of juister: „Hulde aan

FIG. 25
EEN BLOEDNEUS
(FRAGMENT VAN EEN ATTISCHE DRINKSCHAAL).

FIG 26.
EEN GRIEKSCHE
DOKTER.
(GRIEKSCH RELIEF).

Dromippos", want het Grieksche woord KALOS heeft hier een zeer algemeene beteekenis van voortreffelijk, uitnemend, voornaam. De schilder bakte dat op de vaas om in het gevlei te komen bij Dromippos en zijn kennissen; „Hofleverancier" zou de tegenwoordige winkelier op zijn etiketten drukken.

Er zijn nog veel voorwerpen gevonden die het beeld van de Grieksche kinderkamer aanvullen. Wij vermelden nog de talrijke amuletten in de meest verschillende vormen (godenbeeldjes, schelpen, stukjes metaal enz.) die men de kinderen omhing om ziekte en andere booze invloeden af te wenden. Ook volwassenen droegen ze; maar nog in den tijd, toen de mannen er weinig meer aan hechtten, bleven de moeders het als een eerste plicht beschouwen haar kinderen met amuletten te beschermen. De schilder heeft dan ook niet verzuimd ze aan te duiden (fig. 28) Niet altijd waren het bepaalde voorwerpen: op fig. 14 ziet men een band met knoopen en lussen die de functie van amulet vervult, op fig. 16 een enkele riem: ook de band, die de jongen om de rechter enkel draagt, kan zoo verklaard worden.

Tot slot een kind, dat geen kind is: den oppergod Kronos, die zijn eigen kinde-

FIG. 27
KLAZOMENISCHE KINDER-SARCOPHAAG.
(DE BESCHILDERING IS ONECHT).

FIG. 28.
UIT DE ATHEENSCHE KINDERKAMER; DE SLAVIN STAAT; HET KIND HEEFT AMULETTEN OM HET LIJF; AAN DE MUUR HANGT O.A. EEN SPIEGEL (VAN EEN ATTISCH OLIEKRUIKJE).

ren verslindt, — oorspronkelijk zeker niet in letterlijken zin op te vatten, — denken zich de Grieken, die alles vermenschelijken, als vorstelijk personage, met een staf in zijn hand (Pl. LXIII). Tegenover hem staat Rhea, zijn vrouw, die ook hun jongste kind moet afgeven aan den onverzadiglijke; gelukkig merkt hij in zijn gulzigheid niet dat hij een keurig aangekleede steen in plaats van zijn kind opslokt; zoo wordt Zeus gered, groeit in het verborgene op en bevrijdt de wereld van den geweldenaar om zelf op den helderen Olympus zijn troon te vestigen.

Amst. '09. G. van Hoorn.

FIG. 29.
ATTISCHE GRAFSTEEN VAN KLEIN FORMAAT VOOR EEN KINDERGRAF.
(MUSEUM TE LEIDEN)

PLAAT LXIII. KRONOS BEDROGEN.
(ATTISCHE AMPHORA OF PELIKE).

ALMANACH der Liebhaberkünste. 1910. Hamburg. 1 M.; geb. M. 2.—

BASSERMANN—JORDAN, Dr.: Der Schmuck. Leipzig. M. 5.—
Monographien des Kunstgewerbes Bnd XII.

BOUCHAUD, PIERRE DE: Bologne. Paris. 5 fr.
Les villes d'art célèbres.

BRUECKNER, ALFRED: Der Friedhof am Eridanos bei der Hagia Triada zu Athen. Unter Mitwirkung von A. Stuck. Berlin. M. 30.—

BRUGMANS, Prof. Dr. H., en C. H. PETERS, rijksbouwmr.: Oud-Nederlandsche steden in haar ontstaan, groei en ontwikkeling. Leiden.
Kplt. in 40 afl. à *f* -.50
In 3 dln. geb. à „ 8.25
I. PETERS, C. H.: De nederlandsche stedenbouw. De stad als veste, woon-, en handelsplaats.

ENCYCLOPÉDIE du meuble. Publiée sous la direction de Bajot. Avec 600 planches en héliogravure et les reproductions de près de 2000 meubles. Paris. 400 fr.

GEISBERG, Dr. MAX: Die Anfänge des deutschen Kupferstiches und der Meister E. S. Leipzig. M. 16.—; geb. M. 18.—
Meister der Graphik. Bnd II.

GESCHICHTE, Die, der Kunst. In 3000 Tafeln mit begleitendem Text. Herausgegeben von Prof. Dr. Ludwig Justi. Berlin. Pro Lieferung. M. 1.—

GESSNER, ALBERT: Das deutsche Miethaus. Ein Beitrag zur Städtekultur der Gegenwart. München. Geb. M. 8.—

GUILLOT, EMILE: Comment construire une villa. Paris. 8 fr.

HEIDEN, MAX: Die Textilkunst des Altertums bis zur Neuzeit. Eine Übersicht ihrer technischen und stilgeschichtlichen Entwicklung. M. 399 Abbildgn. Berlin. Geb. M. 6.—

JOSEPH, Dr. D.: Geschichte der Baukunst von Altertum bis zur Neuzeit. Leipzig.
III. Die Baukunst des XIX Jahrhunderts. Geb. M. 20.—

JESORA, HCH.: Neue Kunstschmiedearbeiten. Entwürfe für Geländer, Füllungsgitter, Tore, Einfriedigungen u.s.w. Dresden. In Mappe M. 18.—

KONTORHAUS, Das Hamburger. Her-

ausgegeben vom Architekten- und Ingenieur-Verein in Hamburg. Hamburg.
In Leinwand-Mappe M. 25.—

LUX, JOSEPH AUG.: Der Geschmack im Alltag. Ein Buch zur Pflege des Schönen. M. 5.—; geb. M. 6.—

MAUCLAIR, CAMILLE: Eugène Delacroix. Paris. fr. 6.—; rel. 8 fr.

MOORE, N. HUDSON: Wedgwood and his imitators. London. 4 sh. net.

MOORE, N. HUDSON: Delftware, dutch and english. London. 4 sh. net.

MÜLLER, Prof. ALBIN: Architektur und Raumkunst. Ausgeführte Arbeiten nach Entwürfen. 100 Tafeln in Lichtdruck nebst Geleitwort von Prof. Theodor Volbehr. Leipzig. In Mappe M. 40.—

PARIS, PIERRE: Lexique des antiquités grecques. Avec la collaboration de G. Rogues. Paris. 10 fr.

SCHMID-AACHEN, Prof. Dr. MAX: Ausstellung für christliche Kunst in Dusseldorf 1909. M. 100 Abbildgn und 5 Farbentafeln. Stuttgart. M. 4.—
Sonderhefft der „Modernen Bauformen".

SCHRADER, FRITZ: Landwirtschaftliche Baukunde. Lehrbuch für Baugewerk- und Landwirtschaftsschulen, praktische Baumeister und Landwirte. Leipzig.
M. 4.—; geb. M. 4.50

SCHUBRING, Prof. Dr. PAUL: Hilfsbuch zur Kunstgeschichte. Heiligenlegende, Mythologie, Technik, Zeittafeln. Berlin. M. 2.50

SCHWEITZER, Dr. HERM: Die Skulpturensammlung im städtischen Suermondt Museum zu Aachen. Aachen.
In Mappe M. 120.—
Nach Erscheinen M. 150.—

SITWELL, G.: An essay on the making of gardens. London. 5 sh. net.

WANDELINGEN DOOR :: OUD-DEVENTER. ::

II.

an zelf voert ons de weg naar de Bisschopstraat, het overoude pad van het voormalige, aan de noordzijde der kapittelkerk gelegene, bisschopshof naar den oostelijken uitgang der stad, de Brinkzaterpoort. Aan den gevel van no. 30 in de Korte-Bisschopstraat is nog juist zooveel van den ouden bouwstijl overgebleven, dat wij hem voor een tijd- en stijlgenoot mogen houden van het huis „De drie vergulde haringen" aan den Brink (fig. 1). De barokstijl is hier vertegenwoordigd door no. 14 (fig. 2). In de Lange-Bisschopstraat is nog maar een gevel (no. 21), welke met uitzondering der vensters geheel oorspronkelijk is gebleven (fig. 3). Het is een mooi type uit de tweede helft van de 18e eeuw, gebouwd voor rekening van den burgemeester Sijbrand de Schepper door een Amsterdamschen architect, naar de overlevering wil. Inwendig is helaas niets meer over van de rijke inrichting, die het eenmaal bezat, behalve de groote, mooie marmeren gangzerken, overeenkomende met die van het huis no. 8 in de Assenstraat. No. 7, welks gevel niets opmerkenswaardig meer aanbiedt, oorspronkelijk een kapittelhuis, werd in 1597 aan het Bergevaardersgilde in gebruik gegeven en droeg sedert dien tijd den naam van St. Oleff. Bij vertimmering in een der vertrekken voor eenige jaren vond men gothisch paneelwerk.

Om van de Bisschopstraat op het plein Het Groote-Kerkhof te komen moeten wij het pleintje De Groote-Poot oversteken. Eertijds was dit een typisch pleintje, door een smallen doorgang gescheiden van De Kleine-Poot en blijkens de gevonden fondamenten in den grond door een wieg of snijding van de Assenstraat. De westzijde werd grootendeels afgesloten

FIG. 1.
BRINK 52. VOORGEVEL. 1575.

FIG. 2.
KORTE-BIS-
SCHOPSTRAAT 14

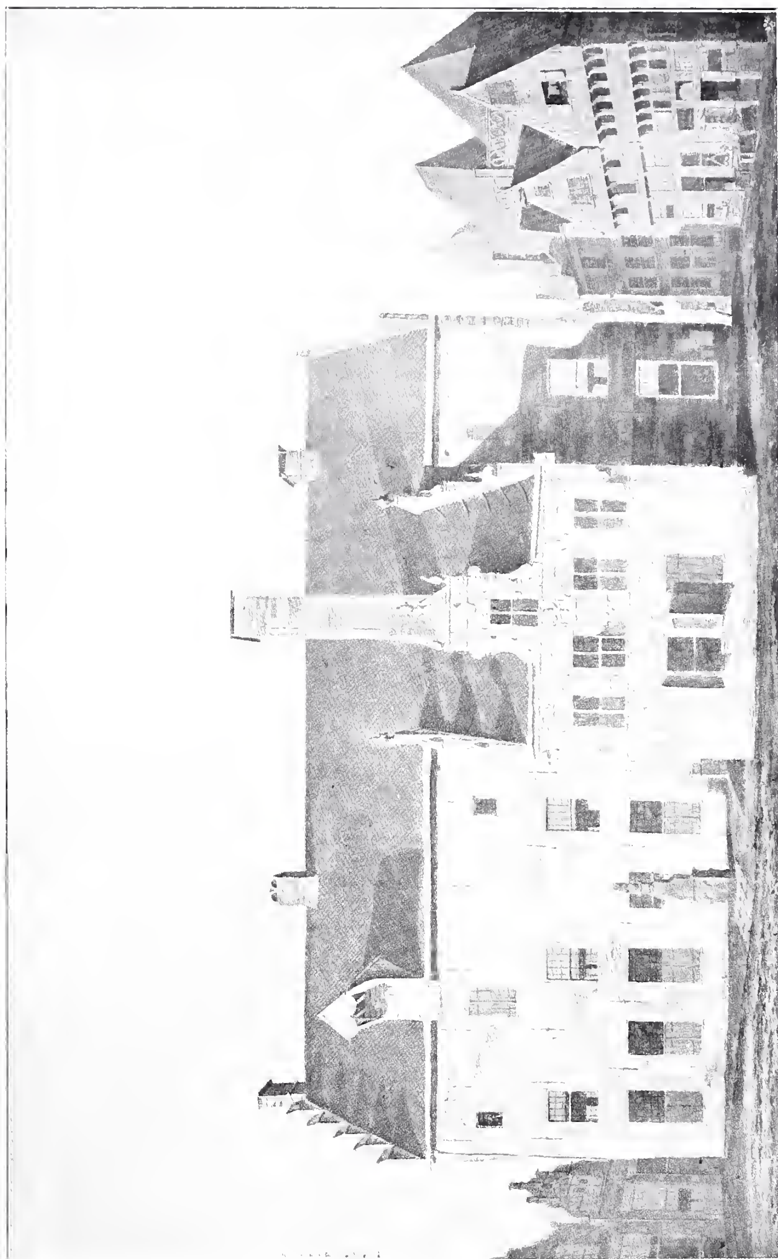
door eene herberg, De Steerne genaamd naar de ster, welke in stede van een weerhaan op den geveltop prijkte. Nadat de stad in den loop van de 14e en 15e eeuw van deze herberg en een paar aangrenzende perceelen eigenares was geworden, werd er een stadswijnhuis van gemaakt, waar menig hoog personage met zijn gevolg „heerlijk onthaald" is. Zoo trok den 16 December van het jaar 1556, nadat op de Waag koning Philips als erfheer van Overijssel in den persoon van zijn stadhouder, den graaf van Aremberg, gehuldigd was, na afloop dezer plechtigheid het geheele officieele gezelschap „naer de Steerne, waer sij vrouwvolk en een hoffelijke maeltijd vaerdigh vonden, ende dien dagh voort met slempen, roemers uuth te veeghen, verheughelijke snaerspeelen, danzen en springhen ten eijnde braghten". Volgens de beschrijving van rector Sylvanus (1613) was „beneden maer eene groote zale, daer een groote meenichte van menschen sitten kan". Er werden — zoo zegt hij — jaarlijks de accijnsen, imposten, en andere stedelijke inkomsten verpacht en meest alle publieke verkoopingen van landen, bosschen en huizen gehouden. „Hier recoliert die burgerie haer vrientschap en liefde, en spoelt alle ranceur ende onlust uijten herte. In somma het is den grafhof van twisten ende sorgen". Dat laatste mag in zijn tijd het geval geweest zijn, te voren echter heeft het in den laten avondstond in dit gebouw niet ontbroken aan „Rauferei"; dikwerf beproefden daar de brave poorters de hardheid van elkanders schedel met de steenen bierkroezen, „vuestede" een aan-

FIG. 3.
LANGE-BIS-
SCHOPSTRAAT 21

geschotene zijn mes of gebeurde er een „vechtzspol" met 't rapier. Ook werd er braaf gegokt. Doch de zeden verzachtten allengs in den loop der tijden, en in 't midden der 17e eeuw was 't zelfs gewoonte geworden „dat veele brave borgers des avonts na den eeten met hare vrouwen op 't wijnhuis gingen om een glaesjen te drinken" en te luisteren naar „'t lieflijk gespeel der klokken van de Groote Kerk". In 1618 werd er eene groote kamer van het belendend huis aangehecht, „wier eene deur, om van haere konstige doorzichten der tafreelen niet te melden, aenmerkenswaerdigh" was, en in 1626 het voorgebouwtje aan den Poot. Pl. LXV geeft een gezicht op dit gebouw met zijne omgeving weder, zooals de toestand was in 1836, toen het Wijnhuis werd afgebroken om plaats te maken voor een nieuw Athenaeumgebouw, hetzelfde wat er thans nog staat, doch waarin sedert het jaar 1873 de societeit „De Hereeniging" hare leden de bekende gezelligheid biedt. De „drie huese tegen[*over*] die Steern" waarvan twee met houten bovenbouw, vermeld in zeker contract van 1486 tusschen den magistraat en het kapittel van St. Lebuinus, werden achtereenvolgens in 1879 en 1884 afgebroken. Van een dezer huizen zijn de acht karbeelen, beurtelings met eene mannen- en eene vrouwenfiguur versierd, in het Kabinet van Zeldzaamheden onder dak gebracht (fig. 4).

Aan de zuidzijde stonden voorheen nog een paar gevels, waarvan hierbij onder fig. 5 eene afbeelding naar eene teekening van H. J. Beumer gegeven is. Om-

PLAAT LXV. VOORMALIG STADSWIJNHUIS.

FIG. 4.
LAAT-GOTHISCHE KARBEELEN.

trent de verbouwing voor eenige jaren gedaan aan den gevel, welke verwantschap met de Amsterdamsche school vertoont, merkt Mulock Houwer geestig op in zijn Oud-Deventer: „Nadat de onvermijdelijke technicus verklaard had, dat de gevel wrak en zijn langer behoud levensgevaarlijk was, werd ijlings tot afbreken besloten en sinds dien zuchten de bovenpilasters, allen op één hoogte afgesneden, onder de saaie kroonlijst van den veiligheidsbouwmeester".

Den hoek van de societeit De Hereeniging om. — Daar staan we op Het Groote-Kerkhof; de naam wijst de voormalige bestemming aan: 't was de „liichof" (lijkhof). Den 5 September 1644 besloot de magistraat „dat een plein gemaeckt sal worden voor 't raethuijs van 't selve tot aan den Poot". In plaats van den afgebroken muur werd om 't kerkhof een laag muurtje gemaakt schietende op den nieuw gemaakten muur tegen over de „Latijnsche schole" (thans no. 16) die in 1839 naar elders werd overgebracht. Doch omstreeks 't midden der 18e eeuw waren alle omheiningen om den doodenakker al opgeruimd en zag dit plein er uit, zooals Cornelis Pronk het heeft afgebeeld (fig. 6). Op den achtergrond ziet men de Binnen-Duim- of Duinpoort, dus genaamd volgens sommigen naar de rivierduinen, welke daartegenover lagen aan de overzijde van den IJssel, dienende tot het fokken van konijnen, en in de 15e eeuw geslecht werden. Deze poort werd

in 1832, de buitenpoort in 1859 afgebroken.
De Groote kerk of Lebuinuskerk Pl. LXVI vormt de noordelijke grens van dit plein. Zij is verreweg het merkwaardigste gebouw niet enkel van Deventer, maar van het gansche Oversticht en de naaste omgeving daarvan, en wel om twee redenen, ten eerste omdat de oude geschiedenis dezer oorden ten nauwste met haar samenhangt en ten tweede omdat aan haar nog duidelijk waarneembaar zijn de verschillende bouwstijlen, waarin zij in den loop der eeuwen werd opgetrokken. In 1040 aangelegd in vroeg Romaanschen stijl, herbouwd en vergroot in tijden, waarin de Gothiek opkwam, bloeide en verviel, werd zij ten slotte voltooid, toen de Renaissance in deze streken begon te ontluiken. Gehavend door tijd en mensch, uitwendig in de tweede helft der 19e eeuw wel onbekrompen doch onoordeelkundig hersteld, ondervond zij enkele jaren geleden die mate van belangstelling bij staat, gemeente en particulieren, dat het eene commissie mogelijk wordt gemaakt haar eene deugdelijke reparatie te doen ondergaan. Aan het naar aanleiding dezer restauratie verschenen prachtwerk „De St. Lebuinuskerk te Deventer naar onderzoekingen van W. te Riele Gz. Tekst van F. A. Hoefer" zijn met welwillende toestemming der beide heeren enkele figuren ontleend, terwijl de heer Te Riele mij bovendien met menigen nuttigen wenk bij de beschrijving van een en ander verplicht heeft.

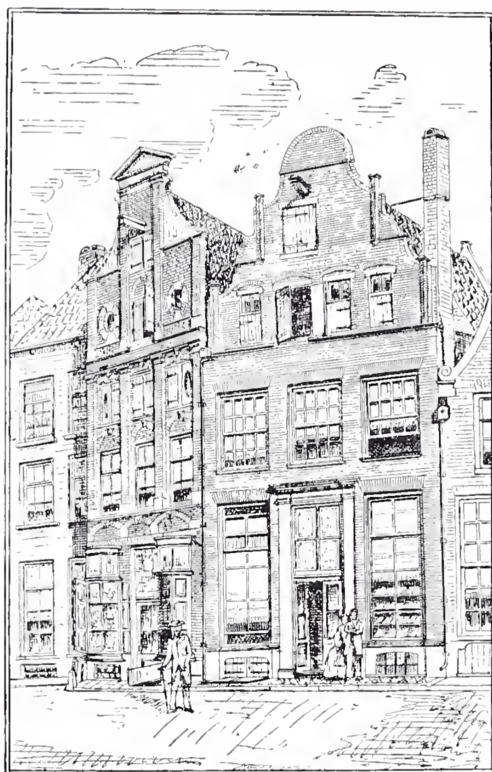

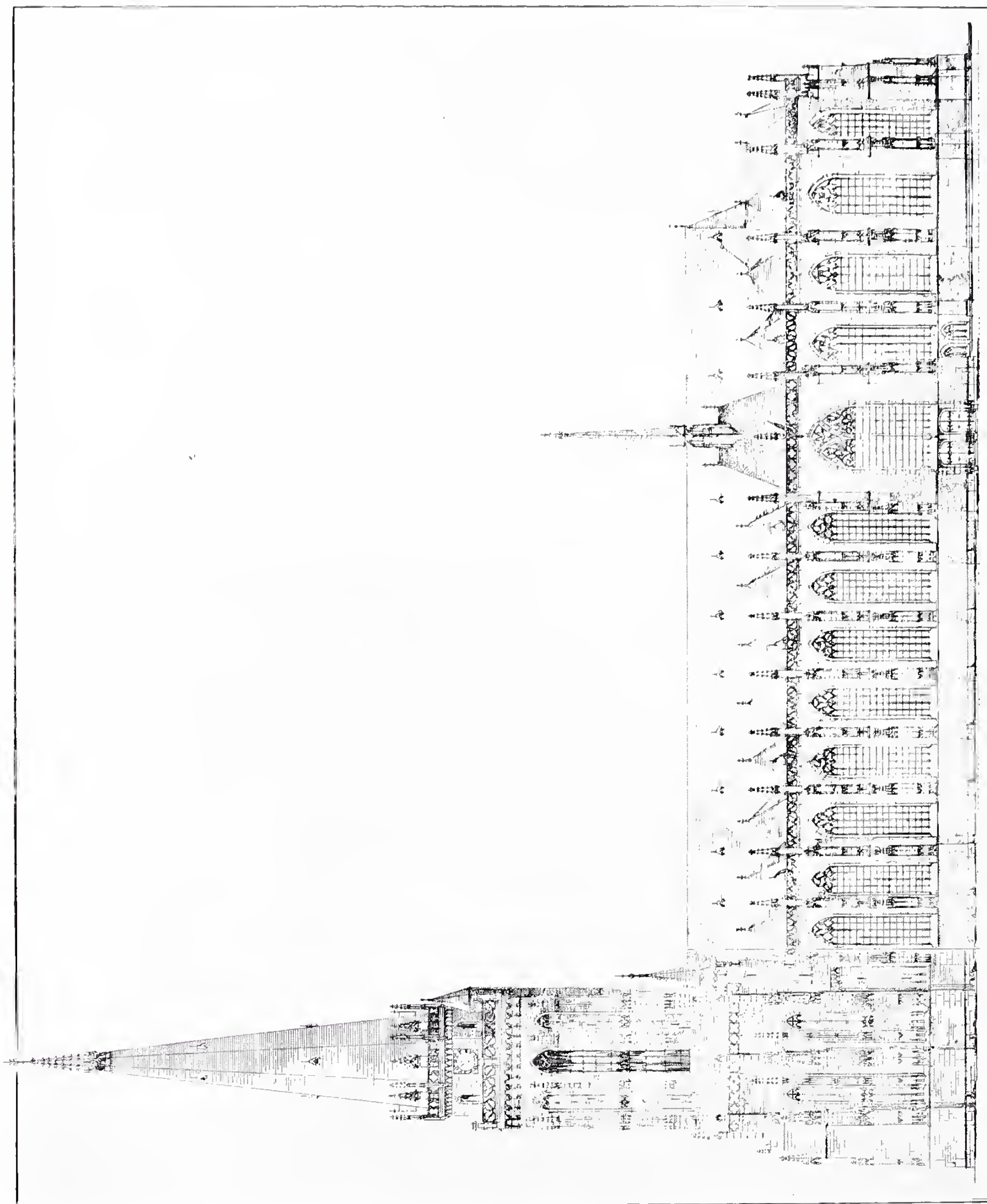
FIG. 5.
GROOTE-POOT.
VOORMALIGE
GEVELS.

Het was de Angelsax Liafwin, die in de tweede helft der 8e eeuw in de buurt van Daventre het evangelie verkondigde. In het dorp Hiulpa, het tegenwoordige Wilp, stichtte hij het eerste bedehuis, daarna een te Deventer, geheiligd aan Maria. Deze kapellen werden al spoedig door de heidensche Saxers verbrand, doch Lebuinus bouwde die te Deventer weder op en vond daarin zijn laatste rustplaats. Na nogmaals een paar keeren verwoest en herrezen te zijn, werd het deerlijk vervallen kerkje in 937 door bisschop Balderik hersteld en vergroot.
Uit dien tijd dagteekent de volgende legende.

FIG. 6.
GROOTE-KERKHOF. TWEEDE HELFT DER 18E EEUW.

Nadat Balderik de kerk had ingewijd en haar aan een zijner priesters had overgegeven, begaf deze zich op zekeren morgen heel vroeg, nog bij schemerlicht naar het gebouw en zag de dooden onder gezang daar binnen en daar buiten offers brengen. Hij deed zijn bisschop mededeeling van zijn wedervaren en ontving daarop last voortaan in de kerk te slapen. Hij deed zulks, doch werd den eersten nacht den besten door de dooden met bed en al naar buiten geworpen. Doodelijk verschrikt berichtte hij zijn hoofd, wat hem was overkomen, waarop hij orde kreeg, gesterkt door de reliquien der heiligen en met wijwater besprenkeld, op nieuw de wacht te houden. Hoewel vol angst, gehoorzaamde de man 't gegeven bevel, en ziet, op het gewone uur verrezen de gestorvenen uit hunne graven, pakten hem op en verbrandden hem tegenover het altaar. Toen de bisschop dit hoorde, vaardigde hij een driedaagsch vasten uit voor het zieleheil van den priester en zich zelven. Als moraal voegt de chronykschrijver aan deze griezelige

PLAAT LXVI. ZUIDELIJKE GEVEL
VOLGENS PLAN VAN RESTAURATIE.

geschiedenis toe: Gelijk aan de levenden de dag, zoo behoort aan de dooden de nacht, want de sterveling mag niet wijzer zijn dan tot matigheid, zooals St. Paulus vermaant.
Ongeveer een eeuw later en wel in 't jaar 1040 timmerde bisschop Bernulf op dezelfde plek een nieuw en grooter gebouw, de collegiale- of kapittelkerk, aan Liafwin gewijd, die onder den naam van St. Lebuinus als schutspatroon der stad vereerd werd.
Deze Romaansche kerk was eene in kruisvorm aangelegde basiliek, bestaande uit een schip met halfronde koorsluiting, zijbeuken lager en smaller dan het schip en een oostelijk en westelijk transept of dwarspand even breed en hoog als het schip. Aan weerszijden van het hooge koor was eene zijkapel, welke beide kapellen te beschouwen zijn als eene verlenging der zijbeuken. Zij waren door een gewelf in twee verdiepingen verdeeld. De bovenverdieping van de noordelijke, aan St. Marie geheiligde kapel, was waarschijnlijk tot sacristie en bibliotheek ingericht. De zuidelijke kapel was gewijd aan St. Olof, den schutspatroon der Bergevaarders. Aan de westzijde van het hooge koor sloot het kanunnikenkoor aan, dat de geheele ruimte besloeg tusschen de vier oostelijke kruispijlers der tegenwoordige kerk. De krocht onder het hooge koor was slechts toegangelijk door de zijkapellen. Bij de behandeling van het interieur der tegenwoordige kerk kom ik op een en ander nog nader terug.
Ten westen van de kerk stonden twee torens met een narthex of portaal — 't verblijf der boetelingen — daartusschen, terwijl in den vorm van een atrium of voorhof eene verbinding was met de O.L. Vrouwekapel of doopkapel, de later tot kerspelkerk verheven Mariakerk, thans arsenaal. De zuidelijke toren besloeg een klein terrein van den tegenwoordigen; van den noordelijken toren, die natuurlijk even groot was als de zuidelijke, werden de fundamenten gevonden op ± 3 M. afstands van den tegenwoordigen westelijken afsluitingsmuur der kerk. De plattegrond kon op vaste gegevens geconstrueerd worden en men kon daaruit de groote overeenkomst met de ongeveer een eeuw later gebouwde torens der St. Nicolaas- of Bergkerk afleiden.
Omtrent het jaar 1235 werd onze kerk door brand verteerd. Deze mededeeling der chronykschrijvers kan echter slechts betrekking hebben op de bekapping en het houtwerk, want van het steenwerk zijn zelfs boven de tegenwoordige gewelven nog belangrijke restanten over. Bij den wederopbouw werd het hooge koor en het oostelijk dwarspand van steenen gewelven voorzien. Het hooge koor werd in twee langwerpige boogvakken, het dwarspand in drie vierkante boogvakken verdeeld. In de hoeken der vier kruispijlers aldaar en langs de wanden van het hooge koor werden toen colonetten geplaatst en met ringstukken in het reeds aanwezige metselwerk ingebonden. Deze overwelving had ten gevolge, dat aan het oostelijk dwarspand en hooge koor de vensters op de hoeken weggemaakt en aan het hooge koor vier nieuwe vensters aangebracht werden in het midden der

PLAAT LXVII. ST. LEBUINUSKERK GEDEELTE VAN DEN NOORDELIJKEN GEVEL.

schildmuren ter plaatse, waar te voren posten waren. De gewelven van het westelijk dwarspand verschilden in zoo verre van die van het oostelijk, dat er geen muraalprofielen aanwezig waren, maar zij met sponningen direct in 't muurwerk leunden. Schip en zijbeuken werden weder met houten gewelven overdekt.

Wanneer de herbouw van Bernulfs kerk voltooid werd, melden de chronyken niet. Wel weten wij, dat aanvankelijk de geldelijke bijdragen niet ruim vloeiden, ja zoo traag zelfs, dat bisschop Hendrik van Vianden in 1251 onder bedreiging van den ban den deken van de Veluwe en diens onderhoorigen priesters gelastte de kerkgangers tot ruime giften aan te sporen.

Al spoedig werd de kerk op nieuw door 't vuur geteisterd. Wij lezen toch, dat in 't jaar 1334 op den 21 Juli tusschen zes uur en 't sluitgebed de collegialekerk van St. Lebuinus, de parochiekerk van St. Marie en twee derden der stad in vlammen opgingen. Maar ook bij deze ramp kan de kerk onmogelijk een rookende puinhoop geworden zijn; alleen de houten gewelven tusschen de beide dwarspanden verbrandden. Door de ondervinding wijs geworden bracht men daar nu steenen gewelven aan in plaats van houten.

Men metselde alle ramen van het middenschip met tufsteen toe en brak nieuwe in de muren in de assen van de smalle zijden van het zesdeelig gewelf. Nog aanwezige gegevens boven de thans bestaande gewelven van het middenschip wijzen een gewelfbouw aan uit den aanvang der 14e eeuw. Van de gewelven der zijbeuken is natuurlijk niets overgebleven, daar deze bij de groote verbouwing in den loop der 15e eeuw verdwenen, toen de kerk in eene hallenkerk herschapen en de zijbeuken evenhoog als het middenschip opgetrokken werden. Het westelijk portaal dateert mede uit de eerste helft der 14e eeuw, gelijk de onderdeelen in profielen en de samenvoeging aanwijzen, alhoewel men bij oppervlakkige beschouwing geneigd zou zijn dit portaal tot de 13e eeuw terug te brengen.

Gelijk wij zoo even reeds opmerkten, onderging de kerk in den loop der 15e eeuw eene belangrijke gedaanteverwisseling.

Van basiliek werd zij tot hallenkerk vervormd. Men begon met den buitenmuur van den zuidelijken zijbeuk zoo ver te verplaatsen, dat die ééne lijn ging vormen met den zuidelijken zijmuur der beide dwarspanden. De bogen tusschen de pijlers werden zoo hoog uitgebroken, als de gewelven der nieuwe zijbeuken zulks toelieten. In de binnenzijde van dezen buitenmuur iets ten westen van de raadskapel is een grafsteen der Van Leidens gemetseld met dit inschrift:

HIER . LICHT . BEGRAUEN . JOHAN . VAN . LEIDEN . END' . MECHTELT . SIN . WIIF . ENDE . HEN(RICK UA)N LEIIDEN . DIE . STER(F) . (IN)T . IIAER . ONS . HERĒ . MCCCCXXXUIII . OP . STĒ . SEUERINIS . AUENT . BIT . UOER DIE . SIELEN . WE(RT) . BI . BEGRAUE . GHERT . VĀ . LEIID' . D' . . STARF . INT . IAER . ONS . HERE . MCCCCLVI.

Hieruit mogen wij besluiten, dat de nieuwe zijbeuk aan de zuidzijde in 1438 min-

FIG. 7.
KROCHT DER
St. LEBUINUS-
KERK.

stens tot zoover voltooid was, zooal niet tot het oostelijk dwarspand toe. Ten oosten van dit dwarspand, onmiddelijk naast de raadskapel bevindt zich in den muur aan de straatzijde een dito steen met het opschrift:

INT . IAER . VNS . HERĒ . M.CCCC.L. VP.DEN. XXIII . DACH . VĀ . MEIE . STARF . HER . JOHĀ . LEVINI . VICARI(S) . (DES) . HEILGĒ . DRI . KONINC . ALTAER . BIT . VOR . HEM.

Deze steen zal hier in lateren tijd van elders overgebracht zijn.

Eene oorkonde van het jaar 1486 geeft ons nader licht omtrent den verderen ombouw. Den 14 Juli van dit jaar werd tusschen deken en kapittel ter eenre zijde en schepenen en raad ter andere zijde een contract gemaakt, waarbij o.a. den magistraat vergund werd te „doen tymmeren die kerck om dat choer henne an dat cruysswerck toe in sulcker manyren als die suyder syde van der kercken voirs (egd) getymmert is". Daar de muur om het koor tengevolge hiervan binnen de kerk zou komen en het licht in het koor betimmerd zou worden, moest men

noodwendig de kleine hooggelegen rondboogvensters vergrooten. En men heeft al zoo gedaan en dat wel op zulk een slordige wijze, dat men thans nog den oorspronkelijken toestand duidelijk waar kan nemen.

De beide kapellen aan weerszijde der krocht werden verwijderd, doch van de zuidelijke aan St. Olof gewijde kapel waren in 't begin der 19e eeuw nog resten over. Dat deze Noordsche heilige hier en op meer plaatsen in ons vaderland vereerd werd, vond zijn oorzaak in de drukke handelsrelaties met Noorwegen en de landen aan de Oostzee. Blijkens een verdrag van 1502 tusschen dezelfde contractanten behoefde de magistraat het gewelf boven het koor niet verder te vervangen dan voor den nieuwen aanleg noodig was. Het werk was dus toen nog geenszins voltooid. Eenigen tijd later werd de vergrooting van den noordelijken zijbeuk ondernomen, gelijk aan den noordelijken buitenmuur de gewrongen baldakijnkepels Pl. LXVII en in de kerk de uitgewerkte kapiteelen en aan de gewelven aldaar de profielen der ribben aanwijzen. Het ontbreken van twee ramen in het westen van den noordelijken zijbeuk vindt zijn reden hierin, dat tegen dit deel der kerk het Bisschopshof stond, dat in den aanvang der 17e eeuw werd afgebroken. De uit- en inwendige versierselen aan den noordelijken zijbeuk vertoonen reeds de sporen van verval in de architectuur. Terwijl de zuidelijke van tufsteen opgetrokken zijbeuk rijkelijk getooid is met zandsteenen baldakijns, pinakels en dergelijke versieringen van doorgaans fraaie, zuivere gothiek, is het voor den noordelijken zijbeuk aangewende materiaal grootendeels baksteen met schaarsche aanwending van tuf- en zandsteen, en bestaat de versiering in conterfortversnijdingen in fiaalvorm. Ook de teere behandeling van de profileering der ribben en distelbladen der kapiteelen in het inwendige van den noordelijken zijbeuk duiden een achteruitgang aan van de kunst.

De te voren reeds genoemde raadskapel werd in 1494 aangelegd. Zij is als 't ware eene verlenging van het oostelijk dwarspand, gevormd door het wegbreken van den zuidelijken muur daarvan. Een groote boog over de geheele breedte van het dwarspand vormt den toegang. Deze kapel was in 1499 gereed en werd toen door den suffragaan des bisschops gewijd. In de daarop volgende jaren werd zij versierd. Zeer schoon moet het geschilderd glasvenster geweest zijn, dat het laatste oordeel te zien gaf, hetweik in 1602 nog op stadskosten hersteld in 1627 door een glas van het lakenkoopersgilde vervangen werd.

Naar 't schijnt werden in den aanvang der 17e eeuw de tentdaken der zijbeuken door zadeldaken vervangen, welke bij de thans ondernomen restauratie weder plaats maken voor tentdaken.

Omtrent het interieur der kerk, zooals die thans is, valt verder het volgende op te merken. Beginnen wij met de krocht of krypt (fig. 7). Deze is met uitzondering der zuilen geheel van tufsteen gebouwd. Zij is 13.33 M. lang, 8.65 M. breed en 4.10 M. hoog; de oppervlakte bedraagt 115.2

M². In plattegrond vormt zij een langwerpigen rechthoek, ten oosten door eene halfcirkelvormige absis afgesloten. Zij wordt in drie ongelijke beuken verdeeld door zes zuilen, geplaatst in twee rijen, wier afstand midden op midden 3.30 M. is. Op deze zuilen rust een stelsel van zich doorkruisende tongewelven, aan de noord-, oost- en zuidzijde door lisenen opgenomen, welke lisenen een grondvlak van 0.15 × 0.6 M. hebben met schuine kanten, plint en dekstukken.

Aan de westzijde is het gewelf niet doorkruist en valt het met porring in den muur. Alle zuilen hebben een teerlingkapiteel en een abacus met schuine kanten of deklijsten. De basis is onzuiver Attisch en de doorsnede, die opwaarts afneemt, bedraagt onderaan 0.48 M. De schacht der beide westelijke zuilen heeft geprofileerde en die der beide middenste schuin-omloopende groeflijnen, terwijl die der beide oostelijke schubben heeft. In den westelijken wand bevinden zich eenige nissen en op 2.3 M. afstands boven den vloer twee holten, hoog 0.55 M.

Bij een onderzoek, in 1837 en volgende jaren ingesteld, bleek de vloer der krocht, die sedert de dagen der reformatie aan den eeredienst onttrokken slechts diende tot bewaarplaats van zand, kalk, doodbaren en dergelijk materiaal, te bestaan uit keien en gietkalk ter dikte van ongeveer een halve el; bij het fundament van een der zuilen vond men doodsbeenderen.

In het midden van de krocht ligt een houten deksel, hetwelk de plaats aanwijst, waar nog voor weinige jaren een put was. Deze put bleek bij de gedeeltelijke opruiming een welwaterput te zijn, opgetrokken van tufsteen. Het altaar, staande in de apsis tusschen de twee oostelijke lisenen, mist den deksteen; het grondvlak van de tombe beslaat eene oppervlakte van 1.90 × 0.9 M.

Op 1.7 M. boven den vloer is aan de epistelzijde eene nis 0.5 M. hoog, 0.3 M. breed en 0.19 M. diep; zij diende wellicht voor de ampullen. Hier en daar ziet men de restanten van muurschilderingen en ringen, die wel bestemd zullen geweest zijn tot het aanhangen van lampen. Van de twee trappen, welke toegang verleenden tot de krocht, is die aan de noordzijde door eene nieuwe vervangen, welke geheel afwijkt van de oorspronkelijke, terwijl van die aan de zuidzijde slechts het bed zonder de dektreden over is.

Fig. 8 geeft te zien, hoe in den aanvang der 19e eeuw de toegang tot het hooge koor aan de noordzijde was. Zij is genomen naar eene teekening, aanwezig in 't Museum van Ov. R. en G. en gemaakt in 1824 door G. Lamberts, eerste-opzichter van 's Rijks Museum te Amsterdam.

Wat in de kerk zelve van Bernufs kerk nog zichtbaar over is, bepaalt zich tot het volgende.

1°. Tegenover de oostelijke kruispijlers de noordelijke muur van het oostelijk dwarspand, thans deel uitmakend van den noordelijken buitenmuur der kerk.

2°. De vier kruispijlers van het oostelijk dwarspand met de bogen, in zoo verre echter, dat men in lateren tijd tengevolge van de zucht naar rijkere bouwkundige ordonnantie tegen deze pijlers colonetten

plaatste en aan de bogen rondlijsten toevoegde.
3°. De geheel ongerepte boog over de beide westelijke kruispijlers, die voor eene verbouwing in den aanvang der 16e eeuw de oostelijke kruispijlers van het westelijk dwarspand waren en wier oorspronkelijke bouw nog duidelijk herkenbaar is. Boven de gewelven van dit dwarspand zijn van den noordelijken en zuidelijken boog nog deelen aanwezig. De westelijke boog aldaar verdween bij de zooevengenoemde verbouwing met de beide kruispijlers, waar hij op rustte, doordat de kerk over hare volle breedte van af de tegenwoordige westelijke kruispijlers tot aan haar westeinde eene nieuwe overwelving kreeg.
4°. De aanvangslijsten en aanvangen van de zijbeukbogen, te zien op zes plaatsen aan de kruispijlers der beide dwarspanden. Op 2.6 M. boven den oudsten vloer of 0.9 M. boven den tegenwoordigen is nog aan de buitenzijde van den zuidoostelijken kruispijler in ongeschonden staat de gewelfkorfsteen aanwezig, welke evenals de afgekapte aan den noordoostelijken kruispijler tot steun diende van 't gewelf aan den ingang tot de kapel. De aanvangslijsten bij de zuidelijke pijlers van het oostelijk dwarspand zijn afgekapt, doch die van de bovenbogen der oorspronkelijk oostelijke kruispijlers van het westelijk dwarspand (de tegenwoordige westelijke kruispijlers der kerk) daaraan nog aanwezig. De profileeringen dezer lijsten vertoonen gewone schuine kanten.
5°. De resten van eene zandsteenen lijst, die eertijds door het geheele schip liep, aan de pijlers van den middenbeuk. Zij werd in de 14e eeuw ter wille van de wandzuiltjes ingekapt.
6°. De neggen der vensters in de nabijheid van den noordelijken gevel van het oostelijk dwarspand. In den noordelijken gevel van het westelijk dwarspand is de middenste rij vensters nog aanwezig, welke inwendig niet doch uitwendig wel thans nog aan te wijzen is in den noordelijken gevel van het oostelijk dwarspand.
7°. Belangrijke resten der rondboogvensters boven de tegenwoordige gewelven van het schip. De rangschikking dezer vensters is zoodanig, dat schip en dwarspanden een houten dak gehad moeten hebben.
De basementen der pijlers van Bernulfs

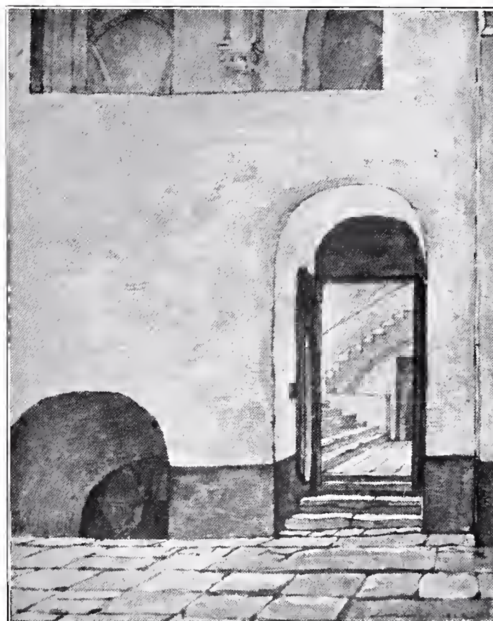

FIG 8.
St. LEBUINUS-KERK. VOORMALIGE TOEGANG TOT HET HOOGEKOOR AAN DE NOORDZIJDE.

kerk liggen 1.7 M. onder den tegenwoordigen vloer, in 1847 aangelegd, welke 0.6 M. afhelt.
Tusschen de vier kruispijlers van het oosteiijk dwarspand was 2.26 M. boven den vloer eene verhooging ter oppervlakte van 130 M². ten noorden en ten zuiden afgesloten door eene koorschutting, die in 't begin der 19e eeuw nog aanwezig was en waarvan de moeten nog zichtbaar zijn aan de pijlers, zoodat de oorspronkelijke hoogte nog kon bepaald worden. Hier was het kapittelkoor, het koor bestemd voor de kanunniken en overige aan deze kerk verbonden geestelijken. De westelijke afsluiting werd gevormd door een wand met twee leespuien of ambones, voor de westelijke kruispijlers van dit dwarspand uitspringend. Tusschen deze beide leespuien was 0.6 M. boven den oorspronkelijken vloer van het middenschip weder eene verhooging met treden naar het schip der kerk en naar het kapittelkoor, op welke verhooging het altaar pro populo of kruisaltaar stond.

(Wordt vervolgd).

M. E. HOUCK.

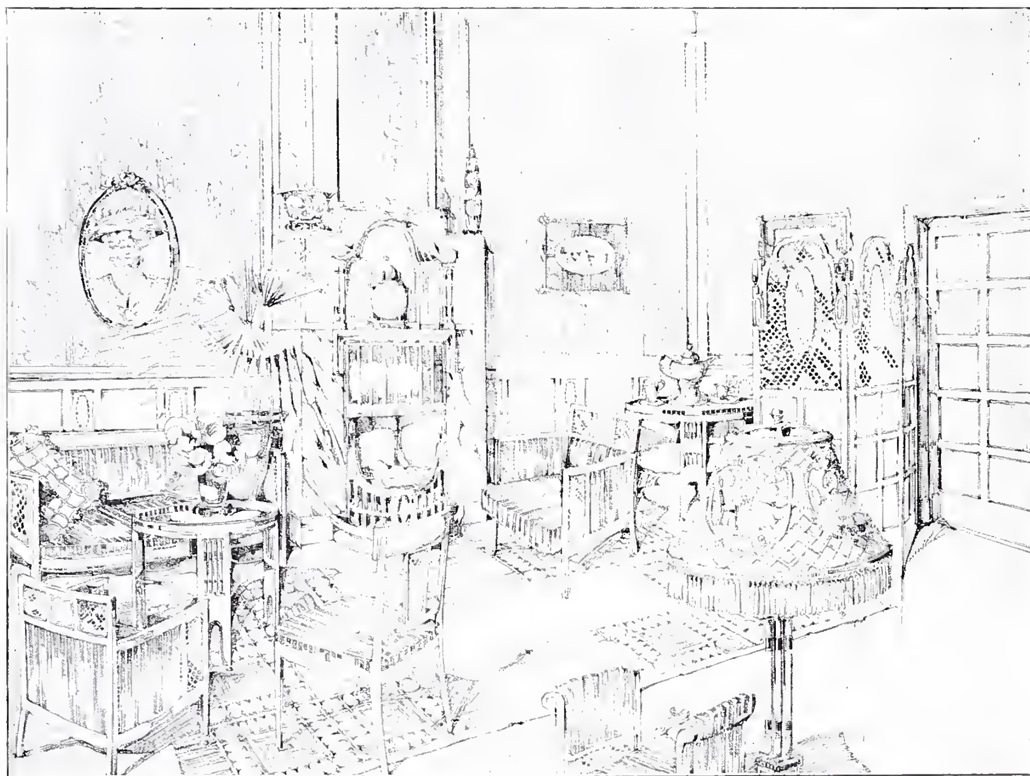

FIG. 1. SCHETSONTWERP VOOR EEN SALON.

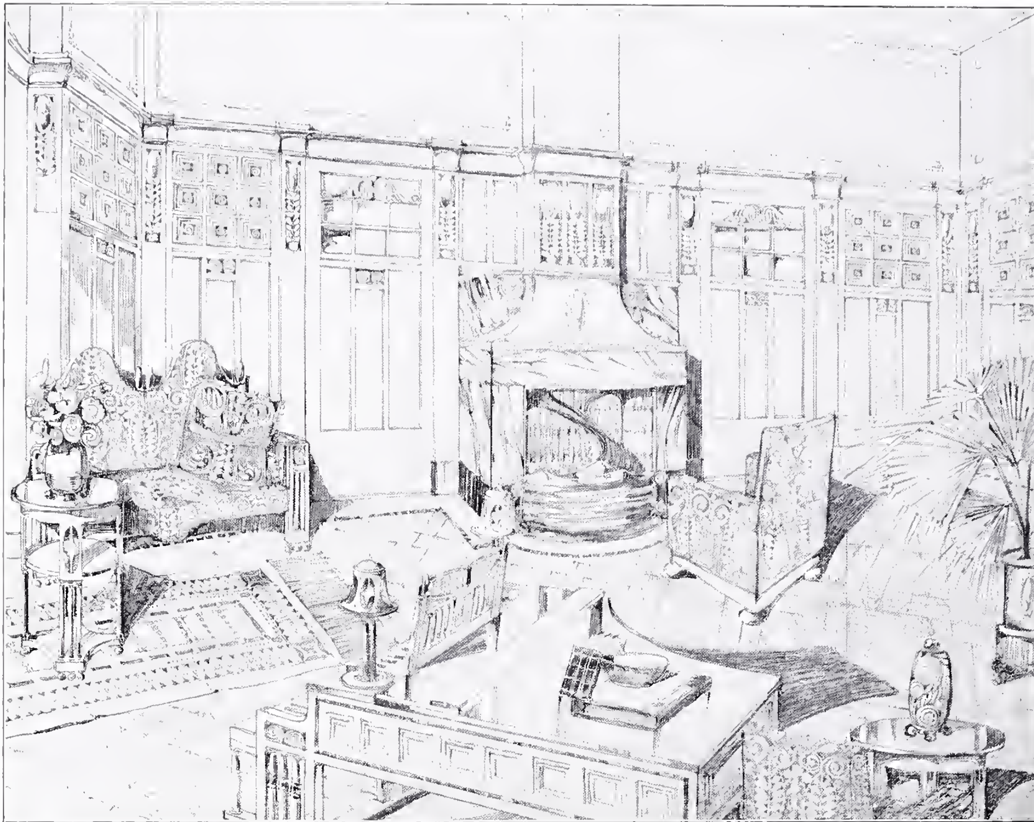
FIG. 2
SCHETS-
ONTWERP VOOR
EEN EETKAMER.

TOELICHTING BIJ DE PLATEN

Bij de thans gereproduceerde ontwerpschetsen voor een drietalkamerinrichtingen voegen wij nog enkele korte opmerkingen over de materialen en kleuren, waarin deze interieurs bij uitvoering zijn gedacht.

De salon van figuur 1 is uit te voeren in eene lichtgroene lambriseering met eene wandbekleeding van grijze, zijdeachtige stof, een schoorsteenmantel van groen en wit geaderd marmer, satijnhouten meubelen met lila stof bekleed en vakken in rug en leuning, die met verguld riet dichtgevlochten zijn. Ook de bovenpaneelen van het tochtscherm zijn van riet gevlochten, met kleine ovaalvormige paneeltjes in het midden. De vloer wordt

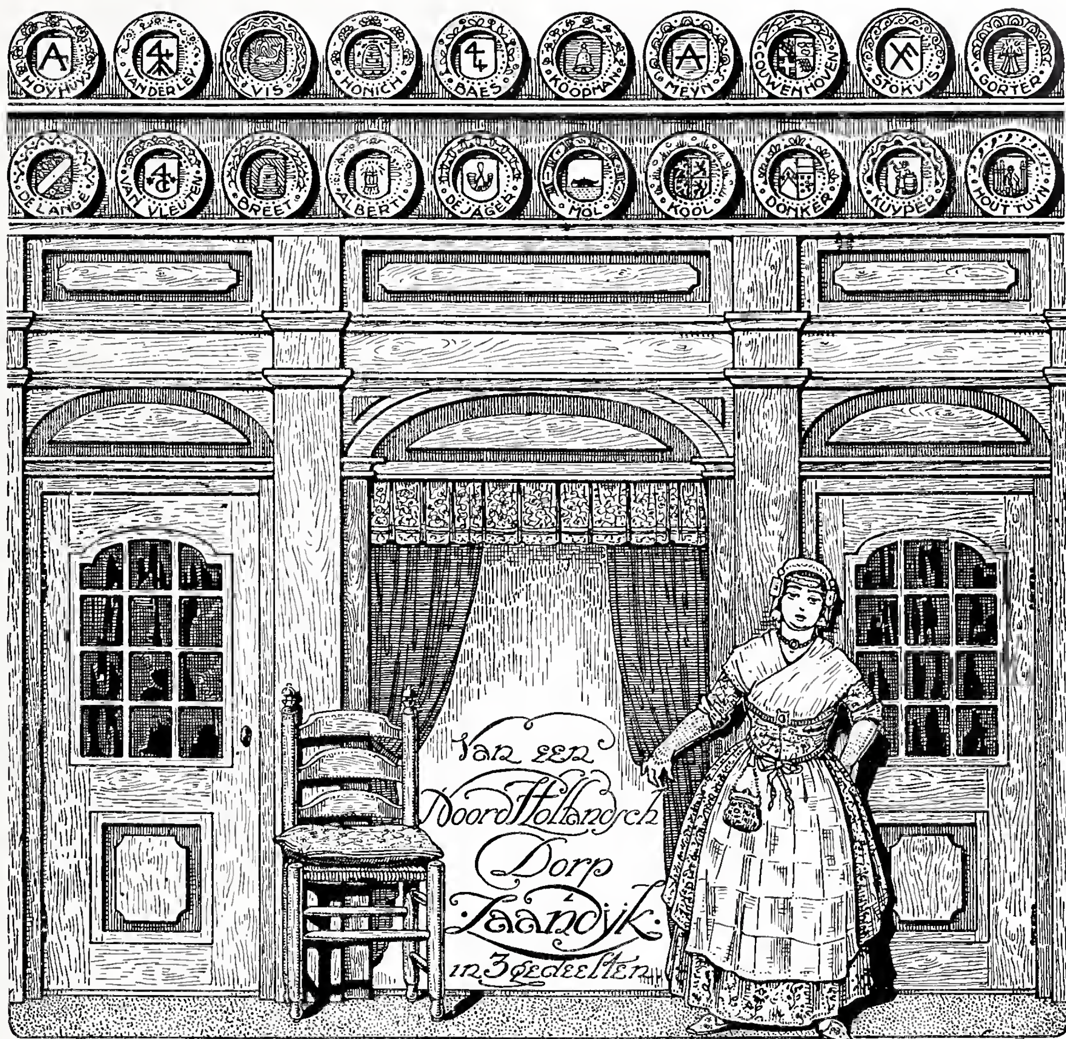
FIG 3.
SCHETS-
ONTWERP VOOR
EEN MUZIEK-
KAMER.

door een kleed van effen tint bedekt, waarop een los tapijt ligt, dat met kleurigen rand geornamenteerd is.

De betimmering en meubelen van figuur 2, een eetkamer, zijn in eikenhout bedoeld, met groen varkenslederen bekleeding der stoelen. De schoorsteenmantel in den uitbouw geplaatst, wordt uit grijs marmer opgetroken. Het gedeelte der wanden boven de lambriseering is met goudleer bespannen. Op den parketvloer liggen Deventer tapijtjes, in den schouw-uitbouw en onder de ronde tafel.

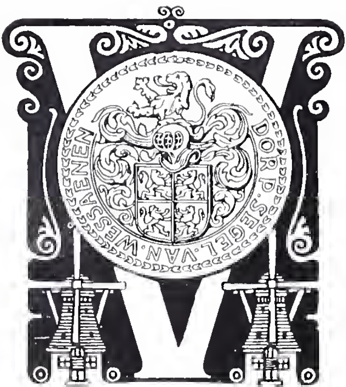
De muziekkamer van figuur 3 wordt in mahoniehout bewerkt, ter versiering ingelegd met bronzen plaketten in relief. Ook de vleugel wordt in mahoniehout uitgevoerd. De betimmering omsluit een geel marmeren schoorsteenmantel. Het fries, boven de lambriseering, wordt met grijze stucoline bekleed. Op den parketvloer liggen kleine tapijtjes, in kleurige patronen geknoopt.

G. J. Honig. inv. — André Vlaanderen. del.

Beschreven door Gerrit Jan Honig.
en toegelicht door afbeeldingen naar teekeningen & prenten
en photographische opnemingen van de firma:
J. Breebaard Cl. 1869, Cornª Honig en anderen.

ZEGEL VAN HET DORPSBESTUUR VAN ZAANDIJK 17E EEUW.

Van weinig gemeenten zal de stichting zoo juist opgegeven kunnen worden als bij het dorp Zaandijk, oudtijds de Vijf Broers geheeten.
Het was op de afschouwing van Sint Lambert dat de Schout van Westzaanden ende in Crommenie, Jan Willemsz., met zijne schepenen van Westzaanden op den Lagendijk kwam. Toen is tot hem gekomen Heyndrick Pietersz. die met zijn taalman heeft gedingd, dat hij mocht behuizen en betimmeren den dijk behoudelijk mijns Heeren schouwe, te rijden ende te gaen onder schepenen keure, begeerende daarvan een vonnisse. De schepenen hebben zich beraden en het vonnis wordt gewezen „metten vollen Banck", en Heyndrick Pietersz. ontving een brief op zijne kosten, gezegeld door den Schout, en gedagteekend in 't jaer ons Heeren duysent vier hondert vier en negentigh, den twintigsten dagh in September. [1])
Deze man, bijgenaamd Oudt-Heyn, woonachtig te Westzaanen in den Middel, stichtte toen zijn huis aan den westelijken Zaanoever, en werd aldus Ao 1494 de grondlegger van een gehucht, dat naar zijn vijf zonen, die daarna hunne woningen in de nabijheid bouwden „de Vijf broers" genaamd werd. De namen der zoons waren Arent, Dirck, Willem, Pieter en Arjen of Arian.
In het kerkelijk en burgerlijk behoorde de buurtschap tot het aloude dorp Westzaanen.
De broeders met hunne gezinnen leefden eendrachtig tesamen, bijna op communistische wijze, zooals de overlevering verhaalt. Vooral was dit het geval met de twee laatstgenoemde broeders. „Want men zeijt dat zij twee susters ten wijve gehad hebben en dat ze getrout zijnde te samen in één huys hebben gewoond, tesamen hebben gevaren op één waterschip, tesamen hebben gegeten en gedronken; hebben alle inkomen met elkander gemeen, ook nadat ze elkal eenige kinders hadden."
De koloniën met gemeenschappelijk bezit hebben over 't algemeen geen lang leven. En hoe gunstig in „de Vijfbroers" de grondslagen en de toestanden ook waren, zoo was het bij deze eenvoudige mennonitisch gezinde huislieden toch ook het geval. „Doch heeft de vermeenighvuldiging der mensche dese eenvoudigheit en eendragt beginnen te verminderen," waarbij kwam „de verscheydenheit van opinius des Geloofs".
In den tijd toen Jan van Leyden met zijn Wederdoopers van zich deed spreken, kwam er ook verschil van meening in de huisgezinnen van Pieter en Arian Heyn-

[1]) Deze: „Seekere oude Brief van fransijn" werd nog omtrent Ao 1640 gevonden ten huize van Dirk Symonsz. en is later afgedrukt in de uitgave der Privilegien ende Handtvesten van Westzaanden en Crommenie (1661) blz. 249.

ricsz., evenals in de geheele omgeving, en het einde was dat de eene den andere mijdde; zij wilden niet met elkander aan één touw trekken; men wilde „in de kramershuyzen te Zaardam" zelfs aan de kinderen van een der broeders geen eetwaren verkoopen. Die onverdraagzaamheid was tijdelijk en verdween in latere tijden. Van de nakomelingen bleef de overlevering verhalen dat bij hen „een broederlijke vriendelijkheit en een soete eenvoudigheit" is blijven bestaan. Het gehucht de Vijfbroers werd langzamerhand grooter, omtrent het jaar 1570 telde het een negentiental huizen; een paar jaren later ging het echter te niet, vernield en verbrand door de Spaansche krijgsbenden. De bewoners waren gevlucht naar het aan den anderen oever van den Zaanstroom gelegen Wormer. Na het vertrek der Spanjaarden uit het Noorder-Quartier en vooral na de aansluiting van Amsterdam aan de zijde van den Prins van Oranje begonnen de gevluchte bewoners de verlaten erven wederom te bebouwen, hetgeen in die tijden van werkzaamheid, opkomende bloei en welvaart door anderen werd nagevolgd, zoodat in 1613 Pieter Aerjansz., oudt 66 en Jan Pietersz. oudt omtrent 55 jaren „buurluyden op de Zaandijk", en beide kleinzonen der broeders-stichters voor de oprechte waerheydt in plaatse van eede konden verklaren dat er toen reeds 50 huizen stonden.

De naam van het dorp was nu Zaandijk geworden, hoewel omtrent het jaar 1640 vele oude lieden het met den ouden naam van de Vijf broers bleven noemen. De oude takken van bedrijf als landbouw en veeteelt, vischvangst op de binnenwateren werden meer en meer vervangen door den groothandel en de nijverheid; het aantal bewoners, versterkt door personen uit de zuidelijker gelegen landen, waar de krijg bleef woeden, vermeerderde gestadig en de welvaart nam toe.

„Hoe veylig schuylt de welvaert thans
In *Saendijks* Laeg-gedoocke Hutten;
De Nabuyrs wangunst vind geen kans,
Om Godes zegen-vloed te stutten:
Elck ijvert hardt, Elck loopt zijn best,
De Dorp man is hier vroom en wacker.
Hij seynd zijn kielen Oost en West
En maeyt den oegst van Thetis Acker." [1])

Het overgroote deel der bevolking behoorde tot de doopsgezinden; in 1637 toen men er 80 huizen telde waren er niet meer dan 30 personen, die van de Gereformeerde gemeente waren, behoorende kerkelijk onder Westzaanen.

[1]) Op den Bloeyenden standt van Zaenerdam, 1658 (met verandering van den dorpsnaam) door D. Traudenius, in zijn dichtbundel de Tijdsifter, uitg. in 1662.

FIG. 1.
HET PREEKHUIS
Ao. 1638.

FIG. 2. KERK TE SAANDIJK, TEEKENING C. PRONK Ao. 1728.

Slechts een paar malen werd er in de huizen van Zaandijker lidmaten gepredikt. De Doopsgezinden hadden hun vermaanhuis op het zuidelijk aangrenzend gestichte dorp de Koog.

Voor de beleiders der Gereformeerde religie was dit overwicht der Doopsgezinden schadelijk, daar eenigen zich gemakshalve bij deze secte aansloten. De Hervormde kerk te Westzaanen was te ver afgelegen en des winters moeilijk te bereiken; zelfs moesten dan koeschuiten tusschen de velden gelegd worden, om de kerkgangers tot een pad te verstrekken. Wel werd er in 1626 met toestemming van de Staten van Holland en Westfriesland een houten voetpad langs het tegenwoordig Guitspad en den Zaanlandschen communicatieweg aangelegd, maar de toestand bleef onbevredigend. Men besloot zich in het kerkelijke met het noordaangrenzend Wormerveer te vereenigen, waar in het schoolgebouw, oudtijds een R. C. Kapel, door de Hervormden kerkdienst werd gehouden door predikanten uit de nabuurschap. Wormerveer oudtijds Zaan of Zanen geheeten was mede een buurtschap in den

banne van Westzaanen, het bezat reeds omtrent 170 haardsteden, met twee groote vermaanhuizen der Doopsgezinden, terwijl het getal der Hervormden ook niet meer dan 30 bedroeg. De Staten van Holland gaven tot de vereeniging hunne toestemming; de classis te Haarlem verleende hare medewerking en tot eersten predikant werd beroepen de proponent Jacobus Borstius, die beurtelings te Wormerveer en te Zaandijk zou prediken. Hij werd 2 Mei 1638 in zijn ambt bevestigd. Dadelijk werd besloten in beide plaatsen een kerkgebouw te stichten.

Voor de kleine gemeente te Zaandijk werd een houten stolp voldoende geöordeeld, waarin tevens de schoolmeester zou wonen. Tot dusverre hadden de Zaandijkers de school gemeen met die van de Koog, waar onderwijs werd gegeven door iemand, die den historischen naam van Julius Caesar droeg. De oude Zaandijkers hadden lezen en schrijven geleerd van een soldaat, die na het vertrek der Spanjaarden achter gebleven was in de Geuzenschans op het Kalf aan de overzijde der Zaan. Dit predikhuis was dus een houten stolp, 52 voet lang, 42 voet breed en omtrent 11 à 12 voeten verdieping met 4 gevels. In het midden was een torentje bekwaam om een klok van 3 à 400 pond in te luiden, en aan de noordzijde kwam de schoolmeesterswoning, die ongeveer $^1/_3$ van het gebouw zou beslaan. De stolp werd gebouwd op een aangekochte ven of stuk land, eenige minuten meer westwaarts gelegen van de plaats waar thans de steenen kerk der Hervormde gemeente staat. Ds. Borstius predikte er den 24 Aug. 1638 voor de eerste maal; dadelijk werd het getal der lidmaten grooter, waarbij zich eenige personen van de Koog aansloten.

„Het voorschreven Predikhuys volbout synde, is terstond door den groote toevloed des volks te kleyn en te benaut geweest, soo dat dikwijls de toehoorders besweemen en veel van hoofdpijn klaagden en schroomden daar in te komen van vreeze dat zij zouden ziek worden, het is ook gebeurt dat de jonge kinderen besweemen op de moedersschoot en voor doot wierde uyt gedraagen." Spoedig was men nu met timmerlieden en metselaars in overleg of het huis door verbouwing of vergrooting kon verbeterd worden, „maar wierd eenparig geordineerd sulks ondoenelijk was, en besloot men een nieuw en grooter gebouw te stichten, hoewel men groote bezwaren had met betrekking tot de kosten, daar zelfs het stolpgebouw nog niet ten volle betaald was. In een voltallige vergadering werd door kerkeraad en kerkmeesters, 16 October 1639, een request opgesteld aan de classis van Haarlem om te verzoeken, „voorschrijvinge of een brief van recomandatie aan alle kerken en politieken vergaderingen" ter verkrijging van aalmoezen en subsidiën. Toegestaan zijnde werd hiervan dadelijk werk gemaakt en Ds. Borstius en de leden van den kerkeraad toonden toen veel ijver om gelden bijeen te zamelen. De giften en collecten van kerken, van stads- en dorpsbesturen en van bijzonde-

N. v. d. Meer Jun. del. & fec.

DE VRIJHEIDSBOOM TE ZAANDIJK.
INGEWIJD DEN XIV JULI MDCCXCV.

re personen zijn te vinden in het oude kerkeboek [1]) en alles tesamen geeft een interessant voorbeeld hoe in dien tijd een kerkgebouw tot stand kwam.
In het begin van het jaar 1641 is de bouw aangevangen. Ds. Borstius liet Klaas Piestersz., schoolmeester te Wormerveer „sijnde seer wel in de bouwkunst ervaaren" een kerk op het papier ontwerpen van omtrent 80 voeten lang en 40 voeten wijd, doch „om der graaven willen" vond Klaas Pietersz het beter wat langer of korter te nemen, zoodat de lengte bepaald werd op 75 voeten. Het land werd gekocht voor *f* 600.—, een lid van den kerkeraad had met hulp van Garbrant Stevensz., metselaar te Wormerveer, reeds in 1640 de steenen gekocht. Zoodra het land begon droog te worden, werd het werk afgemeten door Klaas Pietersz, wien verder het geheele beleid in deze bleef toevertrouwd.
Het heien werd verricht door meest alle de geburen van alle gezindten „seer willig en eendragtig," ook door liefhebbers der religie op het Kalf en Koog, alles uit liefde. De eerste steen werd gelegd door den ouderling Dirk Willemsz. Prins en reeds den 1. April 1642 werd het gebouw door Ds. Borstius ingewijd, nadat even te voren de gemeente was verblijd met een gift van *f* 1000 van wege de Staten van Holland. Toch was de bouwsom, begroot op *f* 11000, nog lang niet bij elkander. Het voormalige predikhuis werd verkocht voor *f* 900, de grond tot bouwterrein van de hand gedaan, onder eenige bepalingen als dat de te bouwen huizen niet hooger dan zekere aangegeven maat, en dat de dakbedekking met pannen moest zijn.
Voor den kerkbouw was tot 20 April 1644 ontvangen *f* 8849 9.— terwijl de geheele bouw der kerk, van de brug, die de korte Kerkstraat verbond met den dijk, het schoeien der straat, de koop van een hoek erf, het stellen der klok, een zonnewijzer, de kroon (waarvoor afzonderlijk is gecollecteerd), en predikstoel *f* 10435.9.8 heeft gekost. Te Wormerveer was in 1638 een Hervormde kerk gebouwd, maar tot aan 1654 bleven beide gemeenten vereenigd. Toen was dit niet meer noodig, want Zaandijk bleef toenemen in welwaart en bloei, meerdere bewoners kwamen de bevolking versterken, verschillende molens, vooral olie- en papiermolens, werden gebouwd en vele koopmanszaken opgericht, er werd gereed ter zeevaart, en aan de walvischvangst werd druk deelgenomen; ook het assurantievak en finantie-wezen werd hier beoe-

[1]) De meeste dezer bijzonderheden zijn te vinden in het oud register nog heden berustend in het archief der Hervormde gemeente te Zaandijk, dat door den predikant aangelegd is om de geschiedenis en de kostenrekening van den kerkbouw te boek te stellen, maar waarin ook de historie van de stichtig van het dorp te vinden is. Het boek vangt aan met een „Korte Beschrijvinge van Zaandijk". „Eer wij komen tot beschrijvinge van de Rekeninge en voornaamste handelinge die voor gevalle zijn in de opbouwinge desselfs kerk, is bij vergaderinge van kerkenraat en kerkmeesteren eenparig goed gevonden, dat wy tot gedagtenis van de Grooten en wonderlijken goetheit Gods over deze Plaats kortelijk soude beschrijven haar eerste opkomst en gelegentheit sooveel die hedendaags bekent is."

fend. Andere bedrijven zijn verminderd en opgehouden te bestaan, zooals de binnenvischvangst en het boerenbedrijf. De kalkbranderij die reeds in 1626 bestond werd in 1642 afgebroken. De timmerwerf van groote schepen schijnt geen opgang gemaakt te hebben. Ik heb daarvan deze notitie gevonden in zeker boek met genealogische aanteekeningen: „1693 Juny 21 heeft Aris Pieterse syn eerste schip op aanraade van syn vrinde beginne te bouwe op Saandijk in de agter Saan tegenover de moole de bagijn, schuytemaker in 't kleyn synde.
1694 Maart 5. Loopt gemelde schip te water en 12 mey t Hol opgetimmerd van de werf en den 13 gewonnen over den Dam en Overtoom."
De bouwmeester was tusschentijds, 20 October 1693, overleden. Misschien was dit de reden van het verdwijnen van deze grootscheeptimmerwerf: trouwens na het afkeuren van den Overtoom in den Dam te Zaandam hielden ook de grootscheepmakerswerven in de Achter Zaan te Zaandam op te bestaan. In Zaandijk zijn twee schuitenmakerswerven voor de binnenvaart gebleven.

't Saendyck dat slaet den Bal niet mis,
t Heeft Vis in 't Net dat is wel wis,
Van Schatten groot in Koopmanschap,
Gelijck dien handel is bevat,
Van Assareur en Hasardeer,
Daer doet men mee een groot faveur,
Ten besten van den voordeel stant,
Het is er heel een Wissel-banck,
Inwoonders rijck met schatten groot,
Men reed oock Scheepen veel men hoort.
't Fortuyn is groot oock met Pampier,
Men vindt den gootsten stapel hier,
Het Ooly Saet in koop en slag,
Den Oly weer so veel het mag,
Bedacht met raet en goet succes,
Dat is het Saendijcks Burger les. [1])

Het gevolg was dat in den aanvang der 18e eeuw de Hervormde kerk te klein bleek, en een commissie, bestaande uit Symon Claesz. Baes, burgemeester, Symon Gerritsz Visser en Floris Cornelisz de Lange, vroedschappen, Willem Cornelisz Knap en Simon Florisz de Lange kerkmeesters, alsmede uit vier der gegoedsten onder de Mennosgezinden Cornelis van der Ley, Jacob Cornelisz Honigh, Jan Pietersz van der Ley en Adriaan Pel, nam den 7 Nov. 1707 het besluit tot een vergrooting [2]). Reeds 16 Maart van het volgend jaar werd het werk aanbesteed. Aan de noordzijde werd een vleugel aangebouwd 42 voet oost en west en 15 graven noordwaarts, omtrent 35 voet beslaande.
Het metselwerk kostte *f* 2900.— het tim-

[1]) Uit een oud berijmd handelskroniekje, getiteld De Saenlans Wassende Roos, door J. J., (1693).

[2]) De Staatskerk was een grief in het oog der andersdenkenden op het punt der religie; vooral in gemeenten waar deze een overheerschend getal der burgerij uitmaakten zooals te Zaandijk. Kerkgebouw zoowel als eeredienst werden bekostigd uit de dorpskas. Het pleit wel voor de verdraagzaamheid, dat de Doopsgezinden ook voor dezen kerkbouw nog particuliere hulp hebben verschaft. Van hun kant deden toen de Hervormden een eigenaardige concessie: 1709 8 maert werd geresolveerd de wijn tot het H. Avondmaal te doen bekostigen door „de Jakeny" om bij de andersdenkenden geen aanstoot te geven.

merwerk *f* 2700.— alles tesamen hebben de uitgaven bedragen *f* 9519.8.—.
Het kerkhof bevond zich ten zuiden en westen van de kerk. Anno 1734 werd er een steenen muur om gemaakt, waarvan de kosten hebben bedragen *f* 1650.—.
De kerk had drie ingangen, een in het westen, een in het oosten, en in het nieuwe gedeelte ook een aan de oostzijde. De preekstoel stond in het zuiden en het gestoelte van den magistraat daar schuins rechts tegenover. Men vond er oudtijds geschilderde glazen [1]), een bord met de namen der predikanten [2]), koperen kerkkroonen en een fraai scheepje. [3])
Op de talrijke grafzerken waren verschillende wapens en merkteekens, ook afbeeldingen van molens der overleden burgers gebeiteld.
De toren stond op het westeinde, met een scherpe spits, en daar beneden de klok en wijzerborden; op het oosteinde was een koperen windwijzer, nl. een

[1]) De glazen waren als gewoonlijk geschenken, meestal van stads- en dorpsbesturen. In de kerkmeestersrekeningen vind ik enkel 1718 8 April Joris Slob glasschilder betaelt *f* 16.—.—.

[2]) In de kerkmeestersrekeningen vind ik van dit bord geen melding, waarschijnlijk is het een geschenk van de leden der gemeente; wel vond ik een aanteekening over het bordje der Psalmen. 1709. Den 15 may betaelt an Jacop Vrerickse maslaer an een bortien van de Salme en ansetten saemen *f* 17.4.—.

[3]) Over het opknappen van het schip komen verschillende aanteekeningen voor, o.a. 1709. den 18 December an Wullem Pieterse voor vurwen en vergult an 't schipie volgens reckeningen betaelt *f* 13.9.8.

FIG. 3. HERVORMDE KERK. Ao 1869. VAN UIT DE ZAAN GEZIEN.

driemast schip aangebracht [1]). Nog was aan den muur een zonnewijzer [2]).
In 1686 was een nieuwe houten toren gebouwd, waarvan de kosten bedragen hebben met inbegrip van de klok *f* 1877.5.— [3]).

[1]) 1709. 2 Sept. bet. an de weduwe Quincksteyn & Soon (te Amsterdam) voor een schipie op de kerck van roet koper *f* 13.—.—.

[2]) Deze werd o.a. in 1766 hersteld. 4 juny bet. aan Jacob Oostwoud voor de sonnewijzer *f* 12.12.— Oostwoud was schoolmeester en een zeer bekend landmeter en mathematicus te Oost-Zaandam.

[3]) Aant. uit het kerkmeestersboek. Nota B. betaelt volgens de Rek. van Burgermester Symon Gerritsz. Visser als volgt. 1686 den 9 Octob. betaelt aen de klockgieter mr. Claudy Fremy tot Amsterdam voor de klock met syn toebehooren volgens syn rek. *f* 730.4.—
den 23 Dec. betaelt aan mr. Jacob van de Velde loot Gieter tot Amsterdam de somma *f* 158 —.—
den 20 febr. 1687 Betaelt aan Willem Willemsz. Pulle, volgens syn rek. 57.6.—

FIG. 4. WEESHUIS. TEEKENING VAN C. W. BRUINVIS, NAAR EEN GEGRAVEERD BOVENSTUK VAN EEN SPIEGEL.

In 1764 werden extra kosten aan den toren gemaakt ten bedrage van *f* 1383.19.—, terwijl in 1790 wederom de toren reparatiën behoefde, welke uit liberale giften der ingezetenen, tegelijk met den bouw van een nieuwe dorpsschool werden bekostigd, totaal tot een bedrag van *f* 2247.—.— [1]).

den 22 dyto betaelt aen Dirck Jansz. Verbeeck volgens syn rek *f* 116.8 —
den 29 maert betaelt aen Gerrit Dircksz. Smit volgens syn rek. *f* 163.7 —
den 29 maert betaelt aen Dirck Claesz. Heyn houtkooper tot Saandijck volgens syn rek. *f* 378.—.—
den 29 maert betaelt aan Pieter en Jan Claesze Baes volgens haer rek *f* 274.—.—
Deze laatsten waren de timmerlieden, Verbeeck was metselaar en Pulle biersteker.

[1]) De rekening van den timmerman Samuel Daesdonk was . . . . *f* 1629 10.—
en van Boudewijn Nel, metselaar . „ 527 —.—
f 2156.10.—

In 1827 werd een geheel nieuwe toren gebouwd in een anderen vorm, daar de bestaande te bouwvallig voor restauratie werd geacht.

In den nacht van 19 Mei 1878 woedde een hevige brand op een scheepstimmerwerf en een molenmakerswerf; de sterke wind joeg de vonken overal heen en deze tastten de kraaiennesten aan op de torenspits, die weldra begon te branden. Het vuur deelde zich verder aan de kerk mede en het geheele gebouw werd tot een ruïne.

Een eenvoudig kerkgebouw, dat niets bijzonders aanbiedt, kwam er voor in de plaats.

De oude kerk vindt men goed en nauwkeurig afgebeeld op de bekende prent, de Vrijheidsboom ingewijd 14 Juni 1795. De boom staat in het midden van de Kerkstraat, links heeft men de pastorie [1]), rechts het schoolgebouw, oorspronkelijk dagteekenend uit 1641, doch in 1790 opnieuw gebouwd, en het steenen woonhuis van den schoolmeester.

Een ander openbaar gebouw was het weeshuis. Reeds den 17 July 1668 ontvingen de regenten van eenige Zaansche dorpen octrooy van de Staten van Holland omtrent de bedeeling van hunne armlastige medeburgers.

De liberale gift was gebaseerd op de dorpsaanslagen, het prikkeschot genoemd; 60 personen namen er aan deel, de minste was Sam. Daesdonk met *f* 3.— en de hoogste Aris van der Ley met *f* 210.—

[1]) Deze pastorie werd later ingericht tot een jonge meisjesschool, en de nieuwe pastorie kwam aan den hoofdweg, waarvoor 6 Sept 1856 een huis werd gekocht van de wed A. Schut te Krommenie voor *f* 2650.—. De oude pastorie is sedert woonhuis, toen het badhuis van de afd. Witte Kruis geworden, thans weer een woonhuis.

In 1695 werd door de dorpen Koog en Zaandijk gezamentlijk een weeshuis gebouwd, dat tot 1721 in stand bleef, toen ieder dorp een afzonderlijke stichting maakte, hebbende van de Staten daartoe den 21 Mey octrooi ontvangen. Het nieuwe weeshuis te Zaandijk werd eerst in 1730 gebouwd. De gevelsteen boven de deur geeft te lezen:

Doe men schreef zeventien hondert en driemaal tien,
Ley Heyndrick Willemszen van Boort den Eersten stien.

In dit dorpsweeshuis hield ook de magistraat hare bijeenkomsten. Deze was niet talrijk, daar de regeering eigentlijk zetelde te Westzaan op het rechthuis, bestaande uit schepenen en vroedschappen gekozen voor de geheele banne van Westzaanen, waartoe behoorden de dorpen Westzaanen, West-Zaandam, de Koog, Zaandijk en Wormerveer, tesamen een college van 7 schepenen en 16 vroedschappen, waarvan Westzaanen alleen de helft leverde. Zaandijk leverde slechts één schepen, en een, soms bij toerbeurt 2 vroedschappen. Deze personen regeerden onder den naam van burgemeesters voor de privé aangelegenheden van het dorp.

In 1835 werd het weeshuis gerestaureerd en de vergaderkamer der regenten, tevens van het dorpsbestuur, alsmede de trouwkamer, veranderd en naar de toenmalige eischen ingericht. Eerst in 1855

FIG. 5.
HUIS MET
SCHEEPSWERF.

bekwam Zaandijk een afzonderlijk raadhuis.

Wij keeren nu terug tot de allereerste Zaandijker kerk, het preekhuis.

Toen met den bouw van de nieuwe steenen kerk in 1641 aangevangen zou worden, werd dit oude gebouw vervoerd naar de Koog, waar het ingericht werd als boerenwoning en later diende tot woonhuis voor verschillende arbeidersgezinnen. In het jaar 1854 werd er een en ander aan veranderd. Een aanteekening van het jaar 1855 zegt: „'t vorig jaar niet aanget. de verandering van een huys te Koog a/d Zaan even benoorden de dubbele buurt; dit huis was zeer oud, maar had in onderscheiden eigenaars handen, altijd behouden een opschrift boven de deur, luidende:

Dit huys t Zaandijk gebouwd was daar de eerste kerk,
Is hier herbouwd en nu geschikt voor boerewerk.

Deur, en deurkozijn, van boven rond en de deur geript met ijzer hengsel, benevens aan 't zuyden de bovenraampjes in lood gezet, droegen nog het kenmerk, zij van dien tijd konden zijn."

Het huis staat nog, thans gebezigd als bergplaats van een stijfselfabriek.

Uit de afbeelding kan men zien den ouden echten stolpvorm der Westfriesche boerenhuizen, welke bouwvorm ook in Zaandijk voor particuliere woningen, die eenigszins omvangrijk moesten zijn gebezigd is, hetzij er het boerenbedrijf werd uitgeoefend of een andere nering. Nog worden enkele huizen van dezen vorm, doch meest met een meer verlengde dakvorst zoodat men aan beide zijden een wolvendak krijgt, in Zaandijk en omliggende gemeente aangetroffen.

Dit schijnt dan ook voor grootere gebouwen de meest gewenschte bouworde te zijn geweest.

Wij vinden den vorm terug bij de „Oude Vermaning" der Doopsgezinden van Koog en Zaandijk, thans woonhuis met drie woningen, de tegenwoordige Doopsgezinde kerk en het Doopsgezinde weeshuis, die zich echter allen te Koog aan de Zaan bevinden. Deze gebouwen dagteekenen uit de 17de eeuw, maar ook zelfs het tegenwoordig raadhuis der gemeente Zaandijk dat als koopmanshuis werd gebouwd in het midden der 18de eeuw vertoont nog geheel deze bouwtrant, hoewel bij dit gebouw van een bijbehoorende nering volstrekt geen sprake was.

Met andere huizen in deze stolpbouworde, die ik ken of gekend heb, was dit wel het geval, nl. een slachterij, een bakkerij, eertijds een timmerwinkel, een schoenmakerij, een scheepmakerij.

Van deze laatstgenoemde behuizing gaat een photo hierbij; zooals men zien kan is het precies hetzelfde type als het eerste Hervormde preekhuis, hoewel beide gebouwen voor zulk een verschillend doeleinde werden gesticht.

Bij deze stolpen vindt men in het midden het dusgenaamd vierkant van zware houten pilaren of stijlen, evenals bij de hooibergen der boerenhuizen; onder de pannen van het dak bevinden zich geen balken en planken, maar sparren. Hoogstwaarschijnlijk zijn bij de meesten dezer huizen de daken niet met pannen, maar met riet gedekt geweest [1]).

[1]) Een aanteekening over de huizen te Wormerveer, die helaas geen vermelding van jaar heeft, maar uit het midden van de 18de eeuw zal zijn, is voor de Zaansche huizenbouw van belang, ook wat betreft de rietbedekking. Deze luidt:
Wormerveer is teegenswoordig wel bebout en meest Fraije huyzen; zommige altemaal van hout en andere tot aan de zolder van steen, wel verstaande de voorgeevel, want aan de zijde en van agtere zijnze al te maal van hout en men vint er wijnig van boove plat, maar al te maal met een schuyne kap, die nu in plaats van met riet gelijk men Eertijds gewoon was, meest al met roode en blaauwe panne gedekt zijn; en deeze verandering wort niet alleen gedaan, omdat het zig zierelijker vertoont, en opdoet, als een riededak, maar ook omdat het waater 't welke van den heemel daar op needer valt en vervolgens door goote in een daartoe gemaakte bak heenstroomt en ontfange wert, veel zoeter aangenaamer en zuyverder bevonde wert, dog wel alder meest geschiet dit om dat bij ongemak van brant de daake niet zoo vatbaar voor de needervallende vonke en aandrijvende vlam zulle weeze, waarom er ook bij Regente eenige jaare geleede, gekeurt en goedgevonde is, (en wel om de laaste reede) te verbiede geen nieuwe huyze met riet te dekken, maar enkel met panne; En zelfs de reets geboude, zoo wanneer die van boove moeste vernieut worde, met panne te moete belegge, om welk verbot en voorege reede, men der tans als wijnig vint uytgenoome eeniege zeer oude Gebouwe, die nog met riet, als van outs gedekt zijn."

Wanneer een dergelijk huis wordt gesloopt, en de inwendige bouworde komt aan het licht, dan wordt door het publiek de meening uitgesproken, dat eertijds dit gebouw wel tot een boerenhuis zal gediend hebben. Als een bewijs voor dit denkbeeld zou het volgende kunnen dienen. In de 17de eeuw vond men te Zaandijk een familie, die „Hoyhuys" heette. In een der oude doopboeken van Westzaanen vond ik o.a.: 1626, 5 April gedoopt Mary, dr. van Cornels Jansz uyt het hooyhuys en van Metjen.

1632, 31 Maart gedoopt Mary, dr. van Jan Jansz. uyt 't hoeyhuys.

Wij moeten hier denken aan menschen, die woonden in een boerenhuis op Noord-Hollandschen of West Frieschen trant ingericht met grooten hooiberg in het midden. De bijnaam is spoedig familienaam geworden, het boerenbedrijf werd verwisseld door dat van den koopman. In den tijd van den kerkbouw (1642) komt Jan Jansz. Hoyhuys voor als kerkmeester, en in 1644 vind ik hem als schepen van Westzaanen en burgemeester van Zaandijk genoemd. In de administratie der goederen dezer familie zegt van hem de man zijner kleindochter: „die eerweerdyge en godtsalyge Jan Janse Hoyes in seyn leeve burgemeester op Saendijck is in den Heere gerust in 1661".

Hij liet na een weduwe Lijsie Pieters, die stierf 30 Maart 1700 oud 89 jaar. De geheele boedel, toen vrijgekomen, werd bevonden „in een seer goden stand", n.l. waardig 50400 gulden 5½ stuyer. Het geld was vooral in den graanhandel verdiend. Reeds Ao 1692 met zijn zoon Jan, eveneens burgemeester, was het geslacht in de mannelijke lijn uitgestorven. Het bedoelde woonhuis werd bewoond door meer dan een gezin, o.a. door Burgem. Symon Gerritsz Visser, gehuwd met Alyt Jans Hoyhuys, die ook wel opvolger in de koopmanszaken van zijn schoonvader schijnt geweest te zijn; tevens was hij een bekend reeder ter walvischvaart en had als zoodanig zitting in het college der gecommitteerden voor de Groenlandsche Visscherij.

In die boedeladministraties, nog in 1720, wordt van dit gebouw gesproken als „het Stamhuys" der familie.

Wij moeten hierbij opmerken, dat meestal bij de eigenlijke stolp verschillende uitbouwsels naar behoefte der bewoners voorkomen.

Het moet een groot huis geweest zijn, daar het in het Verpondingboek op *f* 8.7.— staat genoteerd, terwijl de overige groote woonhuizen te Zaandijk niet hooger zijn aangeslagen dan *f* 5.— of enkele stuivers meer. Misschien staat de hooge aanslag in verband met de bewoonbaarheid door meer dan één gezin. [1])

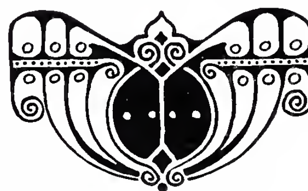
Dit gebouw zal dus wel oorspronkelijk als boerderij gebouwd zijn, maar uit het eerder medegedeelde blijkt voldoende, dat dit niet met elk gebouw in stolpvorm het geval was.

---

[1]) 1854. 28 Januari werd te Zaandijk publiek geveild: Een huis zijnde een stolp, met 3 woningen en een huisje met 2 woningen staande op hetzelve erf, op het Zonnepad No. 300 en 301, erf 35 el (het groote huis was schier niet meer bewoonbaar).

Zaandijk '09. G. J. HONIG.

(Wordt vervolgd).

VAN EEN NOORDHOLLANDSCH DORP-ZAANDIJK. II.

GEMEENTE-WAPEN VAN ZAANDIJK.

Het andere hoofdtype der Zaansche woonhuizen is even eenvoudig als het hiervoor behandelde; het zal oorspronkelijk voor de kleinere woonhuizen zijn gebezigd. Wij vinden hier niet de vier breede gevels met het groote dak, maar twee zijden zijn aanmerkelijk smaller dan de twee anderen, met een schuine kap.

Van de eerste huizen uit den tijd van het gehucht „de Vijf Broers" is niets bekend; zooals reeds gemeld, zij zijn allen verwoest in den Spaanschen oorlog, maar van de oudste huizen van het latere Zaandijk wordt het volgende gezegd:

„Als nu Godt eenige rust gaf, hebben de Zaandijkers haar plaats wederom beginnen te bouwen, timmerende seer laage hutten sonder schoorsteene, alleen met luyken in het Dak, die men na de wind konde opendoen ende toetrekken, van de welken hutten nu niet meer overig zijn." [1]) Dit werd geschreven omtrent het jaar 1640.

Ook de huizen, die omstreeks dezen tijd en later werden gebouwd, waren allen van hout, later velen op een steenen voeting en enkele weinigen met een steenen voorgevel, waarvan echter dikwijls het voorschot weder van hout was [1]). Bij die steenen voorgevels valt op te merken, dat zij bijzonder net en zorgvuldig van kleine steentjes zijn opgemetseld en fijn gevoegd. Het gebruik van steen werd in de 18de eeuw menigvuldiger, maar een huis geheel van steen opgetrokken bleef toch een zeldzaamheid, meestal bevond zich slechts aan de zijde van den hoofdweg de gemetselde gevel.

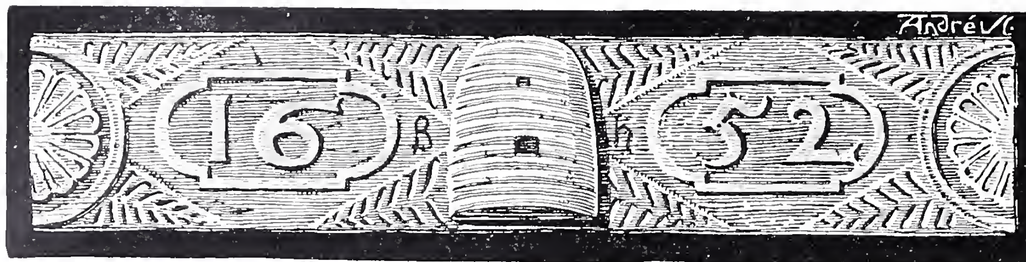
De antieke voorgeveltjes van dit type oude Zaansche huizen hebben voor de liefhebbers van kunst en architectuur een zekere bekoring, niet minder dan de Oud Hollandsche gemetselde trapgevels in de steden.

Van de echte houten gevels uit de 17de en 18e eeuw is misschien geen enkele meer in den oorspronkelijken toestand. Men vond bij allen meestal in het midden een deur met bovenlicht, dat een venster was van twee of drie rijen ruiten, en van de eigenlijke deur was afgescheiden door den dwarsbalk, het deurkalf, welke dikwijls door snijwerk was versierd, een rozet, een scheepje, een molen, en aan weerskanten de cijfers van het jaar der stichting. In mijn bezit zijn een tweetal nl. een met een molen met het jaartal 1727 en een met een bijkorf met het jaartal

[1]) Nog op het einde der 19e eeuw vond men een enkele dergelijke stookplaats op het eiland Marken.

[1]) Wanneer hier van gevel gesproken word, dan is dit in den algemeen bekenden zin De oude Zaankanters noemden dit deel van het huis, het voorschot, evenals het tegenovergestelde dan wel het achterschot geheeten zal hebben. In lateren tijd is de benaming meer op het houten bovendeel overgedragen.

FIG. 1.
DEURKALF.

1652 welke ontnomen zijn bij reparatie aan Zaandijker woningen. Van deze deuren werd zelden gebruik gemaakt, het waren de z.g. dooddeuren, die dadelijk in een kamer uitkwamen, en slechts dienst deden bij huwelijk of begrafenis. Dikwijls waren die deuren in de bovenhelft van glasruiten voorzien, aldus dienst doende als vensterraam. Vensters met kleine ruiten, en voorzien van houten luiken, vond men aan weerszijden van de dooddeur, of slechts aan één kant, terwijl men aan de andere zijde een kelderraampje zag en daarboven een van een z.g. opkamertje, meestal een slaapvertrekje. Dikwijls was dit een dubbel venster, met in de eene helft glasruiten, en het ander deel open voor het toelaten der buitenlucht, dat met een luikje gesloten werd. In de 17de eeuw waren natuurlijk de ruitjes in lood gevat; een enkele maal treft men ze nog wel eens aan, op een weinig in het oog vallende plaats.

In het bovenschot vindt men in het midden een venster, wanneer er zich een vertrek bevindt en een deur wanneer er een zolder is.

De eigenlijke ingang bevond zich aan de zijmuur of zijweeg, zooals men hier de muur of wand noemt, meer nog bij een op zijde aangebouwd deel of enkel portaal. Vooral bij de oudste huizen merkt men aan den zijmuur de zg. getrapte weeg aan; de planken zijn over elkander gelegd, zoodat het regenwater er bij neerloopt zonder tusschen de naden te kunnen komen.

Aan dit type der huizen is echter een verbazende variatie waar te nemen, ontstaan door de ligging of stand, of naar aanleiding van den smaak van bouwheer of bouwmeester, of uit noodzaak van latere vergrootingen.

Meestal vindt men dat het Zaansche huis bestaat uit twee vleugels, de een haaks tegen den ander gebouwd. Bij den achtervleugel treft men soms een zg. luif of afluiving aan.[1]) Hier springt het bovendeel omtrent een meter buitenwaarts, zoodat men een afdak krijgt, dat bij regen een min of meer drooge plek ter berging van huishoudelijke zaken en gereedschappen geeft, terwijl de bovenvertrekjes iets ruimer afmeting krijgen. Die bovenkamertjes zijn meestal slaapvertrekjes, de schuine kanten van het dak zijn nl. afge-

[1]) Deze afluivings komen veel bij pakhuizen voor, en zijn dan meestal door pijlers gesteund.

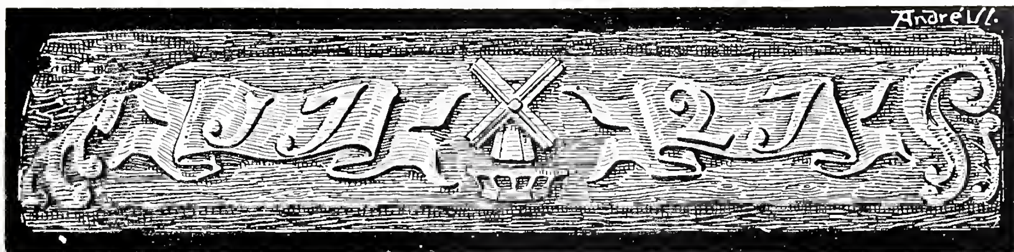

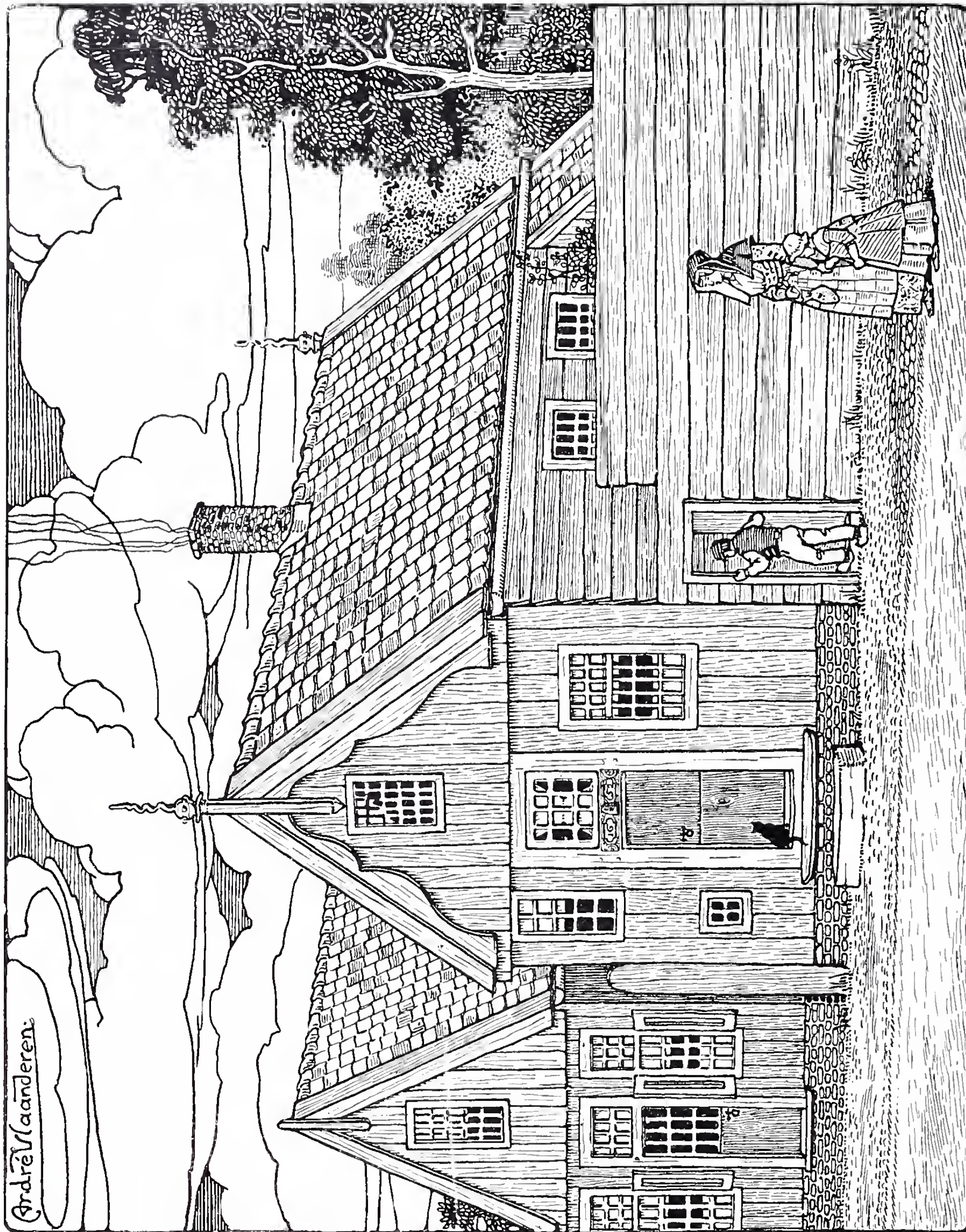
FIG 2.
DEURKALF.

schoten en vormen dan bedsteden, bedsvakken genoemd, en kasten; het licht ontvangen zij door de dakvensters, die zoo aardig het dakgeheel onderbreken. Die bovenslaapkamertjes waren bestemd voor de kinderen en voor de dienstbode; de man en vrouw des huizes sliepen in een alkoof in de woonkamer. Oude timmerlui noemen die uitbouwsels wel uiledakken; thans wordt de benaming dakkapellen meer gebruikelijk.

Het behoeft geen betoog, dat juist door die vrijheid van bouwen, door het aanbrengen van wijzigingen naar de individueele wenschen van de bouwers, evenwel met behoud van het eigen karakteristiek in de bouworde, zich dat eigenaardige dorpstype heeft gevormd, die het kunstminnend oog zoo aangenaam aandoet; daarentegen valt niet te ontkennen, dat door het uitbreiden van verschillende huizen, nl. door het aanbrengen van bijna even groote gebouwen, doch van een nieuweren stijl de eenheid verbroken werd bij zulk een perceel. Deze perceelen werden „goeiejaarshuizen" genoemd; bedoeling van deze benaming is natuurlijk, dat de koopman tot die vergrooting overging wanneer hij over zijn balans tevreden was.

De overlevering zegt, dat oorspronkelijk de houten huizen, evenals de schepen, geteerd waren; daarna werden zij geverfd vooral in een donker metaalgroenen kleur, die later werd afgewisseld met een helderder tint, Spaansch groen. De deuren en vensters waren van een andere kleurnuance, de vensterluiken hadden roode randen, terwijl de windverings en waterborden, de gevelnaald en de dakgooten wit geverfd waren. Deze laatsten hadden van binnen een roode kleur, evenals dikwijls de binnenkant der raamkozijnen. Ik vermeen dat de deurkalven oorspronkelijk in allerlei kleuren waren uitgemonsterd, evenals de oude gevelsteenen. Het molentje bijv. in mijn bezit vertoont onder de laatste lichtgroene verflagen, een bruin lijf. zwarte roeden met 2 roode en 2 witte zeilen, de linten zijn wit geweest met roode letters, het fond blauw en de bladornamenten rood en wit gekleurd.

Eenige afbeeldingen van Zaandijksche huizen, die verschillende typen vertegenwoordigen, zijn hierbij weergegeven. Een der oudste huizen, nog aanwezig, draagt het jaartal 1643, het heeft een lange vorm en is altijd voor meerdere wonin-

PLAAT LXIX. HUIS AAN HET EZELSPAD.

gen van arbeidersgezinnen ingericht geweest. Thans is het middendeel vernieuwd. (fig. 3).

Het eigenaardig Noord-Hollandsch voorschot is door verschillende typen vertegenwoordigd, in deze huizen hebben ook de kooplieden en molenbezitters gewoond.

Het eerste is het type geheel hout op steenen voet, het deurkalf met bijkorf draagt het jaartal 1652. Ik schetste het af 27 Sept. 1884; thans is het geheel veranderd; het is ongetwijfeld gebouwd voor een lid der familie Honigh. (Pl. LXIX).

Het tweede geeft hetzelfde type weer, maar met een steenen voorgevel; het dagteekent uit het einde van de 17de of den aanvang der 18de eeuw; dit huis is gebouwd voor mijn voorvader Jacob Cornelisz. Honigh, en werd bij zijn overlijden in 1709 toebedeeld aan een zijner zonen, Jan Jacobsz. Honig, in wiens geslacht het gebleven is tot aan den dood van mijn grootvader Jan Jacobsz. Honig, in 1867. Deze sprak van deze woning als van ons stamhuis. (fig. 4).

Het is buiten mijn bestek veel over het inwendige der Zaandijker huizen te zeggen, dit heeft vader gedaan op onderhoudende wijze in zijne schetsen in de Oude Tijd [1]); ik kan hier bij opmerken, dat hem toen voor den geest stond het hier bedoelde huis van ons geslacht. Een schets van het grondplan kan echter aanvulling geven. Eertijds waren de wanden beschoten met eikenhout, het wageschot, soms was, zooals hier, een buitenmuur van tegels voorzien. In de 18de eeuw werd het gewoonte de houten wanden te verwen, waarbij blauw in verschillende tinten de voorkeur had, vooral de plafonds bestonden bijna altijd uit blauwe vakken met een licht milieu en donkerblauwe bossings; de zware balken waren ook blauw, dikwijls met rood gekleurde randen. De stijlen zijn steeds gemarmerd, evenals de vloeren. In later jaren kwam meer een bruine kleur in zwang voor de eenvoudige vertrekken en doodenkop en groen met goud afgezet voor de fraaie kamers in Lodewijk XV en Lodewijk XVI met hunne beschilderde behangen; in het eerste deel der 19e eeuw bleef groen de overheerschende kleur. De bovenvertrekken waren van verschillende kleuren, geel, rood, enz. en werden daar naar genoemd, het geele kamertje, de roode kamer, enz.

Wel zijn de geheel houten gevels steeds in den smaak gebleven, maar de kooplieden gaven toch meer en meer de voorkeur aan een gevel van steen met een houten bovenschot. Niet lang geleden werd er nog

[1]) „Van over het IJ" door Jacob Honig Jsz. Jr., in de Jaargangen 1869 en 1870.

FIG. 3. ARBEIDERSWONING O/D SCHANS. Ao. 1643.

FIG. 4.
OUDKOOPMANS-
HUIS DER FAMI-
LIE HONIG MET
PAKHUIS
D' BIJKORF.
OUDE TEEKENING.)

een vrij goed bewaard uit de 18e eeuw gesloopt (fig. 6). Op de plaats waar het opkamertje uitgebouwd was werd de gevel afgesloten door een ornamentaal steentje. Er bevindt zich nog een dergelijk steentje bij een thans tot winkel vervormd koopmanshuis, meer in het noorden van het dorp.
Er valt op te merken als een bijzonderheid, dat overigens bij de Zaansche gevels de steenbouw door het hout is nagebootst. De pilasters in Griekschen stijl bij de deuren hebben het aanzien van steen, maar zij zijn allen van hout gemaakt, en door de verwers geschilderd als zandsteen of marmer. Ook binnen in de huizen is veelal het marmer nagebootst, wanden en vloeren in de gangen, stijlen

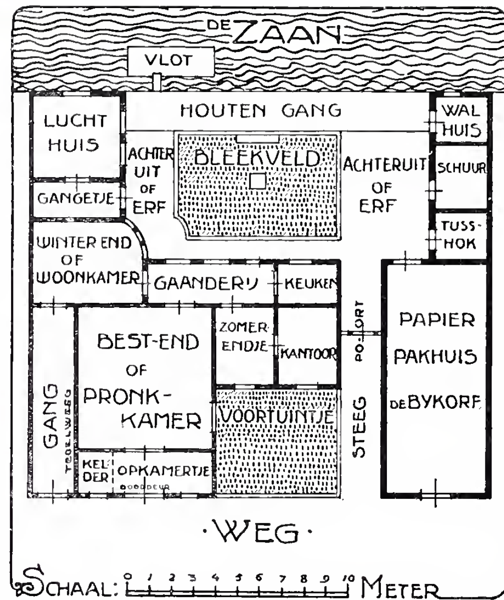

FIG. 5.
PLATTEGROND
VAN OUD KOOP-
MANSHUIS MET
PAKHUIS.

en kolommen in de kamers. De verwers hadden het in de marmernabootsing dikwijls ver gebracht.

Tot dusverre was het voorschot gelijk met de dakvorst, waarbij de windverings door hunne eenvoudige, gebogen lijnen een versiering waren. Deze, hoewel niet allen aan elkaar gelijk, hebben toch een zelfde type. Boven bevindt zich de gevel, die uitsluitend de eigenaardige spiraalvorm op een boi vertoont; in een aanteekening uit 1778 vond ik deze dakversiering gevelnaald genoemd, thans is makelaar gebruikelijk. Dit type draagt den naam van Zaansch voorschot.

Na het midden der 18e eeuw kwam er verandering in de bouworde van dit bovendeel der gevels. Het werd grooter en breeder gemaakt en hooger opgehaald, zoodat het boven het dak uitkwam en aan de vorst met ijzeren staven werd vastgezet; men noemt dit type een Broeker voorschot, waar uit men zal moeten afleiden dat deze vorm in Broek in Waterland ontstaan is en zich van daar naar de Zaanstreek, de Rijp en andere plaatsen in Noord-Holland heeft verbreid. De Broeker voorschotten leenen zich voor een weelderige versiering met beeldsnijwerk, die meestal in hun Lodewijk XV stijl waarin zich reeds Lodewijk XVI vormen vertoonen, wederom naar een zelfde type zijn vervaardigd.

Vooral in Krommenie vindt men nog prachtige modellen van dit soort koopmanshuizen bewaard. [1]) De weelde deed zich ook kennen in mooi gebeeldhouwde deuren en rijkversierde bovenlichten, meestal met de attributen van koophandel en zeevaart. De kleur van het lijstwerk aan het voorschot zal wit zijn geweest, terwijl oorspronkelijk bij dat der deuren ook verguld werd aangebracht. Zoo heb ik het in Krommenie steeds gezien. Te Zaandijk heb ik van die voorschotten in rococo stijl nog maar weinig gekend. Men begrijpt, dat deze houtversieringen niet zoo tegen den tand des tijds, den invloed van weer en vocht, zijn bestand als de steen. Aan het steeds goed onder den verf zetten is 't wel te danken dat er nog zoo veel van behouden is. De laatste gevel in dit genre is in 1907 gesloopt; wel wilden de verbouwers het behouden, maar een al te stipt willen handhaven van de bepalingen der woningverordening van de zijde van het gemeentebestuur, heeft het schoone bouwwerk aan den slooper overgeleverd. [1]) (Zie fig. 8).

[1]) Zie Architectonische Rundschau, Jg. XXIV, 2e helft waarin J. Kuiper aan dit soort Zaansche huizen een geïllustreerd artikel wijdt.

[1]) Er zijn geen namen van personen overgeleverd,

FIG. 6.
KOOPMANSHUIS
(MET GETRAPTEN ZIJWEEG).

Na de vlugge Lodewijk XV gevels zijn de voorschotten gekomen met Lodewijk

die zich boven anderen bekend hebben gemaakt met die houtversieringen. Het snijden in hout is van ouds een volkskunst geweest, die wel verminderd, maar nooit geheel verdwenen is; dit bleek toen vóór een 30-tal jaren de belangstelling der kunstnijverheid daarop gevestigd werd; door tal van eenvoudige menschen in Friesland, in Noord-Holland werd nog steeds in hout gesneden uit traditie en naar overgeleverde modellen. Vroeger was het een ambacht, het beeldsnijden.
In „Saenlans wassende Roos" (1693) wordt er van gezegd:

„Den Beeldenaer met zijn viertuyt
Die steeckt een versche roose uyt,
Of oock noch wel een ander fruyt:
Ik seg u het is sulck een werck,
Het sal ligt tot een schip of kerck".

FIG. 7.
BURGERWOONHUIS AAN HET HAZENPAD.

FIG. 8.
KOOPMANSHUIS MET LOUIS XV GEVEL AAN HET GORTERSPAD.

XVI vormen. De schelpversiering aan den top werd nu vervangen door een

Vooral aan de schepen met hun rijk versierde spiegels en galjoenen werd het beeldsnijden toegepast, zoodat de Heer Kuyper meent dat ook de houten gevelversieringen door schepenbeeldsnijders zijn bewerkt. Daar het beeldsnijden oudtijds een apart bedrijf was, is het natuurlijk dat de beoefenaars hun kunst overal, waar die ingeroepen, werd, hebben toegepast, zooals ook uit het bovenstaande rijmpje blijkt, (einde 17e eeuw). Of in later jaren de timmerbazen voor de houtversieringen aan de gevels en in de binnenkamers deze werkzaamheden hebben opgedragen aan aparte ambachtslieden, de beeldsnijders, of dat zich onder hun eigen knechts mannen tot dit vak bekwaam bevonden, is mij niet bekend. Ook niet of op de Zaandammer scheepswerven tot beeldsnijden bekwame werklieden waren, of dat dit werk nog

FIG. 9.
KOOPMANSHUIS
MET LOUIS XVI
GEVEL.

bloemkorf met guirlandes. In de kom der gemeente zijn er nog een drietal te zien, een gevel geheel van hout, en een tweetal met een steenen gevel en een houten voorschot. Een er van is hier afgebeeld, het werd gebouwd voor den koopman en oliefabrikant Klaas de Jager in den aanvang der 19e eeuw. Een eigenaardigheid is bij dezen gevel op te merken; de dooddeur houdt het midden tusschen een deur en een vensterraam, dat open geschoven kan worden. Een bewijs voor het vasthouden aan het oorspronkelijk type. (fig. 9).

Tegelijk met deze meer weelderige vormen zijn de oude Zaansche voorschotten blijven bestaan met hun spiraalvormige makelaars, en vond men vele Broeker voorschotten die van boven een eenvou-

---

steeds als voorheen aan afzonderlijke specialiteiten werd uitbesteed. Zeker is het dat te Krommenie, waar men zeer fraaie houten gevelversieringen vindt, geen scheepsbouw van beteekenis werd gevonden. In 1788 werd aan de bekende optocht ter eere van den 40sten verjaardag van den Erfstadhouder door de mannen van handel en nijverheid aldaar deelgenomen, en wij vinden er slechts één schuitenmakersbaas, en wel vijf timmerbazen.
In verband met deze kwestie zij nog de volgende aanteekening medegedeeld: in een proces met een gefailleerd scheepsbouwer, Mr. Hendrik Cardinaal, vindt men o.a. dat een schip van diens werf was afgeloopen, hetwelk toen door den schipper Age Anskes is geapprehendeerd en in bezit genomen, en „dat deze vervolgens zijn schilder en beeldhouwer in hetzelve schip heeft gezonden en alles in de cajuit, etc. door dezelve voor zijn rekeninge en tot zijne kosten doen en laten maken.” (Mr. Barels, Advysen Kooph. en Zeevaert I, 402).

FIG. 10
DORPSGEZICHT.
OP DEN VOORGROND HET HUIS
VAN J. J. BREET.

dige gebogen vorm hebben of enkel vierkant zijn.
Na de Lodewijk XVI periode werden de gevels weer eenvoudiger, de bloemkorven verdwenen, en het voorschot eindigt in een driehoekigen vorm, soms versierd aan den onderkant met afgestoken blokjes, en deze vorm is aldus door de dorpstimmerbazen gehuldigd tot na het midden der vorige eeuw, ongeveer tot 1870.
Ook de oudere huizen, die in die tijden zijn veranderd, hetzij zij gemoderniseerd werden, hetzij omdat zij reparatie behoefden wegens ouderdom kregen die driehoekige spits. Later kwamen uitgezaagde daklijsten in de mode, met in allerlei figuren uitgezaagde geveltopjes.
De daken zijn belegd met roode en blauwe pannen, deze laatsten gelden voor deftiger. Na den Pinksterstorm in 1860 werden op verscheidene daken nabij de voorschotten een hekwerk van latten gelegd, stormlatten geheeten, die thans door ouderdom meestal zijn verdwenen.
Omstreeks 1840 drong in de Zaanstreek een nieuwe geest door. Niet dat dit tijdperk zich kenmerkt door een groote energie op het gebied van nijverheid en koophandel en daarmee gepaard gaande welvaart. Integendeel! Een dergelijke tijd is later wederom aangebroken, maar men maakte zich meer los van het karakteristieke van den ouden tijd. Oude zeden en gewoonten werden afgelegd of sleten uit; de dames lieten varen de nationale kleederdracht, die trouwens niet veel eigens meer had dan de kap met het oorijzer en zijn versierselen. En evenals in de tweede helft der 18e eeuw bij de koopmanshuizen de Lodewijk XV stijl zich in de oude Zaansche vormen had gedrongen, zoo werden nu de woningen in en uitwendig gemoderniseerd. De dooddeuren verdwenen hier en daar, de kleine vensterruiten werden door grootere vervangen. Vooral de nog overgebleven oude zeventiend-eeuwsche geveltjes met hun vensters met luikjes hadden afgedaan.
Ik vind een aanteekening over een huis, behoord hebbend aan de familiën Honigh, van Vleuten en Honig en ook door mijn grootvader Jan Jacobsz. Honig bij zijn huwelijk in 1812 betrokken. Dit werd in

FIG. 11. DEUR KOOPMANSHUIS DE MOL.

FIG 12.
LUCHTHUIS.
J. J. BREET.
Ao. 1869.

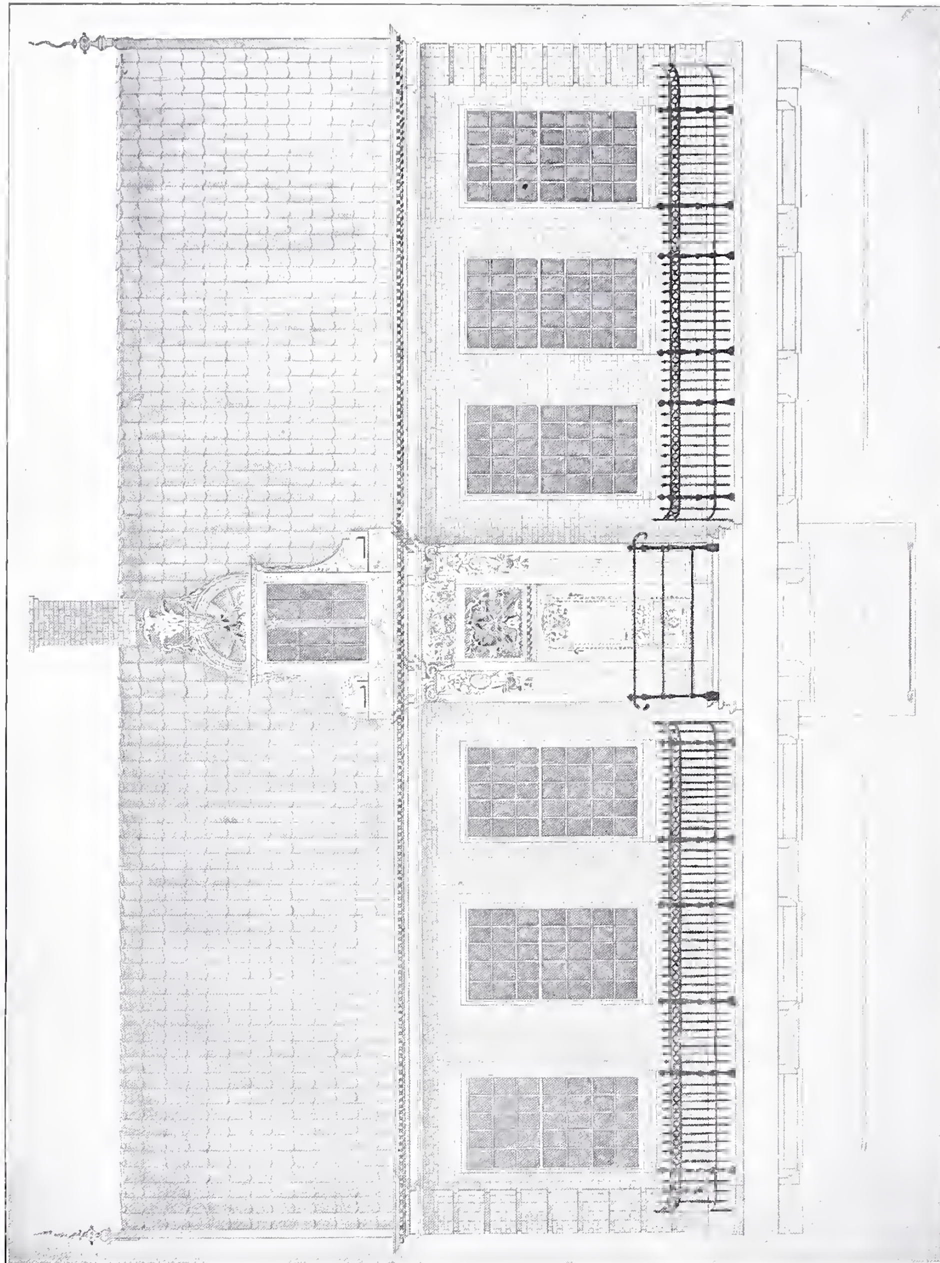

het jaar 1855 verkocht en veranderd tot een winkel; „'t was nog bijna het eenigste huis geheel in oude vorm, met vensters en voordeur midden in de voorkamer aan de straat." In dit huis is nog een zeventiend-eeuwsche geschilderde muurkast in wezen gebleven.

Wat nu betreft de verandering van het woonhuis type stolpvorm, merkte ik op, dat zich deze vorm meer eigende voor de grootere gebouwen. Een houten koopmanshuis van dit soort heb ik nooit gekend en ook nimmer in afbeelding gezien. Aan den straatweg tegenover de Hervormde Kerk stond het huis, hiervoor in het eerste gedeelte reeds genoemd, oorspronkelijk gebouwd voor de familie Hoyhuys, later bewoond door Burgemeester Symon Gerritsz. Visser, en daarna door de familie Gorter. Het behoorde in het midden der 18e eeuw aan een vermogend jong meisje Lysbeth Pieters Gorter, die in 1753 in het huwelijk trad met Burgemeester Pieter Gerritsz. Vis, die het toen liet afbreken en er een nieuw steenen gebouw voor in de plaats stichtte. Dit is het grootste huis dat Zaandijk ooit heeft bezeten. De bouwheer is de eenige eigenaar geweest; toen hij in 1795 kinderloos stierf en het in het volgend jaar openbaar werd geveild, had in dien slechten tijd, het 2e jaar der Bataafsche Vrijheid, niemand der Zaandijksche kooplieden lust het te koopen, maar kwam het voor *f* 5700 in handen der sloopers. In de veiling condities werd het aangeprezen als Een extra ordinaris capitaal en welgebouwd Aanzienlijk dubbeld Huis en Erv, volgens het Maadboek 56 roeden,

FIG 13.
HUIZEN.
V. D. LEY'S.
Ao. 1869.

PLAAT LXX. KOOPMANSHUIS DE MOL. (WATERVERF-TEEKENING VAN DEN BOUWMEESTER SAMUEL DAESDONK.)

waarin een gestucadoorden Gang, met groote Marmeren Plaaten bevloerd, verscheidene groote en kleine behangen en andere beneden- en bovenkamers; twee keukens, verdere commoditeiten, en veele vergulde en andere ornamenten.

Uit de catalogus van zijn inboedel, die in het sterfhuis verkocht is, kan men de indeeling van het huis opmaken. 1. Portaal, 2. Middengang, 3. Gang, 4. Gaanderij, 5. Noorder benedenkamer, 6. Groote noorderkamer, 7. Noorder slaapkamer, 8. Noorder keuken, 9. Zuider benedenkamer, 10. Kamer daarnaast en benoorden, 11. Zuider zijkamer, 12. Zuider slaapkamer, 13. Zuider keuken, 14. Ooster benedenkamer, 15 Ooster winterkamer, 16. Noorder boven- of Salomonskamer, 17. Noorder boven of Saksische kamer, 18. Zuider- of roode bovenkamer, 19. Boven geele kamer, 20. Ooster bovenkamer, 21. Vliering, 22. Zuider zolder. (Fig. 19).

Er zijn behalve de afteekening van den voorgevel nog een paar detailteekeningen bewaard van dit huis, o.a. van fraaie Lod. XV schoorsteenmantels met hun schilderstuk, ornamenten en kandelabres. Wat er nog ouderwetsch Zaansch in aangetroffen werd, is niet uit te maken; misschien niet veel daar voor plan en uitvoering hoogstwaarschijnlijk wel de hulp van een stedelijk architect zal ingeroepen zijn.

Het huis in 1709 voor Cornelis Jacobsz. Honig gebouwd, een kloek gebouw van twee verdiepingen, dat echter een sombere voorgevel heeft, was meer Zaansch ingericht.

In later jaren werd hierin de kamer aan de straat gerestaureerd in Lod. XV stijl met geschilderd behang, en omstreeks 1840 meen ik, werd er een fraaie Zaankamer of luchthuis aangebouwd, met een goed type gevel in driehoekvorm, waarin gebeeldhouwd een bijkorf temidden van pakken papier, betrekking hebbende op het papiermakers bedrijf der firma C. & J. Honig Breet. Dit huis was nl. evenals de papierzaak der firma C. & J. Honig door erfenis gekomen aan de familie Breet; het is na kinderloos overlijden van Jan Jacobsz. Breet in 1891 in andere handen gekomen en is nog aanwezig, doch wordt nu door meer dan één gezin bewoond. Toen ik in 1888 genoemden ouden heer Breet bezocht vond ik de boven voorkamer nog geheel ouderwetsch ingericht met een Zaansch blauw geschilderde zoldering en wageschotbetimmering, matten op de vloer en oude meubelen, o.a. een fraai glazen zilver- en porceleinkast. [1])

[1]) In Juni 1804 werd in deze woning, toenmaals bewoond door Cornelis Breet, en in het huis van

FIG. 14. KOOPMANSHUIS DER FAMILIES DE LANGE EN HONIGH, THANS RAADHUIS.

FIG. 15.
DEUR VAN HET
RAADHUIS.
(NOORD.)

huizen staan in de kom der gemeente, oudtijds bekend als „de Menniste buurt", wel het fraaiste deel van het dorp, waarvan de Beeldentuin het middelpunt vormt.

Ook het koopmanshuis in 1752 door Cornelis Floriszoon de Lange in deze buurt gebouwd is behouden gebleven. Na zijn dood, hij was te Zaandijk de laatste telg van zijn geslacht, werd het in 1765 voor *f* 7100 gekocht door Cornelis Gerritsz. Honigh, echtgenoot van zijn stiefdochter Marytje Appel, in wiens geslacht het bleef; doch door het kinderloos overlijden van Grietje Haremaker, eerst weduwe Cornelis Cornelisz. Honigh, daarna

De huizen, bewoond door leden van het hier zeer bekend geslacht der papierfabrikeurs van der Ley zijn nog gedeeltelijk aanwezig, hoewel allen ook zeer veranderd, uit- en inwendig. Het steenen voorgeveltje van de woning van Aris van der Ley, dat in een gevelsteen het jaartal 1752 droeg, is in 1870 afgebroken. Deze

diens broeder Arent de Fransche generaal Marmont met zijn staf ontvangen Het gezelschap, 60 personen, was van Zaandam in 8 boeiers te Zaandijk aangekomen en werd toen in een 10-tal glazen tentjachtjes (een eigenaardig vervoermiddel voor die snorrebaarden en vuurvreters der Fransche Republiek!) gebracht naar den papiermolen de Veenboer, behoorende aan genoemde heeren Breet, welke met belangstelling werd bezichtigd.

FIG. 16.
DEUR VAN HET
RAADHUIS.
(ZUID.)

FIG. 17.
RAADZAAL.

tegeltjesschoorsteen; in de keuken is een eenvoudiger stookplaats van tegels waarin een tafereel uit de walvischvangst.

Sedert 1892 is in eenige vertrekken van het gemeentehuis de Zaanlandsche oudheidkamer gevestigd.

Het is wel een eigenaardig verschijnsel dat juist in den aanvang van den z.g. Franschen tijd, die toch bekend staat als een tijdperk van minderen welvaart zooveel gebouwd of herbouwd is. Het is een bewijs dat men juist toen veel overgewonnen geld had, dat op die wijze nuttig is besteed geworden.

Bij de oude koopmanshuizen dient nog genoemd te worden dat van een andere tak der familie Vis, waaraan 13 Juli

van Klaas Adriaansz. Honigh ,later wed. van Claas Kuyper, kwam het in het jaar 1855 in openbare veiling en werd voor *f* 5000 gekocht door het gemeentebestuur, dat tot dusverre in het dorpsweeshuis had geresideerd en toen dit gebouw tot raadhuis deed inrichten. Men vindt er in een mooie gestucadoorde zuidergang met mahoniehouten trap en een fraaie Lodewijk XV zaal, die echter in 1804 gerestaureerd werd, waarbij een nieuw plafond werd aangebracht en een geschilderd behang met tafereelen uit het Hollandsche buitenleven op dorp en veld met buitenverblijven. Een zijgevel aan de Zaankant met een Lod. XV voorschot heeft van binnen een mooie Zaansche schouw of

FIG. 18.
RAADZAAL.

PLAAT LXXI. ACHTERGEVEL VAN HET HUIS DE MOL MET AFLUIVING.

Dit deel bevat een verzameling op het gebied der walvischvangst, het voorwerp in het midden is walvischkaak.

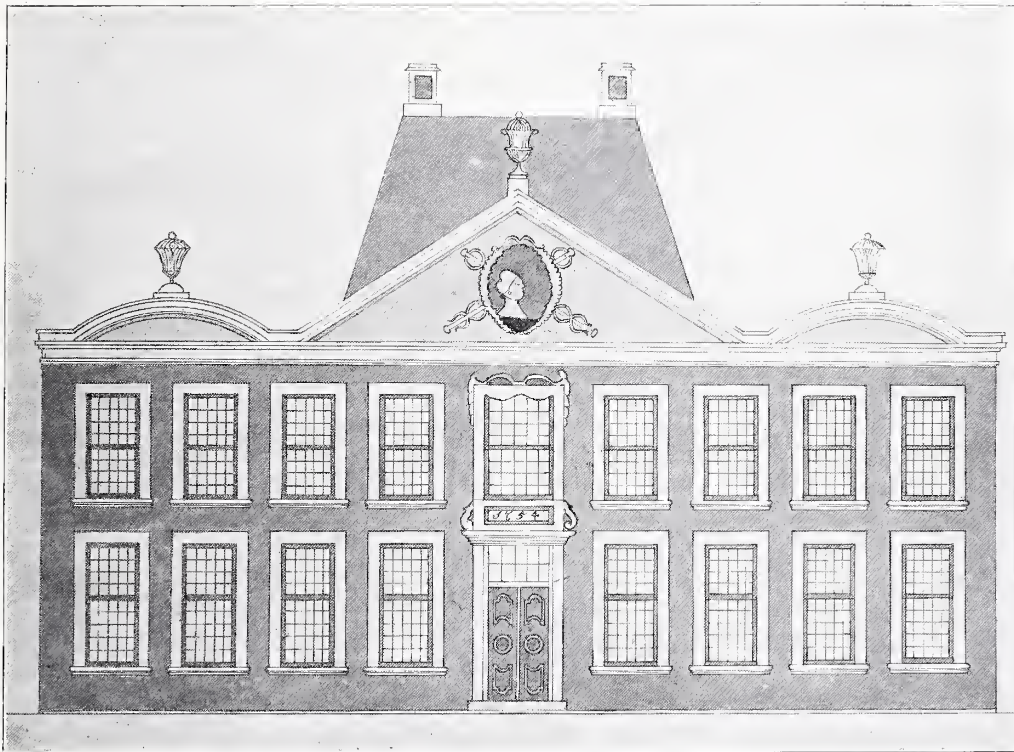

FIG. 19. HUIS VAN BURGEM. P. VIS. (WATERVERF-TEEKENING.)

1870 met slooping werd begonnen. Het was toen reeds „gemoderniseerd", dat in hoofdzaak bestond uit het vervangen van de dooddeur door een vensterraam, en het verwisselen van de kleine ruitjes door grootere glasruiten. Een der practische voordeelen van die veranderingen is geweest, dat men toen flinke vertrekken aan de straatweg kreeg (de z.g. voorkamers.) Ook het voorschot was nog slechts eenvoudig versierd, toch droeg het een bloemkorf in den top die echter reeds den driehoekvorm had. Na het vertrek van den Heer Dirk Vis, koopman en burgemeester, lid der Prov. Staten, naar de Beverwijk in 1867, kwam het huis niet meer in particulier bezit; het werd gesloopt en op de plaats werd eenige jaren later een fabrieksgebouw en kantoor der firma Jacob Vis Pz. gesticht.

De woning van de familie Donker ten zuiden van dit perceel is ook reeds voor lange jaren gemoderniseerd op de bovenbeschreven wijze; het Lodewijk XVI voorschot is echter nog vrij ongeschonden en komt overeen met het afgebeelde. (fig. 9).

Een paar huizen verder, grenzend ten

FIG. 20.
DEUR VAN HET
HUIS VAN
J. J. BREET.

stichter, een mol, aangebracht. In 1853 werd het betrokken door den Zaanlandschen geschiedschrijver Jacob Honig Janszoon Junior, die er ook de noodige veranderingen, zooals de tijdgeest het toen scheen te vereischen, zoowel uit- als inwendig liet aanbrengen. In een der kamers zijn, in het grauw geschilderd, de attributen van koophandel, vrijheid, gelijkheid en broederschap aangebracht, waaruit wij het jaar van den bouw leeren. Trouwens toen ik het in 1892 ging bewonen en eene verandering in een bovenvertrek liet maken kwam een plankje te voorschijn, waarop met potlood het jaartal 1795 en de namen Jan van der Meer

noorden aan het raadhuis staat het eigenlijke familiehuis van de tak mijner familie, die den naam op ouden trant Honigh is blijven schrijven. Het draagt een gevelsteen waarop een bijkorf met het jaartal 1749, doch werd ook „gemoderniseerd", maar het behield toen nog de dooddeur; deze heeft het sedert 1882 moeten missen.

Nog dient vermeld het koopmanshuis, benoorden de dorpssluis staande, gebouwd in 1795 voor Claas Neven Molsz., een geboren Jisper koopman en oliefabrikant. Dit huis onderscheidt zich door een rijk bewerkte hoofddeur. In het bovenlofwerk is het wapenfiguur van den

FIG. 21.
HET „GROOTE
HUIS."

en Pieter Pik waren geschreven, waarschijnlijk twee timmerknechts van den bouwmeester Samuel C. Daesdonk te Zaandijk.

Nog in de 19e eeuw was Zaandijk een flink particulier bouwwerk rijker geworden. In 1831 werd de heer Cornelis Kuyper door ruiling eigenaar van een tuin en huis aan weg en Zaan, dat hij liet wegbreken en opwelks plaats men in het najaar een aanvang maakte met het bouwen „van een hier buitengewoon groot en aanzienlijk huis". Een plaatsgenoot noemt het in zijn dagboek „een van de hoogste huizen aan de Zaan". Hij knoopt er de overpeinzing aan vast dat het wel een aanzienlijke som van bouwen zal gekost hebben, en dat het veele handen werk gegeven heeft, zoodat de eigenaar de voldoening heeft van in dezen werkeloozen tijd veel nut door zijn middelen te hebben gesticht. In den zomer van 1832 werd het huis betrokken door den bouwheer, alwaar hij 25 Juni 1845 overleed, terwijl zijn gezin de gemeente metterwoon verliet. Sedert is het huis bewoond geweest door Jan Vis, die het 4 Dec. 1845 voor *f* 8020 kocht, door Dirk de Bruyn 27 Maart 1862 (koopsom *f* 6000), door Willem Honigh, 26 Aug. 1866 (koopsom *f* 8000) en door Jacob Latenstein (koopsom *f* 5000), wiens familie het nog bewoont.

Het gebouw staat van ouds bekend als „het Groote Huis" en heeft in hoofdzaak zijn oorspronkelijken vorm behouden; verdwenen is echter boven de voordeur het balkon, dat op twee kolommen rustte, alsmede de houten balustrade die langs de dakgoot was aangebracht en de hardsteenen pilaartjes met ijzeren kettingen, die vóór het huis stonden. De architect was de heer Kuyper van Amsterdam, mr. timmerman is geweest Jan van der Meer en mr. metselaar Gerrit Meyer, beide te Zaandijk; volgens overlevering zouden de bouwkosten *f* 80 000 hebben bedragen.

Een afscheiding van het huis met den weg door pilaren en kettingen kwam zoo ver mij bekend bij geen der andere Zaandijksche huizen voor. Gebruikelijk waren houten of gesmeed ijzeren hekken op steenen voet, waartusschen marmeren platen of klinkers. De meeste van die hekjes zijn thans verdwenen; tuintjes, z.g. voortuintjes komen weinig voor, daar hiervoor zelden ruimte aanwezig is.

Langzamerhand werden in de 19e eeuw verschillende woon- en koopmanshuizen aan den straatweg tot winkelhuizen veranderd.

Na het midden der 19e eeuw verminderde het element van den koopman en fabrikant, vooral de papierfabrikatie, die eenmaal te Zaandijk een centrum had gevonden, kwijnde en ging te niet. De oude geslachten stierven uit en de firma's hielden op te bestaan. Andere families gingen financieel achteruit, sommigen vertrokken metterwoon naar elders.

Wij lezen in een boek met notities van plaatselijk gebeuren: 1849—50 het huis van Jan Couwenhoven ingericht tot slachterij, 1850, het kapitale koopmanshuis van Hendrik Swart in twee deelen verkocht, het zuidelijk gemaakt tot stal-

ling, het noordelijk tot een banketbakkerij, 1853, het huis van Klaas de Jong benoorden de Kralentuin tot een winkelhuis gemaakt, enz.
En zoo is het tot den tegenwoordigen tijd voortgegaan, ook in de naburige gemeenten. Het verschijnsel doet zich thans ook in de schoone Westzijde van Zaandam voor, deze wordt thans bijna een winkelstraat.

Zaandijk '09. G. J. HONIG.

VAN EEN NOORDHOLLANDSCH DORP-ZAANDIJK. III.

NAAMBORD VAN DEN PAPIERMOLEN „DE VERGULDE BIJKORF".

Na de verschillende bouworden der huizen behandeld te hebben, moge nog eenige mededeelingen over het dorp zelve, ligging en voorkomen volgen. Wij hebben de boomen beschouwd, nu een blik op het bosch.
Evenals de oude dorpen Oost- en West-Zaandam, die in Napoleon's tijd tot één stad, Zaandam, zijn vereenigd, zijn ook de Koog, Zaandijk en Wormerveer langs de oevers van den Zaanstroom gebouwd. Te Wormerveer ligt de straatweg tusschen het water en de voorgevels der huizen, maar bij de andere gemeenten vindt men de huizen buitendijks. De dijk langs de Zaan is echter niet hoog, de buitendijks gelegen erven zijn wat opgehoogd en daarop zijn de huizen gebouwd; die dijk, die nog den ouden naam van Lagendijk draagt en in 1806 officieel werd bestraat, vormt den hoofdweg. Men wandelt het gedeelte, dat tot Zaandijk behoort, dus van de grens van de Koog tot Wormerveer in een twintigtal minuten. Natuurlijk slingert zich die dijk, daar hij den loop van de Zaan volgt; vooral te Zaandijk wordt een groote bocht of hoek gevormd, de Gortershoek geheeten naar een grutterij die er eertijds heeft gestaan. Het behoeft geen betoog, dat die bochten meegewerkt hebben om het dorp een typisch en aangenaam voorkomen te geven, daar de rechte lijn ontbreekt. De bouwers der huizen hebben daarvan op natuurlijke wijze partij getrokken, door tot aan den dijk bouwende het eene huis dikwijls vóór het andere te laten uitkomen, waarbij niet verzuimd werd in dat vooruitspringend deel een venster, een z.g. hoekraam te maken, zoodat een uitzicht werd verkregen op een groot deel van den weg. De dijk is de hoofdstraat, en wordt kortheidshalve „de weg" genoemd. De perceelen daaraan gelegen hebben een voordeel boven anderen, en het strekt ter verhooging van de waarde, wanneer bijv. op de veilingsbiljetten staat afgedrukt: „gelegen aan Weg en Zaan". Langs den dijk ligt een vaart als de wegsloot bekend. Een bijzonderheid bij Zaandijk, in tegenstelling met de Koog, is een steenen wal die men hier voor een groot deel langs het water vindt, door de oude kooplieden uit hun particuliere beurzen aangelegd. In die wallen

FIG. 1.
ZAANDIJK
Ao. 1794.
(TEEKENING VAN BULTHUIS.)

vond men de walstoepen, waaruit men in de roeischuitjes en glazen jachtjes stapte, als men van die vaartuigen gebruik wilde maken. Die walstoepen zijn achtereenvolgens verdwenen, dicht gemetseld; er is er nog slechts één over.

Naar de erven van over de wegsloot liggende particuliere huizen en naar de vele paden, vindt men tal van houten bruggetjes. Die paden voerden oudtijds soms naar de molens, die ten westen van het bebouwd gedeelte van het dorp in het zoogenaamde veld stonden. Thans wordt dit veld, dat voor een groot gedeelte ook uit vaarten en slooten bestaat, doorsneden door de spoorlijn Amsterdam—den Helder. Men heeft hier een onbegrensd vergezicht over alle dorpen der oude banne van Westzanen eertijds met zijn talrijke molens, en verder naar Assendelft, de Beverwijk en de Kennemerlandsche duinen en bosschen. De voorouders hebben ons aan zich verplicht door ook den eens zoo kalen dijk te beplanten met boomen, en ook van vele erven tuinen en tuintjes te maken. In vroegere eeuwen stond langs den straatweg een rij lindenboomen, maar deze zijn sedert de 19e eeuw door ypen vervangen, die hier beter tieren.

Ook op de erven en „achteruiten", zooals de Zaanerven genoemd worden, vindt men thans in hoofdzaak de yp. Maar hier is van boomen nog op het einde der 18e eeuw niet veel te bespeuren. Zie de teekening van Bulthuys uit het jaar 1794. Men kon den boom er niet gebruiken, daar een gedeelte van die erven ingenomen

werd door het bleekveld, noodzakelijk voor de vrouw des huizes, die vroeger niet te bewegen was hare wasschen buiten huis en uit haar oog te laten behandelen. De kooplieden hadden in den vroegeren tijd hunne tuinen en boschjes aan de overzijde van de wegsloot, waarvan des zomers een druk gebruik werd gemaakt. In die tuinen bevonden zich tuin of luchthuizen, in de 19e eeuw door koepels vervangen, die veelal van elders zijn overgebracht. Burgemeester Dirk Donker kocht bijv. den bekenden fraaien koepel van de familie Bakker uit Broek in Waterland. Deze kon echter wegens zijn groote afmetingen niet geplaatst worden, slechts enkele onderdeelen, o.a. de leeuwenkoppen werden gebruikt. Burgemeester Pieter Vis had in zijn tuin een overdekte kolfbaan laten maken. Hij hield er ook een menagerie, broeierijen en prachtige, goed gevulde volières na, waar de bonte en witte pauwen, zwanen en andere watervogels niet ontbraken.

Zooals reeds gezegd, op den hoofdweg liepen verschillende paden uit, het een wat langer dan het ander; op deze paden stonden meest de woningen van de kleine burgerij en der arbeiders, evenals in de buurt ten westen der Hervormde Kerk, ontstaan na het graven der z.g. Nieuwe vaart in 1709, welke buurt „Achter de Kerk" wordt geheeten. De ingelanden van dit dorpsdeel moeten hun eigen wegen en bruggen onderhouden, zij hebben een eigen wetgeving, het padreglement, en kiezen zelve een bestuur uit hun midden om het te handhaven. Dit was eertijds met alle paden, ook in de andere Zaansche gemeenten het geval, maar langzamerhand verdwijnt deze gewoonte en wordt het onderhoud van die zijpaden en bruggen door het algemeen gemeentebestuur overgenomen. Die paden leidden oorspronkelijk meestal naar de molens achter het bebouwde dorp gelegen, eenige zijn naar deze molens genoemd als Ezelspad, Hazenpad. Een aantal molens was gebouwd aan het Guitspad, het oude houten kerkpad naar Westzaan, in later jaren verbeterd en in 1848 verbreed en tot rijweg gemaakt met den naam communicatieweg als verbinding der Zaanstreek met Kennemerland.

De molens te Zaandijk bedroegen in de 17e en 18e eeuw een eerbiedwaardig getal, eerst waren zij klein van omvang, maar op het einde der 17e eeuw werden het reeds de groote gebouwen die wij nog kennen, vooral de papiermolens met hun groote lange droogschuren trokken de aandacht. In Zaandijk had zich dan ook de Zaansche papierfabricatie het meest geconcen-

FIG. 2.
HET HAZENPAD.
Ao. 1869.

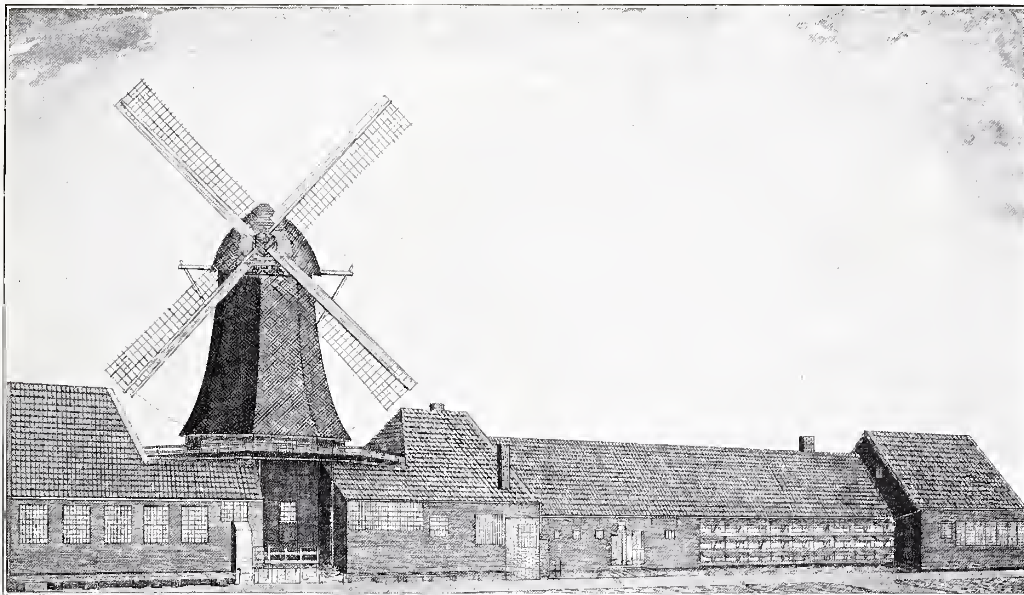
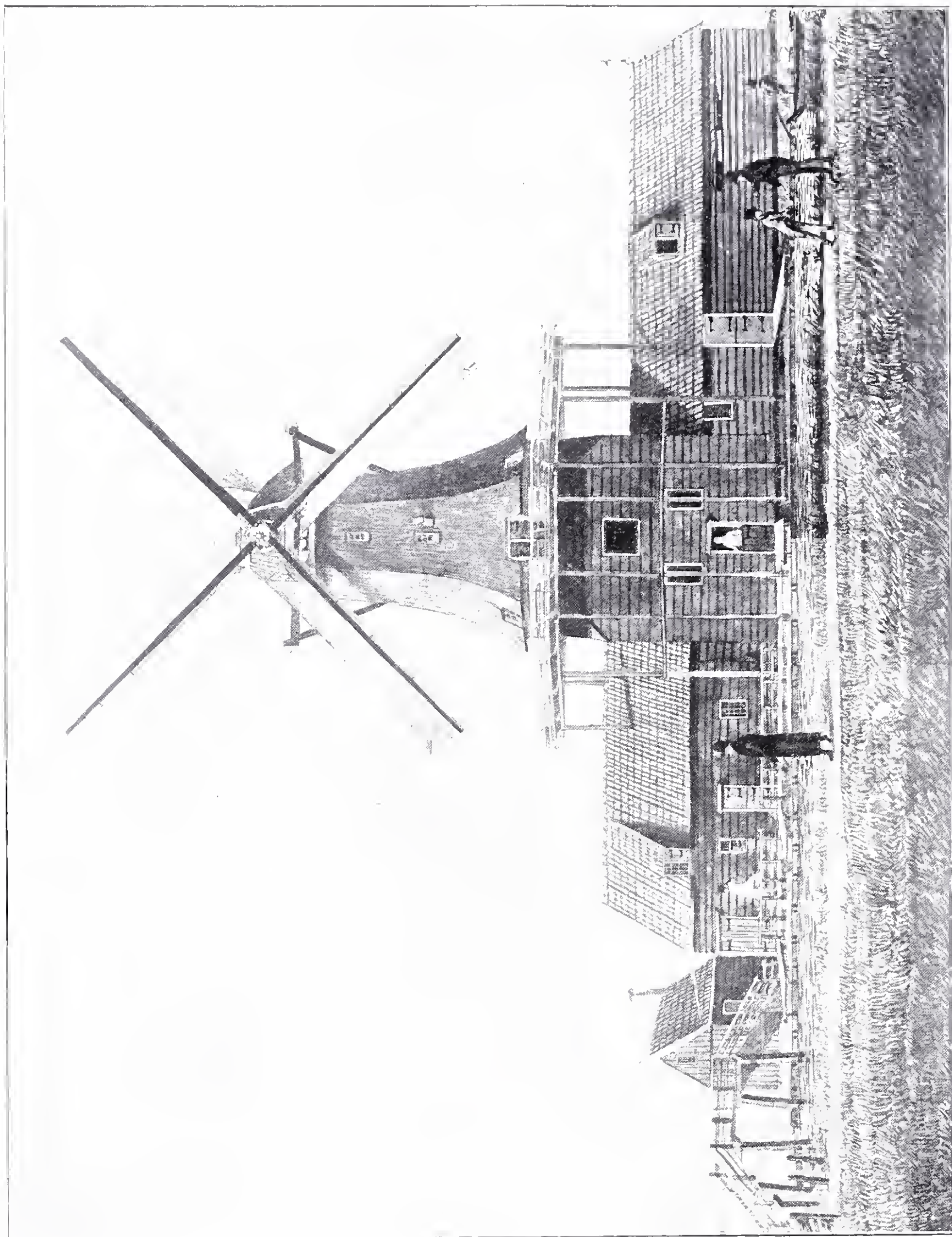

FIG. 3.
PAPIERMOLEN
DE BIJKORF.
(NAAR EENE OUDE
TEEKENING.)

treerd, erstonden in de 18e eeuw meer dan 10 papierfabrieken, waarvan een achttal het wit papier, en de overige het pakpapier fabriceerden, verder een 7 tal oliemolens, 2 verfmolens, 1 pelmolen, 2 houtzaagmolens, een paar tabaksmolentjes, een blauwselmolen, terwijl bij het noordelijk begin van het dorp de watermolen „het Leven" stond, sedert enkele jaren een watermachine, en aan het zuidelijk einde een koren-, hier meelmolen genoemd „de Dood", die thans nog in wezen is en des zomers de talrijke touristen vanaf zijn hooge molenstelling een prachtig uitzicht biedt over het Zaanlandsch landschap.
Die molens, de koopmanshuizen en andere woningen, de tuinen met hun koepels, werden in vroeger jaren netjes onderhouden, toen de Noord-Hollandsche zindelijkheid spreekwoordelijk was. In het voorjaar werd gezorgd, dat evenals de natuur, ook het dorp een vernieuwd, verjongd aanzien kreeg; dan werden de pakhuizen en molens opnieuw geteerd, deuren en vensters met hun luikjes afgezet met kleuren, groen, wit, rood; ook de molenstelling, de staart en de kap, de wieken, hier roeden genoemd, werden geverfd; helder witte en roode of oranje zeilen, de zomerzeilen, werden aangeslagen. Aan de huizen en luchthuizen werd door den mr. Schilder en zijn knechts den meesten zorg besteed. Zooals algemeen bekend is was groen de geliefkoosde kleur, terwijl voor het afzetten op de kozijnen en deurposten, op de windverings en waterborden, en de ornamenten, wit werd gebezigd. Wanneer

PLAAT LXXII. PELMOLEN HET GUITSWIJF.
(NAAR EENE OUDE TEEKENING.)

nog vensterluiken in gebruik waren ontvingen die nog een uitmonstering in helderrood. Met Pinksteren moest alles gereed zijn, dan werden de geklinkerde straatjes geschrobd en afgespoeld; vóór de algeheele bestrating van den hoofdweg vond men vele van die particuliere beklinkerde gedeelten, bijna algemeen vóór de huizen, en dan verder langs het huis en op de erven, waar dikwijls figuren werden gevormd met marmeren platen in het midden. Die erven waren door een hekje of schut met traliewerk van den weg afgescheiden, zij hadden alleen een gras- of bleekveld met in 't midden een arduin piedestal waarop zonnewijzer, beeld of urn, en verder naar gelang der grootte beplantingen en bloemperken, soms ook mozaïekwerk van kralen, alles in den bekenden uit Frankrijk naar onze Republiek overgekomen smaak.

Te Zaandijk was langen tijd de Koralentuin der familie Honig bekend, met perken met veelkleurige koralen, in wier midden zich een grotwerk verhief, waartegen monsterdieren opkropen die met hun koralen ruggen in het schijnsel der zon een fantastisch aanzien hadden. Door ouderdom in verval geraakt, werd deze koralentuin, alom bij dien naam bekend en in de reisbeschrijvingen vermeld, in 1847 geheel veranderd; het grotwerk werd afgebroken, en „zoo hier en daar wat kralen gelegen". De ligging van dezen tuin was eigenaardig, hij grensde zoowel aan den weg als aan de Zaan, zoodat men op dit punt van het dorp een allerprachtigst gezicht had op den levendigen stroom, de talrijke molens aan de overzijde en het vergezicht met de landerijen van het Oost-Zaandamsche land en de Wormer. Thans is deze tuin verdwenen, de plaats is ingenomen door een heerenhuis; de nog overgebleven koralen hebben een plaats gevonden in de sedert een paar jaar gerestaureerden Beeldentuin.

De tuinstijl met afgemeten perkjes en geschoren hagen in geknipte palm voldeed in de 19e eeuw niet meer en werd vervangen door de Engelsche aanlegjes met heestergewas, maar zou, indien ze gebleven was, thans weer up to date zijn, daar de moderne smaak er overeenstemming mede vertoont.

In den ouden tijd bood de hoofdweg, niet bestraat en 's winters slecht begaanbaar weinig aangenaams.

In het laatst der 18e eeuw begonnen de bewoners voor hun particuliere rekening eenige verbetering aan te brengen. Een Kooger ingezetene schrijft in zijn boek met dagelijksche aanteekeningen:

„Int Jaar 1779 Den 30 April is op Saandijk Gerrit Honigh aan den dijk voor het Eerst begonne keysels te legge voor sijn huys en straatstenen aan de syde want daar was van te voore veel onmoet geweest over het rijden van wagen met ijser beslag en over de paarde." Tot straatverlichting met olielantaarns was in 1759 besloten.

Het eigenlijk verkeer was grootelijks aan de Zaanzijde, zoowel voor den handel als voor andere doeleinden; ieder Zaanbewoner had zijn roeischuitje, vele koopleden hielden er een zeilboeier op

FIG. 4.
OLIEMOLEN HET VETTE SCHAAP. MOOISTAAND TER GELEGENHEID VAN HET HUWELIJK VAN DE DOCHTER DES EIGENAARS.

na en voor hunne vrouwen een z.g. glazententjachtje. De zomer- en wintervermaken waren op de Zaan; aan de zijde van het water was dus het meest te zien, zoodat de woonvertrekken aan de achterzijde der huizen gelegen waren. Bijna altijd was tegen het hoofdgebouw een zijvleugel gebouwd, soms met een luiving, en aan het water eindigende in een walhuis voor huishoudelijk werk, waarin walstoep en walpoort, en meestal ook het gemak. Boven dit deel is dikwijls een Zaankamer of luchthuis, die veelal ook aardige geveltjes hebben.

Het dorp bood dan ook aan de Zaanzijde een vriendelijk en net voorkomen. De mooiste Zaankamer te Zaandijk bevindt zich in het huis van een jongeren tak van het geslacht Breet, dat nog door deze familie wordt bewoond; deze kamer gebouwd in den aanvang der 19e eeuw rust gedeeltelijk op pilaren en is op die wijze over een deel van het erf gebouwd, een denkbeeld reeds door de luiven aangegeven. (Fig. 5)

Ik houd het er voor, dat na het midden der 18e eeuw de Zaansche dorpen zich het meest tot hun type ontwikkeld hebben, welke periode geduurd heeft tot omstreeks 1830, waarna het eigene lang-

zamerhand wegraakt en meer en meer verdwijnt en zich in het algemeene verliest. Het oude komt in verval, wordt bouwvallig en wordt op meer nuchtere wijze gerestaureerd of afgebroken. Wegens het steeds ophoogen van den dijk komen de huizen dieper te liggen en verliezen hun vlug voorkomen. Ook de kleur waarin de huizen vroeger zich vertoonden, meestal de groene, is in den laatsten tijd vervangen door geel en bruin, en tegenwoordig door allerlei tusschen tinten, waarbij thans is op te merken, dat weinig meer door de huisschilders met wit wordt afgezet, maar met een donkere of lichtere tint van de hoofdkleur. Vooral dit vind ik een leelijke afwijking der smaak. Juist die witte randen staan zoo lief, zoo helder, en verlevendigen het geheel.

Toch is het algemeen voorkomen, dat te danken is aan de geographische ligging op den dijk tusschen de dijksloot en de Zaan, behouden gebleven, maar dit zal waarschijnlijk ook spoedig tot het verledene behooren. Meer en meer gaan stemmen op, om evenals te Zaandam reeds in het jaar 1855 is geschiedt, de wegsloot te dempen; de een vindt het uit hygienisch belang noodzakelijk, de andere noemt het een dringende eisch voor het enorm toegenomen verkeer van den tegenwoordigen tijd. Het is de strijd die overal wordt gevoerd, in ons polderland zoowel in de steden, en de mannen van smaak en artistiek voelen moeten in de meeste gevallen het onderspit delven.

Als het zwaard van Damocles hangt de concessie voor een electrische tram langs de Zaanstreek naar Amsterdam boven het aloud typisch voorkomen der Zaansche dorpen Zaandijk en Koog.

De lust tot reglementeeren door gemeentebesturen in zake woningbouw, het streng handhaven van een rooilijn, breidelt den individueelen smaak van menig bouwheer. Het is zelfs met oog op brandgevaar verboden van hout te bouwen enz., maar ook de oude oorspronkelijke kunstzin van den Hollander is in de 19e eeuw bij het verlies van het nationaal voelen en denken verdwenen. Er is een geest gekomen, dat men in het uiterlijk niet nationaal meer wil zijn, men wil niet als achterlijk en niet met den tijd meegaand beschouwd worden ... Wie kan den geest des tijds tegenhouden, het is immer zoo geweest, al het oude gaat voorbij! Wie weet of de opleving in de bouwkunst der laatste jaren zich hier ook niet weer laat gelden.

OPMERKING.

Bij de behandeling van dit onderwerp, heb ik mij zooveel mogelijk beperkt tot mijn woonplaats. Natuurlijk is veel van hetgeen hier over de bouworde geschreven is, eveneens toepasselijk op de andere gemeenten in de Zaanstreek, en ook op vele andere dorpen in Noord-Holland boven het voormalig IJ.

SLOTAANTEEKENING

omtrent het aantal huizen en bewoners, en hunne bedrijven.

Het aantal haardsteden bedroeg vóór den Spaanschen troebel, een 19-tal, welke toen allen zijn verdestrueerd.

FIG. 5.
KOOPMANSHUIZEN AAN DE ZAANZIJDE.
Ao. 1869.

In 1613 werd het getal als 50 opgegeven.
In 1637, telde men 80 huizen.
In 1741—42 bedroeg het getal der bewoonde huizen omtrent 257, en werd het getal der bewoners begroot op 1291 personen in 350 huishoudingen.
In het jaar 1793 was het getal huizen 268, dat der huisgezinnen 380 en het aantal inwoners omtrent 1520.
Het zielenaantal vermeerderde steeds in de vorige eeuw, het was bijv. 1590 in 1814, 2046 in 1840, 2230 in 1880, en thans op 1 Januari 1909 2521.
Men neemt een voortdurende vooruitgang in deze cijfers waar, toch zijn ze bij de grenzende gemeenten Koog en Wormerveer nog gunstiger, en werd Zaandijk door hen voorbijgestreefd. Wel was Wormerveer steeds grooter in omvang en zielental, maar Zaandijk werd in den ouden tijd belangrijker geoordeeld en haar uiterlijk voorkomen werd boven de andere Zaandorpen geprezen. Zooals uit een 18 eeuwsch rijmgedicht van den poeet Klaas Butter blijkt [1]).

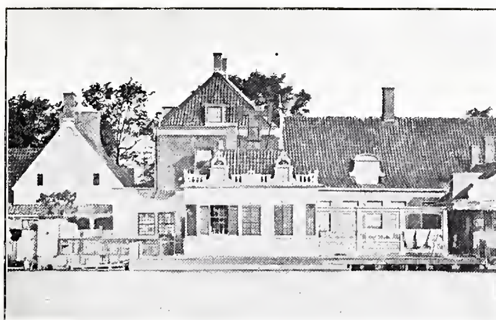
[1]) De Zaan verheerlijkt en berugt door Koopmanschap door Klaas Butter, 1754.

„Nu koom ik daar een glans het vrolijk aangezigt,
Met Diamante schijn gelijk een Fakkel ligt,
Zaandyk dat Pronkjuweel van Zaankands blijde walien,
Geeft den Aanschouwer een vermaaklyk welgevallen,
Hoe dat het Toogsgewijs bijna een hallef-rond
Vertoond. Een nagebuur wel eer hier voordeel vond
Om in de Zilv're Zaan, de welgebraayde Netten,
Ter vangst van Vis en Aal met yver uyt te zetten,
Toen men niet anders zag als maar een schraale dijk,
Wiens kruyn was overdekt, met vuyl Moeras en slyk,
Westzaanen tuygt er van hoe dat haar Burgerzoonen,
Alhier aan deeze dyk de eerste quaame woonen,
Zoo wierd de grond geleyd door vyf Geërde Lien,
Van dit vermaarde Dorp, dat men vol glans mag zien,
Ten toppunt toe verhoogt want Goud en Zilvre stroomen
Bespoelen Zeegenrijk haar wydvermaarde zoomen;
Een ongemeene schat verwekt hier heerlykheyt,
Daar al de Glans en Eer bijna in Honing leyt,
Daar milde Nectar drupt uyt heylgewyde beeken,
Waar op de Zaangodin het hooft mag opwaarts steeken,
En roepen overluyt, Zaandyk gij spand de kroon
Van al dat Zaankant heet, verdient gij tot U loon,

FIG. 6.
KOOPMANSHUIZEN AAN DE ZAANZIJDE.
Ao. 1869.

FIG. 7.
KOOPMANSHUIZEN AAN DE ZAANZIJDE
Ao. 1869.

Een groene Eerekrans van milde Lauwrieren:
Komt Zaan-naijaden, wilt de vreugtfestonne cieren,
Van 't heerlijk Zaandyk, dat door het zilte nadt,
Met aangenaame koelt zeer dikwerf werd bespadt.
Daar graage Bytjes, op de Honingbloempjes aasen
En zoeken voedsel in het heuchelvke graasen,
Van 't natbedaauwde Veld, daar 't kostelyk cieraat,
Geplant tot onderhoud van haare Burgerstaat,
Zeer Glansrijk werd vertoont door zwaare kunst gebouwen."

De rijmer gaat op deze hoogdravende wijze voort de papierfabricatie te bezingen, immers:

.... Zaandijk's gemeene-Best
Roemt op volmaaktheyt van haar zuyvere Papieren,
De koopzorg komt Zaandyk met vreugde zeegen vieren
En kroont haar Burgerij met aangenaam gewin."

Waarschijnlijk was de dichter arbeider op een papiermolen van een der firma's Honig, daar hij van deze familie bijzonder melding maakt en de kantteekening luidt: Het groot Geslagt der Honingen aldaar. Arbydslien onder dit Geslagt hun broot winnende.
Van andere bedrijven wordt door Butter geen melding gemaakt, zooals in het hier voor aangehaalde rijm uit: Saenlans Wassende Roos.
Het is niet van belang ontbloot na te gaan op welke wijze de ingezetenen werkzaam waren. Op het gemeentearchief berust een quohier van het Zout, Zeep, Heeren Redemptiegeld uit het jaar 1734, bevattende 113 namen verdeeld in heele, ¾ en halve kapitalisten en kleine getaxeerdens.

Kooplieden	1/1 kapitalisten	11	
"	3/4 "	4	
"	1/2 "	6	
"	kleine getaxeerdens	13	34
Predikant [1])	3/4 kapitalist		1
Notaris [2])	klein getaxeerde		1
Chirurgijn [3])	" "		1
Rentehaalder [4])	1/2 kapitalist		1

[1]) Ds. Georgius Erhart was als 9de predikant in 1714 opgetreden en is Ao 1751 ontslagen wegens verregaande oneenigheid met kerkeraad en magistraat, zeer ten nadeele van het kerkelijk leven alhier. Zijn echtgenoote Eva Jongemaats kwam 30 Juni 1720 met attest van Hoorn.

[2]) Claas van Broek.

[3]) Mr. Adriaan Didema.

[4]) Mr. Jacobus Dico kwam hier als chirurgijn, maar geneerde zich later met den geldhandel en het bezorgen van renten op de obligatiën en los-

FIG. 8.
KOOPMANSHUIZEN AAN DE ZAANZIJDE.
Ao. 1869.

Timmerlieden	1/1 kapitalist	1	
„	1/2 „	1	
„	kleine getaxeerdens	5	7
Verwers	„ „		3
Smeden	„ „		2
Metselaar	„ „		1
Zeilmaker	„ „		1
Kuiper	„ „		1
Molenaars	„ „		2
Schuitenvoerders	„ „		3
Turfschipper	„ „		1
Bakkers	„ „		2
Biersteker	„ „		1
Hospitaal [1])	„ „		1
Winkeliers(sters)	„ „		5
Schoenmakers	„ „		2
Arbeidslieden	„ „		17
Weduwen	1/1 kapitaliste	1	
„	3/4 „	1	
„	1/2 „	1	
„	kleine getaxeerdens	10	13
Minderjarigen [2])	1/1 kapitalisten	1	
„	kleine getaxeerdens	2	3
Zonder beroep	1/2 kapitalisten	1	
	kleine getaxeerdens	7	8
	Totaal		113

Bij de lijst op pag. 383 zij opgemerkt, dat van de daarin vernoemde personen enkele elders woonden, terwijl daarentegen ingezetenen van Zaandijk eigenaars waren van vele molens die in andere gemeenten stonden, vooral aan de overzijde der Zaan op het gebied van Zaandam en Wormer.

rentebrieven zijner medeburgers. Hij was schepen der banne van Westzaanen en burgemeester te Zaandijk, waar hij in 1794 overleed in den ouderdom van 88 jaren

[1]) Herbergierster in „de Zwaan".

[2]) Lijsbet Pieters Gorter.

Jacob Vis, die zijn firmanaam Wed. Jan Vis en Zoon veranderde in Jacob Vis & Co. maintineerde sedert 1814 8 oliemolens, waarvan de Zoeker te Zaandijk stond; van de overigen stonden er 2 te Wormerveer en 5 te Oost-Zaandam. Daarenboven was hij peller met 2 molens, staande te Koog, hem nagelaten door zijn schoonvader.

De firma Jan Nan & Co. werkte nl. bij haar beeindiging in het jaar 1808 na het overlijden van Maartje van der Ley, Wed. Jan Nan, met een elftal oliemolens, waarvan er 2 te Zaandijk stonden de Zwarte Ruyter en het Jonge Big, 1 te Koog, 2 te Wormerveer, 1 te Wormer en 5 te Oost-Zaandam aan de Zaan tegenover Koog en Zaandijk. Deze molens werden door hare schoonzoons overgenomen nl. Hajo Houttuyn 8, en Klaas de Jager 3 molens.

In het jaar 1832 primo Augustus stonden er 119 oliemolens in Zaanland, behoorende aan 36 personen en firma's.

Eigenaardig hoe deze verdeeld zijn over de verschillende gemeenten.

te Koog. . .	4	firma's met		42	molens
„ Zaandijk .	10	„	„	28	„
„ Zaandam .	10	„	„	22	„
„ Wormerveer	1	„	„	12	„
„ Jisp . . .	2	„	„	4	„
„ Westzaan .	4	„	„	4	„
„ Oostzaan .	2	„	„	2	„
„ Assendelft .	1	„	„	1	„
„ Amsterdam	1	„	„	2	„
„ Dordrecht .	1	„	„	2	„
	36			119	

AANTEEKENING UIT HET VERPONDINGBOEK (100STE PENNING REËEL) Ao 1734.

Molens	Namen	Eigenaars	Lotgevallen	Tegenw. of laatste Eigenaars
1 Watermolen	Het Leven	Bestuur der banne van Westzanen	Thans watermachine	Polderbestuur Westzaan
2 Meelmolen	De Dood	Jan Claasz. Schoorl e. s.		Jan Stuurman
3 Papiermolen	't Guytskind	Klaas Jansz. Note c. s.	Verbrand 14 April 1788	
4 „	't Herderskind	Cornelis Jacobsz. Honig	Sedert 1856 houtzaagmolen	Pieter Donker & Zoon
5 „	de Vergulde Bijkorf of de Guytsman	Cornelis en Jan Honig	Verbrand 18 Nov. 1902	Gebr. de Jong
6 „	de Veenboer	„ „ „ „	Later pelmolen Afgebroken Ao 1907	A P. Dekker
7 „	't Fortuyn	Jan van der Ley	Verbrand 4 Jan 1894	Jan Honig & Comp.
8 „	de Gans	Gerrit Engel c. s.	Afgebroken 18e Eeuw	
9 „	de Hobbezak	Cornelis Adriaansz. Honigh	„ Ao 1870	Corn. Adriaan & Gerrit Honigh
10 „	de Visser	Symon Cramer c. s.	Verbrand 6 Maart 1796	Adriaan en Jan Couwenhoven
11 „	de Herderin	Hendrik Schoen c. s.	Afgebroken Ao 1830	Blauw en Briel
12 „	de Hoop of Arme Jacob	„ „ „	„ „ 1849	Aris Makkes
13 „	de Herder	Cornelis Adr. Wessanen in comp.	„ „ 1841	Jacob en Klaas Breet
14 „	de Zemelzak	Pieter Roelofsz. Backer	„ „ 1800	
15 Pelmolen	het Guytswijf	Adriaen Pel	Verbrand 4 Jan. 1894	Jacob Vis Wz.
16 Pel- later oliemolen	het Big	Pieter Lubbertsz. Koopman	Thans cacaomolen	Kamphuys & Oly
17 Oliemolen	de Haas	Arent Breet	Afgebroken Ao 1849	Jan Hondius
18 „	de Ezel	Symon de Lange	„ „ 1888	Claas Honig & Zoon
19 „	de Zwarte Ruyter	Willem Middelhoven c.s.	Afgebroken en later in 't klein opgebouwd	G. van Keulen
20 „	de Zoeker	Jan Pietersz. Stokvis	Thans krijtmolen	P. Visser Dz
21 „	het Vette Schaap	Jan Louwe Junior		Jacobus Honig
22 „	de Koperslager	Jan Huyb. Ouwekees		A. F. G. Avis
23 Houtzaagmolen	de Windhond	Joris Jansz. c. s.	Afgebroken Ao 1908	Cornelis Vis & Zoon
24 „	het Konijn	Jacob Busch	Afgebroken Ao. 1877 en vervangen door een Stoomhoutzagerij	„ „ „ „
25 Verfmolen	de Valk	Willem Couwenhoven	Verbrand 5 April 1903	Jacob Latenstein
26 „	de Reiger of Quak	Maarten Honig	Afgebroken Ao 1833	Couwenhoven & Co.
27 Tabaksmolen	de Witte Veer	Matheus de Ligt	Thans krijtmolen	Gebr. de Jong
28 „	de Vlieg	Jan Note	Afgebroken 18e eeuw	
29 „	de Kreeft	Willem Fuyck	„ „ „	
30 Blauwselmolen	't Gekroonde Blauwselvat	Cornelis Meyn c. s.	„ Ao 1828	Corn. Brandenburg
Verder				
1 Stijfselhuis				
1 Stinkerij				
1 Grutterij				
1 Weefhuis				
1 Kuiphuis				
3 Timmer- en houtschuren				
2 Vleethuizen (voor de walvischvangst)				
25 Verschillende pakhuizen				

FIG 9.
BEELDENTUIN.

De Zaandijksche olieslagers waren toen Hajo Houttuyn met 7, Jacob Vis & Co. met 7, Hendrik en Klaas Swart met 3, Arie de Bruin met 2, Jan Couwenhoven met 2, de Jager & Co met 2, Evert de Jager met 2, Adriaan Couwenhoven Sz. met 1, Adriaan Cornelisz. Honigh met 1, Pieter Honigh met 1 molen.

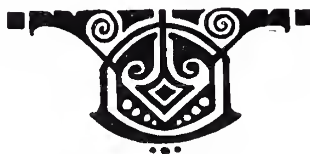
De grootste olieslagers firma's waren Claas Honig & Zoon met 21 en Evert Smit & Zonen met 17 molens, beiden te Koog en Vas & Comp. te Wormerveer met 12 molens. De grootste firma te Zaandam was Remmert de Vries & Zonen met 8 molens.

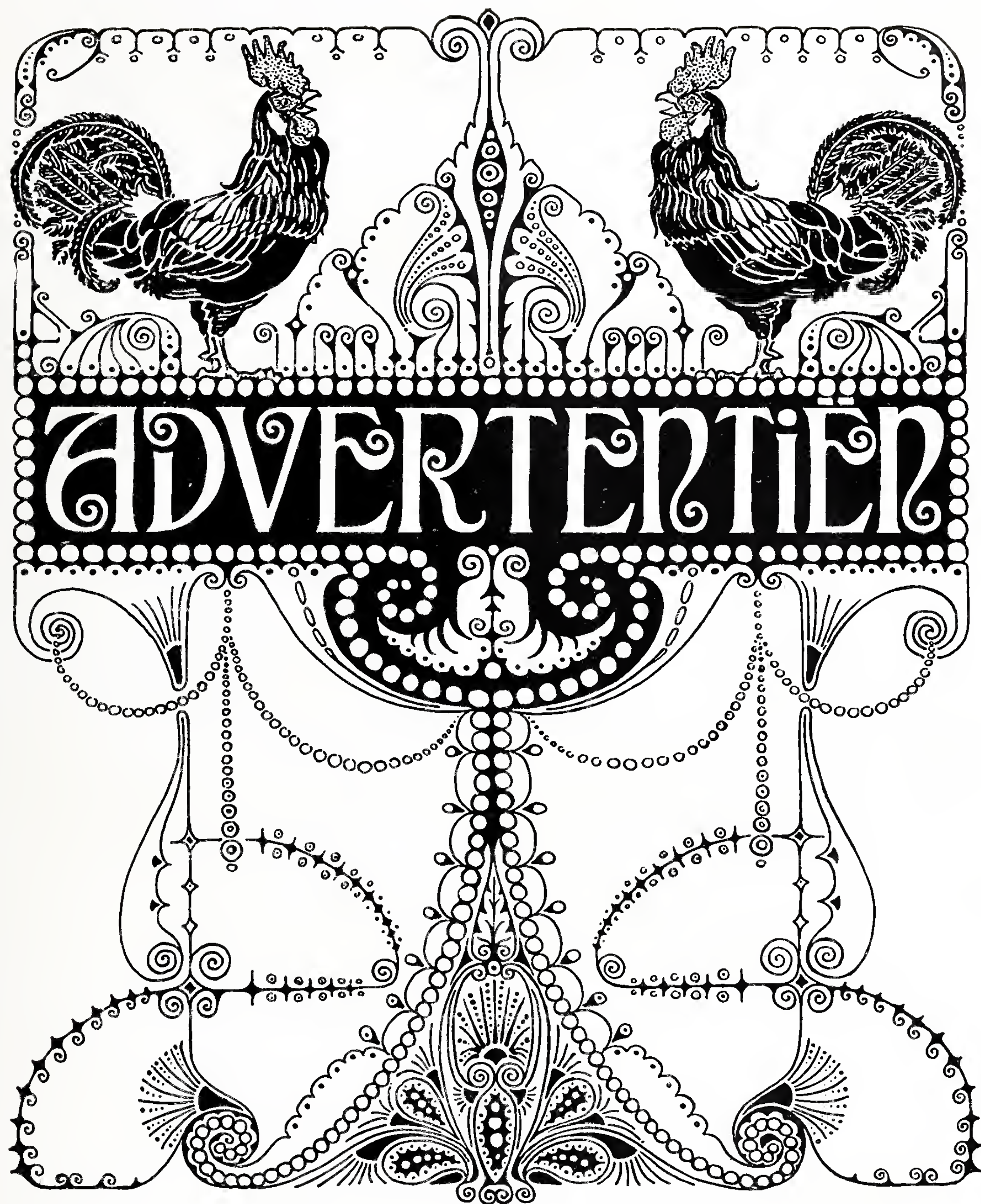
In 1781 deed het corps kooplieden een liberale gift van *f* 3500.10 tot aanschaffing van een nieuw veerschip op Amsterdam, de bijdragen waren van een 40 tal personen vormende tesamen 29 firma's.

In 1802 riep de municipaliteit de kooplieden op tot een vergadering, 24 firma's waren present, en 4 afwezig.

Thans wordt handel en nijverheid, enz. beoefend door ruim een 40 tal firma's en personen.

Zaandijk, '09. G. J. Honig.

ADVERTENTIËN

ONTWERP EN KOSTENOPGAAF
WORDEN GRATIS VERSTREKT.

DEERNS & WESTERINGH

HOOFDKANTOOR: DEN HAAG
WAGENSTRAAT 179 en 179A

FILIAAL: ARNHEM
KORTESTRAAT 2

CENTRALE VERWARMING

met VENTILATIE-INRICHTING
doormiddel van:
„LAGEN-DRUK STOOM",
WARM WATER,
EN ALLE OVERIGE SYSTEMEN.

COMPLETE INSTALLATIËN VAN OPENBARE BADINRICHTINGEN, WARMWATER VOORZIENING VAN PARTICULIERE EN OPENBARE GEBOUWEN.

N.V. HANDEL IN
BOUWMATERIALEN
V/H J.A. SMITS & ZOON
RUYSCHSTRAAT 30 AMSTDAM

HOUTCEMENT · DAKLEER ·
CEMENTMASTIEK · ASBESTLEIEN

WILLEM VAN RIJN
KEIZERSGR. 181 AMST.
TECHNISCHE AGENTUREN

SPECIAAL VERVEN VOOR
Slachthuizen en IJsfabrieken.
:-: RADIATOREN VERF :-:

GOUDEN MEDAILLE
Middenstandtent. Amst. 1909.

LUXFER RUITEN EN
TEGELS VOOR VERLICHTING
ELECTRO GLAS

BOOMKWEEKERIJEN
TE APELDOORN

FIRMA K. VAN NES & ZONEN
TUINARCHITECTEN

HEINEKEN'S
STOOM-JALOEZIEËN
EN ROLLUIKENFABRIEK
VAN-DER-HELSTSTRAAT
No 1 :: AMSTERDAM
INTERC: TELEFOON: 1134.
OUDSTE FABRIEK VAN
IN OLIEVERF GESCHILDERDE
WINKELGORDYNEN
BEKROOND AMSTERDAM 1866
1891-1895 ARNHEM 1886.

NAUTA EN HAAGEN
PRINSENGRACHT 780. AMSTERDAM. TELEFOON 5725.

CLICHÉS
IN
AUTOTYPIE
EN
ZINCOGRAFIE.
GALVANO'S.
VETDRUKKEN.
GOED WERK,
GOEDKOOPE PRIJZEN,
VLUGGE LEVERING.

J. ROTGANS

∴ ∴ ∴ CLICHÉ-ETSERS VAN ∴ ∴ ∴
∴ HET HUIS, OUD EN NIEUW ∴

GUNTERS & MEUSER
HOEK EGELANTIERSGRACHT 2
EN PRINSENGRACHT 108
AMSTERDAM

IN IJZER EN KOPERWAREN
GEREEDSCHAPPEN EN
BOUWARTIKELEN TOT
IN DE FIJNSTE SOORTEN
TELEFOON 149

FABRIEK
VAN
STOOMKETELS & WERKTUIGEN
VOORHEEN
H. & J. SUYVER
YZER EN METAALGIETERY
HOLLANDSCHE TUIN- & ZEEPAARD
AMSTERDAM
INTERCOMM·TELEFOON·NO 777·
BEKROOND·OP·VERSCHILLENDE
TENTOONSTELLINGEN

C·J·DE KONING & Z.
LOOD-EN ZINKWERKERS
LEIDSCHESTRAAT ·69·
AMSTERDAM. TEL: 3688·
OPGERICHT Aº 1739

AANLEG VAN
GAS-EN WATERLEIDING
INRICHTEN V. BADKAMERS
GROOTE VOORRAAD VAN
SANITAIRE ARTIKELEN·
WELKE·ALLEN·IN·WERKING·ZYN·TE
BEZICHTIGEN

C.C. BENDER
VLEUGELPIANO'S
PIANO'S - ORGELS
DE METROSTYLE
PIANOLA
PIANO - PIANOLA
UITVOERING·IN·STYL NAAR
IN·TE·DIENEN·ONTWERPEN
AMSTERDAM
LEIDEN
ROTTERDAM

AMSTERDAMSCHE
FABRIEK VAN
CEMENT-
YZERWERKEN
(SYSTEEM MONIER)
GROOTE WITTEN-
BURGERSTR: 108
AMSTERDAM

VENLOOSCHE
STEENFABRIEK
L. COPPES & Co
VENLOO
ALLE SOORTEN
NAGEPERSTE STEEN
METSEL-,
PROFIEL-
EN SIERSTEENEN
IN GELE EN ROODE KLEUR
OPBOUW
VAN
SCHOORSTEENEN

„ECLIPSE" GLASROEDEN

ECLIPSE

GLAS GLAS

STAAL

GEVEN ZONDER STOPVERF, CAOUTCHOUC OF GEOLIED KOORD

STOF-REGEN-SNEEUW- M.A.W. WATERDICHT WERK

C. J. JUNG & Co. HEERENGRACHT 259. AMSTERDAM.

W. J. VAN ELDEN & ZOON
AMSTERDAM TEL: 3712 SINGEL 229

SANITAIRE INRICHTINGEN.
CENTR: EN ETAGE VERW:
MET VERSN: CIRCULATIE.
WARM-WATER VOORZIENING.
STOOM, GAS EN WATERLEIDING.

HOFLEVERANCIER

NAAML: VENN: „RUITER'S SCHAATSENFABRIEK EN CONSTRUCTIEWERKPLAATS" TE BOLSWARD

24 HOOGE BEKRONINGEN EN VELE ATTESTEN

Prijscouranten worden op aanvrage franco toegezonden

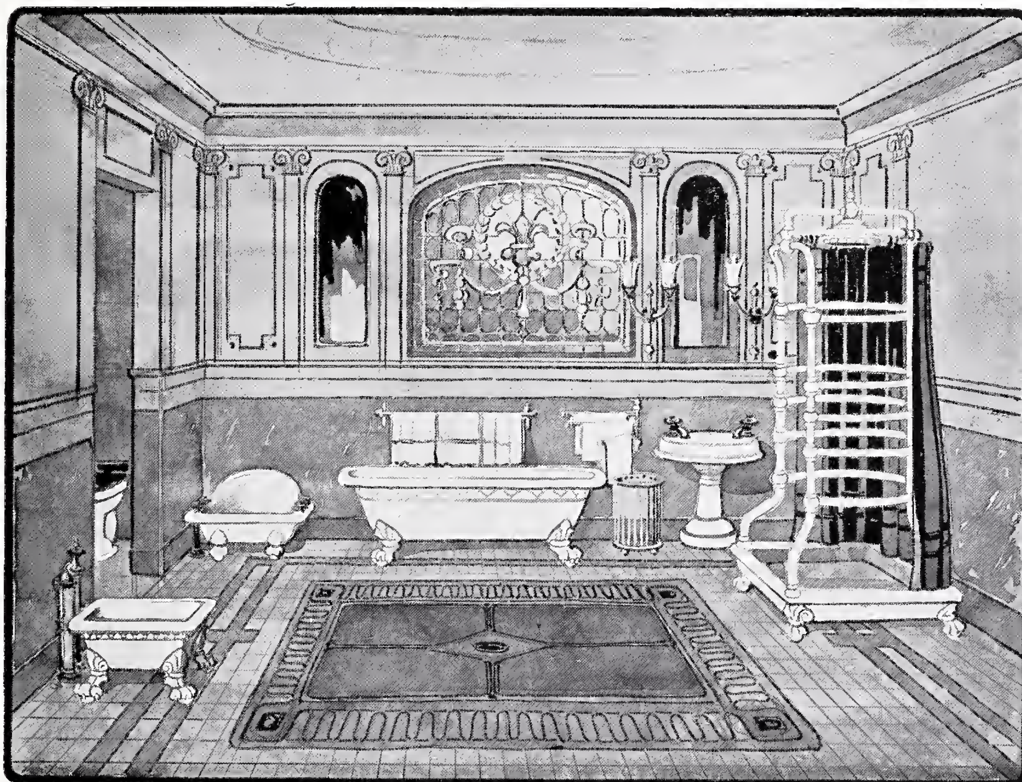
Beleefd aanbevelend

MODEL: VISSERINGRUITERSCHAATS MODEL: OUDHOLLANDSCHAATS

VAN DEN BERG & CO

PRINS HENDRIKKADE 163.164 AMSTERDAM

GROOTSTE SORTEERING OP SANITAIR GEBIED

WASCHTAFELS VOOR AANSLUITING AAN DE WATERLEIDING IN VERSCHILLENDE GENRES „AMSTEL" CLOSETS PORCELEINEN EN GEËMAILL. IJZEREN BADKUIPEN WIT VERGLAASDE TWYFORDS „ADAMANT" VUURKLEIARTIKELEN HUISTELEFOONS IN DE NIEUWSTE TOEPASSINGEN ORNAMENTEN VOOR ELECTRISCH LICHT ALLE TOESTELLEN ZIJN DAGELIJKS VAN 'S MORGENS 10 UUR TOT 'S AVONDS 6 UUR OP ONZE MONSTERKAMERS IN NATURA EN IN WERKING TE BEZICHTIGEN.

WAALWIJKSCHE STOOMTIMMERFABRIEK

LEVERING ONDER STRENGE KEUR VAN ALLE SOORTEN
TIMMER-EN LIJSTWERK; BETIMMERING IN BLANKWERK ENZ.
PRIMA WERK··· ···VLUGGE LEVERING.
WAALWIJK·· H.M.RAGETLIE ···TELEF: INTERC: 5.

LIPS & PETERS
DORDRECHT
VULHAARDEN

SPEYKERMANDT
GEBRANDSCHILDERD GLAS
EENVOUDIG GLAS IN LOOD
BOUVY. DORDT.

TELEFOON
Nº
9177.
GEBR. SWITZAR
AANNEMERS
VAN
BOUWWERKEN
OVERTOOM
206
AMSTERDAM

P. STROUCKEN & ZN
ROERMOND
KUNSTGLASSCHILDERS.
BEKEND ADRES
VOOR HET RESTAUREEREN
VAN ANTIEKE GLAZEN.
GLAS IN LOOD FABRIKANTEN
CONCURREERENDE PRIJZEN
TEEKENINGEN GRATIS & FRANCO

CENTRAL-HEIZUNGS-WERKE A.G.

HANNOVER-HAINHOLZ

CENTRALE VERWARMING DOOR MIDDEL VAN LAGEN DRUK STOOM, WARMWATER EN HEETE LUCHT.

AANLEG VOOR WARM EN KOUD WATER, VENTILATIE-, DROOG-INRICHTING. ENZ.

Bureau der Vennootschap te Amsterdam, Rembrandtplein 50. Telephoon interc. 7764.

C. H. ECKHART's Meubelfabriek N.V.

ROTTERDAM.

Complete Woning-Inrichting;
Kamer- & Scheepsbetimmeringen;
Artistieke Meubelen, Behangerij,
Stoffeerderij, Spiegelmakerij,
Bouwk. versieringen in carton-pierre

Voor architecten worden ontwerpen naar hunne eigen teekeningen op de ware grootte gedetailleerd en uitgevoerd.

GEDEPONEERD

„Doloment"

GEDEPONEERD

DE ERKEND BESTE

NAADLOOZE VLOERBEDEKKING

VOOR: KANTOREN, MAGAZYNEN, FABRIEKEN, SCHOLEN, ZIEKENHUIZEN, ENZ.

MONSTERS, PRIJZEN EN OPGAVE VAN UITGEVOERDE WERKEN OP AANVRAGE VERKRIJGBAAR

NAAML: VENN: „Doloment"

KANTOOR: ZIESENISKADE 17.
ELECTR: FABRIEK: SPIEGELPLEIN 225-27 AMST:
TELEFOON - 4119

PARKETFABRIEK
AUG. LACHAPPELLE
BREDA-HOLLAND

MONSTERMAGAZIJN
EN KANTOOR -
RAADHUISSTRAAT 49
AMSTERDAM

GLASSLIJPERIJ
& VERZILVERING
HOLLANDIA
P. JANSSEN
Amsterdam
de Wittenkade 59-61
Telefoon: 3273

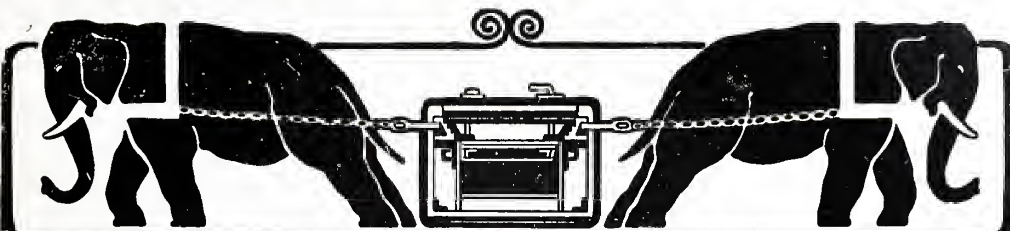
AMSTERDAMSCHE
ASPHALT-FABRIEK
„DE VESUVIUS"

TELEFOON. INTERCOMMUNAAL. No 3208

TELEGRAM ADRES: „VESUVIUS" AMSTERD:

WETTIG GED: HANDELSMERK
V. D. BERG & VIËTOR
ALLE SOORTEN ASPHALTWERKEN

LIPS. DORDRECHT.

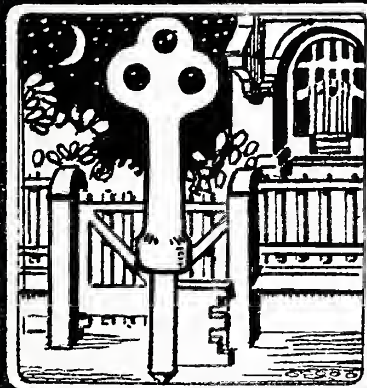

FABRIEKSMERK

BRAND
KASTEN
KLUIS
BOUW
SAFE
DEPOSIT
VEILIG
-HEIDS
SLOTEN
VOOR
GEBOUWEN

VLOER- & WAND TEGELS

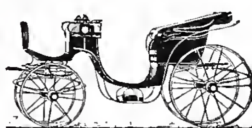
HOUT- PARKETVLOEREN

ITALIAANSCHE MARMER-MOZAIËK & ENGELSCHE CERAMIC MOZAIËK

TEEKENINGEN · PLANNEN BEGROOTINGEN

J. J. SAND

226 SPUISTRAAT AMSTERDAM

J. H. v. d. Meulen L. Czn

Rijtuigfabrikant te Amsterdam

KERKSTRAAT 78 en 105.

INT. TEL. 5207.

Met goud bekroond.

Biedt diverse nieuwe 1e kl. Luxe Rijtuigen te koop aan, ook in te ruilen, met volle garantie, als:

Coupes; Landauers v. 1 en 2 p.; do. Berliner Landauer; Landaulettes; Victoria's; Pony-Buggy's; Char-à-Bancs voor 4 en 6 pers.; Dogcarts; Dos-à-Dos enz. Ook verschillende luxe-2e-hands van 1e fabrieken, als: Omnibus-Breaken met z.- en w.k. en z. o. k.; een Landauer v. 1 en 2 p.; 6 Victoria's enz. enz. — Vele Rijtuigen zijn op gummi.

M. VAN ESSEN METAALHANDEL

SPECIALITEIT IN:

PROFIELKOPER, KOPERGAAS EN GEPERFOREERD METAAL TER BESCHERMING VAN LIFTKOKERS EN LOKETTEN

GEELKOPEREN BUIZEN VOOR GASORNAMENTEN

HUISHOUDELYKE ARTIKELEN (EMAILLE)

PRINSENGRACHT 474 AMSTERDAM

TEL: INTERCOMM: 1274.

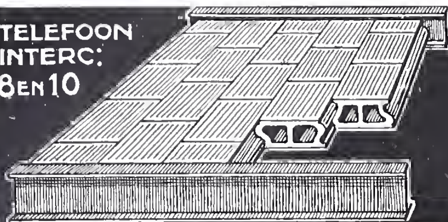
MAGAZIJN VAN BEHANGSEL-PAPIEREN

RATH & DOODEHEEFVER

FILIALEN TE ROTTERDAM DEN HAAG GRONINGEN

TELEFOON INTERC: No 2827

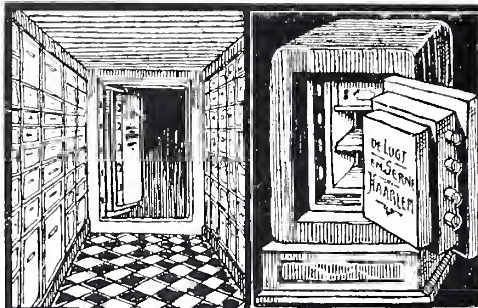
PRINSENGRACHT 734-736 AMSTERDAM

BRANDVRIJE, ISOLEERENDE CONSTRUCTIE.

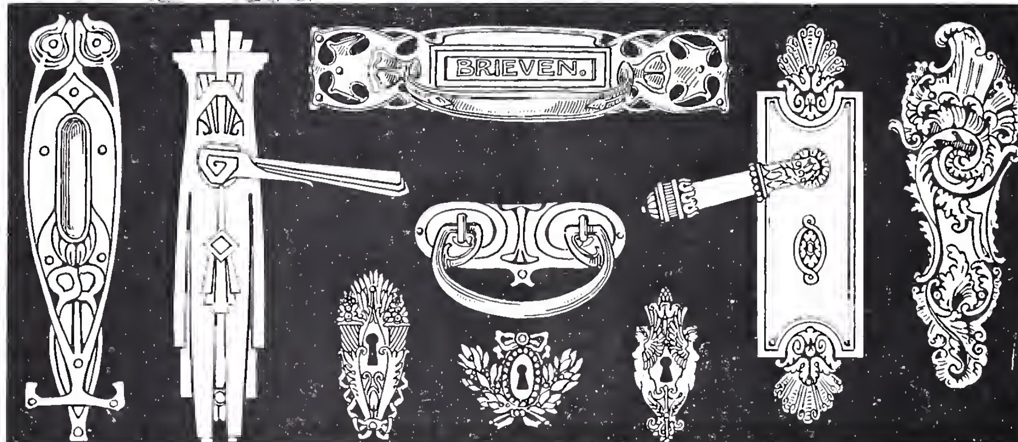
Doelmatige, tochtvrije ventilatie voor stallen, scholen, ziekenhuizen en alle groote inrichtingen. In het Buitenland sedert dertig jaar in steeds toenemend verbruik. Gebakken klei is het best bestand tegen vuur en andere schadelijke invloeden. Inlichtingen gratis.

STOOMSTEENFABRIEK
„DE DONGE"
GEERTRUIDENBERG

DE LUGT & SERNÉ
FABRIKANTEN VAN
PANTSERSTALEN
BRANDKASTEN EN
KLUISDEUREN
TELEFOON: 569. HAARLEM

Fa J. M. DE VRIES GELDERSCHEKADE 90-92 AMSTERDAM

KOPER- EN IJZERWAREN. MONSTERKAMER VAN FIJNE BOUW-ARTIKELEN. TELEGRAMADRES: DEVRIES-IJZERWAREN. TELEPHOON 606

OTTO

FABRIEKSMERK

ORIGINEELE OTTO

ZUIGGAS-, STADSGAS-PETROLEUM-EN BENZINE MOTOREN

VERTROUWBARE DRUFKRACHT VOOR ELECTRISCHE INSTALLATIES, POMPEN EN LIFTEN

AMSTERDAM

16 REGULIERSBREESTR

GASMOTOREN-FABRIK DEUTZ

FILIALE AMSTERDAM

D.F. TERSTEEG

TUINARCHITECT.

NAARDEN

H. COPYN & ZOON

GROENEKAN BY UTRECHT

TUINARCHITECTUUR

BOOMKWEEKERYEN.

FIRMA
J.C.v.d.SCHROEFF & Zn
UTRECHT

Fabrikanten van:
DAKPANNEN
EN
DAKVERSIERINGEN
OOK DE OUD-HOLLANDSCHE PAN
MET DUBBELE ZIJ- EN KOPSLUITING

POUILLENAY
VAURION

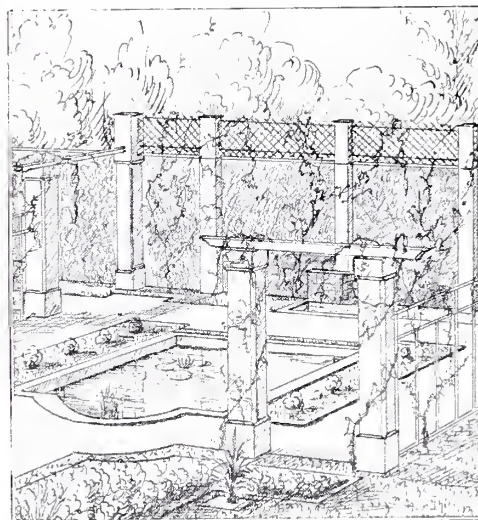
FRAAI VAN KLEUR- EN STRUCTUUR
VORST- EN WEERBESTENDIG

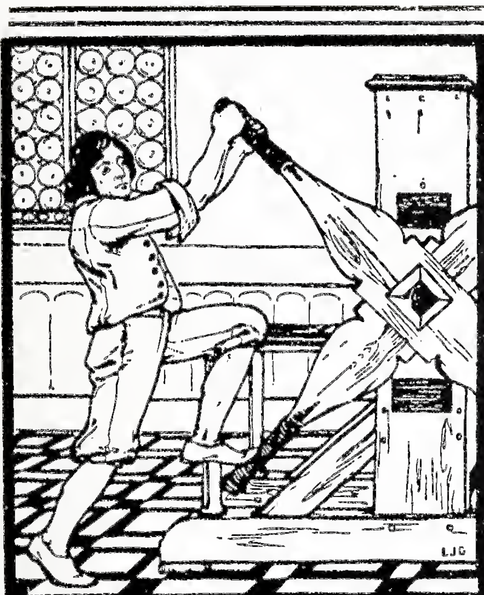
EEN DER LEEUWEN -
„V. ITERSON ZIEKENHUIS" GOUDA

ONTGONNEN DOOR
FÉVRE & Cie PARIS.
Verkrygbaar by de voornaamste Steen-houwers firma's in Nederland.
Brochures, inlichtingen en monsters worden gaarne verstrekt door den generaal-Agent voor Nederland.
NATUURSTEEN HANDEL
W.G.SIMONIS ROTTERDAM

BOE-ATAN. NED-INDISCH HANDWERK.
BESTENDIGE TENTOONSTELLING
MET VERKOOP EN NABESTELLING
VRYE TOEGANG
HEULSTR: 19 DEN HAAG

OTTO SCHULZ
TUINARCHITECT. DE BILT.

BOEK-KUNST-EN
HANDELS -
- DRUKKERY
J.TJABRING

O.Z.VOORBURGWAL
226. AMSTERDAM
TELEPHOONNUMMER 4511
DRUKKER VAN:
HET HUIS OUD EN NIEUW.
VRAGEN VAN DEN DAG
EN ANDERE TYDSCHRIFTEN

DE HAAN & Co

HALVEMAANSTEEG. 8.
AMSTERDAM. TEL: 2089

M. ANDERSEN
ELECTRO-TECHNISCH BUREAU
KERKSTRAAT 321 AMSTERDAM

MYNSSEN & CO

INGENIEURS

KEIZERSGRAGHT 205 AMSTERDAM

ELECTRISCHE VERLICHTING

ELECTRISCHE MOTOREN

ELECTRISCHE KOOKTOESTELLEN

ELECTRISCHE VENTILATIE

LIFTS

SPECIALITEIT. IN

SCHEEPS VERLICHTINGEN

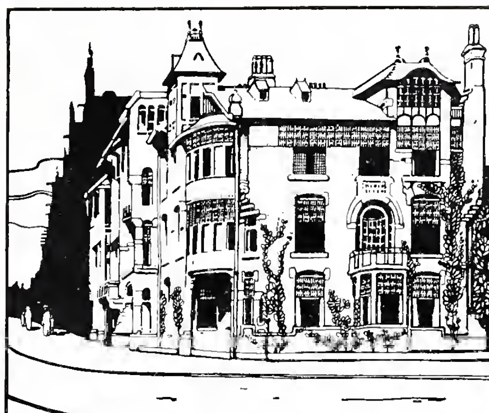
TELEGR: ADRES MYNSEN COMPAGNIE AMSTERDAM

TELEPH: 1685

J. STAAL
3e WETERINGDWARSSTR. 28
AMSTERDAM

Installaties van electrisch licht, □ motoren, □ telephonen en □ schellen. □ Electrische-, □ □ □ transmissie- en hand-
LIFTEN.

ELECTRO-TECHNISCH BUREAU
S. DORHOUT.
STERKSTROOM — VERLICHTING — DRIJFKRACHT — SCHELLEN·
ZWAKSTROOM — TELEFOONS
BLIKSEM AFLEIDERS
HILVERSUM
TELEFOON No 570

Jan Luykenstraat 2, Amsterdam.

Atelier voor
Decoratieve Kunst
„Het Huis."
Vrije Toegang
tot de
Tentoonstelling
van
Kunstvoorwerpen
Meubelen
Rietwerk
Koper & Tin
Kunstnaaldwerk
enz. enz.
2 Jan Luykenstr. 2
Amsterdam.

GEOPEND
10-12 en 2-5 uur.

DELFTSCH-AARDEWERK-FABRIEK

Delft

DE PORCELEINE FLES

VOORHEEN
JOOST THOOFT
& LABOUCHERE

DELFT

SECTIEL-TEGELWERK

WAND-TEGELS

'T PRINSENHOF
VAN JAN-SCHOUTEN
TE DELFT

ATELIERS VOOR
GLASSCHILDERKUNST
EN GEKLEURD
GLAS IN LOOD
OOK VOOR HET MEEST
EENVOUDIGE WERK

GOUDEN MEDAILLE PARIJS 1900 TURIJN 1902
ARNHEM 1903 LUIK 1905

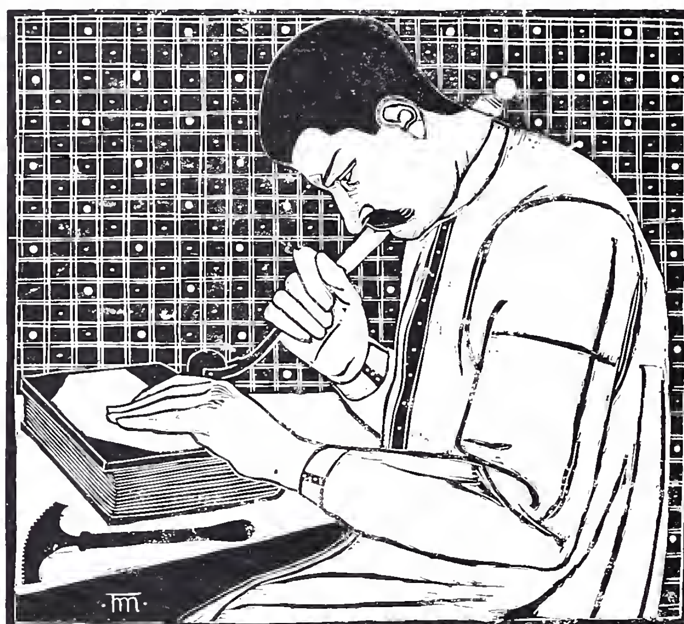
MILAAN 1906.

ELIAS. P. VAN BOMMEL

BOEKBINDER

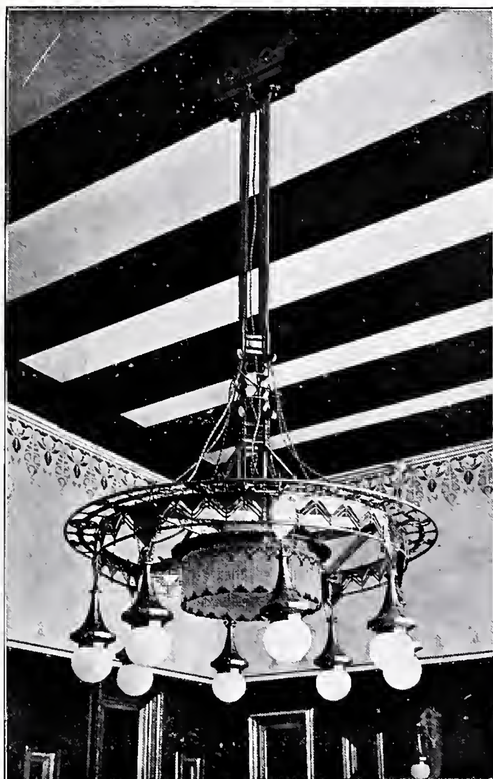
KERKSTRAAT. 53. AMSTERDAM

TEL. No.

7895.

ALBUMS·PORTEFEUILLES·STUDIEBAN-
DEN·LUXEBANDEN IN DE RYKSTE UITVOERING
KANTKUSSENS·KOKERS VOOR OORKONDEN
ENGELSCHE PORTEFEUILLES OP. STELLING
ONTWERPEN VAN BANDVERSIERINGEN

HET HUIS
MAAKT
DEUGDELIJK EN
SMAAKVOL
KOPERWERK

HET ATELIER VOOR
DECORATIEVE KUNST
HET HUIS
LEVERT:
COMPLETE
WONING-
INRICHTINGEN

Amsterdamsche Jalousiën Fabriek
Speciale Fabriek van ZONSCHERMEN, ROLLUIKEN ENZ.
J. F. KRÖNER & ZONEN, Hofleveranciers. Spuistraat 246—250 Amsterdam.

J. DRAIJER Jzn.,
Singel 447, Amsterdam.

IJZER- EN KOPERWAREN, YALE SLOTEN EN BLOUNTSDRANGERS.

LIFTEN VOOR ALLE DOELEINDEN
:-: SPECIAAL HANDKRACHT. :-:
J. C. VAN STRAATEN. Loosduinscheweg 8551, Den Haag.

„WILHELMINA BILJARTS"
Fabriek en Magazijn Stadhouderskade 5, Amst. — Interc. Tel. 5479.
Op de Middenstands Tentoonstelling 1909 te Amsterdam, wederom bekroond met Eereprijs en Gouden Medaille.

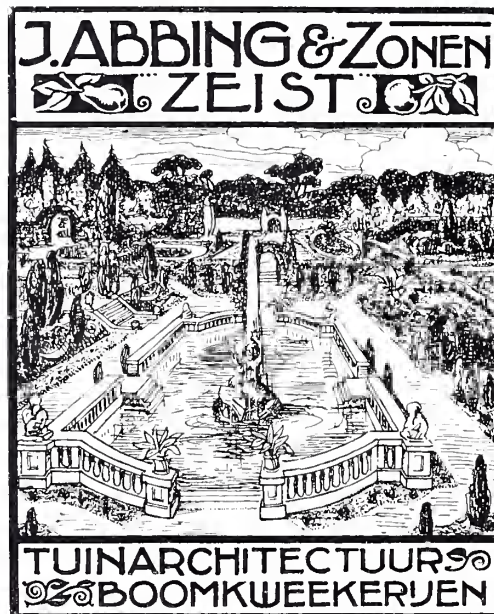
D. SPAAN & Zn., Amst., Elandstr. 67-69. TELEFOON 6724.
Smeden voor het Bouwvak. — Huissmeden.

ELECTROTECHNISCH
INSTALLATIEBUREAU
der firma LOOIENGA & Co.
TEL. INTERC. s GRAVENHAGE 899. 4689.

SPECIALITEIT VERLICHTINGEN VAN
WOONHUIZEN VILLA'S ENZ.
KRACHT - LICHT - TELEFONIE

ORGINEELE
BRUCKNER
-PLATEN
Fabriek: „INDUSTRIA" Breda
Kantoor: CROESE & Co
BEURSPASSAGE 8 AMSTERDAM
Telefoon No. 3160
Brochure en monsters -
op aanvrage gratis

MARTIN & Co.
AMSTERDAM
VOORNAAMST
ADRES VOOR
·TEGELS·
HOUTPARQUET
HOUTGRANIET
ITAL: EN ENG:
MOSAIK
·BUREAUX· EN·
MONSTERKAMERS
ACHTEROOSTEINDE
2-4-6

J. ABBING & ZONEN
ZEIST
TUINARCHITECTUUR
BOOMKWEEKERIJEN

